SELİM ERDOĞAN

SAKARYA

TÜRK BİTTİ DEMEDEN BİTMEZ

Sakarya Meydan Muharebesi Atlası Ekiyle

CEPHEDE Milli Mücadele SERİSİ

İlk Defa Yayınlanan Harita ve Fotoğraflar

Kronik

3. BASKI

SELİM ERDOĞAN

SAKARYA

CEPHEDEN COĞRAFYAYA ADIM ADIM SAKARYA...

Millî Mücadele'nin düzenli ordu döneminin başındaki 1921 yılı muharebelerinin (1. ve 2. İnönü Muharebeleri, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ve Sakarya Meydan Muharebesi) tamamı dokuz ay gibi kısa bir sürede, henüz güç terazisi Yunanlar lehine iken gerçekleşmiştir. Aradaki kuvvet farkına rağmen Türk Ordusunun Yunanları durdurabilmesinin, hatta geri püskürtebilmesinin en önemli sırrı elindeki kısıtlı imkânları en doğru şekilde kullanması olmuştur. Bunu başarabilmek için muharebeler süresince sadece tümen ve alayların değil, taburların, hatta bazen bölüklerin bile yerleri değiştirilmiş, nerede açılan bir gedik varsa oraya bulunabilen bütün kuvvetler sevk edilmiştir.

İşte, Sakarya Meydan Muharebesi'ne dair bugüne kadar yazılanları zor anlaşılır kılan bu askeri zorunluluktur. 22 gün ve gece boyunca oradan oraya nakledilen askeri birlikler, değişen komutanlar, taktikler, muharebeleri biraz daha ayrıntılı öğrenmek isteyen okuyucunun kafasının karışmasına neden olmaktadır. Bir harbin öyküsü, o muharebelerin geçtiği coğrafya bilinmeden anlatılamaz. Harp tarihi sadece arşivdeki askeri belgelerden ibaret değildir. Burada karşımıza "Harp Coğrafyası" şeklinde yeni bir kavram çıkıyor. Sakarya Meydan Muharebesi'nin coğrafyasını herkesin anlayabileceği şekilde ortaya koymak, muharebenin tarihi ile bütünleştirmek bu çalışmanın temel amaçlarından birisidir.

Bağımsızlık destanımız olan Millî Mücadele'nin düzenli ordu safhasında, cephedeki iki yılı ele alan serinin bu ilk kitabında, bir milletin son ocağını savunmak için doğru liderin etrafında birleşmesi ve verdiği ölüm kalım savaşı anlatılıyor.

Sakarya Meydan Muharebesi şimdiye dek görülmemiş bir ciddiyetle ve titizlikle Selim Erdoğan tarafından yeniden kaleme alındı. ***Sakarya: Türk Bitti Demeden Bitmez***, içerdiği muharebe atlasıyla ve özel fotoğraflarıyla Millî Mücadele dönemini yeniden aydınlatıyor.

THG 0135327 RNH

Kronik
₺40,00
KDV'den muaftır.
ISBN: 978-605-7635-43-3
kronikkitap.com kronikkitap
9 786057 635433

Kronik

SAKARYA
Türk Bitti Demeden Bitmez

—

SELİM ERDOĞAN

KRONİK KİTAP: 141
Türkiye Tarihi Dizisi: 22

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Nurel Naycı

1. Baskı, Ocak 2020, İstanbul
3. Baskı, Mayıs 2020, İstanbul

ISBN
978-605-7635-43-3

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. No:8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları Kronik Kitap'a aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

SELİM ERDOĞAN

SAKARYA

TÜRK BİTTİ DEMEDEN BİTMEZ

Kronik

SELİM ERDOĞAN

1972 yılında Ankara'da doğdu. İlkokulu İltekin İlkokulu, orta öğrenimini de Ankara Tevfik Fikret Lisesi'nde tamamladıktan sonra Hacettepe Üniversitesi Hidrojeoloji Mühendisliği Bölümü'nden 1996 yılında mezun oldu. Aynı bölümde yüksek lisans eğitiminden sonra, 2009 yılında "Çevrenin Siyasallaştırılması ve Ramsar Sözleşmesi Örneği" adlı teziyle Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden doktora derecesini aldı. 2005 yılından beri jeo-arkeoloji, askerî coğrafya - askerî jeomorfoloji konularında çalışmaktadır. Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü'nde görev yapmakta olan Selim Erdoğan iyi derecede Fransızca ve İngilizce bilmektedir.

Toprak Bartu, Ege, Ayaz, Ali Janberk, Öykü, Cihan Mert…
Bu anlatılan dedelerinizin hikâyesidir.
Sizin hikâyenizdir.
Unutmayın, unutturmayın!

İÇİNDEKİLER

ANAHTAR 9
TEŞEKKÜR 13

1
KIYAMET
Mangal Dağı Muharebeleri 17

2
TÜRK SÜNGÜSÜ
Gedikli Muharebeleri 149

3
TOPÇU HARBİ
Toydemir Muharebeleri 163

4
TÜRK DUVARI
Güzelcekale Muharebeleri 177

5
'HIZIR' KITA: 57nci TÜMEN
Harhor Muharebeleri 197

6
DAĞIN ARDI ANKARA
Çal Dağı Muharebesi 213

7
SON KALE: HAYMANA
Papoulas'ın Kararsızlığı 227

8
GERİ SAYIM
Keşif ve Oyalama Muharebeleri 243

9
TÜRK'ÜN ŞAFAĞI
Genel Karşı Taarruz 251

10
QUO VADIS?
Takip Harekâtı 269

ATIFLAR 297
KAYNAKÇA 319
EKLER 323

DİZİN 335

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ ATLASI 337

ANAHTAR

Bu anahtarı buraya bırakmamın sebebi, kullanıldığında doğru kapıları, doğru kilitleri açacağına inanmam.

Milli Mücadele'nin düzenli ordu döneminin başındaki 1921 yılı muharebelerinin (1. ve 2. İnönü Muharebeleri, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ve Sakarya Meydan Muharebesi) tamamı dokuz ay gibi kısa bir sürede, henüz güç terazisi Yunanlar lehine iken gerçekleşmiştir. Aradaki kuvvet farkına rağmen Türk Ordusunun Yunanları durdurabilmesinin, hatta geri püskürtebilmesinin en önemli sırrı elindeki kısıtlı imkânları en doğru şekilde kullanması olmuştur. Bunu başarabilmek için muharebeler süresince sadece tümen ve alayların değil, taburların, hatta bazen bölüklerin bile yerleri değiştirilmiş, nerede açılan bir gedik varsa oraya bulunabilen bütün kuvvetler sevk edilmiştir. İşte, Sakarya Meydan Muharebesi'ne dair bugüne kadar yazılanları zor anlaşılır kılan bu askeri zorunluluktur. 22 gün ve gece boyunca oradan oraya nakledilen askeri birlikler, değişen komutanlar, taktikler, muharebeleri biraz daha ayrıntılı öğrenmek isteyen okuyucunun kafasının karışmasına neden olmaktadır.

Okuyucunun kafasını karıştırabilecek bir diğer husus da askerî birliklerin isim ve numaralarıdır. Özellikle her iki tarafta da aynı isimde (5. Tümen, 9. Tümen vb) kıtalar bulunmaktadır. Bu karmaşayı bir nebze önleyebilmek için kitap içerisinde standart bir ifade tarzı kullanılmıştır. Buna göre, Yunan birliklerinden ayırt edilmesi için Türk tümenlerinde sıra belirteci noktayla değil,

harfle verilmiştir; "5inci Tümen", "3üncü Kafkas Tümeni" gibi. Yunan tümenlerinde ise nokta kullanılmıştır; "13. Tümen" gibi.

Oysa ilk adımda ayrıntıya girmek yerine, konuya Yunan Ordusunun hedefi, bu hedefe yönelik geliştirdiği strateji ve buna karşın Türk Ordusunun önleyici tedbirleri açısından bakarsak, Sakarya Meydan Muharebesi'nin aslında birkaç aşamalı bir muharebeler bütünü olduğunu görürüz. Bu muharebelerin adım adım anlatımı Sakarya Meydan Muharebesi'nin anlaşılmasını kolaylaştırır.

Bu kitaba başlarken yapmak istediğim birkaç şey vardı. Bunlardan en önemlisi, askeri terminolojiye hakim olmayan bir okuyucunun bile zihninde canlandırabileceği bir Sakarya Meydan Muharebesi tablosu oluşturabilmekti.

Bir harbin öyküsü, o muharebelerin geçtiği coğrafya bilinmeden anlatılamaz. Harp tarihi sadece arşivdeki askeri belgelerden ibaret değildir. Burada karşımıza "Harp Coğrafyası" şeklinde yeni bir kavram çıkıyor. Sakarya Meydan Muharebesi'nin coğrafyasını herkesin anlayabileceği şekilde ortaya koymak, muharebenin tarihi ile bütünleştirmek bu çalışmanın temel amaçlarından birisidir. Kitabın sonunda bulacağınız "Sakarya Meydan Muharebesi Atlası" aslında beş yıldır adım adım dolaştığım, zamanımın büyük bir kısmını geçirdiğim muharebe alanında gerçekleştirdiğim çalışmaların ürünüdür. Bir örnek vermek gerekirse, krokilerde göreceğiniz cephe hatları, bu süre içerisinde belirlediğim, izleri yok olmaya yüz tutmuş toplam uzunluğu 150.000 metreyi aşan siper parçasının haritalara işlenmesiyle ortaya çıkan cephe hatlarıdır. Atlasta yer alan fotoğraflar kitapta anlatılan muharebelerin geçtiği yerlerde çektiğim, her biri kendi öyküsünü anlatan karelerdir.

Bu çalışmada yeni askeri belgeler, harp cerideleri ortaya koyma gibi bir iddiam olmadı. Aradan geçen 98 senede bu muharebelere ilişkin değerlendirilmedik belge kalmamıştır. Fakat bu olaylar nerede geçmiştir, bu mevziler neredeydi? İşte bu çalışma süresince, bu belgelerde, askeri kayıtlarda bahsedilen olay ve mekânların da izini sürdüm. Ulaştığım her bulgu, arşivden gelen bir belgenin görsel anlatımına dönüştü. Bu nedenle, elinizdeki kitabın harp

tarihi belgeleriyle harp coğrafyası bulgularını bütünlemesi, muharebelerin gerçek öyküsünü anlatması amaçlanmıştır.

Bu kitapta anlatılan, tek suçu şehit olduğunda cephe ötesinde, düşman işgali altındaki sahada kalmış olmak olan, bu nedenle listelere "kayıp" şeklinde kaydedilen ve 98 senedir firari muamelesi gören 8.640 aslanın öyküsüdür. Sakarya boyunda vatana eklenen yaklaşık 13.000 Mehmet'ten beş yılda ulaşabildiğimiz 4.000'inin "bizi unutmayın" çağrısıdır.

Bu kitap aynı zamanda Sakarya Meydan Muharebesi'ni, hatta Milli Mücadele'nin tamamını önemsizleştirme gayretindeki günümüz Ali Kemal'lerine sahadan, gerçek delillerle verilen cevaptır.

Ancak bu kitabın en önemli hedefi, tarihin geçilmesi değil, alınması gereken bir ders olduğunu hatırlatmaktır.

Sakarya Nehri'nin, Ankara sınırları içerisinde akan kısmı Türk'ün son ocağını savunduğu, üzerindeki 300 yıllık ölü toprağını atıp ayağa kalktığı yerdir. Haymana son kaledir, Polatlı ise asla çözülmeyecek olan mühür... Bir yıl sonra İzmir'in dağlarında açacak olan çiçeklere cansuyu Sakarya'dan, Ankara topraklarından taşınmıştır. Bu kitabın bir amacı da Ankara'nın sanıldığı gibi sarı/gri bir bozkırdan ibaret olmadığını, dikkatli bakıldığında toprağının kan kırmızı gelinciklerle kaplı olduğunu anlatmaktır.

Yüz yıllarca sulanmasa da daima açacak olan gelinciklerle...

EKLER VE ATLAS ÜZERİNE

Kitabımızın *Atlas* ekinde yer alan muharebe krokilerinin tamamı TSK *Türk İstiklal Harbi* İkinci Cilt, Beşinci Kısım'da yer alan harekât planlarının arazide sağlaması yapılarak oluşturulmuştur. Bir başka deyişle, tüm krokiler mevzi ve muharebe sahalarının yerinde ölçülerek haritaya işlenmesiyle belirlenmiştir. Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü'nün Sakarya Meydan Muharebesi sahasını milli park olarak koruma altına alma projesi kapsamında gerçekleştirdiğimiz çalışmalarla 150.000 metreyi aşkın siper parçası haritaya işlenmiştir. Bu haritalar muharebe

sahanın çok geniş olması sebebiyle muharebenin farklı zamanlarına odaklanarak gün gün, hem Türk hem de Yunan kuvvetlerinin manevralarını göstererek özel olarak çizilmiştir.

Bu çalışmalar sırasında geçmişte Sakarya Meydan Muharebesi'nin şehit miktarı olarak verilen "5.713" sayısının da yanlış olduğu, bunun neredeyse %75'inin yaralanarak götürüldüğü sargı yeri/hastane/mecruhinlerde hayatını kaybeden Mehmetler olduğu ortaya çıkmıştır. Arazide beş yıldır gerçekleştirdiğimiz arama faaliyetleri sonucunda, daha önce listelere "kayıp" olarak kaydedilmiş ve bu nedenle bugün firarî muamelesi gören 8.600 askerimizin yaklaşık 4.000'ine ulaşılmış ve tamamının aslında şehit olduğu görülmüştür. Kaldı ki Yunan arşivlerinden ele geçirdiğimiz pek çok fotoğrafta da bu şehitlerimizin neden kaybolduğu görülmektedir; bu yiğitler şehit oldukları tarlalara, vadilere, mevzilere Yunanlar ya da civar köylüler tarafından defnedilmişlerdir. Bu nedenle, *Ekler* kısmındaki Sakarya Meydan Muharebesi Zayiat Cetveli'nde de görüleceği gibi, gerçek şehit sayımız en az 13.000'dir.

Okuyucularımız kitabı okurken aynı zamanda *Atlas* kısmında arazide yaptığımız çalışmalar sırasında tarafımızdan çekilmiş muharebe sahası fotoğraflarını da görebileceklerdir. Bu fotoğraflar içinde metinde anlatılan arazinin durumunu ve güçlüğünü gösteren kareler, bulduğumuz şehitlikler, sokaklarda ve evlerin bahçelerindeki şehit mezarları, topçu bataryaları ve siperleri de görme imkânı bulacaklardır. Böylece çok çetin bir arazide geçen Sakarya Meydan Muharebesi'nin daha iyi anlaşılacağını umuyoruz.

Bu kitap ve ekindeki *Atlas* beş yıl boyunca muharebe sahasını adım adım gezerek yürütülen harp coğrafyası çalışmalarının bir özeti olduğu gibi, aynı zamanda bugüne kadar konuya ilişkin gerçekleştirilmiş harp tarihi çalışmalarının sağlaması ve arazide kanıtlanmış gerçeklerinin okuyucuya sunumudur.

Selim Erdoğan

TEŞEKKÜR

Beş yıldır bu çalışmanın değişik aşamalarında katkı vermiş olan Hamza Çalışkan, Hasan Tahsin Ertaş, Mehmet Gölge, Gencay Serter, Osman Uğur Akınç, Em. Alb. Kadim Koç, Hakkı S. Ergeneli, Haluk Akgönüllü, Erol Çağlayan, Yasin Savcı, Göksel Uysal, Nusret Deniz, Aydın Büyüksaraç, Özcan Bektaş ve Sinan Koşaroğlu'na,

Maddi ve manevi destekleriyle yanımda olan Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, Sakarya Meydan Muharebesi Tarihi Milli Park Müdürlüğü ve ATASE - Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Dairesi Başkanlığı Nurettin Taş, Ramazan Dikyar, B. Teoman Meriç, Erdem Karaağaç, Ali Mutlu ve Em. Tuğg. Necdet Tuna, Ömer Aygül, Şahin Çılgın, Mehtap Akdoğan, Bayram Koşar, Turan Erdoğan, Özdemir Turgut, Ömer Seyhan, Halil İbrahim Uçak, Fikret Yalçınkaya, Kemal Karaduman, İbrahim Harmankuyu, Sezai Sezginer, Tayfun Yılmaz, Orhan Aksoy, Celal Başaran, Ramazan Işıklı, Ümit Kılınç, İsmail Çiçek'e,

Vatan için dedelerimin Yemen'de, Sakarya'da, Dumlupınar'da seve seve ödediği bedellerin manevi mirasını bana eksiksiz aktararak bugüne hazırlayan bütün aileme, özellikle sevgili anneme,

Zorları kolay eden destekleriyle tüm dostlarıma ve bu kitabın sizlere ulaşmasına vesile olan, akıl hocam Hande Akan'a,

Bu çalışmayı uzun soluklu bir projeye dönüştüren, destekleyen Kronik Yayınevi ailesine, özellikle Adem Koçal ve Can Uyar'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Başta Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, Sakarya'yı geçilmez, Ankara'yı ulaşılmaz yapan Türk Ordusunun bütün subay ve neferlerine; aldığım nefesi sizlere borçlu olduğumu, bizlerin bugünü için kendi yarınlarınızdan vazgeçtiğinizi bir an bile unutmadım, unutmayacağım.

Ömrüm yettikçe gerçeklerinizi araştıracak, bulacak ve Türk çocuğuna anlatacağım.

Söz!

Ruhunuz şad olsun.

Selim Erdoğan

SAKARYA MEYDAN MUHAREBE'SİNDE İKİ TARAFIN KUVVETLERİNİN DURUMU

	Türk Ordusu	**Yunan Ordusu**
Subay (Muharip)	5.401	3.780
Erat	96.326	120.000
Tüfek	54.572	75.900
Makinalı Tüfek	826	2.768
Top	169	286
Uçak	2	18
Kamyon	?	840
Araba	1.284*	?
Hayvan	32.137**	3.800

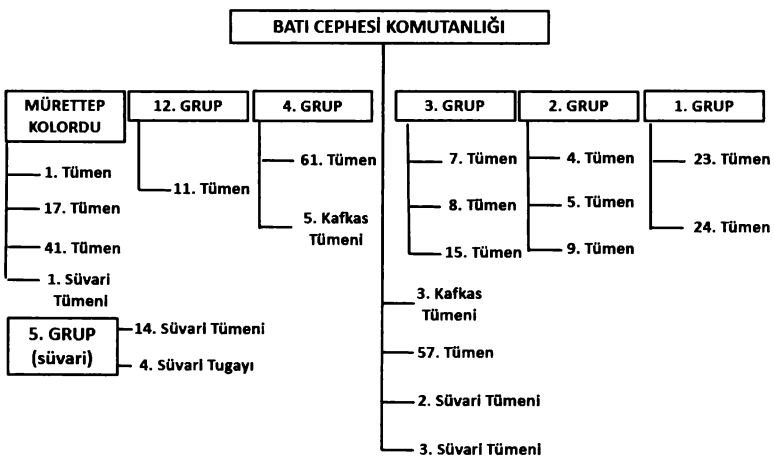
* At/eşek arabaları ve kağnılar da dahil, her türlü tekerlekli taşıt

** Yalnızca süvari binekleri değil, nakil kollarında kullanılan at, eşek, katır, deve ve öküzler dahil.

Kaynak: TC Genelkurmay Başkanlığı, Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 1973

TÜRK ORDUSU TEŞKİLÂT ŞEMASI

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ'nde BATI CEPHESİ MUHARİP KITALAR

1

KIYAMET
Mangal Dağı Muharebeleri
23 Ağustos - 24 Ağustos 1921

22 Ağustos 1921
Saat 18:00

Yaklaşık 12 günlük bir yürüyüşle cepheye ulaşan Yunan I. Kolordusunun tümenleri kelimenin tam anlamıyla perişan bir haldedir. Susuz, kuru bozkırda 250 kilometre boyunca âdeta sürünen tümenler Şeyhahmetli-Yağcıoğlu arasındaki alanda ordugâhlarını kurmuş, Kolordu Komutanı General Alexandros Kontoules ise Uzunbeyli'deki Başkomutanlık karargâhından henüz ayrılmıştır. Aklında Ordu Komutanı General Papoulas'ın verdiği "*bu gece tüm tümenlerin kararlaştırılan tertipte, taarruz çıkış noktalarına yanaşmaları*" emri vardır.

Plana göre 1. Tümen güneyden kavisle Mangal Dağı'nın batı/güneybatı mevzilerine, 2. Tümen daha kuzeydeki İkiztepeler-Türbetepe hattına taarruz edecek, 12. Tümen ise bu ikisinin arkasında ihtiyat olarak bekleyecektir. Yani kolordu tam karşısındaki direneklere saldırmayacak, güneydoğuya doğru, açılı bir hareketle Türk savunmasını şaşırtmaya çalışacaktır.[1]

Papoulas'ın dâhi kurmayları, böylece asıl kesin sonuç bölgesinin cephenin en güneyi olduğunu sakladıklarını, Türk Ordusu'nun karşılarındaki ordugâhlara göre savunma düzeni alarak güney kesimi zayıf bıraktıklarını sanmaktadır. Üstüne üstlük cephenin çok açığından, daha güneyden doğuya doğru açılan Prens

Andreas'ın II. Kolordusu da bir kuşatma harekâtıyla Türk Ordusu'nu gafil avlayacaktır.[2]

Son sekiz ayda iki ordu üç kez karşı karşıya gelmiş, ancak bu muharebeler hep Bilecik-Eskişehir-Kütahya arasındaki ağaçlık, yumuşak iklimli bölgede gerçekleştiğinden, Yunan ordusunun savaşı sadece Mehmet'e karşı olmuştur. İkmal noktalarından uzaklaşmadan savaşmanın avantajıyla askerler de çoğu zaman kamyonlarla taşınmış, yorulmamışlardır. Oysa şimdi Mehmet yetiştiği çorak, sert toprakları da yanına almış, Yunan Ordusunu bozkırın çilesine ortak etmiştir. Menzillerinden bu kadar uzaklaşınca Yunanlar kamyonları daha çok iaşe ve mühimmat nakli için kullanmış, asker bu uzun yolu sıcakta, toz toprak içinde yürüyerek gelmiştir. Özellikle Sakarya batı kıyısına yaklaştıklarında karşılarına çıkan Acıkır'ı geçerken, nasıl bir belaya bulaştıkları hakkında az çok bir fikir sahibi olmuşlardır.[3]

Kontoules ordugâhta daha fazla duramaz, Türk savunma düzeninin son haline ilişkin ipuçları yakalamak ümidiyle Küçükkonakgörmez sırtlarındaki 12. Tümen ileri karakoluna gelir. Ardında batmakta olan güneş, Mangal Dağı mevzilerine vurmaktadır. Dürbünle izlediği ince hatlar boyunca hareket eden küçük parıltılara bakar: "*Türk süngüleri*".

12. Tümen Komutanı Albay Kallidopoulos dürbünü indirmeden mırıldanan komutanının endişesini hissetmiştir. Yangına körükle gider:

> "Yarın sabah asker yirmi kilometreden fazla yol yürüyecek, üstüne bir de bu mevzilere taarruz edecek!"

General Kontoules tümen komutanını işitmez. Dürbünü indirirken önünde kararak Mangal Dağı'na uzanan bozkıra bakmaktadır:

> "Periklis, geçen kış, daha o zaman senin bu tümenin bile yoktu, anımsıyor musun? Atina'ya bir deniz uzaklıktaydık. Nasıl oldu da bu ot bitmez dağ başına geldik biz?"

Bunu sorarken aklında Eskişehir'de Başbakan Gunaris'le yaptığı konuşma vardır: Başbakan'ın kendisine "*Ankara'ya harekât için ne düşünüyorsunuz General?*" diye sorması, kendisinin doğru bulmadığını söylemesi ve Savaş Bakanı Teotokis'in "*hayır! Ankara'ya gideceğiz!*" şeklindeki sert çıkışı.[4] Bu bozkıra gelene kadar yaşananlar ve yarın burada olacaklar, hepsi siyasi kararların sonucu değil midir?

120.000 kişilik koca orduyu kendi topraklarından bu kadar uzağa, bu kuş uçmaz kervan geçmez bozkıra sürükleyen olaylar zinciri inanılmazdır.

Yıllarca süren karmaşa ve belirsizliğin ardından ihtilalcilerin göreve getirdiği Başbakan Venizelos ve tahttaki Kral Konstantin'in uyumu mükemmeldir. Ancak 1915 yılı başında İngilizlerin Venizelos'a İtilaf Devletleri safında savaşa girmesi karşılığında İzmir'i vadetmesi her şeyi değiştirir. Ne olursa olsun savaşa bulaşmak istemeyen, "*Ne İzmir ne de savaş*" diyen Kral Konstantin ile Yunan çıkarlarının savaşa girmeyi gerektirdiğine inanan ve "*İzmir'e karşılık savaş*" diyen Venizelos karşı karşıya gelir.[5] Bu aslında Yunan halkını da ikiye bölen ve uzlaşamaz şekilde kamplaştıran bir ayrışma olacaktır.

Venizelos bu tasarrufunun altını da Büyük Yunanistan hedefiyle, yani "*megali idea*" ile doldurur ve geniş kitleleri, özellikle de genç subayları peşinden sürüklemeye başlar. Yunanistan'da Almancı Konstantin yandaşları "Kralcı", İngilizci Başbakan taraftarları ise "Venizelosçu" saflarda hızla kamplaşır ve iki tarafın da birbirine tahammül edemediği kaotik bir 'ulusal bölünme' sürecine girilir.[6]

O dönemde kamuoyunda etkisi büyük olan askerlerden Metaxas dört gün arayla Başbakan Venizelos'a iki mektup yazarak bu şekilde savaşa girmenin Yunanistan'a felaket getireceğini söyler ve uyarır. Metaxas bu mektuplarda âdeta yedi yıl sonra İzmir'de felaketle sona erecek olaylar zincirini öngörmektedir. Ancak bunun karşılığında Başbakan'ın hedef göstermesiyle kamuoyunda "*Almansevici*" damgası yer.[7]

Venizelos inadından dönmez ve İtilaf Devletleri'ne "*Romanya ve Bulgaristan da bizim safımızda savaşa girer ve savaş sonunda Anadolu'da Fethiye - Afyon - Edremit hattının batısı tümüyle Yunanistan'a verilirse savaşa gireriz*" şeklinde son şartlarını sunar. Ancak nihai sözü söyleyecek olan Kral Konstantin bu anlaşmayı kabul etmez ve Venizelos da Mart 1915'te istifa eder. Yerine gelen Zaimis de tüm İngiliz tekliflerini reddederek savaşın dışında kalmayı tercih eder.[8]

Venizelos ise tam bir hırs küpüdür, ideallerinden vazgeçmez. 1915 yılının Ekim ayında "*Sırplara yardım*" bahanesiyle Selanik yakınlarına asker çıkaran İtilaf Devletleri'nin desteğiyle Eylül 1916'da ihtilal yapar. Yeni oluşan düzende söz hakkı kalmadığı gibi, can güvenliği de tehlikeye giren Kral Konstantin Haziran 1917'de ülkeyi terk eder. Artık Venizelos mutlak güçtür ve vakit geçirmeden istediği gibi yönlendirebileceği genç Alexander'ı, Kral Konstantin'in ikinci oğlunu tahta çıkarır.[9]

Bundan sonrası çorap söküğü gibi gelecektir; 30 Haziran 1917'de Yunanistan İttifak Devletleri'ne savaş açar. Seferberlik ilan edilir, ordu mevcudu üç tümenden on tümene çıkarılır. Yunan Ordusu Makedonya'da, hatta sınır ötesinde Ukrayna'da bile savaşır. Sonuçta Venizelos İtilaf Güçleri'ne verdiği tüm sözleri tutmuştur, artık geri ödeme zamanıdır.[10]

Ancak Büyük Harp bitince başta Churchill, Sir Wilson, Montagu olmak üzere, İtilaf Devletleri'nin önde gelen siyasetçileri "*Yunanistan'ın Anadolu'da işgalinin vahim sonuçlara yol açacağı, savaşçı Türk milletinin bunu kabul etmeyeceği*" gibi gerekçelerle Yunanistan'a söz verilmiş olan karşılığın ödenmesine karşı çıkmaya başlarlar. Buna İtalya'nın henüz 1917'de imzalanmış St. Jean de Maurienne Anlaşması'na dayanarak İzmir'in kendilerine verildiğini ileri sürmesi ve Yunan işgalini reddetmesi eklenince, durum iyice çıkmaza girmeye başlar. Ancak ABD savaşa girmeden önce İtilaf Devletleri arasında imzalanmış anlaşmaları tanımamakta, diğer devletleri de bu doğrultuda yönlendirmektedir. Sonuçta Yunan beklentisi Barış Görüşmeleri'nde Yüksek Konsey tarafından kabul görecek ama İtalyanlar bunu içlerine sindiremeyeceklerdir.[11]

İtalyanların bir oldubittiyle İzmir'e çıkmaları tehlikesine karşı 15 Mayıs 1919'da, daha Paris Barış Görüşmeleri bir sonuca ulaşmamışken, diğer İtilaf Devletleri'nin koruması altında Yunanlar İzmir'e asker çıkararak resmen işgale başlarlar. Yunan askerleri henüz Alsancak'a ayak basmışken bu işgalin kolay olmayacağı anlaşılır. Konak'ta patlayan bir silah ve Yunan süngüsünün bile "*Zito Venizelos*" dedirtemediği onurlu bir Türk subayı direnişin ilk kıvılcımını ateşler. İzmir'de olup bitenler hem Anadolu'ya hem Avrupa'ya anbean aktarılmaktadır. "*Kuvayı Milliye*" adıyla örgütlenen Türk yurtseverler sayesinde Yunanlar tatlı hayallerle geldikleri topraklarda birkaç ay sonra kabuslarla uyanacaklardır.

Yunanlar işgali Uşak ve Balıkesir'e doğru genişletmeye çalışırken bir anda karşılarında beklenmedik bir engel bulurlar; Efeler!

İzmir ve çevresinden gelen mezalim haberleri bu engeli daha da büyütür; Kuvayı Milliye savaşçılarının sayısı her geçen gün artar. Bergama ve Aydın'da olduğu gibi, bu efe gruplarının organize baskınlarla Yunan taburlarını dağıttığı, kasabaları ve kentleri ele geçirdiği çarpışmalar yaşanır. Kuvayı Milliye, Yunan Ordusunun hiç bilmediği, baş edemediği bir gayrı nizami harp tekniğiyle savaşmaktadır.[12]

Mondros sonrasında ateşkes hükümlerini istismar ederek gerçekleştirdikleri eylem ve işgalleri Paris Barış Konferansı'nda kurumsallaştırmaya çalışan İtilaf Devletleri bu durumdan çok rahatsızdır. İngilizlerin Bağdat Demiryolu ve Toros Tünelleri, Fransızların Kilikya, Ermenistan ve İskenderun Limanı planlarının gerçekleşmesi Anadolu'nun tepkisizliğine bağlıdır. Bu amaçla Mondros sonrası Osmanlı Ordusunu hızla tasfiye etmiş, silahlarını ellerinden almışlardır.[13] Buna rağmen ortaya çıkan direniş giderek büyümekte, organize hale gelmektedir.

Sonuçta 18 Temmuz 1919'da "*Yörede yaşayan Türklerin can güvenliği*" bahane gösterilerek iki taraf arasında bir sınır belirlenmesi kararlaştırılır. İngiliz General Milne başkanlığında bir heyet tarafından belirlenen bu sınıra; Milne Hattı adı verilir. Yunanlar da işgal alanını genişletme harekâtını 3 Kasım 1919'da bu hatta

durdururlar. Paris Barış Konferansı'nın aldığı karar uyarınca Kuvayı Milliye de bu sınırdan itibaren üç kilometre içeri çekilecek, Kuşadası-Aydın-Ödemiş-Turgutlu-Manisa-Bergama hattının ötesine geçmeyecektir.[14] Ancak evdeki hesap çarşıya uymaz; Kuvayı Milliye'nin amacı kendisine lütfedilen bir toprak parçasında mutlu mesut yaşamak değil, çile bile olsa, vatanının istediği yerinde bu çileyi çekmektir. Bu nedenle çatışmalar durmayacak, hatta daha örgütlü bir direniş süreci başlayacaktır.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla Mustafa Kemal Paşa etrafında birleşen Türkler hızla merkezi bir ordu kurma faaliyetine başlarlar. Mondros sonrası tasfiye edilemeyen Erzurum'daki 15., Ankara'daki 20. ve Konya'daki 12. kolordular başta olmak üzere, Devlet-i Aliyye'nin bakiyesi bir nizami ordu çekirdeği zaten vardır. Bu tehlike önüne geçilmediği takdirde kısa sürede Yunan Ordusunu iki ateş arasında bırakacak bir Türk gerçeğine dönüşecektir.[15]

İtilaf Devletleri ve Yunan İşgal Ordusu çareyi Kuvayı Milliye'yi ayaklanmalar ve kara propagandayla meşgul etmekte bulur. Bir yandan da General Milne artan Kuvayı Milliye eylemlerinden şikâyetle İstanbul Hükümeti'ni çizdiği sınıra riayet edilmesi konusunda uyarmaktadır. Her ne kadar Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa bu şımarıkça tehditlere uzun süre ses çıkarmayıp alttan alsa da, sonunda 1 Mart 1920'de İstanbul Hükümeti İngiliz İşgal Komiseri'ne "*işgal sırasındaki mezalimden canı yanmış vatandaşın kendini koruma gayretine karşı bizim yapabileceğimiz bir şey yok*" şeklinde bir notayla cevap verir.[16]

Barış görüşmeleri sırasında İstanbul Hükümeti'nin bu pasif tutumu, işgal güçlerinin istediği sebep olur. 22 Haziran 1920'de Yunan kuvvetleri Milne Hattı'nı aşarak ilk ileri harekâtlarına başlarlar. Görünen amaç "Yunan işgal sahasında asayişi sağlamak" olsa da asıl gerekçenin "Ankara Hükümeti'ni istenilen noktaya getirip barış görüşmelerindeki İngiliz-Fransız-Yunan dayatmalarına boyun eğdirmek" olduğu anlaşılacaktır.

Nitekim Yunan ordusu tarafından Bursa, Balıkesir, Uşak, Alaşehir ve Nazilli işgal edildikten sonra ileri harekât 9 Ağustos 1920'de durur ve ertesi gün Sevr Anlaşması imza edilir.[17] Anlaşma metni daha sonra Padişah Vahdettin'in başkanlık ettiği Saltanat Şurası tarafından kabul edilecek, bu onayı yeterli gören müttefikler bizzat padişahın onayı olup olmadığına bakmaksızın anlaşmayı yürürlüğe koyacaklardır.

Anadolu'da bunlar olurken Atina'da Kral Alexander tüm idareyi Venizelos'a bırakmış durumdadır. Devletin hiçbir işine karışmak istemeyen genç kralın tek tutkusu arabalardır. Özellikle İngilizler sayesinde her şey Yunanlar için festival tadındayken, bu kukla hayatına isyan eden Alexander'ın aşk hayatı Atina'yı karıştırır. Danimarka'dan ithal kraliyet ailesini Yunanlaştırmak isteyen hükümetin gelin adayı yerine kendi seçtiği bir kadınla evlenmekte ısrar eden genç kral tam da Paris Barış Görüşmeleri sırasında Venizelos'un başına dert olur. Tecrübeli siyasetçi bazı tavizlerle genç kralı idare ederek barış görüşmelerinden zaferle dönmüşken beklenmedik bir olay gerçekleşir: Genç Kral 30 Eylül 1920'de Tatoi Sarayı'nın bahçesinde, beslediği bir maymunun saldırısına uğrar, kaptığı enfeksiyon nedeniyle 25 Ekim 1920'de ölür.[18]

Yunanistan yeniden siyasi çalkantılarla dolu bir döneme girer. Daha Sevr'in imzalanmasının üzerinden iki gün geçmişken Venizelos Paris'te, Lyon Garı'nda iki Yunan subayının silahlı saldırısına uğrar.[19] Bu suikast girişiminden hafif yaralarla kurtulan Venizelos ülkesine bir kahraman gibi döner. Panathinaikos Stadyumu'nda Kral Alexander ve binlerce Atinalının katılımıyla Sevr'in imzalanması törenlerle kutlanır.

Ancak 1920 yılının Kasım ayı, Metaxas'ın 1915'deki mektuplarında olduğu gibi, Venizelos'a "*Anadolu'dan ve Türklerden uzak dur*" mesajlarıyla doludur. Fransa'da yılın başında Clamenceau hükümetinin düşmesiyle dış politikada belirgin değişiklikler görülür. Özellikle Kasım ayına gelindiğinde yeni Başbakan Millerand'ın Türklerle uzlaşma eğilimi kendini göstermeye başlar. Her ne kadar eski Başbakan Clamenceau ve Briand'ın etkisiyle

Millerand Sevr'i imzalamak durumunda kalmışsa da, Fransız Hükümeti'nin Türklere karşı olumlu yaklaşımı dikkat çekicidir. Bu değişikliği eski Fransız Cumhurbaşkanı Poincaré yazdığı bir makalede "*anlaşmanın Sevr fabrikalarında yapılmış porselen vazolar gibi kolay kırılacağı*" benzetmesiyle açıkça vurgular.[20]

Nitekim Sevr, Ankara Hükümeti'nce kabul edilmediği gibi, Türk halkını giderek Mustafa Kemal'in etrafında kenetlemekten başka bir işe yaramamıştır. Anadolu'daki Yunan İşgal Ordusu Komutanı Paraskevopoulos, Sevr'i kabul etmeyecek olan Ankara Hükümeti'ne diz çöktürmek üzere iki aşamalı bir harekât planı önerir.[21] Oysa Venizelos'un başı ülke ekonomisinin berbat durumu ve terhis bekleyen eski askerler nedeniyle oluşan kamuoyu baskısından bunalmış durumdadır. Yunan Başbakan İngiliz meslektaşı ve dostu Lloyd George'a "*bir an evvel Anadolu'daki siyasi belirsizliğin giderilmesi gerektiğini*" anlatan bir telgraf gönderir. Onun kafasında Sevr'i imzalaması için Ankara Hükümeti'ne altı ay süre vermek, bu gerçekleşmediği takdirde ileri harekâta yeniden başlamak vardır.

Ancak 14 Kasım'da yapılan seçimlerde Venizelos ağır bir yenilgi alır. Üç yıl önce Kral Konstantin ülkeden ayrılınca ortada kalan ve can güvenliği kaygısıyla Yunanistan'dan kaçarak Fransa'ya sığınan kralcı, anti-Venizelist liderler ülkeye dönmeye başlar. Bunlardan Gounaris ve General Metaxas suikaste uğramak, Fransa tarafından Yunanistan'a iade edilmek gibi kaygılarla dolu, çok maceralı bir sürgün hayatı yaşamış, Venizelos'u temsil eden her şeye karşı da öfkeyle dolmuşlardır.[22]

O sırada Venizelos'a eşdeğer bir lideri olmayan kralcı hareket adına, Müttefiklerin de sıcak baktığı Rallis yeni hükümeti kurar ve ilk açıklaması "*Venizelos'un mirasıyla bir sorunu olmadığı, onun dış politika çizgisinin devam ettirileceği*" olur. Verdiği oyun boşa gittiğini düşünen ve Kral Konstantin'in yurda dönmesini isteyen Yunan seçmen sokaklara dökülür. Venizelos zamanında 261 idam kararına imza atan Askeri Mahkeme'nin bazı üyelerine suikastler yapılır. Bu çılgınlığın ancak "*Kral dönmeli mi?*"

tartışmasının son bulmasıyla biteceğine inanan Rallis bu kararı da Yunan halkına bırakır, referanduma gider.[23]

Ancak 'Almansevici" Konstantin'in geri döneceği fikri bile Müttefikleri ayaklandırmaya yeter. Zaten Anadolu siyasetinde belirgin değişikliğe giden ve Yunanistan'a mesafeli davranmaya başlamış olan Fransa iyice radikal yaklaşımlar sergilemeye başlar: Sevr Anlaşması'nın çöpe atılıp, Türklerin de menfaatine olacak yeni bir barış yapılmasını önerir. Bunun üzerine Müttefikler referandumun hemen öncesinde Londra'da toplanarak Yunanistan'ı masaya çağırır. Kralcı tarafta yer alsa da Venizelos'a yakın bir dış politika vadeden Başbakan Rallis kanser hastalığı ilerlediği için Londra'ya gidemez, çekilmek zorunda kalır. Konferansta İngiltere adına Lord Curzon hazırladığı "*Yunanistan'ın içişlerine saygılı, Yunan halkına karşı muhabbetle doluyuz. Ancak bu son Kral Konstantin'i geri getirme düşüncesi kabul edilemez. Kendisi Müttefiklere sadık olmayan, hatta düşmanca hisler besleyen bir kişidir. Eğer geri döner ve tahta geçerse Yunanistan bunun ekonomik sonuçlarına katlanır*" şeklinde özetlenebilecek gözdağı metnini delegelere iletir. Konferansta Yunanistan'ı temsil eden Başbakan vekili Kalekeropoulos mesajı çok net almıştır: Seçmeninin "*savaş bitsin, askerler eve dönsün*" beklentisiyle, ülke ekonomisinin Müttefiklere bağımlılığı gerçeği arasına sıkışmıştır.[24]

5 Ocak 1921'de sürgündeki eski kral geri dönerek taç takar. Konstantin'in isteğiyle yeni hükümetin ilk icraatlarından biri de 1917 yılında "*kralcı*" olması gerekçesiyle ordudan ihraç edilen ve düzmece bir mahkemeyle tutuklanan Korgeneral Anastasios Papoulas'ı görevine iade etmek olur. Yeni dönemle birlikte Anadolu'daki Yunan işgal ordusu komutanı, Venizelosçu Paraskevopoulos istifa eder. Onun yerine Papoulas "Küçük Asya Ordusu" Komutanı olarak tayin edilir. Yeni komutan İzmir'e ayak bastığında 'kralcılar' ve 'Venizelosçular' olarak ikiye bölünmüş bir ordu bulacaktır. Derhal Venizelosçu komuta kademesinde tasfiyeye başlar; 300 civarında üst düzey kurmay subay görevlerinden alınarak kral sempatizanı isimlerle değiştirilir.[25] Venizelosçu

subayların terfileri de durdurulur. Papoulas her ne kadar emrindeki ordu üzerinde otoritesini kurduğunu düşünse de, askerin iliklerine kadar işlemiş bu siyasi ayrışma felaketleri olacaktır.

Fransa ve İngiltere'de ise kamuoyunun "*bu kadar savaş yeter*" baskısı had safhadadır. Bu nedenle zaten Anadolu politikasında tereddütler yaşamakta olan yöneticiler Almansever olarak yaftaladıkları Konstantin'in yeniden kral olması ile iyice frene basarlar. İngiltere ve Yunanistan arasında cicim aylarının devam ettiğini sanmakta olan yalnızca iki kişi vardır; Yunanistan'da muhalefet lideri Venizelos, İngiltere'de ise Başbakan Lloyd George. Anadolu harekâtının iki müsebbibi 1920 sonundaki bu uyarıların ne anlama geldiğini ancak bir sene sonra anlayacaktır.

* * *

Mangal Dağı'nda koşuşturan küçük parıltıların kaybolmasından güneşin battığını anlayan General Kontoules dürbününü indirir. Peşi sıra gelen Kallidopoulos'la birlikte bayır aşağı inerlerken aklında hâlâ Yunan Ordusu'nun harekât planı dönüp durmaktadır; "*Bu çöl gibi topraklarda yanlış bir maceraya girdik. Güneyden kuşatmak hem tehlikeli hem askeri gereksiz yere yoracak. Kuzey dağlık olsa da ikmal yollarımıza yakındı, daha mantıklıydı. Demiryolundan, menzillerimizden uzaklaşmamış olacaktık.*" Sonra hem planı yapan Sarıyanis'e hem de onun aklına uyan karargâha ağız dolusu söver.[26]

Papoulas geldiğinde Yunan Küçük Asya Ordusu'nda telaş vardır. Yunanistan'da olup bitenler bir yana, Büyük Yunanistan hayalleriyle ayak bastıkları İzmir bile tehlikelerle dolu bir hale gelmiştir. Batı Anadolu dağları, Muğla'dan Balıkesir'e kadar, gözünü budaktan esirgemeyen efelerle doludur. Aydın'dan, Köşk'ten, Bergama'dan, gittikleri her yerden tabutlar içinde Yunan askerleri gelmektedir. İşgalin ilk on beş günündeki şaşkınlık ve tepkisizlik geçtikten sonra Batı Anadolu'nun efeleri vatanlarını savunmaya başlamışlardır. "*Ne olduysa Onaltıncı Gün'de olmuştur*".[27] Ödemiş'te başlayan direniş, birkaç ay içinde, dalga dalga tüm Batı Anadolu'ya yayılmıştır.[28]

Bu da yetmezmiş gibi bir de Kemal'in Ordusu!

Başbakan Rallis yeni ordu komutanı Papoulas'a "*yeni hükümetin Venizelos siyasetini takip ettiğini İngiltere'ye ispat için Anadolu'da bir taarruz harekâtı yapması gerektiğini*" söyler.[29] Bu yüzden taze komutan gelir gelmez ilk iş Kemal'in Ordusunu görmek, tanımak, eline fırsat geçerse de ezmek ister. Eğer karşısındaki güç basit direniş gruplarından ibaretse, hükümetin en büyük sorunlarından biri olan "1916 celbinin terhisi" gündeme gelebilecektir. 7 Aralık 1920 günü Başbakan Rallis'le Atina'da yaptığı görüşme sonrası İzmir'e döner dönmez karargahına ilk emri "*son keşif raporlarına göre derhal harekât planı yapılması ve taarruz hazırlığına başlanması*" olur. Niyeti dar kapsamlı bir keşif taarruzu gerçekleştirmektir.[30] İşte tam bu sırada hiç beklemediği bir anda "Etem" adında bir şans meleği omzuna konar;

Çerkez Etem!

Kemal'in Ordusu için de sıkıntılı bir dönemdir.

Yozgat'ta, Düzce'de, Tokat'ta, Konya'da birbiri ardına patlak veren isyanlar, İstanbul Hükümeti tarafından tertiplenen Anzavur Vakası'nda olduğu gibi örgütlü bölücü hareketler nedeniyle Ankara birkaç ateş arasında kalmıştır. Bu isyanların bastırılmasında özellikle iki Kuvve-i Seyyare grubunun büyük faydası olur. 9 Temmuz 1920'de, o güne kadar Menderes Cephesi'nde, Yunanlara karşı direnişte önemli işler yapan Demirci Mehmet Efe'nin Denizli'de kendi başına uyguladığı kanunlarla onlarca kişiyi cezalandırarak öldürmesi giderek güçlenen "*Kuvayı Milliye müfrezeleri etkili ama disiplinsiz. Milis güçlerle ancak yöresel gerilla harbi yapılabilir, işgal sonlandırılamaz*" düşüncesinin âdeta somut ispatı olur.[31] Milis müfrezelerinin düzenli orduya geçişi için vakit kaybetmeden düğmeye basılır. Ancak bu sefer Ankara sadece Demirci Mehmet Efe ile değil, Kuvve-i Seyyare ile de karşı karşıya gelir. Sayıca büyük bir silahlı güce sahip bu birlik Çerkez Etem'in komutasındadır. Bağlı olduğu Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa da Etem'i düzenli ordu safında teşkilatlanması yönünde ikna edemez. Gerilen ilişkiler Kasım 1920'ye gelindiğinde artık pamuk ipliğine bağlıdır.[32]

9 Kasım 1920'de Batı Cephesi ikiye bölünür, Ali Fuat Paşa diplomatik açıdan cephe kadar önem kazanan Moskova'ya büyükelçi olarak tayin edilir. Yeni teşkilat yapısında Güney Cephesi ve Batı Cephesi olmak üzere iki ayrı komutanlık oluşturulur. Güney Cephe Komutanlığının başına o sırada İçişleri Bakanı olan Miralay Refet (Bele) Bey getirilir. Genelkurmay Başkanı yetkisiyle Batı Cephesi Komutanlığı'na Miralay İsmet (İnönü) Bey tayin edilir. Zaten kolordu yetkisine sahip Adana Bölgesi Komutanlığı da 2. Kolordu adını alır.[33]

Milli Mücadele'de yeni bir dönem başlamaktadır.

* * *

Ağabeyi Tevfik'in sınır tanımazlığı, kardeşi Reşit'in hırsları ve Etem'in kolay öfkelenen yapısı bir araya gelince, Milli Mücadele'nin isyanlar döneminin az hasarla atlatılmasını sağlayan en önemli dayanak, Kuvve-i Seyyare çatırdar. Reşit'in sürekli Ankara'da mebusları galeyana getirmesi, Tevfik'in ise cephede kardeşinin vekili olarak kurmaylara çıkardığı zorluklar ilişkileri kopma noktasına getirir. Öyle ki, Kuvve-i Seyyare Cephe Komutanlığını hiçe sayarak doğrudan Ankara'yla yazışmaya başlamıştır. Mecliste hatırı sayılır miktarda mebus Etem'i bir kahraman olarak görmektedir.

Bu ortamda Etem'in ağabeyi Tevfik'in Kütahya'ya mutasarrıf olarak tayin edilen Miralay İbrahim Bey'e çektiği telgrafta ettiği hakaret ve küfürler, "şehri terk etmezse kendisini kurşuna dizeceği" tehdidi bardağı taşıran damla olur. 1920 Aralık sonuna doğru Mustafa Kemal Paşa Bilecik'e, yeni cephe kumandanı İsmet Bey'i ziyarete gideceği zaman Ankara'da bulunan Çerkez Etem de paşanın maiyetine katılır. Ancak Eskişehir'e varıldığında trendeki kalabalık silahlı koruma grubundan ürken Etem kimseye tek kelime etmeden ortadan kaybolur. Birkaç gün sonra da kulağına gelen "*Ordu Etem'in kuvvetlerini yok edecek*" söylentileri üzerine yanındaki muhafızlarıyla birlikte karargahına dönüp Batı Cephesi'yle bağlarını koparır. 29 Aralık 1920 günü ise Etem Türk Ordusuna karşı silahlı isyan başlatır.[34]

2 Ocak 1921 günü Batı Cephesi Komutanlığı 11inci ve 61inci tümenler ve Süvari Tugayı ile Kütahya istikametinde Etem kuvvetlerinin üzerine harekete geçer. Güney Cephesinden de 8. Tümen ve yeni kurulmakta olan iki süvari tümeni Altıntaş Ovası üzerinden kuzeye doğru harekâta katılır. Özellikle Refet Bey'in süvarilerini ova boyunca zikzak yürüterek kalabalık göstermesi ve Etem emrinde bulunan 59. Alay efradının kaçarak orduya teslim olması Kuvve-i Seyyare'nin büyük oranda bozulmasına sebep olur. Etem birlikleri bozuk şekilde Gediz istikametinde çekilirken Batı Cephesi Komutanı Miralay İsmet Bey'in harekâta katmayıp cephede bıraktığı 24üncü Tümen komutanından acil bir mesaj gelir; "*Yunan birliklerinde hareket var*".[35]

İznik'ten Bozhöyük'e kadar çok uzun bir hatta emniyet olarak bırakılan iki alaylı 24üncü Tümenin böyle bir baskın taarruza dayanması mümkün müdür?

Her ne kadar Papoulas bu harekâtı "*düşmanın askeri gücünü anlamak için keşif taarruzu*" olarak nitelese de, Çerkez Etem sorunuyla boğuşan Türk Ordusunu hazırlıksız yakalama isteği açıktır.

Mehmet iki ateş arasında, ilk sınavını vermektedir.

* * *

Yunan harekâtı başladığı anda karşı karşıya gelen kuvvetler aşağıdaki gibidir:

Çerkez Etem	2.000 tüfek, 4 top, 6 ağır makineli
Batı Cephesi	6.066 tüfek, 28 top, 50 ağır makineli
Yunan Ordusu	12.500 tüfek, 72 top, 80 ağır makineli[36]

Öğle saatlerinde gelen ikinci bir mesaj üzerine derhal bir araya gelen iki cephe komutanının aldığı karar uyarınca 61inci Tümen ve iki süvari tümeninden biri Gediz istikametinde Etem kuvvetlerini takibe devam edecek, diğer birliklerden Batı Cephesine ait olanlar Kütahya, Güney Cephesi birlikleri ise Dumlupınar'a doğru yürüyüşe geçecektir. Kıtaların cepheye kadar kat edeceği mesafe Yunanlarınkinden daha uzun ve zorludur. Süvari Grubu Kumandanı Binbaşı Rahmi (Apak) Bey durumun

umutsuzluğunun farkındadır: "*İnönü mevzilerine düşmandan önce varabilecek miyiz?*"[37]

Bir Yunan piyade alayı ile süvari bölüğünün Mezit Vadisi'ne girdiği haberi gelince, düşmanın hem İznik hem İnegöl üzerinden İnönü, Uşak üzerinden de Dumlupınar mevzilerine doğru harekâta başladığı netleşir. Bir yandan 61, 1 ve 4üncü tümenlerle Güney Cephesinde kurulan yeni süvari tümeni farklı yönlerden cepheye yetişmeye çalışırken, öte yandan eldeki mevcut kuvvet Yunan Ordusunu durdurmak zorundadır.

İnegöl istikametinden ilerleyen Yunan alayıyla birlikte toplam bir tümenlik bir kuvvet Nazifpaşa kesimine ulaşmış, Pazaryeri önüne, 126. Alay cephesine gelmektedir. Kuzeyde, Köprühisar hattına ulaşan iki piyade ve bir süvari alayı da Bilecik yönünde 143. Alay mevzilerine dayanmak üzeredir. 24üncü Tümen Komutanı Yarbay Atıf (Ateşdağlı) Bey elindeki kısıtlı kuvveti doğru kullanabilmek için kritik duruma gelen noktalara taburlar kaydırarak dengeyi sağlamaya çalışır. 32. Alaydan bir tabur Pazaryeri'ne, diğer kısmı ise 143. Alay emrine kuzeyden gelen Yunan alaylarını karşılamaya gönderilir. O tarihte General Papoulas'ın emrine verilen Yunan askeri gücü İzmit'te Manisa Tümeni, Bursa'da iki tümen, Gemlik'te bir tümen, Uşak'ta dört tümen olmak üzere toplam sekiz tümendir. Ancak harekâta bütün Bursa-İzmit bölgesi kuvvetleri değil, bir kısmı katılır.[38]

Yoğun sis nedeniyle İnegöl Ovası'ndaki Yunan birliklerinin hareketinin izlenememesi ayrı bir sorundur. Keşif müfrezeleri görebilmek için risk alarak düşmana olması gerekenden daha fazla yaklaşmaktadır. İnegöl Dolayları Müfrezesi'nde sağlıklı bir emir-komuta olmadığını düşünen Yarbay Atıf Bey bir yandan da 4 veya 11inci Tümen bir an önce Pazaryeri'ne yetişmesi için dua etmektedir. "3üncü Süvari Tümeni" adı verilen, Batı Cephesi emrinde yeni kurulan, İbrahim (Çolak) Bey komutasındaki süvari grubu da cepheye sevk emri alır.[39]

Batı Cephesi Komutanlığı tarafından, 6 Ocak gecesi, "*önceden hazırlanmış olan demiryolu tahriplerinin, Yunanların*

İncirli-Nazifpaşa mevzilerini geçmesi sonrasında yapılması" emredilir. Güney Cephesinde ise 8inci ve 23üncü tümenler Dumlupınar'a hareket ettirilmiş, Dumlupınar mevzilerindeki alaya "*düşmanı olabildiğince oyalama, sonuca yönelik bir muharebeye girmeyip gerekirse Balmahmut'a çekilme*" emri verilmiştir. Böyle bir durumda aradaki tüm köprü ve tüneller de tahrip edilecektir.[40]

7 Ocak sabahı Köprühisar yönünde taarruza geçen Yunan alayı sert mukavemetle karşılaşır ve geri atılır. Etem belasıyla boğuşmakta olan orduyu gafil avlayacağını sanan Yunanlar ilk denemelerinde böyle bir duvara çarpınca şaşkına dönerler. Aynı gün başka taarruz girişiminde bulunmayıp yeni taktik belirlemeye çalışırlar. Nazifpaşa kesiminde ise mevzileri ağır topçu ateşine alan Starvianopoulos'un alayları öğleye doğru 126. Alayı ezmeye başlarlar. Ne pahasına olursa olsun mevziini olabildiğince koruması gereken alayın komutanı verdiği yetersiz bir emirle Pazaryeri'ne doğru çekilişi tam bir kaosa çevirir. Bu sırada tümenle irtibat da kopmuş, alayın taburları da birbirine girmiştir. Atıf Bey bir komuta zaafı olduğunu fark eder ve derhal Bilecik'e doğru yola çıkar. Geyve bölgesinden bir tabur, Eskişehir'de bulunan tümen hücum taburu ve karargâh süvari kıtası (50 asker) acele bu kesime sevk edilir.[41]

Bu sırada emrindeki kuvvetlerin büyük kısmı dağılan Etem ise kalanla Yunan ekmeğine yağ sürmeye devam etmektedir. 300 kişilik bir kuvvetle 61inci Tümenle muharebeye girer. Beklediği desteği alamadığı Gediz'i ise hırsından topa tutar.

Yarbay Nazım Bey'in 4üncü Tümeni de 58. Alayı ile yola çıkmıştır. İki adet 150 mm obüs ve iki dağ bataryası ile birlikte 600 tüfekten oluşan alay iki seferde trenle İnönü'ye taşınır. Nazım Bey alayı süratle mevzilendirir, obüsleri de Akpınar doğusunda sütreye sürer.[42]

Batı Cephesine bağlı 11. Tümenin 70. ve 127. alayları yaklaşık 80 kilometrelik bir yolu durmaksızın yürüyerek Kütahya'ya varır ve ilk olarak 70. Alay trene bindirilir. 9 Ocak 1921 gecesi 70. Alay trenden iner, istasyondan sonra 10 kilometre koşarak cepheye yetişir ve 126. Alayın gerisinde savunma hattı kurar.

Cephe Komutanlığı aynı gün verdiği emirle 24üncü Tümenin iki gündür çarpışan 32. ve 143. alaylarına da kademeli olarak Söğüt istikametinde çekilmelerini, İnönü'de demiryolu kuzeyinde mevzilenmelerini bildirir. Böylece Türk Ordusunun muharebeyi İnönü mevzilerinde kabul edeceği belli olmuştur.[43]

Yunan alayı bu hattaki Mehmet'in inadını kıramaz. Topçu desteği olmadan dövüşen 70. Alay ertesi akşama kadar direnir. 24üncü Tümen cepheye trenle sevk edilen 127. Alay'ı da yetişerek bu hattın soluna yerleşir. Böylece İnönü mevzilerinde 24üncü Tümenin 32. ve 143., 11inci Tümenin 70. ve 127. ve 4üncü Tümenin 58. Alayları mevzilenmiş olur. 126. Alay ise tamamen dağılmış, eratın büyük kısmı dağınık halde Bozüyük'e çekilmiştir. Eldeki beş alayın toplam tüfek sayısı 5.500, Yunanların taarruza katılan iki tümeninin mevcudu ise yaklaşık 24.000'dir.[44]

* * *

22 Ağustos 1921, Pazartesi
Gece yarısı...

Ankaralı Zeynel Çavuş bağdaş kurarak oturduğu yerden bir saatlik yürüme mesafesindeki Mangal Dağı'nı seyre dalmıştır. Bulutsuz, bol yıldızlı gökyüzünün altında hayalet gibi ufka doğru yükselen tepe ne kadar da çıplaktır: "*İnönü'de her yer ağaçtı, düşmanı göremiyorduk. Böylesi daha iyi*". İhtiyattaki 4üncü Tümen karargâhında Yarbay Mehmet Sabri (Erçetin) Bey'in emir eridir Zeynel Çavuş. Sakarya boyunda yarın kızılca kıyamet koparken, nerede cephenin dikişi sökülürse oraya yama olacak tümenlerden biridir; 4üncü Tümen. İnönü cephesini düşünürken birden aklına eski tümen komutanı Nazım Bey gelir: "*Yunan'ın en beter saldırdığı geceydi. Sabahına terfi aldıydı kumandanım*".

Zeynel Çavuş'un hatırladığı, Yunan birliklerinin İnönü Mevzileri önüne geldiği 9 Ocak 1921 günüdür.

9 Ocak gecesi 70. Alay cepheye ulaştığında muharebe bütün şiddetiyle devam etmektedir. 11inci Tümen komutanının önerisi,

Batı Cephesi Komutanlığının onayıyla 2. Süvari Grubu Yunan kıtalarının arkasına sarkarak taciz taarruzları yapma görevi alır. Cephede sayıca yetersiz Türk Ordusu zor bir gece geçirmektedir. Daha önce sol kanadı örtmek üzere Eskişehir'den sevk edilen 50 kişilik Karargâh Süvari Bölüğü'nün yanına 4üncü Tümen Süvari Bölüğü de gönderilir. Cephe sol kanadının emniyeti bu 100-120 kişilik atlı aslana emanettir.[45]

Gecenin en kritik anında İsmet Bey Kütahya'daki karargâhta daha fazla duramaz: "*Tren hazır mı Muzaffer? 174. Alaydan bir tabur cepheye gidecekti*".[46]

Tren harekete hazırdır. Kurmay Başkanı Binbaşı Muzaffer (Ergüder) Bey söylenerek merdivenleri ikişer üçer inen Cephe Komutanı'nın ardından koşturur: "*Yürü Muzaffer, yürü! Biz de gidiyoruz cepheye. Ya devlet başa ya kuzgun leşe!*"

* * *

10 Ocak 1921 sabah 06:30'da Yunan taarruzu başlar. Aşırı sis nedeniyle savunma zaafı ortaya çıkar. Görüş olmaması Yunan birliklerinin mevzi hattımıza kadar sokulmasına neden olur. Bir ara sol kanat mevzilerine giren Yunan birliği karşı taarruzla geri atılır.

Bu arada İsmet Bey cepheye ulaşmıştır. Batı Cephesi Karargâhı İnönü İstasyonu'nda kurulur.

Cephe kanatları arasında oluşan boşluktan dolayı bir Yunan alayı karargâh açısından bile tehlikeli bir durum yaratır. Sağ kanatta sisin kalkmasıyla Yunan kıtalarını siperlerinin içinde bulan 24üncü Tümen çekilmeye başlar. İsmet Bey, Arif Bey'in 11inci Tümeni ile yandan bir taarruz geliştirmeyi düşünse de, kıtalarla irtibat kurulamadığı için, bu taarruzun başarısız olması halinde tüm cephenin tehlikeye gireceğini görür ve vazgeçer. Cephenin yarılması tehlikesine karşılık yirmi kilometre geride, Çukurhisar'da yeni bir savunma hattı kurarak çekilme emri verir.[47]

10 Ocak 1921 akşam saatlerinde bir Yunan alayı cepheyi sağdan kuşatma harekâtına girişir. Cephenin çok açığından dolaşan alay, bir anda geri hatta bulunan 24üncü Tümen birlikleriyle

karşılaşır ve panikle çekilmeye başlar. Bu ricat tüm Yunan kuvvetlerinin dengesini bozar. Ertesi gün öğle saatlerine kadar düşmanda bir ileri hareket olmayınca İsmet Bey karşı taarruz emri verir. O sırada başta 3üncü Süvari Tümeni olmak üzere, cepheye doğru hareket halinde Türk birlikleri vardır ve bu durumu hava keşfiyle tespit eden, mevcut kuvvetle bile Türk savunma hattını yaramamış olan Yunanlar hızla Bursa istikametinde çekilirler. Gediz'in boşaltıldığını, karşısında önemli bir kuvvet kalmadığını hissederek 9 Ocak'ta Kütahya'ya taarruz eden Etem ise bırakılan Süvari Alayı tarafından püskürtülür.[48]

13 Ocak'a kadar süren takip sırasında da Yunanlar çok zayiat verirler. Yunan tehlikesi ortadan kalktığı için Batı Cephesi rahat rahat Etem'le meşgul olabilecektir. Yine de havadaki ihanet kokusu aylarca devam edecek, Sakarya Meydan Muharebesi sırasında dahi Etem'in olası saldırılarına karşın önlem alınması gerekecektir.[49]

İnönü'de rüştünü ispat eden düzenli ordunun başarılı savunmasıyla göze batan 70. ve 127. alaylarıyla 4üncü Tümen ise Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa'nın ayrıca takdirine mazhar olur:

> "Nazifpaşa-İnönü-Eskişehir arası yaklaşık 60 kilometre, yani süvarinin kısa sürede kat edeceği bir mesafe. Düşman bir süvari alayıyla kuşattı, bir süvari tugayını Mezit Vadisi'ne sürdü. Bu harekât başarılı olsaydı biz Gediz'de Etem'le uğraşırken düşman süvarisi 12 saatte Eskişehir'e girecek, 2. Kolordusu da iki günde gelip arkamızı kesecekti. Gerçekten de 70., 127. Alaylar ile 4üncü Tümen bu olağanüstü başarıyla ordumuza birer gün kazandırmış, takviyelerin cepheye yetişmesini sağlamıştır".[50]

* * *

22 Ağustos 1921, Pazartesi

Uzunbeyli'deki ordugâhta, çadırının önünde oturan Ordu Kurmay Başkanı Albay Pallis son hava keşif raporlarına dalmıştır: "*İnanılmaz! Şu keşif raporlarına bak Ptolemaios. Adamlar resmen*

16 alaya denk kuvvet toplamışlar. Sekiz ay önce sadece dağdaki çetelerden ibaretti bunlar!" Çadırdaki komutanı tarafından işitilmekten çekinen Albay Sarıyanis sesini alçaltarak Pallis'in kulağına eğilir: "*Kovalice (İnönü) Keşif taarruzu Fransa ve özellikle İngiltere'yi yeni hükümetin de Venizelos'un Anadolu politikasını izlediğine inandırmak için yapıldı. Gereksizdi. Bu harekâtı ve çekilmeyi Ankara çok güzel değerlendirdi. Kemalist orduya sempati yaratıldı, destek ve katılım arttı*".[51]

Gerçekten de İnönü'de neredeyse dörtte biri kuvvetteki Türk savunmasını aşamamak Yunan tarafında tedirginlik, Türklerde ise ümitvar bir ortam yaratmıştır. Papoulas keşif taarruzu olarak küçümsediği bu harekâtın sonuçlarından; karşısındaki silahlı gücün düzenlenmekte, ağır silahlarla donanmakta ve iyi yönetilmekte olduğunu görür.[52] Elindeki işgal ordusunun yetersizliğini fark eden Papoulas, Türk askeri yapılanmasının basit bir "milliyetçi direniş" olarak değerlendirilmesinin hata olacağını anlamıştır.

Bu sırada işgal devletleri, İstanbul ve Ankara delegasyonlarını da davet ederek, "yeni bir barış önerisi" adı altında, Sevr'i güncellemek için Londra'da toplanmışlardır. 12 Mart'ta konferansın kesin bir sonuç alınamadan dağılmasının ardından Lloyd George Yunan Başbakanı Kalekeropoulos'a "*siz kalın, biraz görüşelim*" der. Konferanstan ayrı yapılan bu görüşmede Lloyd George, Yunan Başbakanı'na "*Türklere verilen 25 günlük düşünme süresinin bir ateşkes anlamı taşımadığını, bu süre zarfında Türkleri masaya daha güçsüz halde oturtacak her tür silahlı eylem için Yunan tarafının serbest olduğunu*" söyler. Kalekeropoulos ise "*Türklerin Fransızlarla anlaşmak üzere oldukları yönünde duyumlar aldıklarını, böyle bir durumun en çok Anadolu'daki Yunan varlığını zora sokacağını*" dile getirir. Toplantının sonunda Yunan Ordusu'nun Türklere boyun eğdirmesi halinde Mustafa Kemal'in bugün reddettiği barış şartlarını kabul etmek zorunda kalacağı hususunda görüş birliğine varılır.[53] Yunan heyeti Lloyd George'un mesajını almıştır. Bu ikili görüşmenin ardından, Başbakan Kalekeropoulos'un gizli bir telgrafı General Papoulas'a iletilir: "*General,*

Eskişehir-Afyonkarahisar hattını işgal etmek için bir askeri harekâta girişebilir misiniz?"[54]

Bunun üzerine Bursa-Atina arasında yoğun bir telgraf trafiği başlar. General Papoulas ısrarla "*bu harekâtı yapabiliriz ama takviye edilmemiz şart*" demekte, Yunan Savunma Bakanlığı ise uzun zamandır terhis bekleyen sınıflar varken yenilerini nasıl silah altına alacağını düşünmektedir. Buna rağmen Papoulas'ın öncelikli beklentisi olan "*acil olarak 5.000 asker takviye*" kabul görür. Hatta bunun yanında Atina'dan 2.500 evzon askeri de gönderilecektir.[55]

Bu vaatler ve Atina'nın "*olabildiğince çabuk taarruz*" isteği üzerine planlamasını yapan Papoulas Savunma Bakanlığı'na "*Ordu'ya 23 Mart'ta harekât emri verdiğimi bildirmekten* şeref duyarım" der. Londra'da bulunan Albay Sarıyanis ve hasta olduğu için İzmir'de olan Kurmay Başkanı Pallis'in yokluğu gibi sorunlar olsa da, Savunma Bakanı'nın verdiği "*üç sınıfın daha silah altına alınarak cepheye sevk edileceği*" müjdesi Yunan tarafında keyifleri yerine getirir.[56]

General Papoulas, Atina'nın istediği takviyeleri derhal göndereceğinden o kadar emindir ki, önceki talebini daha da ileri taşıyarak 610 küçük rütbeli subay, 35.000-40.000 er ve mümkün olduğunca çok binek hayvanı ister. İstediklerinin yola çıkarıldığını düşünerek 23 Mart 1921'de yeniden ileri harekâta başlar.[57]

* * *

22 Ağustos 1921
Gece yarısı

5nci Kafkas Tümeni karargâhında Cemil Cahit Bey'in kurmayları hâlâ masa başındadır. 9. Alay Kumandanı Binbaşı Mümtaz (Aktay) Bey ertesi gün başlayacak muharebelerin gerginliğinden uzak gibidir: "*Şu haritaya bakar mısınız? Bir ay önce elimizde harp meydanının bir tek haritası yoktu. Yakaladığımız her subayın cebine, çantasına bakıyorduk harita buluruz diye. Bu ne büyük bir imkândır yahu*".

Gerçekten de Türk Ordusu, Sakarya boyuna gelene kadar neredeyse haritasız, karargâhların elle çizdiği krokilerle muharebe etmiştir. Ancak bu durumu cephe raporlarında fark eden Mustafa Kemal Paşa 22 Temmuz'da, yani daha Sakarya doğusuna çekilme emri verilmeden, İstanbul'dan getirttiği harita subaylarını derhal araziye göndererek Polatlı-Haymana bölgesinin 1:100.000 ölçekli haritasını yaptırır.[58] Bu bile siperlerin işaretlenebileceği ölçekte bir harita değildir, ama Türk askeri artık kör dövüşmeyecektir.

13. Alay Komutanı Yarbay Ahmet Rıfat ise oturduğu iskemlede hafifçe gerinir: "*Harita da elbette önemli, ama bence en kötüsü hiç dinlenmeden dövüşmekti*". Yarbay bu genç yaşında bir ömre yetecek kadar macera yaşamıştır. Doğu cephesinde Ruslara esir düşünce önce Sibirya'ya esir kampına gönderilmiş, oradan kaçarak geçtiği Çin sınırında bu kez Çinlilere yakalanarak tutuklanmıştır. Edindiği Doğu Türkistanlı dostların yardımıyla oradan da kaçan Ahmet Rıfat Bey bir süre Kazakistan'da, Özbekistan'da yaşamış, ancak daha sonra Milli Mücadele'nin başladığını duyar duymaz vatanına, dövüşmeye dönmüştür.[59]

Kurmay Başkanı Binbaşı Ahmet Fatin "*Yarbayım senin dinlenmen için üç-beş gün yeter mi? Sen Orta Asya'dan Atilla misali dört nala gelip, ayağının tozuyla Rum'un üstüne gitmedin miydi?*" deyince bu sohbeti keyifle izleyen Cemil Cahit Bey daha fazla sessiz kalamaz: "*Yok arkadaşlar, Ahmet Rıfat haklı. Bir düşünün yahu, altı ay önce, o Mart soğuğunda ta Amasya'dan koşa koşa İnönü'ye varıp cepheye yetişmemizi. Bu sefer muharebeden birkaç gün önce gelip hem çevreyi tanımak hem de biraz olsun dinlenmek iyi oldu*".

Milli Mücadele'nin o dönemi gerçekten her şeyin ucu ucuna yetiştiği bir dönemdir; silahın, paranın, mühimmatın, yiyeceğin...

Zamanın bile.

Ocak ayında püskürtülen Yunan taarruzu sonrası Türk Ordusu da elinden geldiğince hazırlık yapmıştır. Dört piyade ve bir süvari tümeninden oluşan Batı Cephesi Bursa yönünü, beş piyade ve iki süvari tümeninden oluşan Güney Cephesi de Uşak yönünü kapatacak şekilde savunma düzenini almıştır. Ancak yine

de eldeki olanaklar İngiliz savunma sanayisini arkasına almış Yunanlarla karşılaştırılmayacak kadar kısıtlıdır. Örneğin böyle bir taarruzu karşılamak için yaklaşık 30.000 atım top mermisine ihtiyaç vardır. Oysa muharebelerin başlamasına günler kala Sivas'tan gönderilen 316 mermi ile Ankara'daki depoda 3.820 atım topçu mermisi olmuştur. Bunlar peyderpey cepheye gönderilecektir.[60]

Mermileri bulmakla da bitmez; Türk Ordusu bunca yoksulluğun içinde hangi topu bulursa cepheye göndermektedir. Ordunun standart bir top modeli ve kalibresi yoktur. Toplar çeşit çeşittir. Bu nedenle cepheye sevk edilen top mermilerinin bu çeşitlere göre ayrılması, doğru mermilerin doğru toplara gitmesi gerekmektedir. Mermilerin adresini şaşırma gibi bir lüksü yoktur.

Piyade tüfeklerinde de aynı durum vardır; çeşit çeşit, farklı nitelikte tüfekler! Doğu Cephesi'nde Ermenilerden ele geçirilen 9.000 sandık Fransız ve 14.000 sandık İngiliz piyade tüfeği mermisi ise mevcut halleriyle işe yaramadığı için Ankara'da İmalat-ı Harbiyecilerin tezgâhlarında, Türk Ordusu'nun kullanabileceği hale getirilmeye çalışılmaktadır.[61]

Miralay İsmet Bey 14-15 Şubat tarihlerinde Bursa kesimindeki mevcut iki Yunan tümeninin iki tümenle daha takviye edilmesinden şüphelenerek Batı Cephesi birliklerini teyakkuza geçirir. Etkili bir savunma hattı oluşturacak şekilde, eldeki kısıtlı asker ve silahın dağılımı yeniden gözden geçirilir.

Mart ayında Bekir Sami Bey'in tavizkâr tutumuna rağmen işgalcilerin Londra Konferansı'ndan istediklerini alamamaları ve elde ettiklerini sandıkları küçücük ilerlemeyi bile Mustafa Kemal Paşa'nın "şartsız, tam bağımsızlık" isteğiyle yırtıp atması, Yunanlar için yeni bir harekâtı kaçınılmaz kılar. Bu sırada İzmir'deki Yunan karargâhına sızan bir Türk casustan ayrıntılı istihbarat gelir:

> "Yunan Ordusu yeniden ileri harekâta başlayacak. Uşak üzerinden Afyon'a ve Bursa üzerinden Eskişehir'e taarruz edecekler. Bu amaçla orduyu yeniden yapılandırdılar. Alaylara birer tabur daha eklenerek üç taburlu hale getirildi. "İzmir Kolordusu" olarak adlandırılan ve

1., 2., 13. tümenlerden oluşan yapı I. Kolordu olarak teşkilatlandırıldı. Adalar (Arkipelagos), İzmir ve Manisa tümenlerinin isimleri ise 7., 10. ve 11. piyade tümenleri olarak değiştirildi. 3., 7. ve 10. tümenlerle III. Kolordu teşkil edildi. Girit ve Kidonya tümenleri de birleştirilerek 5. Tümen adını aldı. Henüz herhangi bir teşkilata dahil edilmeyen 5. ve 11. tümenlerin yanı sıra Yunan Ordusu'nun Trakya'da da 4., 9. ve 12. tümenleri bulunuyor.

Batı Cephesi üzerine taarruz etmesi beklenen III. Yunan Kolordusunun kuvveti 927'si otomatik 14.427 tüfek, 216 ağır makineli tüfek, 48 top, Güney Cephesi karşısındaki iki tümenli I. Kolordu'nun kuvveti ise 540'ı otomatik 7.340 tüfek, 100 ağır makineli tüfek, 32 toptur. Kocaeli bölgesinde de 4.424 tüfek, 72 ağır makineli tüfek ve 16 topa sahip 11. Tümen vardır.1., 5. tümenlerle kuruluşuna dair söylentiler olan 15. tümenin konumları hakkında ise sağlıklı bilgi yoktur".[62]

Bu durumda karşı karşıya gelecek kuvvetler şu şekilde olacaktır[63]:

	Tüfek	Ağır Makinalı Tüfek	Hafif Makinalı Tüfek	Top
Türkler	34.175	235	55	104
Yunanlar	41.550	720	3134	220

Mart ayının ortalarında alaylardaki tüfek sayıları ilk kez 900'e çıkar. Alınan savunma tertibine göre Batı Cephesi birlikleri İnegöl'den Eskişehir'e doğru 3üncü Süvari, 1inci, 24üncü ve 61inci tümenler şeklinde sıralanacaktır. Karargâh ise Eskişehir'dedir.

Güney Cephesinde ise en güneyde 2nci Süvari Tümeni Sandıklı'da, 1inci Süvari Tümeni Kütahya, 4üncü Süvari Tümeni Alayunt'ta, 23üncü Tümen Dumlupınar, 57nci Tümen Karacaviran, 4üncü Tümen Balmahmut, 8inci Tümen Afyon ve 41inci Tümen Adana üzerinden Afyon yolundadır.

15 Mart 1921'e gelindiğinde tüm belirtiler Yunanların kesin sonuç taarruzunu Bursa'dan Eskişehir üzerine yönelteceği yönündedir. Hem batı hem de güney cepheleri karşısında toplanan

düşman piyade tümenlerinin sayısı yaklaşık aynı olsa da, Bursa yönünde toplanan ağır silah ve nakliye kolu miktarı belirgin şekilde fazladır. Hatta Londra Konferansı'na Ankara Hükümeti'ni temsilen katılan Bekir Sami Bey bile "*kulağıma Yunanların bugünlerde Eskişehir yönünde kesin sonuca yönelik bir taarruz gerçekleştireceği haberleri geliyor*" mesajı gönderir. Zonguldak'taki istihbarat müdürünün bir Fransız irtibat subayından aldığı bilgi ise kesin tarih bile vermektedir; 23 Mart 1921.[64]

Kafaları karıştıran ise Uşak kesiminden gelen raporlardır; Yunanlar Uşak civarında bütün camileri kışla olarak kullanmaktadır. İleri geri çok fazla askeri sevkiyat vardır. Yunan harekâtı baskın olmaktan çıkmıştır, ama nereye? Genelkurmayın da yönlendirmesiyle iki cephe arasında Kütahya "ortak ihtiyat sahası" olarak belirlenir. Burada toplanacak güçlü ihtiyat tümenleri taarruzun gidişatına göre her iki kesime de müdahale edebilecektir. Bu durumda ihtiyatların ağırlıklı olarak piyade fazlası olan Güney Cephesinden kaydırılması gerekir. Ama zaman azalmaktadır.[65]

18 Mart tarihinde İsmet Paşa ana savunma hattı olarak gördüğü İnönü'deki mevzilerini bir kademe ileriye, İnegöl istikametindeki Nazifpaşa-İncirli hattına çekmeyi düşündüğünü Genelkurmay'a bildirir. Böylece Eskişehir yönündeki ana direnekten önce muharebeyi daha ileride kabul edecek, daha az kuvvetle savunma yapacak olan ordusuna hareket alanı kazandıracaktır. Bu yönde tüm hazırlıklarını yapamadan muharebeler başlayacak olsa da, bunun ne kadar faydalı bir hamle olduğu birkaç gün sonra anlaşılacaktır.[66]

Hal böyleyken, son anda Güney Cephesi ile Batı Cephesi karargâhları arasında bir huzursuzluk baş gösterir. Refet Paşa ısrarla Dumlupınar-Afyon cephesinin karşısında toplanan düşmanın da kesin sonuçlu taarruz için yeterli olduğunu, bu durumda Kütahya'daki ihtiyatların Afyon'a iki günde ancak ulaşabileceklerini, bir faydalarının olamayacağını savunmaktadır.

Genelkurmayın "*Adana cephesinde Fransızlarla muharebe durumu yoksa, buradaki 41inci Tümeni de Kütahya'ya alabilir miyiz?*"

sorusuyla başlayan yazışmalar zincirinde Refet Paşa'nın tepkisi giderek büyür. "*Yunanların yalnız Bursa kesiminden taarruzu halinde sadece süvari değil, üç tümen oranında piyade de kaydırılabilir. Fransızlara karşı planlanan harekât netleşmediği için 41inci Tümen de getirilebilir. Kesin sonuca yönelik Yunan taarruzunu kuzeyde beklediğinize ve ihtiyatları Kütahya'ya topladığınıza göre, Güney'den yapılacak bir taarruza ihtiyatların yetişme şansı olmayacaktır. Bu durumda Dumlupınar mevzilerini savunamayacağımız için Afyon batısında, Balmahmut hattında savunma tertibi alıyorum. Kütahya'daki ihtiyat tümenlerinin de tek komuta altında olması bir zorunluluktur. Aslında kesin muharebe bir tek cephede kabul olunacağına göre, diğer cephe komutanı yalnız bir tümenin yapacağı bir harekâtın aciz bir seyircisi olarak kalacağı için fazladır...*"

Refet Paşa son mesajını "*sağlık sorunları nedeniyle dinlenmek zorunda olduğunu, bu bakımdan iki cephenin emir ve komutasının birleştirilmesinde bir sakınca olmadığını, ancak Yunan taarruzunun Güney kesime yönelmesi halinde, yalnız bu görevle sınırlı olmak şartıyla, Batı Cephesi Komutanı emrinde verilecek görevi de yapabileceğini*" ifade ederek bitirir.[67] Tam muharebe arifesinde Refet Paşa âdeta rest çekmiştir.

Arada küçük gibi görünen 'Adana cephesinde Fransızlarla muharebe' ise aslında önemli bir ayrıntıdır. Her ne kadar 1920 yılı ortalarında işbaşına gelen Millerand Hükümeti Türklere karşı yumuşama siyasetini benimsemişse de, bunun uygulaması henüz sahaya, yani Anadolu'ya yansımış değildir. Anadolu'da Fransa'nın uygulamaları hâlâ askerlerin güdümündedir. Mart 1921'e, yani Yunan taarruzunun arifesine gelindiğinde Adana-Pozantı yöresinde Fransızlarla çatışmalar, karşılıklı top atışları hâlâ devam etmektedir. Bu nedenle Güney Cephesi Komutanlığı Fransızlara karşı bir harekât planlamış, ancak Yunanların yeniden ileri harekâta başlaması üzerine askıya almak durumunda kalmıştır.[68]

Gönderdiği cevabi yazıyla Güney Cephesi Komutanı'nın gönlünü almakla yetinmeyen, İsmet Paşa'nın talebiyle bizzat cepheye de gelerek Refet Paşa'yla görüşen Fevzi Paşa bir süreliğine krizi dondurur. 21 Mart 1921'de Refet Paşa "*kuzeyde Yunanlara*

karşı kesin sonuç alabilmek için 4üncü Tümen dışında 8inci Tümen, Adana Cephesi'nden alınacak üç alaylık bir mürettep tümen ve 2nci Süvari Tümeni'ni de Kütahya'ya getirerek burada beş tümenlik bir ihtiyat grubu toplamayı düşündüğünü" belirtir.[69]

Papoulas üç ay önce yaptığı taarruzda Türk Ordusu'nun düzeni ve gücü dışında önemli iki şeyi daha öğrenmiştir; Ankara için Eskişehir'in ne kadar önemli olduğunu ve Eskişehir'in İnönü mevzilerinde savunulduğunu. Taarruz planının odağında Eskişehir'in olmasının nedeni de budur. Yunanların planına göre III. Kolordu 23 Mart sabahı Eskişehir istikametinde taarruza geçecek, mevzileri aşarak Eskişehir çevresinde Türk Ordusu'nu çembere alarak imha edecek, I. Kolordu ise Dumlupınar üzerinden Afyon'a taarruz edecek, burayı ele geçirdikten sonra Kütahya ve Konya istikametlerini emniyete alıp Eskişehir yönünde III. Kolordu ile birleşecektir.[70]

Nice dahiyane saldırı planlarının çöp olduğu Anadolu'da şansını deneme sırası Korgeneral Anastasios Papoulas'tadır.

* * *

23 Mart 1921 sabahı Yunan III. Kolordusu 10. Tümenle Yenişehir, 3. Tümenle Boğazköy ve 7. Tümenle de İnegöl istikametinde yürüyüşe geçer. Bu sabah aslında Papoulas için altı ay sürecek ve sonu felakete çıkacak bir yolun başlangıcıdır.

Sabah gün doğmadan başlayan harekâtta Yunanlar iki süvari ve iki piyade alayıyla Yenişehir'e, bir tümene yakın kuvvetle de Boğazköy-Hamzabey hattına taarruz eder. İsmet Paşa'nın savunma stratejisi gereği, bu kuvvetleri Yenişehir-İnegöl hattında karşılamakla görevli 1inci Piyade ve 3üncü Süvari tümenleri kesin sonuçlu bir muharebeye girişmeyecek, kolordunun üç tümenini olabildiğince oyalayacak, teması muhafaza ederek kademeli olarak çekilecektir.

Nitekim her iki birlik de Yunan alaylarıyla oyalama muharebelerine girer. Öğle saatlerine kadar düşman ilerleyişini oldukça aksatan bu savunma şekline rağmen Yunanlar saat 14:00'de Yenişehir'e girerler. 4. Piyade Alayı ise bir tümen büyüklüğündeki

Yunan taarruz grubunu saat 15:00'e kadar Boğazköy-Hamzabey hattında tutmayı başarır. İnegöl istikametinden yürüyen Yunan 7. Tümenine ait kol 3üncü Süvari Tümeni tarafından 17:30'a kadar durdurulur. Orhaneli üzerinden ilerleyen tümense yalnızca topçu ateşiyle yetinir.[71]

İsmet Paşa'nın muharebelere saatler kala aldığı bu önlem sayesinde asıl savunma hattında kesin sonuçlu muharebeye girecek olan Batı Cephesi birlikleri mevzilerine ulaşma, ihtiyatlar ise uygun konuma gelme olanağı bulurlar. 61inci, 24üncü ve 11inci tümenler İnönü mevzilerine yerleşirler. Yunan 10. Tümeni Yenişehir'i işgal ettikten sonra beş kilometre daha ilerleyip, 3. Tümen hedefi olan Fındıklı'ya ulaşamadan, 7. Tümen ise Hasanpaşa-Ortaköy hattına varınca dururlar.[72]

Güney Cephesi'nde ise karargâha göre 23 Mart sabahı hareket yoktur. Oysa Yunan I. Kolordusu 2. Tümeniyle Uşak-Afyon demiryolu boyunca Susuz-İslamköy hattına, 13. Tümeniyle de Ahatköy istikametinde ileri harekâta başlamıştır. Düşmanın ilerleyiş yolunda karşılaştığı 172. Alayı geri atmasıyla, önünde 23üncü Tümen dışında ciddi bir engel kalmaz. Bunun üzerine Refet Paşa halen intikal halinde olan 8inci, 57nci Piyade ve 2nci Süvari tümenlerine ertesi gün Dumlupınar kesiminde kararlaştırılan mevzilerinde olmaları emrini tekrar eder. Yunan I. Kolordusu'nun ilerleyişi ilk gün için belirledikleri hedeflere ulaştıklarında, İslamköy-Ahatköy hattında durur.[73]

İsmet Paşa ise Kütahya bölgesindeki ihtiyatlardan 4üncü Piyade ve 1inci Süvari tümenlerinin de Batı Cephesi'ne intikali için İnönü mevzilerine doğru yola çıkarılmasını ister.

Her iki taraf da muharebelerin ilk gününde olayların istedikleri şekilde gerçekleştiğini düşünmektedir. 23-24 Mart gecesi her iki taraf da sessizdir.

Muharebelerin ikinci gününde Yunan III. Kolordusu üç tümeniyle üç koldan saat 08:30'da yeniden harekete geçer. 10. Tümenin iki koldan ilerleyen alayları karşısında fazla tutunamayan 1inci Tümene, öğleden sonra, bir gerideki hatta çekilme emri verilir.

3. Yunan Tümeni ise çok ciddi bir mukavemetle karşılaşmasa da, engebeli ve karışık arazide ilerlemekte zorlanır. Benzer şekilde, bir gün önce hedefine en kararlı şekilde giden 7. Tümen muharebelerin ikinci gününde Türk topçusunun etkili atışları ve 3üncü Süvari Tümeninin yan taarruzları nedeniyle istediği ölçüde ilerleyemez. Ancak Yenişehir kesiminde 5. Alay'ın kuşatılma tehlikesi geçirmesi nedeniyle 1inci Tümen komutanı tüm alaylarının öğle saatlerinde önce Yeniköy-Aksutekke, akşama doğru ise İnönü'deki asıl mevzilere çekilmesi emrini verir. Yunanlar Batı Cephesi karşısında Bilecik-Gümüşdere-Küçükelmalı hattında kalırlar.[74]

Güney Cephesi'nde Yunanlar bir gün önce ulaştıkları İslamköy-Ahatköy hattında toplanmaya devam eder. Bu sırada Cephe Komutanlığı da birliklerine Dumlupınar mevzilerinde savunma düzeni aldırmakla meşguldür. 2nci Süvari Tümeni, Kozluca'dan cepheye hareket etmiş, 8inci ve 23üncü tümenler mevkilerinde sütreye girmiştir. 57nci Tümen ise Cephe ihtiyatı olacaktır. Yunan yürüyüş kolları saat 14:00'de yeniden harekete geçer. İki saat sonra 23üncü Tümenle muharebe başlar. Yunan alaylarının hareket doğrultularına göre 23üncü ve ihtiyattaki 57nci tümen komutanları başarılı takviyelerle gedikleri kapatmaya çalışırlar. Yine de geniş bir sahada savunma yapmak zorunda kaldıklarından intikallerde gecikmeler olur.[75]

24 Mart akşama doğru Dumlupınar hattında Toklu Sivrisi dahil, mevzilerin büyük kısmı Yunanların eline geçmiştir. Savunma hattındaki tümenlerin kuşatılma tehlikesi altına girdiğini gören 12. Kolordu Komutanı Miralay Fahrettin (Altay) Bey tümenlerin 24-25 Mart gecesi Karacaviran-Kınık hattına çekilmesini emreder. Adana'dan yola çıkan 41inci Tümen de parça parça cepheye ulaşmaktadır. Son gelişmeleri Fahrettin Bey'den aldığı rapordan öğrenen Konya'daki Güney Cephesi Komutanı Refet Paşa, tümenlerin çekildikleri hattı da savunamayacaklarını düşündüğünden, emri değiştirerek kıtaların Balmahmut kesiminde belirlenen mevzilere çekilmelerini ister. Ankara'da ise Mustafa Kemal Paşa özellikle Güney Cephesi konusunda endişelidir.

Akşam saatlerinde Refet Paşa'ya gönderdiği telgrafla bu endişesini dile getirir ve kendisinin cepheye yakın bir konumda olup olmadığını sorar. Refet Paşa durumun Afyon'da Fahrettin Bey tarafından kontrol altına alındığını, endişe verici bir durum olmadığını belirterek, kendisinin de cepheye doğru yola çıkmak üzere olduğunu söyler.[76]

Büyük Millet Meclisi'nin Reis Paşa'sı yüzlerce kilometre uzakta da olsa, muharebeyi satır satır yazacak kadar yakından takip etmektedir. Aslında Güney Cephesi Komutanı'na verdiği sitemkâr mesaj son derece açıktır: "*Afyon'da bu ölüm kalım mücadelesini Fahrettin Bey yönetecekse, siz Güney Cephesi Komutanı olarak muharebeye hangi aşamasında katılmayı düşünüyorsunuz?*"

Refet Paşa 20. Süvari Alayı'yla beraber gece yarısı Konya'dan trenle cepheye hareket eder.

General Papoulas ise muharebelerin ikinci günü biterken hâlâ Atina'dan takviye kuvvet beklemektedir.

Ancak bu kez istediği personel ikmalinin niteliği farklıdır; 1.576 sağlık personeli.[77]

Haklıdır. Gelecek altı ay boyunca en çok ihtiyaç duyacağı şey bu olacaktır.

* * *

25 Mart 1921 sabahı Kocaeli Grubu da, Batı Cephesi Komutanlığının İnönü mevzilerinde kabul edeceği nihai muharebeye katılmak için, büyük kısmıyla Sakarya güneyine geçerek Gündüzbey'e doğru hareket eder. Miralay Halit (Karsıalan) Bey komutasında iki alaydan oluşan grup cephe sağ kanadına yetişmek durumundadır. İki gündür Yunan tümenleriyle oyalama muharebeleri yapan ve hayli yorulan 1inci Tümen ise cephe ihtiyatı olarak İnönü mevzii gerisinde bir süre nefes alacaktır. 3üncü Süvari Tümeninin ise yeni ve önemli bir görevi vardır; Erikli istikametini kararlı şekilde savunarak düşman taarruzunu cephe sağ kanadına yönlendirmek.[78]

Karargâhını da İnönü'ye taşıyan İsmet Paşa düşmanı cephe sağ kanadı ve ortasında karşılamak niyetindedir. Böylece, 3üncü Süvari

Tümeni verilen görevi başarabilirse, sol kanattan arttırılabilen kıtalarla sağ kanat ve merkez desteklenecek, daha güçlü bir savunma hattı oluşturulmuş, sayısal eksiklik giderilmiş olacaktır. Böyle bir durumda düşman üzerine geliştirilebilecek bir karşı taarruz, Afyon kesiminde sıkıntıya giren Güney Cephesini de rahatlatacak, düşmanı "kazanırken kaybeden" durumuna düşürecektir.

25 Mart sabahı yeniden harekete geçen düşman kollar halinde İnönü mevzilerine doğru ilerlemektedir. 10. Tümen öğleden önce Bilecik'e girer. Leonardopoulos'un tümeni kolordu komutanının emriyle burada sahra ve ağır topçusunu verip karşılığında dağ bataryalarını alacağı, engebeli arazide yolunu bulamadığı için geciken Trikupis'in 3. Tümenini akşam saatlerine kadar bekler. Değiş tokuş gerçekleştikten sonra yürüyüşüne farklı yönlerde devam eden iki tümen Yeniköy ve Ahmetpınar'da ordugâh kurar.[79]

Mezit boğazından giren Yunan 7. Tümeni ise 3üncü Süvari Tümeninin topçu ateşi karşısında fazla ilerleyemez ve Pazaryeri'nde kalır. Batı Cephesi'nde düşman hâlâ kesin sonuç muharebesine başlayamamıştır. Buna karşın üç uçakla Eskişehir'de tren garı ve uçak hangarlarını bombalarlar. Hava keşif raporlarına göre de Türklerin cepheye ilerleyen takviye kuvvetleri vardır.[80]

Gerçekten de 4üncü Piyade ve 1inci Süvari tümenleri cepheye doğru yürüyüştedir.

* * *

22 Ağustos 1921
Gece yarısı

5inci Kafkas Tümeni karargâhında kurmayların uyumaya niyeti yoktur. İkinci İnönü Muharebesi anıları uzadıkça uzar. Ahmet Rıfat gülümseyerek başıyla Binbaşı Ahmet Hamdi'yi işaret eder: "*Bilmiyorlardı ki asıl hızır Amasya'dan yola çıkmıştır, varmak üzeredir*". Yarbay Cemil Cahit Bey kahkahayı patlatır: "*Yahu ne yapsaydık? Bir yerde toplanalım desek haftalar geçecekti. Yolda Yozgat'tan Ahmet Hamdi'nin alayını buldum, yola çıktık. Size de -tez İnönü'ye yetişin- diye haber yolladım*".

Cemil Cahit Bey'in Amasya'da konuşlu tümenine de Genelkurmay'dan "*acele İnönü'ye hareket et, cepheye yetiş*" emri gelince deneyimli komutan karargâhı ve yoldan aldığı 10. Alayla yola çıkmıştır. İnönü'de muharebeler şiddetlenmekte, cepheye giden yolsa bitmek bilmemektedir.

26 Mart 1921 günü Eskişehir-Afyon-Kütahya üçgeninde altı ay sürecek üç aşamalık kanlı mücadelenin ilk bölümü sahnelenmektedir. Kuzeyde III. Kolordu-Batı Cephesi hattında 3. Yunan Tümeni neredeyse bütün alaylarını muharebeye sokarak taarruz ettiği Gündüzbey kesiminde İnönü mevzilerine yaklaşmıştır. 10. Yunan Tümeni ise Kurtköy'e doğru ilerlerken vadi içinde Türk topçusuna yakalanır. Yoğun ateş altında ağır zayiat veren tümen yürüyüşe gece devam etmek üzere vadinin nispeten güvenli kesimlerine sığınarak beklemeye koyulur. 7. Tümen ise genelde sabit, konar durumdadır.[81]

Bunun üzerine Batı Cephesi Komutanı 27 Mart günü sağ kanat grubuyla ('Deli' Halit Bey komutasında Kocaeli Grubu ve İzzettin (Çalışlar) Bey komutasında 61inci Tümen) bir karşı taarruz gerçekleştirmeye karar verir. Buna göre tertiplenmeleri için kıtalara cephe emri gittiği sırada, İzzettin Bey'in 61inci Tümeni karşısındaki Yunan taarruzu gelişmektedir. Akşama doğru iki taraf arasında piyade çatışması da başlar. Yunan alayları akşam saat 18:30'da mevzilere 1.000 metre mesafeye kadar sokulmuşlardır. Bunun üzerine İzzettin Bey iki alayla bir karşı taarruz gerçekleştirir. Tam Yunan birlikleri mevzilere 300 metre mesafedeki Gündüzbey'e girerken, 159. ve 174. alaylar yaptıkları karşı taarruzla köyü geri aldıkları gibi, düşmanı da iki kilometre açığa sürerler. Ele geçirilen yeni hat aynı zamanda ertesi gün için planlanan karşı taarruza da dayanak olacaktır.[82]

Güney Cephesinde ise işler kötü gitmektedir. Refet Paşa'nın emrindeki 8inci, 23üncü ve 57nci tümenler ağır ağır Afyon istikametinde çekilmekte, Genelkurmay planlarını Afyon'dan Eskişehir istikametini kapatmak üzerine yapmaktadır.

27 Mart günü Sağ Kanat Grubu ve 24üncü Tümen Gündüzbey-Çıplaktepe hattında, Sol Kanat Grubu ise Pazaryeri doğrultusunda taarruz hazırlıklarını yaparlar. Böylece Güney Cephesi'nde yaşanacak olası bir bozguna karşı elde edilecek stratejik üstünlükle Afyon kesiminin de güvenliği sağlanabilecektir.

Nitekim sabah gün doğumundan hemen sonra Yunan 3. Tümeni üç alayıyla taarruza başlar. Yoğun topçu savunması nedeniyle ağır ilerleyen bu harekâtta piyadenin de geçit vermemesi sonucu Trikupis'in tümeni zor durumda kalır. Sağ Kanat Grubu komutanı Miralay Halit Bey bir gün önce kararlaştırılan karşı taarruz için uygun anın geldiğini düşünür ve birliklere taarruz vaziyeti almalarını emreder. Ancak bu arada Metristepe'deki tabur, yoğun topçu atışı altında genel durumu tehlikeye sokacak derecede ezilince, 61inci Tümen 190. Alayı derhal bu direneğe gönderir. Elinde kalan mevcutla da bir türlü taarruz çıkış hizasına gelecek şekilde ilerleyemez. Buna merkez kesimdeki 24üncü Tümen birliklerinin de Hamidiye mevzilerinden geri atılması eklenince, bir gün önce planlanan genel karşı taarruz istendiği şekilde gelişmez.[83]

Takviye olarak 61inci Tümen yanına sürülen Kemalettin Sami Bey'in 1inci Tümeni de bir türlü hat yanına sokulamaz. İzzettin Bey bunu kolaylaştırmak için iki alayıyla taarruzu başlatır. İki tümen kıtalarının sonunda teması sağladığı sırada Yunan savunması sertleşmiştir. Yerine çakılıp kalan taarruz kıtalarını hareketlendirmek için en ön safta dövüşmeye başlayan 'Deli' Halit Bey kolundan vurulur, komutayı İzzettin (Çalışlar) Bey'e bırakarak hastaneye gitmek zorunda kalır.[84]

Karanlık çökerken taarruz amacından uzaklaşmış, kıtalar birbirine karışmıştır. 2. ve 159. alayların tabur mevcutları 300'e düşmüş, kıtalara cephane ikmali ise yapılamamıştır. Merkezdeki 24üncü Tümen ve Sol Kanat Grubu cephelerinde de Yunan taarruzlarının gelişmesi üzerine İsmet Paşa gece yarısı verdiği emirle tüm Batı Cephesi birliklerini aylardır hazırlanmakta olan İnönü mevzilerine alır. Güneyde ise Afyon düşmüş, Güney Cephesi

birlikleri Kütahya ve Konya yönlerini kapatacak şekilde yeni savunma tertibi almaktadır.[85]

Ertesi gün dananın kuyruğu kopacaktır.

* * *

28 Mart 1921 sabahı Yunan III. Kolordusunun geride bulunan 7. ve 10. tümenleri de İnönü mevzileriyle temastaki Yunan 3. Tümeninin yanına gelmeye çalışır. Özellikle bütün topçu ve makineli tüfek ateşi Kanlısırt'ta toplanmış gibidir. Kanlısırt ve Üçşehitler Tepesi daha öğle saatleri olmadan birkaç kez el değiştirir. Cephe sol kanadında ise henüz ciddi muharebe yapmadığı için yıpranmamış iki Yunan tümeni daha vardır ve karşılarındaki Türk kıtaları oldukça erimiş durumdadır. Özellikle ciddi bir taarruz beklenen Metristepe'yi savunacak üç alayın toplam mevcudu ancak sekiz zayıf tabur kadardır.[86]

Kanlısırt'ı son olarak zapteden 4. Alayın tüfekleri süngüsüz olduğu ve cephanesi de tükenme noktasına geldiği için değiştirilerek ihtiyata çekilir. Ancak Yunanların kayıpları da hızla artmaktadır. 28 Mart muharebeleri sırasında 3. Yunan Tümeni subay kadrosundan 12 ölü, 42 yaralı verir. Evzon alayında neredeyse subay ve astsubay kalmaz. Buna rağmen Trikupis'in 3. Tümeni inatla bu kesime yüklenmektedir. Batı Cephesi karargâhı Yunanların kesin sonucu burada aradıklarını düşünmektedir.[87]

İki saatlik bir duraklamanın ardından saat 15:00'te Kanlısırt'a taarruz bütün şiddetiyle yeniden başlar. Metristepe'de ise yoğun topçu ateşi yetmezmiş gibi, Yunan uçakları da makineli tüfek ateşiyle mevzilere göz açtırmamaktadır. Bu şartlar altında yine birkaç kez el değiştiren Kanlısırt ve Metristepe akşam saat 18:00'de düşman elinde kalır. Ancak gün boyu karşı taarruzlarla sarsılan Yunan alayları da bu başarıyı geliştirecek durumda değildir. Yine de Teke yönünde ilerlemeye başlayan Yunan tümeni ihtiyattan gelerek karşısına dikilen Yarbay Nazım Bey'in 4üncü Tümenini aşamaz, ilerlemesi durur. Yarbay Nazım Bey'in ısrarla gece taarruzuyla Metristepe'yi geri alma teklifine başta karşı çıkan

Batı Cephesi Komutanı, daha sonra 1inci ve 61inci tümenlerle eşgüdümlü bir karşı taarruza izin verir. 4üncü Tümen önce 132. Alayı ile yaptığı baskınla tepeyi geri alır. Ancak Yunan alayının karşı hücumu sonrası tepe ortada kalır. Her iki taraf da kanlı boğuşma için sabahın ilk ışıklarını bekleyecektir.[88]

Yunan 7. Tümeni ise Sol Kanat Grubu cephesinde kayda değer bir ilerleme kat edemez. Öğlene doğru neredeyse tamamen duran taarruzu yeniden canlandırmak için 3. Tümen komutanı General Trikupis bizzat taarruz eden askerin arasına girmek zorunda kalır. Bir gün önce de mevzide şarapnellerden zorlukla kurtulmuştur. Bu müdahale biraz hareket getirse de akşama doğru 7. Tümenin taarruzları da kırılır. Yunanların zayiatı korkunçtur; 2/39 Evzon Alayı dört kez komutan değiştirmiş, bunların ikisi ölmüş, ikisi ise yaralanmıştır. Trikupis'in karargâhından da beş subay ölmüştür. Tümenin toplam zayiatı neredeyse toplam mevcudun yarısına yaklaşmıştır.[89]

Yunanların elde ettiği bu taktik başarıyla cephede atış hakimiyetini ele geçirmesi üzerine, Batı Cephesi Komutanlığı Afyon'un düşmesinden sonra durulan Güney Cephesi'nden tasarruf edilebilen tüm kıtaları Batı Cephesi'ne getirtmeye başlar. 28-29 Mart gecesi Ankara'dan 5inci Kafkas Tümeni'nin Çorum'dan gelen diğer alayı ile 900 mevcutlu Meclis Muhafız Taburu, Afyon kesiminden ise 8inci Tümen ve 172. Alay kuzeye doğru yola çıkarılır.[90]

29 Mart 1921 sabahı Yunan 10. Tümeni gün doğumunu beklemeden Metristepe'nin tamamını ele geçirmek için taarruza başlar. Şiddetli topçu ateşi altında ezilen 4üncü Tümenin iki alayı Çepni sırtlarına geri çekilmek zorunda kalır. Bu kesimde şiddetli muharebe akşam saatlerine kadar devam eder. Yarbay Nazım Bey'in tümeni bütün ihtiyatlarını kullanmıştır ve takatinin sonundadır. Buna rağmen Leonardopoulos'un 10. Tümeni Metristepe'den daha güneye ilerleyemez. Akşam saatlerinde de Metristepe'yi işgal eden Yunan alayını baskın ateş altına alan 24üncü Tümen topçuları tepeyi darmadağın ederler. Dağın yamaçlarına çekilen Yunan tümeni ağır

zayiat vermiştir. Metristepe hâlâ düşman elindedir, ancak bir kara delik gibi, Yunan askerlerini yutmaktadır.[91]

Yunan 3. Tümeni Gündüzbey kesiminde karşılaştığı sert mukavemet nedeniyle durur. Akşam hava kararana kadar bulundukları kesimde siper kazmaya koyulurlar. Sağ Kanat Grubu karşısındaki Yunan harekâtı bugün olduğu yere çakılmış durumdadır. Cephe sol kanadında Platis'in 7. Tümeninin ilerlemesi ise yavaş ancak etkili olur. Muharebelerin başından beri sol kanadı kuşatmaya yönelik hamleler yapan Trikupis'in muharebelerin altıncı gününde Kandilli sırtlarına kadar ilerlemesi, İnönü mevzilerini de tehlikeye sokar. Batı Cephesi ise elindeki ihtiyatları nereye yetiştireceğini şaşırmış durumdadır. Son çare olarak Cephe karargâh muhafız bölüğü bir makineli tüfekle desteklenerek Kandilli doğu sırtlarını savunmak üzere gönderilir.[92]

10. Kafkas Alayı komutanı Binbaşı Ahmet Hamdi Bey o geceyi hatırlar. Tümen komutanı Cemil Cahit Bey'le göz göze gelirler: "*İşte o 29 Mart gecesi Komutanımla biz İnönü mevzilerine hızır gibi yetiştik. Bunu söyleyen biz değiliz, İsmet Paşa'dır.*"

Diğer alaylarını beklemeden yalnızca 10. Alayı ve karargâhı ile Amasya'dan cepheye yetişen 5inci Kafkas Tümeni dışında, Meclis Muhafız Taburu da gece İnönü'ye iner.

* * *

30 Mart sabahı, beklendiği gibi, cephe sol kanadına yönelik 7. Tümen taarruzu başlar. Özellikle 11inci Tümen cephesinde her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği muharebelerden sonra, öğle saatlerinde İntikamtepe düşman eline geçer. Muharebelerin başında alev alev yanan cephe sağ kanadında ise 3. ve 10. Yunan tümenleri yaşadıkları sarsıntının etkisiyle hâlâ toparlanmaya çalışmaktadırlar. Öğleye kadar yaprak kıpırdamayan bu kesimde saat 15:00'de ani ve şiddetli topçu ateşiyle iki tümen de taarruza başlar. Aynı zamanda Yunan uçakları da mevzilere bombalar atmakta, makineli tüfek ateşi altına almaktadırlar.[93]

1inci ve 61inci tümenler hattına yapılan bu taarruz, muharebelerin başından beri Sağ Kanat Grubu üzerine gerçekleştirilen en şiddetli harekât olur. Elde sonuca etki edecek bir ihtiyat da kalmamıştır. Batı Cephesi daha önce çok yıprandığı için Poyra'ya çekilen 4üncü Tümenin derhal İnönü'ye hareket ettirilmesini emreder. Aynı zamanda 1inci Süvari Tümenini de İnönü'de istemektedir.[94]

Yoğun topçu ateşiyle Türk savunmasını iyice ezdiklerini düşünen Yunanlar piyadelerini sık saflar halinde dalga dalga taarruza kaldırırlar. Özellikle 1inci Tümen cephesine yapılan taarruz, 3. Alay 1. Tabur komuta heyetinin üstün cesareti ile kırılır. Bütün mevcuduyla yeniden süngü hücumu gerçekleştiren düşman, subayların büyük bir özveriyle dağılan eratı geri çevirmesi ve 4. Alay 1. Taburun da bu dirence ortak olmasıyla püskürtülür. 40. Alaydan da bir taburla desteklenen savunma hattına Yunanlar yedi kez daha yüklenirler. Ancak aralarında 2/39 Evzon Alayı'nın komutanının da olduğu, sayılamayacak kadar çok miktarda zayiatla geri çekilirler. Bütün gün boyunca Gündüzbey'den Hayriye'ye kadar olan Sağ Kanat Grubu cephesinde Yunan 3. ve 10. tümenlerinin taarruzları her noktada kırılır. Hatta Elmacık Vadisi ve Üçşehitler Tepesi gibi cepheye hakim stratejik noktaların bazıları geri alınır.[95]

Sol Kanat Grubu savunma sahasında ise sabah gün doğumunda 7. Yunan Tümeni'nin başladığı şiddetli taarruz 08:00'e doğru gelişir; Yunanlar İntikamtepe'yi ele geçirirler. Bunun üzerine 11inci Tümen alayları Kovalca batı sırtları-Kandilli hattına çekilerek yeniden mevzilenir. Ancak İntikamtepe'yi ele geçiren düşman, 3üncü Süvari Tümeninin yandan açtığı topçu ateşi nedeniyle daha fazla ilerleyemez. Topçu ve piyade mühimmatının eksikliğine rağmen sol kanatta da bir denge oluşturulur. Her ne kadar tüfek mevcudu 873'e düşmüş olsa da, 8inci Tümenin takviye için gelmiş olması da Cephe karargâhını rahatlatır. Güney Cephesinde ise durağan durum aynen devam etmektedir.[96]

Bu durumda, Yunan taarruzu büyük oranda kırıldığına göre, Batı Cephesi Komutanlığı inisiyatifi ele alma vaktinin geldiğini düşünür; "*31 Mart 1921 günü taarruz edebiliriz*".

31 Mart günü, ne olursa olsun, kesin sonuçlu muharebenin gerçekleşeceği gün olacaktır.

* * *

31 Mart 1921 Perşembe sabahı Sağ Kanat Grubu cephesinde hiçbir hareket yoktur. Ancak Metristepe üzerinde bir düşman alayı toplanmaktadır. Bu alayın taarruzu, derleme kıtaları yerinden sökme, cepheyi sarsma tehlikesi yaratabilecektir. 1inci Tümen Komutanı Miralay Kemalettin Sami (Gökçen) Bey bu tehlikeyi görür ve Grup Komutanı İzzettin Bey'i uyarır. Aynı düşüncede olan Grup Komutanı çevredeki alay ve taburlardan bir müretteptaarruz kıtası oluşturur. Taarruz saat 08:00'de baskın şeklinde başlar. Miralay Kemalettin Sami Bey'in en ön safta dövüşmesi ise tümen efradının daha şevkle taarruz etmesine neden olur. Gafil avlanan ve komutanı dahi ölen Yunan 28. Alayı tamamen dağılır ve Metristepe doğusu tümüyle Türk Ordusunun eline geçer. Kaçan düşman bol miktarda silah ve mühimmat bırakmıştır.[97]

Genel olarak çekilme belirtileri göstermeye başlayan Yunanlar yine de Metristepe, Kanlısırt gibi direnekleri kuvvetli artçılarla tutmaktadır. Artık hamle sırası İsmet Paşa'dadır.

4üncü Tümen, Mürettep Tümen ve 1inci Tümen üzerine kurulu karşı taarruzla ilk önce Metristepe ele geçirilecek, böylece atış üstünlüğünü elde eden ordu durmaksızın Karaköy-Pazaryeri istikametinde taarruzuna devam edecektir.

Taarruz hazırlıklarını tamamlayan Yarbay Nazım Bey'in 4üncü Tümeni ve Miralay Kemalettin Sami Bey'in 1inci Tümeninden 4. ve 5. alaylar, öğleden sonra hücuma geçer. Mühimmat eksiğini kapatmak amacıyla Sağ Kanat Grubunun bütün topları Metristepe'yi dövmektedir. Buna rağmen taarruz istendiği şekilde gelişmez. Asker mevzilere 300 metre mesafede kalmakta, taarruza geçememektedir. Kemalettin Sami Bey taarruzu ilerletmek için en ön safta iken elinden ve omzundan yaralanır. Kumandayı Binbaşı Osman Zati (Koral) Bey'e devrederek cepheden ayrılmak zorunda kalır.[98]

Grup Kumandanı İzzettin Bey bu durumun günlerdir savaşan ya da sürekli yürüyen kıtaların halsizliğinden kaynaklandığını fark eder. Cephe Komutanlığı ile yapılan görüşme sonunda yorgun 4üncü ve 1inci Tümen birliklerinin geriye alınmasına, Mürettep Tümenin ulaşılan hattı muhafaza etmesine karar verilir. Oysa aynı dakikalarda 10. Tümen Komutanı Albay Leonardopoulos tüm alaylarının eridiğini, tutunmaya çalışmanın felaket getireceğini ifade eden raporunu III. Kolordu Komutanı General Vlahopoulos'a göndermiştir. Kolordu karargâhından saat 16:00'da gelen cevapta "*Metristepe'de tutunma imkanının kalmadığı anda Bozhüyük istikametinde çekilmesi*" hususunda Leonardopoulos'a serbestlik tanınmaktadır.[99]

4üncü ve 1inci tümen birliklerinin geriye alınmasından ve kararan havadan yararlanan Yunan 10. Tümeni 19:00'da çekilmeye başlar. Düşmanla temasın kesilmiş olması ricatın Batı Cephesi karargahında çok geç duyulmasına neden olacak, İsmet Paşa bu çekilmeyi bir faciaya dönüştürme şansını yitirecektir.

Benzer şekilde gün içerisinde cephe orta kesiminden gelen keşif raporları Yunanların asıl kuvvetleriyle çekilmekte olduğunu, bu ricatı emniyete almak için önemli direneklerde artçılar bıraktıklarını göstermektedir. Yalnızca sol kanatta, Platis'in 7. Tümeni son ana kadar taarruzlarla Batı Cephesine sıkıntılar yaşatmaya devam eder. Ancak bu taarruzların da topçu desteğinden yoksun olması ve cephenin diğer kesimlerinden gelen "*Yunan çekiliyor*" haberleri Türk askerinin savaşma azmini arttırırken, Yunanlarınkini büsbütün bitirir. Solundaki tümenlerin çekilmesiyle yalnız kalan Platis de önce alaylarına kademeli olarak çekilme emri verir. Ancak gecenin ilerleyen saatlerinde kuşatılma tehlikesi büyüyünce bu genel bir ricata dönüşecektir.[100]

Saat 19:00'da gelen rapora göre, Bozhüyük yanmaktadır!

Batı Cephesi Komutanı akşam saatlerinde Refet Paşa'dan, emrinde toplanan süvari kıtalarıyla birlikte İnönü'ye hareket etmesini ve muharebeye katılmasını ister.

31 Mart 1921 Perşembe gecesi, İnönü-İnegöl hattında av sezonu açılmıştır.

* * *

Gece yarısı çıkarılan keşif kolları düşmanın bazı kesimlerde artçılar bıraktığını, asıl kuvvetlerin ve ağırlıkların geriye kaçırılmakta olduğunu göstermektedir. Bunun üzerine sabaha karşı Cephe Komutanlığından gönderilen emirle tüm kıtalardan "*süvari birliklerinin süratle düşmanı takibe yönlendirilmesi, tümenlerin süvari bölüklerinin bile bu amaçla kullanılması, rastlanacak artçıların etrafından dolaşılarak asıl kıtalarla muharebeye girilmesi ve düşmanın geride yeni bir mevzi tutmasının önlenmesi*" istenir.

1 Nisan 1921 günü Yunan 10. Tümeninin kendisine verilen çekilme serbestliğinden sonuna kadar yararlanarak bir değil, iki kademe çekilerek Karabayır kuzeydoğusuna varması, bunu sol yanındaki Trikupis'in 3. Tümeni'ne bildirmemesi Yunan III. Kolordusunun kuzey kanadını felç eder. Zaten alayları ağır darbe almış olan Yunan 3. Tümeni de panik halinde çekilmeye başlar. Ancak Ballıkaya ve Kanlısırt'ta bıraktıkları kuvvetli artçılar çekilen kıtaların takibine engel olmaktadır. Bunun üzerine 61^{inci} ve 1^{inci} tümenlerin birlikte taarruzla bu direnekleri düşürmesine karar verilir.[101]

Bizzat İsmet Paşa'nın Metristepe'den yönettiği taarruz saat 16:30'da başlar. İki tümenin kararlı ve birlikte hücumu sonrasında iki direnek de ele geçirilir. Bozularak Söğüt istikametinde kaçan, Yunanların gururu 2/39 Evzon Alayı'dır.

1 Nisan 1921 akşam saat 18:30'da Papoulas'ın ikinci ileri harekât denemesi de hüsranla sonuçlanır. Bu kez "keşif taarruzuydu" bahanesine de sığınamayacak, gerçekle yüzleşecektir; "*Türk savaşmaktadır*".

* * *

"Saat 18:30'da Metristepe'den gördüğüm durum;

Gündüzbey kuzeyinde sabahtan beri direnen ve artçı olması umulan bir düşman müfrezesi Sağ Kanat Grubu'nun taarruzu

ile düzensiz şekilde çekiliyor, yakından takip ediyoruz. Hamidiye istikametinde temas ve faaliyet yok.

Bozhüyük yanıyor.

Düşman binlerce ölüleriyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terk etmiştir.

Batı Cephesi Kumandanı

İsmet"[102]

* * *

22 Ağustos 1921, Pazartesi

5inci Kafkas Tümeni karargâhında herkes susmuştur. O günü yaşayan Binbaşı Ahmet Hamdi'nin gözlerinin buğulandığını gören 13. Alay Komutanı Yarbay Ahmet Rıfat sessizliği bozar: "*Bu telgrafın bir parçası olabilmeyi ne çok isterdim. O gün vatanın nasıl bir uçurumun eşiğinden döndüğünü ve bu yazının ne büyük ehemmiyetinin olduğunu ancak yaşayan bilir.*"

Cemil Cahit Bey masadan "haydi artık yatalım" kalkışı yaparken Ahmet Rıfat Bey'e döner: "*Yunan'ı bugün buraya, Sakarya boyuna getiren aslında o gündür. O günü hazmedemediği için üç ay sonra aynı yerde bir daha çıktı karşımıza. Kütahya'da fena hırpaladı. Onu da konuşmak gerekir. Nerede hata yaptık? Artık o da yarın*".

Aslında hepsi de bilmektedir ki, bugün Yunan'ın savaş makinesinin karşısına dikilebiliyorlarsa bu, o gün sayesindedir.

Yarınsa bambaşka bir kapı açılacaktır.

Kimileri için cennetin, kimleri için cehennemin kapısı.

* * *

Daha üç ay önce kurulan 12. Tümen büyük mevcuduyla Anadolu Rumlarından oluşmaktadır. Kallidopoulos tümenin komutasını Prens Andreas'ın II. Kolordu Komutanı olmasıyla devralalı henüz bir ay olmuştur. Terhisi gelmiş, Dünya Savaşı'ndan bakiye, tecrübeli askerlerin bezginliği bir yana, Anadolu Rumlarının bakışlarında da "*ne işimiz var burada*" isyanı hakimdir. En zor durumda olan erat da bu gruptur; orduya girmeyi reddetse

Yunan, burada esir düşerse de Türk ordusu tarafından "vatan haini" olarak kurşuna dizilecektir. Yani, evine dönmesinin tek yolu burada Türkleri yenmektir. Periklis Kallidopoulos'u tek rahatlatan da budur; "*Mecburen dövüşecekler. Dövüşmezlerse ölürler*".

Uzunbeyli'deki ordugâhta ise Korgeneral Papoulas kendinden emin, sabırsızlıkla doğacak güneşi beklemektedir. Son üç yılda Venizelos yüzünden üniformasından ve hürriyetinden uzak kalan, onuru çok zedelenen komutanın Atina'ya bir kahraman olarak dönme şansı artık kendi ellerindedir ya da o öyle sanmaktadır. Kurmaylarının hazırladığı harekât planı kusursuzdur. Tam muzaffer komutan hayallerinin ortasında aklına onca kurmay arasından Albay Sarıyanis gelir; "*o da venizelosçu bir subay*".

Ensesinden bir ürperti geçer.

* * *

İkinci İnönü Muharebesi sonrasında Genelkurmay Ankara'da soğukkanlı, ama hummalı bir çalışmaya koyulmuştur. Her ne kadar Yunan taarruzu püskürtülmüş olsa da, artık Papoulas komutasındaki ordunun basit bir istila ordusu olmadığının ve hedefine yürüyecek adımları atmaya devam edeceğinin farkındadırlar. Muharebeden zaferle, ama hırpalanarak çıkan ordunun hızla güçlendirilmesi gerekmektedir.

22 Ağustos 1921, Pazartesi

> "Mahallenin delikanlısından dayak yiyince kahvehaneden adam toplayıp gelen sahte bitirimler gibi daha fazla askerle, daha çok topla tüfekle gelecekleri belliydi. Nitekim bir yandan Yunanistan'dan, Makedonya'dan yeni kıtalar getirdiler, bir yandan da Osmanlı Rumlarından birlikler kurdular. İngilizlerin bunlara gemilerle, Mudanya'ya, sürekli top, obüs, kamyon getirdiğini duyuyorduk. Bizimse sırtımızı yaslayabileceğimiz tek kuvvet bağımsızlığı için dövüştüğümüz milletti".

Alagöz'de öğlen kumanyasına oturmuş bir grup zabit, Ankara'daki talimgahtan cepheye gönderilen yeni teğmenlerin ilk kıta

eğitimini vermektedir. Kararlı ama ürkek bakışlar ise aylardır Yunanla dövüşen bu yüzlerde kavganın öyküsünü okumaya çalışmaktadır. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri öncesinde nasıl sıkıntılı bir dönem yaşadıklarını anlatmakta olan Yüzbaşı Süleyman Efendi sorar: "*Kıtalar belli oldu mu sizin*?"

Üç delikanlı da 5inci Kafkas Tümeni 13. Alayın bölüklerine gidecektir. Yüzbaşı Süleyman Efendi gülümser: "*Güzel, çok hızlı pişeceksiniz. Bu ordunun bazı kıtaları demir yumruk gibidir. Vurduğu yerden zaferi koparır alır. Cemil Cahit Bey'in tümeni de budur. Ben de Tokat'ta 13. Alay'daydım. Yaralanınca buraya karargâha verdiler. Siz de birkaç haftaya kalmaz birer aslan parçası olursunuz*".

Sonra bu kararlı ve genç bakışlarda gezdirir gözlerini. Aklından geçeni bu sefer söylemez, kendine saklar: "*Allah korusun*!"

Yüzbaşı Süleyman eğitime kaldığı yerden devam eder...

Milli Mücadele'yi veren Büyük Millet Meclisi Ordusu, 1 Mayıs 1921 tarihinde, toplam yirmi piyade ve dört süvari tümeniyle üç süvari tugayından oluşmaktadır.[103]

Doğu Cephesi Komutanlığı (Mirliva Kâzım (Karabekir) Paşa komutasında 3üncü, 9uncu, 11inci Kafkas tümenleri, 12nci Tümen ve 6ncı Süvari Tugayı)

Batı Cephesi Komutanlığı (Mirliva İsmet Paşa komutasında 1inci, 7nci, 23üncü, 11inci, 61inci piyade ve 3üncü Süvari Tümeni)

Mürettep Kolordu Komutanlığı (Miralay Kâzım Fikri (Özalp) Bey komutasında Mürettep Tümen ve milis müfrezeleri)

Güney Cephesi Komutanlığı (Mirliva Refet (Bele) Paşa komutasında 1inci ve 2nci Süvari tümenleri ile 5inci Kafkas, 8inci, 24üncü, 4üncü piyade tümenleri)

12. Kolordu Komutanlığı (Miralay Fahrettin (Altay) Bey'e bağlı 57nci, 41inci Piyade tümenleri ile 4üncü Süvari Tugayı)

El Cezire Cephesi Komutanlığı (Mirliva Nihat (Anılmış) Paşa komutasında 2nci ve 5inci tümenler)

2. Kolordu Komutanlığı (Miralay Selahattin Adil Bey komutasında 9uncu Tümen)

Merkez Ordusu Komutanlığı (Mirliva (Sakallı) Nurettin Paşa komutasında 15inci Piyade ve 14üncü Süvari tümenleri ile çeşitli illerde müstakil alaylar)

Bunlardan Doğu Cephesi Komutanlığı Ermenilere, Batı ve Güney cephe komutanlıkları esas olarak Yunanlara, El Cezire Cephesi Komutanlığı Fransızlara karşı bağımsızlık mücadelesi verirken Merkez Ordusu Komutanlığı da iç isyanlara ve Pontusçu Rum çetelere karşı iç güvenliği sağlamaktadır.

Mayıs-Haziran 1921 dönemi Türk Ordusunun, geçen iki yıl zarfında, en hızlı yapılandırıldığı dönemdir. Bu dönemde Mondros Mütarekesi imzalandığı tarihte var olan eski tümenlerin dışında doğuda 13üncü Piyade ve 6ncı Süvari tümenleri, batıda Mürettep ve 6ncı tümenler, Merkez Ordusunda 10uncu ve 16ncı Piyade tümenleri teşkil edilir. Eski tümenlerden mevcutları eksik olanlar tamamlanmaya çalışılır. İkinci İnönü Muharebesi'nin sona erdiği 1 Nisan 1921'den 15 Haziran 1921'e kadar Merkez Komutanlığı aracılığıyla Batı Cephesine 2.454 subay ve 55.537 er gönderilir. Ayrıca Doğu Cephesi Komutanlığı'ndan 3üncü Kafkas Tümeni ve Merkez Komutanlığından 15inci Tümen Batı Cephesi Komutanlığı emrine hareket ettirilir.[104]

Yunan tarafında ise durum aynen Yüzbaşı Süleyman Efendi'nin ifade ettiği gibidir; Papoulas'ın daha İkinci İnönü Muharebesi öncesinde talep ettiği ve savaş bakanının söz verdiği ilave kıtalar ancak muharebelerin sonunda, Yunan Ordusu geri çekilirken sevk edilmeye başlanmıştır. Papoulas ise aldığı istihbaratlardan Türk Ordusunun Doğu Cephesi ve Merkez Ordusu üzerinden ikmal edilmekte olduğunun, Fransız ve İtalyanların da Anadolu politikalarındaki yumuşama nedeniyle bu cephelerden de takviye gelebileceğinin farkındadır: "*Son iki ayda bu ordunun ne kadar büyüdüğünün farkında mısınız Albay Pallis? Bizimse sadece son muharebede zayiatımız 290 subay ve 4.000'den fazla er! Hükümetin acil olarak Küçük Asya Ordusu'nu en az 52.000 askerle takviyesi şarttır. Giderek büyüyen bu kuvveti başka türlü nasıl ezebiliriz?*"[105]

Papoulas ava giderken avlandığı İnönü Harekâtı sonrası duyduğu kaygıyı, 15 Nisan 1921 günü Atina'ya gönderdiği bir raporda da belirtmektedir:[106]

> "... Mustafa Kemal'in kuvvetleri bugün 88.000 insan, 250 top ve 316 makineli tüfeğe yükselmiş olup, yapılan tahminlere göre 23-28 Mayıs'a kadar bu kuvvetten 70.000 insan, 200 top, 280 makineli tüfek cephelerimize sevk edilebilir ki, bunun ancak 47.000'i muhariptir. Bu tarihe kadar yapılacak bir harekâtta kullanılacak üç kolordu (yedi tümen ve her tümenin mevcudu 13.000), toplam olarak 100.000 insan (55.000'i muharip) ve 283 makineli tüfek yeterli olacaktır. Bu hesap 15 Mayıs'a kadar yapılacak taarruz için geçerlidir. Türklerin asker toplamaya devam ettikleri, silahlarını bütünlemeye ve teşkilatını takviyeye çalıştıkları öğrenilmiştir. Bu sebeple, teklif edilen müddet geçirtilecek olursa daha fazla kuvvete ihtiyaç duyulacaktır."

Yunanların temel istihbarat gereksinimini karşılayan İngiltere'nin İstanbul'daki işgal komiserliği gerçekten de iyi çalışmıştır. Ordu Kurmay Başkanı Albay Pallis muharebe sırasında İzmir'de olduğundan 3. Kolordunun zayiat raporlarını ancak inceleme fırsatı bulmuştur: "*İnanılmaz! Üniforması bile olmayan bir ordu bunu nasıl yapabildi?*"

Pallis de birkaç ay içinde savaşları üniformaların değil, içindekilerin kazandığını anlayacaktır.

Haziran ortasına kadar Yunanistan ve Makedonya'dan getirilen 4. ve 9. tümenlerle birlikte Yunan Küçük Asya Ordusunun piyade gücü 11 tümene yükselir. Bunların dışında Kuvayı Milliye müfrezelerinin cephe gerisindeki baskınlarına karşı işgal sahasında dağınık halde bulunan müstakil alaylar da vardır. Hükümet birinci ihtiyat grubundan dört, ikinci ihtiyat grubundan da iki sınıfı orduya alır. Osmanlı vatandaşı 1894-1905 arası doğumlulardan 12.000 Anadolu Rum'u da silah altına alınır. Böylece 70.000 yeni askerle takviye edilen Yunan Küçük Asya Ordusu'nun Nisan başında 122.164 olan mevcudu 193.000'e ulaşır.[107]

Papoulas yeniden ileri harekâta girişmeden önce, gelen takviyelerle birlikte Yunan Küçük Asya Ordusu'nu şu taktik yapılanmayla şekillendirir:[108]

- **I. Kolordu** (General Kontoules emrinde 1. ve 2. tümenler)
- **II. Kolordu** (General Vlahopoulos emrinde 5. ve 13. tümenler)
- **III. Kolordu** (General Polimenakos emrinde 7. ve 10. tümenler)
- **Kuzey Tümenler Grubu** (General Trikupis emrinde 3. ve 11. tümenler)
- **Güney Tümenler Grubu** (General Gidas emrinde 4. ve 12. tümenler)
- Bağımsız 9. Tümen ve Süvari Tugayı

Papoulas ordunun ateş gücünün artırılmasına büyük önem verir. Az ama etkili kullanılan Türk topları İnönü'de çok canlarını yakmıştır. Daha fazla sayıda olan toplarını doğru kullanırsa bu avantajı ele geçireceğini düşünür. Topçu kuvvetini her tümende dörder toptan oluşan dört dağ topu bataryası (toplam 16 top), her kolorduda ise ayrıca ikişer toplu dokuz bataryadan oluşan ağır topçu alayı (toplam 18 ağır top) şeklinde yapılandırır. Bunu da yeterli görmez; ağır topçu alayına 150 mm'lik bir obüs taburu (altı obüs) ve 120 mm'lik yedi batarya (14 top) ekler. Süvari Tugayına bir sahra topçu taburu verilir. Hatta bunları da yeterli görmeyince iki taburlu (12 top) 2. Sahra Ağır Topçu Alayını kurar. İç borçlanmayla toplanan paralarla 1.000 makineli tüfek, 1.000'i ağır 1.500 kamyon ve 250 ambulans alımına başlanır. Yunan Küçük Asya Ordusu 1921 Haziran ayı sonunda 106.007 tüfeğe, 908 makineli tüfeğe ve 344 topa sahiptir.[109]

Papoulas Türk Ordusu'nu hafife almanın neye mal olduğunu anlamıştır. "*Sevr'i ya da bir benzerini Ankara'ya kabul ettirecek kadar hırpalamak*" diye bir şey yoktur. Aksine bu Türk'ün direncini arttırmaktadır. Bu sefer bütün gücüyle saldıracak, Anadolu'daki varlıkları önündeki bu büyük engeli tamamen ortadan kaldıracaktır. "*100.000 asker ve yedi tümen yeterli*" dediği raporun

üzerinden iki ay geçmiştir ki, taarruz planında bu rakamlar 140.000 asker ve 11 tümen olmuştur.

* * *

Yunan Küçük Asya Ordusu yeniden ve daha büyük kuvvetle saldıracaktır, ama nereden?

Güney Cephesi Komutanı Refet Paşa Yunanların iki kez zorlayıp aşamadığı İnönü mevzilerine bir kez daha kesin sonuçlu bir muharebe için saldırmayacaklarını, ders aldıklarını, oysa güney kesimdeki hattın daha zor savunulacak bir cephe oluşturduğunu düşünmektedir. Kendi cephesinde, Büyükoturak'a kadar tüm demiryolu hattını ve bağlantılarını onarmalarının bu kesimden yapacakları ikmali güvence altına almak için olduğunu kanıt olarak göstermekte, Kütahya-Dumlupınar-Seyitgazi hatlarının olası hedefler olacağını belirtmektedir. İsmet Paşa ise temkinlidir. Düşmanın hareketlerini biraz daha izlemek taraftarıdır.[110]

İki cephe komutanının 16 Nisan'da Döğer'de gerçekleştirdikleri toplantıda hem cephe hem de taktik yapılar uzun uzadıya masaya yatırılır. Yunanların ikinci ileri harekât döneminin sona erdiğini ve yeni bir taarruz için hazırlık yapmakta olduklarını, bunun da hemen olmayacağını her iki paşa da kabul eder. Bunun dışında İnönü mevzilerini savunurken denenen ve başarılı olan "Grup Komutanlığı" yapısının teşkilat modeline sokulmasının taktik bir fayda sağlayacağını düşünmektedirler. Ancak oluşturulacak cepheler ve kıtaların dağılımı konusunda görüş ayrılığı vardır. Bunun üzerine İsmet Paşa toplantı sonrasında Genelkurmay Başkanı Fevzi 'Çakmak' Paşa'ya gönderdiği raporla durumu özetler ve bu sorunların çözümü için kendisinin bizzat cepheye gelmesinin şart olduğu belirtir.[111]

20 Nisan'da her iki cephe komutanı ve genelkurmay başkanının yaptığı toplantı sonucunda Yunanların Dumlupınar'dan Kütahya istikametinde geliştirecekleri bir taarruza karşı Tuğlar-Kütahya kesiminin süratle tahkim edilmesi, Kütahya'dan Seyitgazi yönüne ikmal

yollarının oluşturulması ve iyileştirilmesi, 11inci ve 23üncü tümenlerin ise Batı Cephesi emrine verilmesi kararlaştırılır.[112]

Ancak toplantıda kararlaştırılan bu cephe hattıyla ilgili olarak Refet Paşa'nın itirazları devam eder. İkinci hattı beğenmekte, fakat Kütahya çevresindeki ilk hattın muharebeye elverişsiz olduğunu düşünmektedir. Genelkurmay'ın isteği üzerine, daha önceden belirlenmiş cephe hattının ileri karakollarını belirlemek için çıktığı arazi keşfinin dönüşünde yeniden asıl savunma hattında değişiklikler talep eder. Refet Paşa'ya göre bu şekilde Kütahya ve Tuğlar (Doğular) grupları arasında yirmi kilometreden fazla açıklık oluşmaktadır ve Batı Cephesi'ne gönderilmesine karar verilen 11inci Tümenin en azından bir kısmı bu yüzden burada kalmalıdır. Oysa bu iki tümenin Batı Cephesine kaydırılma gerekçesi, İnönü Muharebesi'nden ağır hasarlı çıkan İsmet Paşa'nın tümenlerinin takviyesinin henüz tamamlanamamış olmasıdır. Refet Paşa mayıs ayı başına kadar gönderdiği neredeyse hiçbir yazıda "*aslında savunmaya elverişli olmayan bu hatta, elverişsiz şartlarda muharebe edileceği*" vurgusunu eksik etmez. Son olarak da "*grup olarak tanımladığınız bu yapılara da kim komuta edecekse bir an evvel isimlerini belirleyin. Bir cepheye yığılacak 8-10 tümeni başka türlü idare edemeyiz. Tümen komutanlarının bu görevi vekaleten üstlenmesi de doğru değil; Tümeniyle mi grupla mı uğraşacak? Karargâhlarıyla beraber en az iki grup komutanı belirleyin*" şeklinde özetlenebilecek hatırlatmaları başlar.[113]

1921 yılının Mayıs ayı başına kadar Güney Cephesi Komutanlığı ile Genelkurmay arasındaki bu yazışmalar devam eder. Genelkurmay bir yandan "*grup komutanları ile ilgili kararı vermeye çalışıyoruz*" diyerek Refet Paşa'yı sakinleştirmeye çalışmakta, bir yandan da Batı Cephesinin acil ihtiyaç duyduğu 11inci Tümeni hemen yola çıkarması, bu tümenden beklediği siper hazırlayıp tahkimat yapma hizmetini yöre halkından karşılaması yönünde telkinlerde bulunmaktadır. Son olarak 28 Nisan'da Refet Paşa Genelkurmay'a savunma hattını neden değiştirmek istediğini açıklayan uzun bir yazı yazar. Bu yazının özeti ise "*sizin kesin*

muharebeyi kabul etmem için tahkim etmemi söylediğiniz Kütahya Alayunt hattı, bana bıraktığınız dört tümenle savunmaya uygun değildir ve burada ortaya çıkacak bir yenilginin sorumluluğunu kabul edemem. Bu nedenle bir an önce vereceğiniz kararı telgraf başında beklemekteyim" şeklinde bir ültimatomdur.[114]

Aslında Refet Paşa'nın bu raporunda değindiği gerekçeler, düşmanın sadece güneyden taarruz edeceği varsayıldığında mantıklıdır. Ancak Yunan Ordusu'nun hareketleri Bursa kesiminde de yığınak yaptığını göstermektedir. Her iki cephenin karşısındaki düşmanın olası birleşik harekâtına karşı Genelkurmay ancak bu şekilde bir ortak cephe düzenlemesi yapabilmektedir. Cephe Refet Paşa'nın ısrar ettiği hatta çekilirse, genel bir savunma zaafı ortaya çıkma ihtimali yüksektir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da güney hattının Gürlek-Aytepe-Kulaksız-Hasançal-Nasuhçal doğrultusunda geçmesi hususunda Genelkurmay'la hemfikirdir.

Genelkurmay başkanı da ordunun genel yerleşim planında ve tümenlerin cephelere göre dağılımında artık değişiklik yapılamayacağını bildirince, Refet Paşa Ankara'da Fevzi Paşa ile yüz yüze görüşme talebinde bulunur. Artık sorun telgrafla, şifreyle çözülemeyecek bir boyuta gelmiştir.[115]

1 Mayıs gecesi yalnızca Fevzi Paşa değil, Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa da Eskişehir üzerinden Alayunt'a hareket eder. Heyet önce Kütahya güneyinde Genelkurmay'ın belirlediği mevzileri gezer. Ardından uzun bir toplantının sonucunda Yunan taarruzuna karşı bu iki cepheli yönetim şeklinin sıkıntı yarattığına, iki cephenin tek komuta altında toplanması gerektiğine karar verilir.[116]

3 Mayıs'tan itibaren Güney Cephesi Komutanlığı lağvedilerek Refet Paşa'nın emrindeki tüm birlikler Batı Cephesi emrine verilir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa yetki sahası genişlediği için Genelkurmay Başkanlığı görevinden ayrılır. Yerine, bir süredir bu görevi onun vekili olarak yürütmekte olan Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa asaleten atanır. Cephe komutanlığı lağvolan Refet Paşa da Milli Savunma Bakanı olacaktır.[117]

İki-üç tümenli, kolordu yetkisine sahip dört grup oluşturulur:

1. Grup (Miralay İzzettin (Çalışlar) Bey komutasında 1inci, 11inci ve 61inci Piyade, 3üncü Süvari tümenleri)

3. Grup (Miralay 'Ayici' Arif Bey komutasında 4üncü ve 24üncü Piyade, 1inci Süvari tümenleri)

4. Grup (Miralay Kemalettin Sami (Gökçen) Bey komutasında 5inci Kafkas ve 8inci Piyade, 2nci Süvari tümenleri)

12. Grup (Miralay Halit (Karsıalan) Bey komutasında 57nci Tümen ve 4üncü Süvari Tugayı ile Dinar, Denizli, Menderes bölgesi kuvvetleri)

Bunların dışında Batı Cephesinin Yunan taarruzuna karşı yararlanabileceği Miralay Fahrettin (Altay) Bey emrinde 12. Kolordu ve Miralay Kâzım Fikri (Özalp) Bey emrinde Müretteptep Kolordu mevcuttur. Kütahya, Dinar ve Aydın merkez olmak üzere 13 akıncı müfrezesi kurulur. Bu müfrezelerin her biri subay emrinde 30 savaşçıdan oluşacak, cephe gerisinde düşmanın lojistik unsurlarını vuracaktır.[118]

Refet Paşa toplantıdan sonra Ankara'da bakanlık değil, yine askeri bir görev almak istediğini söyler ve açıkça olmasa da Genelkurmay Başkanlığı'na talip olduğunu ima eder. Oysa paşanın İkinci İnönü Muharebesi sonrası gerçekleştirdiği başarısız Dumlupınar Aslıhanlar taarruzunun sonucu Ankara'da "komuta beceriksizliği" olarak değerlendirilmiş, hem kıtalarında hem de komuta kademesinde kendisine olan güven kaybolmuştur. Bu isteği kabul görmez.[119]

Refet Paşa da Milli Savunma Bakanlığı görevini kabul etmeyip bir süre Ankara'dan uzaklaşır.

İnönü muharebelerinde işe yaramış gibi görünse de, aslında cephenin bütüncül savunması önünde engel teşkil eden bu çift başlılığın ortadan kaldırılması ile Türk Ordusu çok önemli bir adım atmıştır. Bu hamlenin faydası hemen olmasa da, üç ay sonra görülecektir.

İsmet Paşa'nın üç ay sonrasında değeri anlaşılacak bir tasarrufu da 18 Haziran'da Genelkurmay'a yazdığı rapordur. Bu raporda yer alan "*Müretteptep Kolordu'yu, Müretteptep ve 6nci tümenleri*

yeniden yapılandırıp işlevsellik kazandırmak, Selahattin Adil Bey komutasındaki 2. Kolordu'yu Batı Cephesi'ne sevk etmek, Merkez Ordusu'ndan bir tümen daha getirmek" gibi önerilerin hayata geçirilmesi Türk'ün tarihine yön verecek olan Sakarya Meydan Muharebesi'nde belirleyici olacaktır.[120]

Bir yandan da İnebolu ve Samsun'dan Ankara'ya akmakta olan kollar ordunun cephane ve silah gereksinimini tamamlamaya çalışmaktadır. Gelecek 20.000 piyade tüfeğinden Batı Cephesi'ne aktarılacak olanlarla tümenlerdeki tüfek sayısı ancak 4.000 ortalamasına ulaşacaktır.[121]

Bu bir Yunan tümenindeki tüfek sayısının yarısına denktir.

22 Ağustos 1921, Polatlı, Alagöz

13. Alay'ın genç teğmenleri nefes bile almadan dinlemektedirler. Bir tanesi, dinlediklerinden o kadar etkilenmiş ve bunalmıştır ki, gerçekten nefes alamadığını fark eder: "*Yüzbaşım bunca sıkıntıyla muharebeye girerken hiç kaybetmekten korkmadınız mı?*" Yüzbaşı Süleyman sandalyesinde doğrulur, teğmenlerin gözlerinin derinliklerine bakarak bu tedirgin ihtiyat zabitinin adını sorar: "*Asteğmen Tevfik Yüzbaşım. 2. Tabura emir subayı olarak verdiler beni.*"

"*Kaybedecek şeyi olmayan, hiçbir şeyden korkmaz Tevfik Efendi! Bizim vatandan başka kaybedecek şeyimiz yoktu!*"

Tam o sırada tanıdık bir ses, baba şefkatiyle yumuşatılmış bir tokat gibi, yüzbaşının ensesinde patlar: "*Yüzbaşı, teğmenlerin kafasını gereksiz duygusallıkla karıştırma! Çocuklar,* Süleyman E*fendi aslında Darü'l Bedayi'de tiyatrocu olacakmış, kabul etmemişler. O da topçu zabiti olmuş*". İsmet Paşa bir yandan da yaptığı espriye kırılmaması için yüzbaşının sırtını sıvazlar: "*Süleyman senin de omzun artık iyileşmiş, kıta görevi vaktin gelmiş. Kalemden sevk pusulanı al da, Haymana'ya gidecek yaylılardan birini yakala.*"

Paşa masadan kalkıp karargâh binasına koşan yüzbaşının arkasından bakarken hüzünlüdür: "*İşin aslı şu çocuklar; onun hiç korkacak kadar boş vakti olmadı.*"

* * *

"Kral hazretleri,

Türklerin tek üstünlüğü ağır topçusudur. Buna rağmen Yunan Ordusunun tüfek ve top miktarı açısından büyük üstünlüğü vardır. Ayrıca Türk Ordusu hava keşfi, hava muharebesi ve hızlı ikmal gibi konularda da çok önemli bir dezavantaja sahiptir. Türk Ordusu'nun Kütahya güneyi ve Eskişehir batısında hazırladığı kuvvetli tahkimatların yanı sıra, bu iki cephe arasında uzanan yaklaşık elli kilometrelik dağ silsilesi de taarruz için önemli bir engeldir. Bu sağlam tahkimata çatmak hem zayiatı artıracak hem de Türk Ordusu'na çekilme, toparlanma imkanları sunacaktır. Bu durumda yapılması gereken cepheden taarruz değil, bir kuşatma harekâtıdır."

Kurmay Başkanı Albay Pallis kıta komutanlarının gözlemleri ile istihbarat bulgularının değerlendirilmesi neticesinde ulaşılan sonuçları ve Savaş Meclisinin harekât kararını İzmir'de Genelkurmay Başkanı General Dusmanis, hükümet askeri gözlemcisi General Stratigos, Ordu Komutanı General Papoulas ve Harekât Şube Müdürü Albay Sarıyanis'le birlikte Kral Konstantin'e sunmaktadır:[122]

"Aslolan Türklerin bizden bir cephe taarruzu beklemesidir. Bu sırada biz yapacağımız geniş bir çevirme harekâtıyla Türkleri istediğimiz yerde, onların zayıf noktalarında muharebeye mecbur edeceğiz. Cephe gerisiyle olan bağlantıları, ulaştırma ve ikmal yolları da kesilecek. Burada önemli olan farklı yönlerden harekete geçecek tümenlerin zamanlamalarını doğru yapmasıdır. Türkler kuşatmayı fark ettiğinde iş işten geçmiş olmalı. Bu esaslara dayanan ayrıntılı ordu emri, onayınız halinde, derhal kıtalara tebliğ edilecektir. Arz ederim."

General Papoulas 16 Haziran'da, Kral Konseyinin ertesi günü Uşak'taki karargâhından kolordu ve gruplara gönderdiği emirle harekât planını açıklar:

"Güney Tümenler Grubu önce Afyon ve çevresini ele geçirip bu kesimdeki Türk emniyet birliklerini imha edecek, daha sonra burada güvenliği az miktarda kuvvetle sağlayıp Konya yönü örtüldükten sonra, asıl güçle kuzey - kuzeydoğu yönünde durmaksızın ilerleyecektir. II. Kolordu önce kuzeybatıda Elmalı Dağları'nı süratle zapt edecektir. I. Kolordu da onun hemen sağ yanındaki tepeleri işgal edip aynı hizaya gelecektir. Hedef öncelikli olarak Kütahya mevzilerini doğudan kuşatmaktır. Türklerin cephe taarruzuna uğradıklarını sanmaları ve Kütahya müstahkem mevkiinde olabildiğince çok kuvvet bulundurmaları için 9. Tümen Gediz bölgesinden hem güney kanadı örtme hem de yanıltma taarruzları yapacaktır."[123]

Yunanların yapmaya çalıştığı; Eskişehir'e batıdan iki tümenle, Kütahya'ya batıdan iki, cepheden iki tümenle taarruz ederek Türk Ordusunu oyalamak, bu sırada kesin sonucu dört tümenle doğudan yapacağı kuşatmada aramaktır. Eksik mevcutlu 9. Tümen ve süvari tugayı da harekâtın emniyetini sağlayacaktır.

Yunan ileri harekâtına karşı hazırlıklarını tamamlamaya çalışan Türk Ordusu açısındansa durum farklıdır. Az kuvvetle geniş bir alanı savunmak zorunda kalacak olan Batı Cephesi askerliğin gerektirdiği tüm şartları zorladığı gibi, farklı taktiklerle de düşmanına zarar vermeye çalışmaktadır. Bunların başında da küçük kuvvetler kullanarak olabildiğince büyük miktarda Yunan birliğini bağlamak, muharebe dışında tutmak gelmektedir. Miralay Kâzım Fikri (Özalp) Bey'in Mürettep Kolordusu harekâta katılacak olan Yunan 11. Tümeni ile Adapazarı-İzmit kesiminde 21 Haziran'da muharebeye tutuşur. Bu harekâtın asıl amacı 11. Tümeni oyalamaktır. Ancak muharebelere katılan Türk birliklerinin sayıca yetersiz oluşu nedeniyle bu mümkün olmaz. Yine de İzmit'e doğru muharebe ederek yavaş yavaş çekilen tümenle birlikte yörede yaşayan Rumlar da rıhtımdaki gemilere binerek kentten ayrılırlar. 29 Haziran 1921 günü Mürettep Kolordu Yunanların boşalttığı İzmit'e girer. Şehirde asayişi sağlamak için on beş kadar Fransız askeri kalmış, buna rağmen Yunanlar çekilme sırasında 300 Türk vatandaşını öldürmüşlerdir.[124]

11. Tümen'in İzmit bölgesinden bu şekilde, ciddi bir baskı görmeden çekilmesi, Yunan uçaklarının artan keşif ve bombardıman faaliyetleri, ileri harekâtın yaklaştığını göstermektedir. 1. Grubun süvari birlikleri ve 1inci Piyade Tümeni ile İnegöl-Yenişehir hattında ileri karakol oluşturan İsmet Paşa Bursa istikametini de İzzettin (Çalışlar) Bey'in 61inci, 11inci, 23üncü ve ihtiyatta 3üncü Kafkas tümenleri ile tutar. Grup karargâhı Poyra'dadır.

Güney istikametinden, Kütahya mevzilerinde düşmanı karşılayacak olan Miralay 'Ayıcı' Arif Bey'in 3. Grubu Gürlek-Ovaköy arasında 24üncü, Güvem-Çepniçal-Aytepe arasında 41inci, İnköy-Bölcek-Göynükviran kesiminde 4üncü tümeni ile mevzidedir.

3. Grubun hemen solunda ise Kemalettin Sami (Gökçen) Bey'in 4. Grubu; Binçalı-Hasançal arasında 5inci Kafkas, Çavuş Çiftliği-Nasuhçal kesiminde 8inci, Muhat-Söğüt kesiminde ise 7inci tümenler Alayunt bölgesinin savunmasını gerçekleştireceklerdir.

Miralay 'Deli' Halit Bey'in 12. Grubu ise 4üncü Süvari Tugayı, 57nci ve Mürettep tümenlerle Afyon kesimindedir. 57nci Tümen de 10 Temmuz'da Kütahya kesimine intikal için emir almıştır.

Batı Cephesi emrinde ihtiyat olarak yalnızca 15inci piyade ve 14üncü süvari tümenleri bulunmaktadır. 6ncı Tümen ise Dinar kesiminde müstakil olarak Yunan kıtalarını oyalama/bağlama faaliyetleri yürütmektedir. Yine 12. Gruba bağlı 13 akıncı müfrezesi cephe ötesinde gayrı nizami harbin gerektirdiği tüm akın, baskın ve sabotaj faaliyetlerini yürütecek, düşmanın cephe gerisinde huzursuz olmasını sağlayacaktır.

Yaklaşık üç ay gibi kısa bir sürede büyük kapışma için hazırlanan iki tarafın 7 Temmuz 1921 günü kuvvetleri şöyledir:[125]

	Asker	**Tüfek**	**Makineli Tüfek** (ağır ve hafif)	**Top**
Türk Ordusu (Batı Cephesi)	116.091	60.103	670	162
Yunan Küçük Asya Ordusu	193.994	106.007	908	344

General Papoulas'ın 11 piyade tümeni ve bir süvari tugayına dayalı taarruzunu karşılamak üzere 13 piyade, üç süvari tümeni ve bir süvari tugayıyla Türk Ordusu mevziindedir.

Kararlaştırılan taarruz zamanlamasını sağlamak için, 8 Temmuz 1921 sabahı ilk önce 7. ve 10 tümenleriyle III. Kolordu Bursa Çongra'dan güneye doğru yürüyüşe geçer. Yürüyüş Dağakçaköy'e yaklaştığında Orhaneli Müfrezesinin mukavemetiyle karşılaşır. İlk günün sonunda 7. Tümen Nilüfer Çayı'nı geçerek Dağakçaköy'de, 10. Tümen ise çayın kuzeyinde, Bağlı'da durur. Burada da tümenleri taciz eden Orhaneli Müfrezesi akşam olduğunda keşif görevini tamamlamış, çay üzerindeki dört ahşap köprüyü imha etmiş ve tümenlere 200'e yakın zayiat verdirmiş olarak çekilir. Keşif raporu Cephe Komutanlığına iletilir; yürüyen birlikler toplam altı piyade alayı ve bağlılarıdır. Bu bilgi Yunan taarruz sıklet merkezini anlayabilmek için hayati öneme sahiptir. Aynı gün güneyde de 12. Tümen sessiz sedasız Sivaslı üzerinden Hisar'a gelerek konmaya geçer. Bu iki intikal hareketi dışında 8 Temmuz gecesi Yunanların başka faaliyeti olmaz.[126]

9 Temmuz günü III. Yunan Kolordusu yürüyüşüne devam eder. Adranos Vadisi'nin fiziki yapısı nedeniyle iki kola ayrılması gereken kolordunun 7. Tümeni Serçeler'de, 10. Tümeni ise Orhaneli kuzeyinde durur. Orhaneli Müfrezesi Adranos Çayı'nın güneyine çekilir, akıncı müfrezeleri ise gün boyu hareketsiz kalır. İlerleyiş sırasında Yunan 7. Tümeni Dağakçaköy'ü tamamen yakmıştır.

9 Temmuz günü 12. Grup cephesinde ise gelen keşif bilgilerinden üç farklı Yunan tümeninin hareket halinde olduğu öğrenilir. Batı Cephesi Karargâhı'nda İsmet Paşa bütün kıtalardan gelen keşif raporlarını değerlendirmekte, Yunan hareketinin yaklaşık 140 kilometre uzunluğundaki cephe hattının neresine yöneleceğini anlamaya çalışmaktadır.[127]

10 Temmuz sabahı Kuzey Tümenler Grubu, harekât planındaki zamanlama sırasına uyarak, üç koldan yürüyüşe geçer. İnönü muharebelerinin gelenekselleşmiş yürüyüş yolu olan İnegöl-Nazifpaşa-Pazaryeri hattından iki kolla 3. Tümen, Yenişehir-Bilecik-Söğüt

güzergahıyla da kuzeyden 11. Tümen doğuya doğru ilerlemektedir. 1. Grubun zayıf örtme birlikleri Yunan öncüleriyle küçük çatışmalara girse de, teması koruyarak yavaş yavaş Pazaryeri istikametinde çekilirler. 11. Tümen akşam saatlerinde ciddi bir direnişle karşılaşmadan Yenişehir'e girer ve akşam burada kalır. 3. Tümen ise bir kolu ile önce İnegöl'ü işgal eder, daha sonra Hasanpaşa'ya kadar ilerleyerek durur. Tümenin diğer kolu da Gümüşdere'yi geçerek konmaya geçer.[128]

İzzettin Bey'e emniyet müfrezelerinden bugün gelen bilgiler ışığında Türk tarafında oluşan kanı; düşmanın iki piyade tümeni ve iki süvari alayı mevcudunda bir kuvvetle taarruz edeceği şeklindedir. Buna göre, önceden İnönü Mevziinde yerleşen 11inci ve 61inci tümenler durumlarını korur, 23üncü Tümen Poyra, 1inci Tümen Teke'de grup ihtiyatına alınır. 3üncü Kafkas Tümeni de İnönü'ye yaklaştırılır.[129]

Bursa'dan Tavşanlı istikametinde güneye ilerleyen III. Kolordu ise 10. Tümenin iki koluyla Argın'a, 7. Tümenle de Ağaçhisar'a varır. Yürüyüş yolunun fiziki zorlukları ve iletişim kurulamaması nedeniyle 7. Tümen takvimin gerisindedir. Bu nedenle Güney Tümenler Grubu'nun yürüyüşü bir gün ertelenir. I. ve II. kolordular ile 4. Tümen ise bugünü de harekât hazırlıklarıyla geçirir.[130]

Batı Cephesi Karargâhı'nda İsmet Paşa ve kurmayları gelen keşif verilerini harita üzerinde değerlendirirler. Bursa'dan üç kolla İnegöl-Eskişehir ve Uşak'tan iki kolla Gediz-Kütahya istikametinde yürüyüş başlamıştır. Afyon-Dumlupınar üzerinden harekete geçmeyi bekleyen tümenler de vardır. Bu durumda 11 Temmuz'da tüm cephe boyunca Yunan tümenleri ileri harekâta başlamış olacaktır.

11 Temmuz günü Kuzey Tümenler Grubu harekât planındaki zamanlamayı sağlayabilmek için ilerleme hızını düşürür. Kuzeyden Yenişehir üzerinden ilerleyen 11. Tümen öğle saatlerinde Süvari Tugayının keşif kollarıyla küçük çaplı muharebeye girer. Daha sonra tugay düşman hareketini izlemeye devam ederek çekilir. 11. Tümen gece Köprühisar'a ulaşınca burada kalır.

3. Tümen ise asıl kuvvetleriyle İnegöl-Bozüyük şosesini izleyerek Nazifpaşa'ya kadar ilerler ve burada konmaya geçer. III. Kolordu da 3. Grubun zayıf örtme birliklerini geri atarak ilerlemeye devam eder. Kolordu 10. Tümeniyle Harmancık'a, 7. Tümeniyle de Avdan'a gelir.[131]

3. Grup cephesinde ters giden başka şeyler de vardır; tahkimatı inceleyen istihkam müfettişinin raporu, Miralay 'Ayici' Arif Bey'in cephesindeki Aytepe-Yaylababa-Arapdede kesiminde çok büyük sorun olduğunu gösterir. Tahkimat eksik, haberleşme bağlantıları ise hiç yoktur. Topçular ateş tanzimiyle menzil oluşturmadığı gibi gözetleme noktaları dahi belirlenmemiştir. Mevzilerin önündeki ormanlık arazide örtü temizliği yapılmamıştır. Bu nedenle müfettiş bu haliyle bu hatta kesin sonuçlu muharebe yapılamayacağını düşünmektedir. Rapor İsmet Paşa'nın karargâhında büyük hayal kırıklığı yaratır. Aradan geçen 16 günde bu kritik cephenin muharebeye hazırlanmamış olması kabul edilebilir bir durum değildir. Grup komutanının "*o halde cephe hattını geriye alalım, eski hatta sadece kuvvetli emniyet müfrezeleri bırakalım*" önerisi ise şiddetle reddedilir. İsmet Paşa kararlıdır: "*O mevzilerin durumu bütün cepheyi etkileyecektir. Süratle kesin sonuçlu muharebeye hazırlansın.*"[132]

Afyon'u hızla ele geçirerek kuzeybatıya ilerleme görevi verilen Güney Tümenler Grubu, III. Kolordunun gecikmesi nedeniyle yürüyüşe başlamaz bugünü hazırlıklarını tamamlayarak geçirir. 4. ve 12. tümenler 12 Temmuz sabahı bu ilk aşamayı hızla geçmek için ilerlemeye başlayacaklardır.[133] Türk tarafında ise 12. Grup Komutanı 'Deli' Halit Bey'e grup karargâhı ve 57nci Tümenle birlikte Döğer'e geçmesi, Yunanların karşısında ise Mürettep Tümeni bırakması emredilmiştir. Ancak Mürettep Tümen güçlü Yunan birlikleri karşısında kendisini ezdirmeyecek, gerek görülürse Afyon güneyine çekilecektir. Amaç tümenin olabildiğince çok Yunan birliğini üzerine çekerek hedefinden alıkoymasıdır. Bu amaçla gerekirse taarruz da edebilecektir.[134]

12 Temmuz sabahı Yunan Küçük Asya Ordusu'nun güney kesimden taarruz edecek kıtaları da ileri harekâta başlar:[135]

III. Kolordu 7. ve 10. tümenleriyle Derbent'ten Yeniköy-Gürağaç hattına,

Kuzey Tümenler Grubu 3. Tümeniyle Bozüyük,

Güney Tümenler Grubu 4. Tümeniyle Afyon'u işgal ederken 12. Tümeniyle Akören-Tekeköy'e,

I. Kolordu 1. Tümeniyle Döğer, 2. Tümeniyle Beyköy'e,

II. Kolordu 13. Tümeniyle Çakırsaz, 5. Tümeniyle Döğer batısına,

Müstakil 9. Tümen Susuz-Çavdarhisar'a doğru yürümektedir.

Hâlâ Yunanların kesin sonucu cephenin hangi kesiminde arayacağını anlamaya çalışan Batı Cephesi Karargâhı, ilerleyen düşman kıtalarının miktarına bakarak Kütahya kesimine yönelik tehdidin daha büyük olduğunu düşünür ve 1. Grup ihtiyatı olarak tuttuğu 3üncü Kafkas Tümeni'nin daha güneye taşınmasına karar verir. 12. Kolordu Komutanı Fahrettin (Altay) Bey komutasında da Cephe ihtiyatı olan 15inci Piyade ve 14üncü Süvari tümenlerinden "5. Grup" oluşturulur. Meclis Muhafız Taburu da bu grubun emrinde olacaktır. Kuzey kesimden, İzzettin Bey'in grubundan alınan bir ağır obüs bataryası da bu gruba verilir.[136]

Bu sırada batıdan Bozüyük istikametinde yürüyüşte olan Trikupis'in 3. ve 11. tümenleri Kurşunlu'yu, İnegöl çevresindeki köyleri yakarak ilerlemektedir. 1inci Tümen'in emniyet müfrezeleri bu iki tümenin ilerleyişini engellemek amacıyla Nazifpaşa'dan dağılan yolların tamamında köprüleri imha eder.[137]

4. Grup cephesine doğru harekete geçen I. ve II. Yunan kolorduları ise örtme görevindeki Türk süvarileriyle küçük muharebeler yaparak kuzey-kuzeydoğu istikametinde ilerlemektedir. Afyon'u süratle işgal etmesi gereken Güney Tümenler Grubu da Mürettep Tümen'in direnişiyle karşılaşır. Geç saatlere kadar süren çatışmadan sonra Yunan 12. Tümeni 13 Temmuz sabaha karşı Afyon'a girer. İlginç olansa, harekât planına göre Afyon'u 4. Tümenin işgal edecek olmasıdır.[138]

Afyon kesimini savunmakta olan 12. Grup komutanı 'Deli' Halit Bey kendi cephesindeki hareketin bir basamak, özellikle

Dumlupınar üzerinden Kütahya'ya doğru bir taarruzun hazırlığı olduğunu anladığında farklı çareler de üretmek durumunda kalır; "*Adana'daki 2. Kolordunun Afyon cephesini desteklemek üzere yola çıkarıldığı, öncü kıtalarının Konya'ya ulaştığı*" söylentisini yayar. Böylece Kütahya'ya taarruz edecek Yunan birliklerinden olabildiğince parçayı koparıp, Afyon'u bu yeni tehdide karşı korumak için kalmaya zorlayacaktır. Oysa Grubun 57nci Tümeni Kırka'ya ulaşmış, Döğer-Seyitgazi yolunda mevzilenmeye başlamıştır.[139]

Zamana karşı bir yarış vardır; Yunanların cephe sol kanadında bir arayış içerisinde olduğunu hisseden ama emin olamayan Batı Cephesi Karargâhı, 4. Grup emrine verdiği 3üncü Kafkas Tümeni'ni de olabildiğince Kütahya'nın doğusuna, Kırka bölgesine yakın tutmaya çalışmaktadır. 7nci Tümen de 8inci Tümen sol kanadına yanaştırılıp 12. Grup emrine verilir. İsmet Paşa etrafı çevrilmiş bir boksör gibi, kim bir adım ileri çıksa gardını ona kaldırmaktadır.

Gece olurken tüm karargâhlar, tüm ileri karakollar teyakkuzdadır.

Geceye sessizlik hakimdir, ama havada barut kokusu vardır.

* * *

13 Temmuz sabahı, Yunan I. Kolordusunun Kütahya'nın güneydoğusunda, 12. Grup cephesine taarruzuyla başlar. Yunan 1. Tümeni Liyen Dağı-Çukurca Yaylası'na, Yunan 2. Tümeni de Karabüyrüklü tepelerine saldırarak buralardaki emniyet müfrezelerini geri atar. 'Deli' Halit Bey'in bu sırada bu kesimi savunmak durumunda olan 57nci Tümeni ise yaklaşık 32 kilometreyi bulan cephenin bazı kesimlerini mecburen boş bırakmıştır. Grup emrine verilen 7nci ve 8inci tümenler de henüz mevzilerine yetişemediklerinden, muharebelerin ilk gününde 12. Grup çok zor saatler geçirir. Gece geç saatlere kadar süren taarruzlar sonunda Yunan 1. Tümeni Oyuktepe mevzilerinin 200 metre önünde taarruzu durdurur. Yunan I. Kolordusu 13 Temmuz gecesi Beyköy-Döğer hattının önüne gelmiştir.[140]

Sabaha karşı Afyon'u işgal eden 12. Tümen ise burada hiç oyalanmadan kuzeye yürümüş, Elpirek'de durmuştur. Yunan 4. Tümeni Afyon'un güney ve doğusunda, Konya ve Sandıklı istikametinden gelecek Türk saldırılarına karşı cephe emniyeti almıştır.[141]

Yunan II. Kolordusu sabah erken saatlerden başlayarak Afyon-Altıntaş arasında araziye yayılarak taarruz pozisyonu alır. Altıntaş'a direnişle karşılaşmadan giren Yunan 13. Tümeni akşama doğru Cin Dağı'na taarruza başlar. Burada ileri karakol görevi gören 2nci Süvari Tümeni ve 135. Alay akşam hava kararana kadar düşmanla muharebe edip, baskı çok artınca 12. Grup sağ kanadına çekilirler. Bu sırada 3üncü Kafkas Tümeni de hızla cepheye yetişmeye çalışmaktadır.[142]

3. Grup cephesinde önemli bir muharebe olmaz. Güney kesimden Yunan Ordusunun beş tümenle yüklendiğini görünce, Batı Cephesi Komutanlığı buradan 4üncü Tümeni akşam hava kararırken Çekürler'e doğru yola çıkarır. Cephe güney kesimindeki bütün kamyon ve arabalar tümenin erzak ve cephanesinin nakline tahsis edilir.[143]

Fahrettin (Altay) Bey cephesindeki Yunan III. Kolordusu bütün gününü taarruz hazırlığı ile geçirir. Bu kesimde Yunan 10. ve 7. tümenlerinin asli görevi batı-kuzeybatı mevzilerini çevirmek ve Türk Ordusunun Eskişehir'e çekilmesini engellemek olduğu için, harekât planına göre, güneyden taarruz eden gruplardan bir gün sonra muharebeye girecektir. Bu boş gün, aslında henüz savunma hattıyla tanışan Fahrettin Bey ve kıtaları için de araziyi tanıma ve yerleşme fırsatı olur.[144]

Kuzey Tümenler Grubu ise, asıl görevi bu kesimde mümkün olduğunca çok Türk tümenini tutmak olduğu için kesin sonuçlu bir muharebeye girmez. Son derece yavaş hareket etmektedir. 3. Yunan Tümeni sabah erken başladığı yürüyüşle ancak saat 15:00'de Pazaryeri'ne girer. 11. Tümen ise ilerlemeye ancak 15:30'da başlayabilir. Mürettep Süvari Tugayı bu tümeni çok oyalar. Topçusuyla önemli miktarda zayiat da verdirir. Buna rağmen Yunan 11. Tümeni hava kararırken Bilecik'e girer.[145]

İlk gün muharebelerinin sonunda, asıl taarruz sıklet merkezinin 4. ve 12. grupların cepheleri olduğu anlaşılmıştır. General Papoulas bir baskın yapmıştır. Arazinin intikalleri zorlaştıran, geciktiren topoğrafik yapısı nedeniyle de Türk Ordusu bu hamleye tepki vermekte geç kalmıştır. Bütün gücüyle saldıran, ateş gücü yüksek bir düşmanın karşısında kırılgan bir savunma hattı bulunmaktadır. Artık hataya yer yoktur.

Ama bu on günlük muharebe süresince, yapılabilecek bütün hatalar yapılacaktır.

* * *

14 Temmuz sabahı muharebelerin cephenin hangi kesiminde yoğunlaşacağı artık belli olmuştur. Kuzeyde, 1. Grup cephesinde Trikupis'in Kuzey Tümenler Grubu neredeyse hiç ilerlemezken, güneyde muharebeler bütün şiddetiyle gece boyu devam etmiştir. Her ne kadar Papoulas'ın kesin sonuç arayışı güney ve güneydoğuda ise de, 3. ve 5. grupların karşılarında oyalama taarruzu yapan tümenler de fırsatını bulduklarında öldürücü darbe vuracak kadar kuvvetlidirler.

Nitekim sabah daha gün doğmadan ileri yürüyüşüne başlayan III. Kolordu birlikleri karşılarına çıkan zayıf örtme birliklerini geri atarak, zor da olsa Derbent-Yeniköy hattındaki hedeflerine ulaşırlar. Her ne kadar henüz bu kolordu aktif muharebeye girmemiş olsa da, İnönü mevzii güneyi ile Kütahya arasındaki iyi tahkim edilmemiş zayıf cephe hattına doğru ilerliyor olması Batı Cephesi Komutanlığının buraya da dikkat etmesini gerektirmektedir. Bu nedenle karargâh 3. Grubun farklı tümenlerinden üç alaylık bir kuvvet derleyerek Fahrettin Bey'in emrine, 5. Gruba gönderir. Yaklaşık 50 kilometre doğuda 'Deli' Halit Bey'in grubu bir tek bölüğe bile ihtiyaç duyarken, cephenin bu kesiminde üç diri tümen savaşmadan beklemek zorundadır.[146]

3. Grup cephesine ilerlemekte olan müstakil 9. Tümen ise karşılaştığı zayıf öncü kolları atarak akşam Göynükviran kesiminde durur. Grup Komutanı Miralay 'Ayıcı' Arif Bey muharebelerden

önce dile getirdiği "*bir kademe gerideki hatta muharebeyi kabul etme*" talebini yineler. Batı Cephesi Komutanlığı da yine aynı net cevabı verir: "*Hayır, bulunduğunuz mevziide kalın. Yayla Tepesi-Aytepe hattı solunuzdaki 4. Grubun yan ve gerilerinin korunması açısından önemlidir.*"[147]

Kütahya güney sırtlarındaki 4. Grup da güne erken başlayan birliklerdendir. 13. ve 5. tümenleriyle iki koldan kuzeye ilerlemeye devam eden II. Kolordunun karşısında zayıf örtme birlikleri tutunamaz. Ancak saat 10:00'da, Pusan'a doğru ilerleyen Yunan 13. Tümenini hedefine oturtan 5inci Kafkas Tümeni topçuları hesap sorup bedel ödetmeye başlar. Gece geç saatlere kadar süren muharebede Yunan tümeninin ağır zayiatı vardır. Buna 5inci Kafkas Tümeni'nin Koyunçal-Nasuhçal, 4üncü Tümenin ise Kulaksız-Hasançal mevzilerini tutup yerleşmesi eklenince II. Kolordunun bu günlük harekâtı mecburen sona ermiş olur. 5. Yunan Tümeninin ele geçirdiği iki küçük tepe dışında Vlahopoulos'un kolordusu neredeyse günü sadece zayiat vermek için geçirmiş olur.[148]

Ancak hemen solunda, 12. Grup cephesinde yaşananlar Kemalettin Sami (Gökçen) Bey'in 4. Grubu'nu da zor durumda bırakacak bir hal alır. Yunan 1. ve 2. tümenlerinden kurulu I. Kolordu gece boyunca durmaksızın taarruzlarını sürdürmüş, yoğun topçu ateşiyle ezdiği Türk mevzilerini dalga dalga hücum eden piyadesiyle teker teker zapt etmiştir. Yunan 2. Tümeninin Karabüyrüklü Dağı'nı işgal etmesiyle işi daha da kolaylaşan 1. Tümen, çok önemli bir direnek olan Kolankaya'yı sabaha karşı ele geçirir. Bu iki kuvvetli tümenin arkasında ise gün içerisinde Güney Tümenler Grubunun lağvedilmesiyle I. Kolordu emrine verilen diri, hiç muharebe etmemiş 12. Tümen vardır.[149]

Muharebelerde 12. Grubun iki tümeni; 57nci ve 7nci tümenler çok fazla hırpalanmış, cephenin bu kesimindeki hassasiyet nedeniyle 12. Grup emrine sevk edilen 3üncü Kafkas ve 8inci tümenler ise henüz cepheye ulaşamamıştır.

Buna rağmen 'Deli' Halit Bey iki dağılmış tümeninden derlediği yaklaşık iki alaylık kuvvetle gerçekleştirdiği taarruzla, Taşlıtepe

ve Kolankaya kuzeyindeki bir başka direneği geri almayı başarır. Sabah gün doğduğunda Grup hâlâ mevzilerine tutunmaya çalışmaktadır. Halit Bey elinde kalan son ihtiyat taburunu da 57nci Tümeni desteklemek üzere mevziiye sürer. Bu can pazarı sırasında telefon ve telgraf hatları kesilmiştir. Alay komutanları tümen karargâhlarıyla, tümen komutanları Halit Bey'le irtibat kuramaz.[150]

Bu sırada Kolankaya'ya topçusunu çıkaran düşman, takviyeye gelen 8inci Tümenin alayını ateş altına alır ve mevzilere yaklaştırmaz. Mevziideki 176. Alayın da yoğun ateş altında ağır kayıp vererek çekilmesi sonucunda artık hattın savunulması imkânsız hale gelir. 57nci ve 7nci tümenler muharebe edemeyecek şekilde dağılmışlardır. İki gündür neredeyse durmaksızın savaşan bu iki tümenin zayiatı çok fazladır. 37. Alay Komutanı Binbaşı Ethem Necdet ve 2. Alay Komutanı Binbaşı Niyazi de şehitler arasındadır. Halit Bey çaresiz, Cephe Karargâhı'na gönderdiği raporla Kırka-Yağbasan hattına çekilip orada tutunmaya çalışacağını bildirir.[151]

Oysa geceden Grup emrine katılmak için gelen 2nci Süvari Tümeninin komutanı sabaha kadar Halit Bey'e ulaşmaya çalışmış, hatlar koptuğundan bunu ancak sabah 09:00'da başarabilmiştir. Bu görüşmede kendisine söylenen yere tümenini getirdiğinde ise 57nci ve 7nci tümenlerin çekilmekte olduğunu görür. Takviye olarak getirilen diğer birlikler; 3üncü Kafkas ve 8inci tümenler de mecburen yeni savunma hattına doğru yola çıkarlar. Akşama doğru 'Deli' Halit Bey Cephe Komutanlığı'na ve diğer grup karargâhlarına, âdeta özür mahiyetinde, dramatik bir rapor gönderir:

> "Düşmanın sayıca üstünlüğü ve mevziin genişliğine rağmen 13 Temmuz sabahından beri mevziilerini inatla savunan 12. Grup birlikleri, bugün düşman kuvvetlerine yeniden tam mevcutlu bir tümenden fazla kuvvet daha katıldığı halde yine mevziini kahramanca savunmuş ve saat 14:00'e kadar bütün mevzii karşı taarruzlarla elde bulundurmuşsa da; sayıca üstünlüğünden ve arazinin genişliğinden faydalanan düşman, Liyen köyü kuzeyindeki tepe-Köroğlu kalesi hattında 57nci Tümen'i mağlup ettiğinden, 57nci Tümen erleri

çekilmeye başlamış ve Teperoğlan Gediği hattında muharebe bu suretle kaybedilmiştir. 7nci ve 57nci Tümen'in Kırka-Yağbasan hattına çekilmesi ve 8inci Tümen'in de elindeki birlikleri ile Akin'de toplanması emredilmiştir. 3üncü Kafkas Piyade ve 2nci Süvari tümenleri ile, 8inci Tümen'in 135. Alayı ile henüz bağlantı kurulamamıştır."[152]

Oysa bunca ağır yükü sırtlayan 12. Grup kendisine verilen emirle Afyon'dan son anda Kütahya mevziilerine yetişmiş, dinlenmeden dövüşmeye başlamıştır. Halit Bey'in cephesini keşfetme, gerektiğince tahkim etme fırsatı olmadığı gibi savunması gereken hattın uzunluğundan da hiç şikâyet etmemiştir. Yunan harekâtının tam da onun cephesinden bir kuşatmaya döndüğü sırada kendi grubunun dört katı büyüklükte bir kuvveti durdurması gerekmiş, en ihtiyacı olduğu anda takviye de alamamıştır.

Bu aksiliklere ve Yunan I. Kolordusunun onca kuvvetine rağmen, gündüz vakti 12. Grubu elinden kaçırması, birliklerin daha geride bir direneğe bir tek top dahi kaptırmadan sağ salim çekilebilmiş olması ise günün tesellisidir. Hatta Afyon kesiminden gelen bir haber karargâhtaki karamsar havayı dağıtacak, bir an boş bulunan kurmaylardan kahkaha atanlar bile olacaktır; Mürettep Tümen kendisine verilen "*Afyon çevresindeki Yunan birliklerini oyalama, mümkün olduğunca çok Yunan alayını Kütahya'dan uzak tutma*" görevini biraz abartır. Yaptığı taarruzda bir tümene yakın mevcudu olan Yunan alayları paniğe kapılarak dağılır ve sabaha kadar da toplanma şansları olmaz. Tümen ayrılan alayları da takip eder ve ağır zayiat verdirir. Bu sırada Afyon'u yeniden ele geçirme şansı bile doğar. Ancak verilen emre aykırı bir durum oluşacağından sadece kaçan Yunan birliklerinin bıraktığı yaklaşık 200 araba dolusu erzak, silah ve mühimmatı Türk Ordusu envanterine geçirmekle yetinirler.[153]

Bu, Hayalet Süvarilerin sahneye ilk çıkışıdır.

Ama Kütahya'da işler yolunda gitmemektedir.

Ve daha da kötü olacaktır.

* * *

22 Ağustos 1921, Pazartesi
Saat 23:00

"*Şu muharebe bir an evvel başlasa da, düşünmekten kurtulsam.*"

Tümen karargâhından çıkan postanın beyaz atını görünce, Zeynel Çavuş'un aklı yine bir ay öncesine gider. Ne zaman boş kalsa sürekli aklına şehit komutanı Nazım Bey gelmektedir.

Mehmet Nazım...

1907'de Mekteb-i Harbiye'den teğmen rütbesiyle mezun olmuş, 14 yıl boyunca Çanakkale'de, Makedonya'da, Galiçya'da, Kafkasya'da savaşmıştır.[154]

Milli Mücadele'ye ilk katılan subaylardandır.

1920 yılının Nisan-Mayıs ayları bağımsızlık mücadelesi veren Ankara'daki yurtseverler için çok zor geçmektedir. Büyük Millet Meclisi açılmış, buna karşılık İstanbul hükümetinin organize ettiği ya da göz yumduğu isyanlar dört bir yanda patlak vermiştir. Bunlardan en sorunlu, en tehditkâr olanı ise Bolu-Düzce yöresindeki isyandır.

Olay giderek Milli Mücadele'yi tehdit eder boyutlara ulaşır. Ayaklanmayı bastırmak üzere Hendek bölgesine gönderilen 24ünc Tümenin Komutanı Binbaşı Mahmut Nedim Bey'in 21 Nisan 1920 günü ve sonrasında da Teğmen Abdülkadir'in asiler tarafından hunharca şehit edilmesi ise bardağı taşıran son damla olur. Bu ihanet kat'i surette ezilmelidir.

Miralay Refet (Bele) Bey, emrine verilen kuvvetlerle, isyanı bastırmak üzere bölgeye sevk edilir. Halil İbrahim (Çolak) Bey'in süvarileri ve 11inci Tümenden şişkin bir müfreze dışında bu harekâta katılan bir birlik daha vardır; 480 mevcutlu bir tabur ile Demirci Mehmet Efe müfrezesinden Poslu Mestan Efe, Turnacı Mehmet Efe ve Dokuzun Mehmet Efe emrinde 300 atlı zeybekten oluşan, iki dağ topu ve bir makinalı tüfek bölüğü ile destekli bir alay.[155]

Bu alayın komutası ise genç bir subaydadır; Kurmay Binbaşı Mehmet Nazım!

Bolu-Düzce-Adapazarı bölgesindeki bu irticai ayaklanma Mudurnu-Göynük yöresinde Halil İbrahim Bey, Bolu-Düzce kesiminde ise Binbaşı Nazım kuvvetleri tarafından bastırılır. Şimdi Türk subaylarına bu katli, bu hakaretleri reva görenlerden hesap sorulmalıdır. Ancak katil eşkıyalar Teğmen Abdülkadir'in sünnetsiz olduğu yönünde bir söylenti yaymış, halk da buna inanmıştır. Eşkıyalar "*Millicilerin aslında gavur olduğu*" iddialarını buna dayandırmaktadır.

Bunun üzerine Binbaşı Nazım Bey bir doktor ve şehrin ileri gelenleri huzurunda şehit teğmenin kabrini açtırır. Eşrafın ve bilhassa katillerin gözleri önünde yalan söylediklerini ortaya koyar. Burada Kuvayı Milliye'nin amacının İslam topraklarını düşmandan kurtarmak olduğunu kanıtla anlatmış olur. Bir anda şehirdeki hava tersine döner. Genç teğmeni katledenler ve katillere yardım ettiği kanıtlananlar, katliamı gerçekleştirdikleri yerde kurulan sehpalarda idam edilir.[156]

Binbaşı Nazım Bey Bolu-Düzce bölgesinde kaldığı süre boyunca Kuvayı Milliye'nin gerçeğini, İngiliz işbirlikçiliği yapanların ihanet ve yalanlarını halka anlatmak için oldukça fazla çaba sarf eder. Yalnızca askeri görevini yerine getirmekle kalmayıp aynı zamanda Kuvayı Milliye'ye sempati yaratma başarısıyla da Ankara'da dikkat çeken Binbaşı Nazım, Türk askerinin itibarını yeniden tesis ettiği için ordu içerisinde de büyük takdir toplar.

Bolu yöresinde kaldığı sürede mümkün olduğunca namazlarını cemaatle kılar. Dört aydır Bolu'dadır ve sadece kontrolü tümüyle sağlamakla kalmamış, halkın güvenini de kazanmıştır.

24 Eylül 1920 günü Cuma namazında Hafız Mehmet Arif Efendi minberde hutbesini okurken ayağa kalkar, "*gördüğümüz tahsile rağmen biz bile Arapça hutbeyi anlayamıyorsak, tahsilsiz sokaktaki vatandaş nasıl anlayacak? Bu hutbeyi Türkçe okumak mümkün değil midir?*" diye sorarak cemaatin arasındaki müftü Amasyalı Ahmet Efendi'den fetva ister. Daha müftü cevap vermeden minberdeki hoca, Hafız Mehmet Arif Efendi okuduğu hutbenin Türkçesini tekrar etmeye başlar. Böylece vatandaşın

dinini anlaması, özünü öğrenmesi adına Bolu'da çok önemli bir adım atılmış olur, müsebbibi de Binbaşı Mehmet Nazım Bey'dir.[157]

Konya'da Bozkır, kuzeyde Bolu-Düzce isyanlarının bastırılmasında bu kadar büyük rol oynayan Binbaşı Nazım Bey Bolu'da Bolu-Düzce-Gerede-Mudurnu yöresi gençlerinden oluşan bir tümen kurar. Dönemin Bolu Belediye Başkanı bu tümene belediye bandosunu da dahil eder. 29 Ekim 1920 günü kendi oluşturduğu tümenin başında Binbaşı Mehmet Nazım Bey Bolu'dan halkın coşkulu vedası ile Ankara'ya uğurlanır. Milli Mücadele'nin en buhranlı günlerinde isyan bastırmaya geldiği, Kuvayı Milliye'den nefret edilen Bolu'dan beş ay sonra törenle, bir kahraman olarak uğurlanmaktadır. Milli Mücadele'ye düşman Bolu'yu, Düzce'yi kazanmakla kalmamış, bu yöreden o dönemde çok ihtiyaç duyulan bir tümen de teşkil etmiştir.[158]

Düzenli ordu kurma ve bu orduya asker bulma telaşı içerisinde, o karamsar ortamda bu genç Binbaşı akıl almaz şeyler yapmıştır. Birkaç gün sonra Büyük Millet Meclisi'nin önüne gelen tümeni gören vekiller, askerler mutlulukla birbirine sarılır. Öyle ki o dönemde Ankara'ya gelen yabancı temsilcilere hep bu tümen gösterilir, geçit törenleri yaptırılır. Bu en sıkıntılı dönemde Binbaşı Nazım Bey yaptıklarıyla Mustafa Kemal Paşa'ya da, Meclis'e de, orduya da rahat bir nefes aldırmıştır.[159]

10 Ocak 1921'de bu mürettep tümen "4üncü Tümen" adını alır, Binbaşı Nazım Bey de yarbaylığa terfi ettirilerek 4üncü Tümenin ilk komutanı olur. Tümen efradı onu çok iyi tanımakta, çok sevmektedir. Kısa sürede komutanları hakkında anlattıkları diğer kıtalara da yayılır. Böylece Yarbay Nazım Bey sadece subay kadrosu arasında değil, erat arasında da bilinen, sevilen bir komutan haline gelir.

Zeynel Çavuş da çok sevmiştir Nazım Bey'i. Bu yüzden bugün, bedeni Sakarya boyunda olsa da, aklı hâlâ 15 Temmuz gününde, Kütahya'dadır.

14 Temmuz 1921, Perşembe

Muharebelerin sıkıntılı bir hal alması üzerine gece yarısı Batı Cephesi Komutanlığı birtakım önlemlere başvurur. 12. Grubun çekilmesiyle düşmanın hedefiyle arasında kalan Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubunun taarruz yükünü taşımak zorunda kalacağı açıktır. Bu nedenle bir gün önce 12. Grup emrine verilen ama cepheye yetişemeyen 3üncü Kafkas Tümeni yeniden 4. Gruba gönderilir. Halit Bey'in 12. Grubu da 4. Grubun solunda; 7nci, 8inci ve 57nci piyade tümenleriyle süvarilerden 2nci Tümen ve 4üncü Tugaydan oluşacak şekilde yeniden düzenlenir. Grubun görevi Döğer-Seyitgazi yolunun iki tarafında mevzilenip, düşmanın bu kesimden yapacağı olası bir kuşatmayı engellemek olacaktır. Ayrıca sağındaki 4. Grupla yakın temasta olacak, ihtiyaç halinde ihtiyatındaki 7nci Tümenle Kemalettin Sami Bey'in grubunu destekleyecektir.[160]

15 Temmuz 1921, Cuma

Sabah erken saatte, tam tahmin edildiği şekilde, Yunan I. ve II. kolorduları birlikte harekete geçerler. Topçularıyla uzun süre dövdükleri 4. Grup mevzilerine karşı batıdan doğuya doğru 13., 5. ve 1. Yunan tümenleri ilerlemeye başlarlar. 4üncü ve 5inci Kafkas tümenlerinin yaklaşık 7.000 savaşçıyla karşılamaya çalışacağı kuvvet 25.000 kişiyi geçmektedir. Ayrıca muharebeye henüz katılmamış Yunan 9. Tümeni de diğer üçünün ardında, cepheye yaklaşmaktadır.[161]

Cephe emrini alır almaz iki alayıyla Yumruçal-Nasuhçal mevzilerini tutmak için harekete geçen 4üncü Tümen'in karargâhı da hemen arkalarından hareket eder. Karargâh subayları ve atlı muhafız takımıyla mevziileri son kez kontrol etmek isteyen Yarbay Nazım Bey atını Yumruçal'a doğru sürer.[162]

58. Alayı Nasuhçal'a yerleşmiş, namlusunu güneye çevirmiştir bile. Ancak Yumruçal'da bir tuhaflık vardır; mevzileri işgal etmesi gereken 40. Alay yerinde olmadığı gibi, mevziileri savunacak ileri emniyet noktaları da oluşturulmamıştır. Oysa düşman her an taarruza geçmek üzeredir. Tümen Kurmay Başkanı

Binbaşı Şerafettin Bey'le yaptıkları kısa değerlendirme sonucunda alay gelene kadar yanlarındaki atlı muhafız takımıyla tepeyi tutmaya karar verirler. Oysa bu sırada Yunan 5. Tümeninden bir piyade takımı cepheye sokulmuştur. Açılan makineli tüfek ateşi 4üncü Tümen karargâhını bu hazırlıksız anda yakalar ve felaket olur. Muhafız takımının da, karargâh subaylarının da çoğu orada şehit olur. Tümen Komutanı Nazım Bey ve Kurmay Başkanı Şerafettin Bey ise ağır yaralıdır.[163]

Yaralı komutanını istasyondaki doktorlara yetiştirmek için atını dolu dizgin süren Ankaralı Zeynel Çavuş ağlayarak ona yalvarır: "*Gözünü seveyim dayan komutanım*".

Yarbay Mehmet Nazım'ın bilinen son sözü dudaklarından burada dökülür:

"Asıl siz dayanın çocuğum."

* * *

O sırada Yunan 5. Tümeninin Yumruçal ve Nasuhçal'a taarruzu da başlamıştır. Türk savunması derhal topçu ateşi ve makineli tüfeklerle cevap verir. Öğleden sonra Yunan 1. Tümeni'nin de desteklediği taarruzla 4üncü Tümen safları sarsılır. Muharebe boğaz boğaza devam ederken Yunan 5. Tümeni'nin alaylarından biri Türk mevzilerine girer. Ancak diğer alay sert savunma karşısında durmak zorunda kalınca durum dengelenir gibi olur. Sabahtan beri Çıplaktepe ve Yumruçal'a taarruz eden Yunan 5. Tümeni'nin ilerleyemediğini ve zor durumda olduğunu gören sağındaki 1. Tümen iki alayıyla Çıplaktepe ve Yumruçal'a, bir alayıyla da Nasuhçal'a taarruza geçer. Tümen bu ağır yüke iki alayıyla dört saat kadar dayanır. Saat 11:00'de ise çözülme başlar, Yumruçal düşman eline geçer. Üst komuta kademesi neredeyse yok olmuş 4üncü Tümenin 40. Alayı Çekürler-Göçeri istikametinde dağınık şekilde çekilmeye başlar.[164]

Durum cephenin yarılması tehlikesi göstermeye başlamıştır. 4. Grup Komutanı Miralay Kemalettin Sami Bey dağılan 40. Alaydan toplanabilen bir kuvveti ihtiyattaki 23üncü Tümenin 68.

Alayı ve iki taburla destekleyerek derhal karşı taarruza kaldırır. İki saat süren süngü harbi sonunda Yumruçal olmasa da, batısındaki Çataltepe geri alınır.[165]

Bu sırada Yunan 1. Tümeni de bütün gücüyle Nasuhçal'daki 58. Alaya yüklenmektedir. Bu direneğin de düşmesinin felakete yol açacağını düşünen İsmet Paşa, Halit Bey'den emrindeki 7nci Tümeni derhal 4. Gruba göndermesini, 3üncü Kafkas Tümeninin de Nasuhçal istikametine hareket ettirilmesini ister. Ayrıca Nasuhçal'a taarruz eden düşmanın dikkatini dağıtmak ve kuvvetini bölmek amacıyla 12. Grup derhal Yunan I. Kolordusu üzerine taarruza geçecektir.[166]

Öğleden sonra 7nci Tümen ve 3üncü Kafkas Tümeni birlikte hareket ederek Nasuhçal kesimine ulaşırlar. Düşmanın henüz ele geçiremediği mevziler emniyete alındıktan sonra ortak taarruzla Yumruçal'ın da geri alınmasına karar verilir. Ancak geriden bir düşman tümeninin daha cepheye yanaştığı bilgisi gelince 3üncü Kafkas Tümeni Nasuhçal mevzilerini savunmak üzere kalır ve 7nci Tümen Yumruçal-İğdeçal hattını geri almak için taarruza başlar.[167]

Akşama doğru Nasuhçal üzerine düşman baskısı iyice artar. 7nci Tümen de taarruzu kesip Kırmızıtepe'yi savunmaya geçmiştir. Kırmızıtepe ve Nasuhçal üzerine bütün gücüyle yüklenen Yunan alayları gün batımından sonra Kırmızıtepe'de mevzilere girerler. Bütün cephe sol kanadını tehdit eden bu durumu bertaraf edebilmek için yaklaşık iki alaylık karma bir birlik Kırmızıtepe'ye, üç taburluk bir grup da Nasuhçal'a gönderilir.[168]

Gece saat 23:00'de Kırmızıtepe'deki birliğin dayanma gücü kalmamıştır. Gece de devam etmesi, hatta ertesi gün gelecek takviye Yunan tümeniyle iyice şiddetlenmesi beklenen taarruzu daha fazla karşılayamayacağını anlayan 7nci Tümen komutanı acil destek ister. Grup Komutanlığı, taarruz yükü biraz daha hafif olan kesimlerden derlediği dört beş taburluk kuvveti son anda yetiştirir. Kırmızıtepe'deki boğaz boğaza muharebe bu şekilde sabaha kadar sürer. Günün sonunda mevziiler hâlâ Türklerdedir. Ancak yapılan karşı taarruzlarla Yumruçal-İğdeçal hattı geri alınamaz.[169]

Akçal tepelerine taarruz eden Yunan 13. Tümeni ise açık arazide yakalandığı 5inci Kafkas Tümeni topçularından kurtulamadığı için ilerleyemez. Özellikle tutuşan ekinler düşmanı olduğu yere çakar. Tümen çaresizce Altıntaş kuzeyine çekilerek akşam gün batana kadar bekler. Havanın kararmasıyla birkaç zayıf taarruz girişimi olsa da ilerleyemez. Bu durum bütün kolordu harekâtını etkilediği için tümen komutanı meslektaşları tarafından sert dille eleştirilecektir.[170]

Türk savunma hattının güneyine yüklenmekte olan dört tümene ek olarak Yunan 9. Tümeni güneybatıdan, Yunan 12. Tümeni ise güneyden yaklaşmaktadır. Taarruzu destekleme emri alan 12. Tümen öğle saatlerinde girdiği Çörez boğazında mahsur kalır. Boğaz çıkışını ateş altına alan Türk birlikleri tümenin çıkıp araziye yayılmasına izin vermez. Havanın da kararması nedeniyle 12. Tümen boğaz içinde emniyetli bir kesimde konmaya geçer. Ancak sabaha kadar teyakkuzda kalmaları nedeniyle tümen geceyi dinlenmeden geçirir.[171]

Muharebelerin 4. Grup cephesine kayması ve 12. Tümenin savunma hattı önüne gelememesi nedeniyle sakin bir gün geçiren 12. Grup'ta 'Deli' Halit Bey karargâhıyla mevzii keşfi ve gözetleme yapar. Her ne kadar bugün rahat olsa da, Döğer-Seyitgazi yolunun iki tarafını 8inci ve 57nci tümenlerle tutan grubun cephesinde ise belirsizlik sürmektedir. Özellikle İsmet Paşa, grubun güney ve doğu açığından gelmesi muhtemel, henüz kayıp durumda iki Yunan tümeninin varlığı nedeniyle endişelidir. Bir an önce uzak mesafe keşifleriyle bu durumun açıklığa kavuşmasını, muharebelerin hangi grubun cephesinde devam edeceğinin netleşmesini istemektedir. Bu amaçla öncelikli olarak 2nci Süvari Tümeni ve 4üncü Süvari Tugayı keşfe gönderilir.[172]

Cephe kuzey kesiminde ise durgunluk vardır. Trikupis'in Kuzey Tümenler Grubu harekât planına uygun şekilde taarruz etmemekte, çok yavaş ilerlemekte, hatta durmaktadır. İki tarafın asıl kuvvetlerinin cephenin güneyinde kesin sonuçlu muharebeye girdikleri ortadadır, ancak yine de bu kesimdeki Yunan

askeri birikimi tehdit yaratabilecek büyüklüktedir. Bu cephedeki en önemli olay, kuzeyden, İzmit bölgesinden Mürettep Kolordu'nun muharebelere dahil olması ve Bilecik yönünde Yunan 11. Tümeni'ne taarruz etmesi olur. Bu taarruz her ne kadar zayıf olsa da Trikupis'i rahatsız etmeye yeter. 11. Tümenini daha güneye, taarruz sahası dışına alarak 3. Tümeni'ne yaklaştırır.[173]

Benzer bir tehdit Fahrettin (Altay) Bey'in 5. Grubunun cephesi için de geçerlidir. Bu nedenle batı ve kuzeydeki gruplardaki 1nci, 3üncü ve 14üncü süvari tümenleri birleştirilerek bir "Süvari Grubu" oluşturulur. Bu grup öncelikli olarak 1 ve 3. gruplar arasında, iç kanatları örtecek, ayrıca düşman hareketleri hakkında daha hızlı keşif verileri toplayacaktır.[174]

Kütahya'daki muharebeleri yakından takip eden Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa direksiyon binasındaki odasında cepheyle ilgili not ettiği soruları telgrafla İsmet Paşa'ya iletmesi için Salih Bey'e verir:

"(1) Teperoğlan-Tavşandağ hattma iki günden beri taarruz eden düşman kuvvetleri kaç tümen olarak tespit olunmuştur?

(2) Halit Bey Grubu (12. Grup) ile 4. Grup arasındaki kesim hangi grup komutanına verilmiştir? Özellikle pek önemli olan Nasuhçal mevziinde ne kadar kuvvetimiz vardır? Genellikle burada yarın için kullanılacak kuvvetiniz nedir? Buraya düşmanın ne kadar kuvvetinin gönderileceğini tahmin buyurdunuz?

(3) 3ncü Kafkas Tümeni, komşu gruplardan hangisinin emrinde bırakılacaktır?

(4) 1nci Süvari Tümeni'nin yeni görevi nedir?

(5) 5. Grup kuvvetlerine ne görev verilmiştir, süvarisi ne durumdadır?

(6) 23ncü Tümenin kullanılma şekli tespit edilmiş midir?

(7) Genel olarak durum hakkındaki düşünceniz nedir?"[175]

15 Temmuz gecesi cephede, Çekürler'de, Kütahya'da, hatta Ankara'da mecliste matem vardır. Paşa saatlerdir oturduğu masadan kalkar, elindeki kalemi haritanın üzerine kederle fırlatır.

Pencereden cepheye hareket edecek katara bakarken gözleri dalar; bu tren ertesi gün Eskişehir'den bayrağa sarılı Nazım'la birlikte gelecektir.

İstanbul'da doğan, bir ömür boyu cepheden cepheye gezen Mehmet Nazım'ın sonunda bir yuvası olacaktır:

Ankara.

Vatan uğrunda her şeyini bırakıp gelenlerin yuvası!

* * *

16 Temmuz sabahı bir gün önce başlayan Nasuhçal Muharebesi bütün şiddetiyle devam etmektedir. Sabah gün doğarken Yumruçaltepe'yi geri almak amacıyla yapılan 4. Grup taarruzu sabahın erken saatlerinde kırılmış, daha sonra Yunan 1. Tümeninin aldığı takviyelerle gerçekleştirdiği karşı taarruz sonucunda Çavuş Çiftliği kuzeydoğusundaki tepeleri ele geçirmiştir.[176]

Oysa sabah 07:00'de taarruza başlayan Yunan 13. Tümeni Karaviran-Akoluk hattına gelemeden 5inci Kafkas Tümeni tarafından kırılmıştır. Düşman topçusu bularak saf dışı etme konusunda maharetli 5inci Kafkas Tümeni bataryaları bir kez daha hünerini göstermiş, düşmanın iki sahra topu ile bir obüsünü kullanılamaz hale getirmiştir. Yunan topçu taburu o kadar sarsılır ki, taarruz boyunca topbaşı yapamazlar. Örtü ateşi desteği olmayan Yunan 13. Tümeni ilerleyemez.[177]

Yunan I. Kolordusu ise iki tümenini sabah erken saatte, birlikte hücuma geçirir. Yunan 1. Tümeni daha öğle olmadan Akoluk, Göçeri ve Damlalı'ya, 2. Tümeni ise Sandıközü'ne ulaşır. 4. Grup Komutanı Miralay Kemalettin Sami Bey'in elinde artık cepheye sürebileceği hiçbir ihtiyat gücü kalmamıştır. Batı Cephesi Komutanlığına yaptığı ihtiyat göndermesi yönündeki çağrıya verilen cevap ise durumun çaresizliğini göstermektedir; "*Elinizdeki 5inci Kafkas Tümeninden yararlanınız. Cephe emrinde gönderebileceğimiz bir takviye kuvveti kalmamıştır*". Oysa kesintisiz iki gündür süren muharebeler sonucunda Cemil Cahit Bey'in tümeni de diğerleri kadar erimiş durumdadır.[178]

Nasuhçal kesiminde kendisinden katbekat güçlü düşman tümenleriyle bütün gece boğuşan 7nci ve 3üncü Kafkas tümenleri ise en zor durumda olanlardır. Nasuhçaltepe'yi düşmanın iki obüs bataryasıyla ağır ateş altına alması bu direneği durulamaz hale getirir. Zaten düzgün tahkim edilmemiş ve fundalık bir bitki örtüsüyle kaplı tepe, yoğun topçu ateşi sonucunda alev alev yanmaktadır. Erat artık tutunamadığı mevziileri birkaç kez boşaltmak istese de subaylar bu çekilmenin önüne geçmeyi başarır. Ancak 3üncü Kafkas Tümeni komuta kademesi de ağır yara almıştır; 11. Alay ve iki taburun komutanları başta olmak üzere çok fazla şehit subay olması eratın hem idaresini hem de moralini fazlasıyla bozmuştur.[179]

Bu sırada takviyeye gönderilen iki tabur kadar kuvvet mevzideki sarsılmış askerlerle değiştirilir, kısmen Nasuhçal cephesi rahatlar. Ancak saat 11:00'de Kırmızıtepe'nin tümüyle düşmesi ve Nasuhçal batısındaki Ahlattepe'deki 7nci Tümen birliklerinin de çekilmesiyle Nasuhçal savunulması imkânsız bir yer haline gelir. Saat 11:35'de ise Nasuhçaltepe düşman eline geçer.[180]

Nasuhçal'ın da düşmesiyle Yumruçal'a kadar yaklaşık dört kilometrelik bir gedik Yunan ilerleyişine açılmış olur. Yunan 1. ve 2. tümenleri açılan boşluktan Kemalettin Sami ve Halit Beylerin grupları arasına girmeye başlar. En tehlikeli senaryo gerçekleşmekte, yarılan cepheden düşman Türk Ordusu'nun çekilme yolunu kapatmaya çalışmaktadır.[181]

Bu sırada 12. Grup cephesinde, yani en sol kanatta Halit Bey'in süratle elde etmesi gereken harekât verileri ve yapması gereken bir değerlendirme vardır; "*Karşımdaki düşman kuvveti ne kadar? Bizi kuşatmaya mı çalışıyor?*"

Yunanların dört tümenlik kuvvetle taarruz ettikleri 4. Grup cephesi ile 12. Grubun savunma hatlarının birbirine yakın, komşu olması, ayrıca 12. Grup karşısında kaç tümenlik kuvvet olduğunun anlaşılamaması Batı Cephesi Komutanlığının hâlâ doğudan da bir kesin sonuçlu taarruz beklemesine neden olmaktadır.

Gün boyu yapılan keşif ve gözlemler ise ilginçtir: Bir gün önce Çörez Boğazı'nda âdeta hapsedilen Yunan 12. Tümeni sabah

bütün gücüyle taarruz ederek vadiden çıkmış, 12. Grup cephesine doğru ilerlemektedir. Bu hareket Türk Ordusunun Seyitgazi ile bağlantısını kesebilecek, çok tehlikeli bir gelişmedir. Yürüyen 12. Yunan Tümeni daha sonra eklenen 14. Alay ve Süvari Tugayı ile takviyeli olduğundan Türk kurmaylar tarafından "iki tümenlik kuvvet" olarak değerlendirilmiştir.[182]

Bu sırada Papoulas'tan "*12. Tümene sonradan eklenen 14. Alay ve Süvari Tugayının Seyitgazi'ye, geri kalan tümenin tüm mevcuduyla Güllüdere'ye yürümesi*" emri gelir. Cephe taarruzundan çok, örtme görevleri üstlenen bir süvari tugayı ile bir piyade alayının Seyitgazi istikametinde ilerlemeye başlaması, ama diri 12. Tümenin 4. ve 12. gruplar arasında açılan gediğe yönelmesi 'Deli' Halit Bey'in hızlı karar vermesine yardımcı olur:

"*Bunlar bizi doğudan kuşatmıyor! Sağ kanadımızdan kesip bizi ordudan ayırıyorlar. Orduyu sağımızdan kuşatacaklar!*"[183]

Cephe Karargâhı ile görüşen ve durumu aktaran Halit Bey, İsmet Paşa'nın emirleri doğrultusunda 12. Grubun yeni istikametini belirler: "*Seyitgazi doğusunda toplanarak yeniden dövüşecek olan Orduyu koruyacak, düşmanı engelleyerek Orduya gerekli zamanı kazandıracağız. 11nci Tümenle pekiştirilmiş olan 12. Grup işgal ettiği mevzilerde düşman hücumunu ne olursa olsun kırmak zorundadır. Ancak bu suretle Ordunun esenliğini sağlamış, vatana borçlu olduğu hizmeti yapmış olacaktır.*"[184]

Akşama doğru Batı Cephesi Komutanlığı gruplara gönderdiği emirle Sabuncupınar hattına çekilme yönünde hazırlık yapmalarını, ağırlıklarını önden yola çıkarmaya başlamalarını, geride top, silah ve mühimmat bırakılmamasını söyler.[185] İsmet Paşa son ana kadar taburlardan, hatta bölüklerden ihtiyat kıtaları oluşturup gediği kapatma yolları arar. Ancak çekilmeye başlayan 3üncü Kafkas ve 7nci tümenler tamamen kontrol edilemez durumdadır. Düşmanın yardığı kesimse taburla, alayla kapatılabilecek bir saha değildir.

Batı Cephesi Komutanlığının artık kaybedecek vakti kalmamıştır. Her ne kadar kesin sonuca yönelik bir hamle yapmamış

olsalar da, Yunanların cephe batısında beş tümenlik bir kuvvetleri daha vardır ve bu da çemberi kapatmaya fazlasıyla yeterlidir. Nitekim 5. Grup cephesinde gün boyu süren Boztepe Muharebesi'nde Yunan 7. ve 10. tümenleri ciddi ilerleme kaydetmiş, savunma hattının ortasında da sorun yaşanmasına neden olmuştur. Tümenlerin uğradığı ağır zayiatın yanı sıra, yalnızca bugünkü muharebelerde yedi top ve beş makineli tüfek düşmana kaptırılmıştır.[186]

Aslında İsmet Paşa, güç dengesi açısından adil olmayan bir kavgayı, son derece hassas şartlara bağlı olarak vermiştir. Bu şartların başında da "özen ve disiplin" gelmektedir. Yokluklar, dış etkenler yanında, bazı kıta komutanlarının önem vermeyip ihmal ettiği küçük ayrıntılar muharebelerin bu sonuca ulaşmasında etkili olmuştur. 200 kilometreyi bulan cephe hattının 13 yarım tümenle tutulması, bu kıtaların ihtiyatlarının olmaması gibi pek çok olumsuzluğa rağmen günlerdir inatla direnen Batı Cephesi Komutanı, Genelkurmay Başkanı'nın da onayıyla kaçınılmaz hale gelen kararı verir:[187]

Cephe Emri - No 7

"(1) Düşman, Seyitgazi istikametine asıl kuvveti ile hâkim olmuştur. Ordu bütün kuvveti ile Seyitgazi doğusunda toplanarak yeniden kesin sonuçlu bir muharebe verecektir. Bu toplanmanın, bütün donatım, araç ve gereçleri koruyarak yapılması şarttır. Bu ise, düşmandan bu amacın gizlenmesi ve 16/17 temmuz 1921'de düşmanla temasın kesilerek ve kayıp vermeden uzun bir yürüyüş yapılması ile mümkündür.

17 temmuz akşamı, birlikler yaklaşık olarak Rızapaşa-Poyra-Kozdoruğu-Dutluca-Gökçekısık-Uluçayır-Avdan-Kuyucak-Seyitgazi hattında toplanmış olmalıdır.

(2) 3ncü, 14ncü ve 1nci Süvari tümenlerinden bir süvari grubu teşkil edilmiş ve komutanlığına 5. Grup Komutanı Albay Fahrettin atanmıştır. Süvari grubunun görevi, düşmanın Bursa, Tavşanlı ve Kütahya gruplarının harekâtına karşı Ordunun toplanma bölgesine doğru yapacağı harekâtı örtmektir.

(3) 11nci Tümen ile pekiştirilen 12. Grup, Seyitgazi'den ilerleyecek düşmana karşı, toplanmanın yapılabilmesi için gerekli zaman kazandıracaktır.

(4) 4. Grup, 17 Temmuz akşam Ahmettuvanbaba-Ayvalı kesiminde; 3. Grup demiryolu iki tarafında bulunmak üzere. Kırka-Uluçayır-Gökçekısık-Musaözü-Mollaoğlu kesiminde toplanacaklardır. 5. Grup birlikleri (süvari tümenleri hariç) 3. Grup emrine verilmiştir.

(5) 4. ve 3. gruplar, güneşin batması ile beraber asıl kuvvetleri ile düşmanla teması kesecekler ve yalnız süvari bölükleri ile zayıf artçılarını düşmanla temasta bırakacaklardır. 17 Temmuz sabahı, güneş doğuncaya kadar Kaltakdağı-Ilgınderesi-Sabuncupınar-Kalburcu hattı büyük kısımlarla geçilmiş olmalıdır.

(6) 17 Temmuz'da 1.Grup karargâhı. Poyra veya Çukurhisar; 3.Grup karargâhı Gökçekısık; 4. Grup karargâhı Kuyucuk'ta bulunacaktır. Derbent'te Ordu telefon merkezi vardır. 4. Grup bu merkezle telefon bağlantısı kuracaktır.

(7) 3. Grup, ağır toplarıyla yedek cephanesini Alayunt ve Kütahya istasyonlarından Alpu'ya taşıyacaktır. Yükleme sonuna kadar istasyonlar emniyet altında bulundurulmalıdır.

(8) 1. Grup, gereğinde Porsuk kuzeyinden doğuya çekileceğinden, ağır topçusunu malzeme halinde ve demiryolu ile taşımağa çalışılmalıdır.

(9) 3. Grup, hemen 5inci Kafkas 'Tümeni ile bağlantı kurarak durumdan bu 'Tümene haber verecek; eğer Gruptan bir emir almamışsa bu Tümeni de Sakacami - Karatepe yolu ile Lütfiye yönüne gönderecektir.

3. Grup bu madde gereğinin yapıldığını bildirecektir.

5inci Kafkas 'Tümeni, demiryolunun doğusunda kalmış olması ihtimali olan birliklere de haber verecektir.

(10) 4. Grupla henüz bağlantı kurulamadığından, 12. Grup bu emrin bir örneğini iki ayrı yoldan emniyetli subaylarla Lütfiye'de 4. Grup Komutanlığına ulaştıracaktır.

(11) Cephe karargâhı, 17 Temmuz'da Karacahisar'dadır".

İsmet Paşa çok zor da olsa çekilme kararını almıştır ve bir adım geride dövüşmeye kararlıdır.

Ama kesinlikle hayatının en zor gecelerinden birisidir.

Ve işte o anda, zor zamanların savaşçısı ortaya çıkar, İsmet Paşa'nın yüzüne renk gelir:

> "Şimdi hareket etmek üzere olan bir trenden faydalanarak zat-ı devletiyle gelip görüşmek istiyorum. Sıkıntı verir miyim? Cevabınızı makine başında bekliyorum. Salih Bey'i de beraber alacağım."[188]

* * *

Sabah gün doğmadan Eskişehir'e inen Mustafa Kemal Paşa buradan Batı Cephesi Komutanı ile birlikte Karacahisar'daki Cephe Karargâhı'na geçer. Burada muharebeler ve son durum hakkında uzun uzun bilgi aldıktan sonra genel düşüncesini açıklar: "*Asli görevimiz her Yunan taarruzu karşısında kaldıkça, bu taarruza direnmek, uygun hareketlerle durdurmak, etkisiz hale getirmek ve yeni orduyu meydana getirmek için zaman kazanmaktır. Bu düşman taarruzunda da bu ana düşünce gözden uzak tutulmamalıdır*".[189] Mustafa Kemal Paşa bu ordunun gerçek anlamda muharebeye girecek seviyeye gelmeden, aylardır tam teşekküllü bir orduyla dövüştüğünün farkındadır. Bu nedenle aslolan ordunun ayakta kalmasıdır. Ordu elde kaldığı sürece önünde sonunda düşmana kafa tutacak seviyeye gelecektir.

İşte bugün, bütün öncelik orduyu elde tutmak üzerinedir.

Zamana karşı yarış başlar.

17 Temmuz sabahı Yunan kolorduları Türklerin Kütahya yönünde çekilme yolunu kesmek üzere hareketlenirler. 7. ve 10. Yunan tümenleri sabah 05:00'te yürüyüşe başlar. Gün boyu kuzeye doğru otuz kilometre yürüdükten sonra Türk birlikleriyle temas sağlayamadan konmaya geçerler. Zaten sağlamalarına da olanak yoktur, çünkü bir gün önce muharebeyi kesen 5. Grup sessiz sedasız kuzey-kuzeybatı yönünde mesafeyi açmıştır.[190]

Benzer şekilde, 'Ayıcı' Arif Bey'in grubuna cepheden oyalama taarruzu yapan Yunan 9. Tümeni de bomboş bir yürüyüşle saat

14:30'da Kütahya'ya gelir. Tümenin takibi bugünlük Kütahya'da bitmiştir.[191]

Papoulas 17 Temmuz günü önce III. Kolordusuyla Türkleri Kütahya'da yakalayıp muharebeye çekecek ve oyalayacak, I. ve II. kolordular da Kemalettin Sami ve Halit Beylerin gruplarının arasına girerek batıya doğru 1., 3., 4. grupları çevirerek yok edecek, daha sonra II. Kolordu doğuya dönerek 12. Grubu imha edecek ve en sonunda bu çemberden kaçabilen Türk kuvvetlerini de Süvari Tugayı ile 14. Alay ezecektir.[192] Oysa İsmet Paşa bu tehlikeyi önceden sezmiş ve birliklerini tam vaktinde Eskişehir-Seyitgazi hattının batısına çekmiştir.

Ancak yine de sorun çözülmüş değildir. 4. Grubun dağılan tümenlerini toplamak mümkün olmamakta, 3. Grup da çekilirken bunlara karıştığından, kuzeye doğru bir ordudan ziyade bir güruh şeklinde, birlikte akmaktadırlar. Yollarda terk edilmiş arabalar, kalmış toplar, mühimmat sandıkları vardır. Alaylar, taburlar birbirine girmiştir. Dar geçitler bu nedenle tıkanmış, ilerleyememektedir. Özellikle 3üncü Kafkas ve 4üncü tümenlerin hali içler acısıdır. Durum yaşayanların "*aynı Kırklareli bozgunu sonrası, Balkan Harbi'ndeki gibi*" diyeceği bir felaket görüntüsüdür.[193]

4. Grubun tek diri ve disiplinli çekilen birliği 5inci Kafkas Tümenidir. Tümen komutanı Yarbay Cemil Cahit Bey o kâbus gecesini daha sonra yazacağı raporunda şu şekilde anlatacaktır:[194]

> "...Bu boğazdan 7nci ve 23ncü Tümenlerin dökümtüleri geliyor ve 41nci Tümenin dökümtüleriyle karışıyordu. Başören köyü yoluna saptığım zaman, yolun geçtiği boğazı, tamamıyla 41nci Tümenin yüzlerce kağnı ve öküz arabaları ile tıkanmış buldum. Hareket tamamıyla durmuştu..."

3. Grubun 24üncü, 41inci ve 15inci tümenleri başlangıçta derli toplu yola çıkmış olsalar da, yolda karşılaştıkları 4. Grubun 4üncü, 7inci, 8inci, 23üncü ve 3üncü Kafkas tümenlerinin yarattığı izdihamda dağılırlar. Tümen komutanlarının kıtalarını toplayıp ilerlemesi büyük sorun olur. Kaos öyle bir boyuttadır ki, 7nci Tümen

komutanı tümenini kaybeder. Ancak ertesi gün akşam olurken bulabilecektir. 4. Grubun Batı Cephesi Komutanlığıyla tüm bağlantısı kesilmiştir. Yukarı Ilıca'daki buluşma yerine saat 16:30'da vardığında, 4. Grup Komutanı Miralay Kemalettin Sami Bey'in elinin altında bulunan kıtaat şu şekildedir:[195]

Tümen	Kıta	Subay	Er	Makineli	Top
7nci Tümen	41. Piyade Alayı	30	300	6	-
4üncü Tümen	58. Piyade Alayı	6	80	-	1
7nci Tümen	Topçu Alayı	-	43	-	8
7nci Tümen	Karargâh	Süvari Bölüğü			
3üncü Kafkas Tümeni	Muhtelif	3	50	-	-

İki şişkin Yunan tümeninin soluk almadan takip ettiği 4. Grubun, muharebe halinde, hazır kıtasının tamamı bir alay bile değildir.

16/17 Temmuz gecesi yaşanan bu kaosun acı bilançosu ise ancak toz bulutu dağıldığında, yani muharebeler bitip kıta listeleri ortaya döküldüğünde ortaya çıkacaktır:

30.000 silahlı firari asker!

Batı Cephesi tehlikeyi sezerek kıtaları geceden yola çıkarmıştır çıkarmasına ama, bu ihtimali göz önüne alan Papoulas da asıl kuvvetini gece durdurmadan takip için yürütmüştür. Yunan III. Kolordusu geceyi dinlenerek geçirdiği için geride kalmış olsa da, I. ve II. kolordular çekilen 3. ve 4. grupların bir adım gerisinde, ensesindedirler. Gece boyunca Yunan öncüleri ile Türk artçıları arasında küçük muharebeler de yaşanır.[196]

Yunan 1. ve 2. tümenleri Kaltak Dağı'nın bir tarafından, 5. ve 13. tümenleriyse diğer yanından süratle 3. ve 4. grupları kovalamaktadır. Aradan geçen bunca zaman içinde, yolda yaşanan kargaşa nedeniyle bir türlü hedefine ulaşamayan iki grup da büyük tehlike altındadır.[197]

Batı Cephesi Komutanlığı'nın 17 Temmuz sabahı en büyük endişesi düşmanın daha önce Seyitgazi yönünü kapatmasıdır. Ancak İsmet Paşa 'Deli' Halit Bey'in gönderdiği rapordaki "*cephe sol kanadından değil, 12. Grup sağ kanadından kuşatılıyoruz*" değerlendirmesiyle birlikte düşününce, saat 18:00'de durumun daha da çetrefilli olduğunu fark eder.

12. Grubun karşısındaki Yunan 12. Tümeni Çörez Boğazı'ndan çıktıktan sonra Seyitgazi'ye sadece fazlalıklarını (14. Piyade Alayı ve Süvari Tugayı) göndermiş, bütün kendi mevcuduyla Türkmen Dağı'na doğru yönelmiştir. 12. Tümen henüz dağı aşıp toparlanamamış, dağınık halde bulunan 4. Grubun doğrudan üzerine gidecektir. Güneyden gelen tümenlerle birlikte Halit Bey'in grubu dışında kalan tüm orduyu bu şekilde çembere almaları olasılık dahilindedir.

İsmet Paşa, 4. Grubun toplanma yeri ile 12. Yunan Tümeni arasındaki en stratejik bağlantı olan Ilgaz Boğazı'nı 11inci Tümen'le tutması için Halit Bey'e emir gönderir. 127. Alay da derhal hareket ederek Kemalettin Sami Bey'i bulacak ve 4. Grup emrine girecektir. Daha sonra alay düşmanla karşılaşana kadar Üçsaray istikametinde ilerleyecek ve Yunan 12. Tümeninin hareketini engelleyecektir. En kuzeyden çekilmekte olan İzzettin Bey'in grubundan da 61inci Tümen yola çıkarılır, 4üncü Tümeni korumak için Çilehane Dağı'na gönderilir. Miralay Fahrettin Bey komutasına verilen Süvari Grubunun derhal Eskişehir'e yaklaşması ve gelişecek duruma göre harekete hazır bulunması istenir.[198]

Tek tümenle Yunan 12. Tümeninin durdurulamayacağını düşünen Halit Bey, İsmet Paşa'nın da onayını alarak, yanına aldığı 57nci Tümenin diğer iki alayıyla birlikte Ilgaz Boğazı'na doğru yola çıkar.

Zamana karşı bir yarış başlamıştır.

Yukarı Ilıca'da, Cephe Komutanlığıyla bağlantısı kopmuş, her şeyden habersiz, bir yaralı kurt gibi, askerlerini toplamaya çalışan Kemalettin Sami Bey ve kan kokusunu takip ederek hızla ona yaklaşmakta olan çakallar!

Yunan 12. Tümen Komutanı Prens Andreas, çekilen 4. Grubun önüne çıkabilmek için, Güllüdere istikametinde yürüyüş hızını arttırır. Akşama doğru Ilgaz Boğazı girişine ulaştıklarında tümenin öncü süvarilerine ateş açılır. Bu zayıf taciz ateşine aldırmayan tümen, piyadesiyle dar vadiye girer.[199] İşte o sırada gök gürültüsüne benzer bir ses boğazda yankılanır. Yerden havalanan insan boyunda kayalar, etrafı kaplayan kesif bir toz ve tekrar bir gök gürültüsü. Sonra bir daha, bir daha...

Tümen öncüsü ilk şaşkınlığı attığında neye uğradıklarını anlar; "*Türk topçusu!*"

Vadi içine iyice yayılmış olan tümen açığa çıkmamak için geceyi boğazda geçirmek zorunda kalır. Canı sıkıldıkça boğazı yoklayan 11inci Tümen topçuları sabaha kadar Yunan tümenini ciddi şekilde eksiltir.

Ertesi sabah ise, 'Deli' Halit Bey, ekselansları Prens Andreas'ın karşısındadır.

Namının hakkını verecektir...

* * *

Bir gün önce uyurken Fahrettin Bey'in 5. Grubunu elinden kaçıran Yunan III. Kolordusu 18 Temmuz'da 10. Tümenle kırk, 7. Tümenle de otuz kilometre yol kat ederek grubun artçılarına yetişir. Ancak bu Yunan kolordusunun hızlı hareket etmesinden değil, 5. Grubun hedeflediği bölgeye gelerek Batı Cephesinden gelecek harekât emrini bekliyor olmasından kaynaklanmıştır. Zaten artık 1inci, 3üncü ve 14üncü süvari tümenleriyle manevra kabiliyeti yüksek bir nitelik kazanan grubun yakalanma gibi bir endişesi kalmamıştır. Nitekim akşam saatlerinde gelen "*acil olarak 4. Grup konak bölgesine, Derbent'e hareket edin*" emriyle Polimenakos'un kolordusunu yine eli boş, hedefsiz şekilde Mollaoğlu-Musaözü hattında bırakırlar.[200]

Trikupis'in durumu da farklı değildir. Kuzey Tümenler Grubu, 18 Temmuz akşama doğru İzzettin Bey'in grubunun sahadan ayrıldığını fark ettiğinde iş işten geçmiştir. Gerçi dört gündür, bu cephenin muharebe yükü taşımıyor olması sebebiyle, Türk

tümenleri parça parça güney kanada kaydırılmaktadır ve sadece 1inci Piyade ve 1inci Süvari tümenleri kalmıştır ama bunu bile fark edememişlerdir.[201]

4. Grup cephesinde ise hassasiyet devam etmektedir. 17/18 Temmuz gece yarısı Papoulas'ın gönderdiği harekât emri, dayandığı anlık istihbaratın gerçekliği nedeniyle ilginçtir; "*Türklerin 3üncü, 4üncü, 7nci, 23üncü Piyade ve 5inci Kafkas tümenleri 17/18 Temmuz gecesi Lütfiye'den geçerek Eskişehir'e doğru çekilmektedir ve çekilmeye devam ederek Sultandağı-Çilehane Dağı hattını tutup bu kesimi savunacaktır. Bu nedenle II. Kolordu derhal en kısa yoldan Seyitgazi'ye ilerleyecektir*".[202] Birlik isimleri ve ilerleme yönlerini herhangi bir Türk esir de söyleyebilir. Ancak bu birliklerin oraya taşınma amacını ve savunacakları hattın net konumunu sadece dört kişi bilmektedir; Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa, İsmet Paşa ve Kemalettin Sami Bey. Tabii arada hatta girip şifreli telgrafları alabilen, onları okuyabilen birileri yoksa.

Kısacası; Yunanlar Lloyd George gibi bir dostları olduğu için şanslıdırlar.

Bu emir uyarınca, 18 Temmuz sabahı takipteki dört Yunan tümeninden ikisi, 1. ve 2. tümenler de aniden doğuya dönerek Seyitgazi istikametine ilerlemeye başlar. Derbent'te toplanan 4. Grubun 3üncü Kafkas, 4üncü, 7nci, 23üncü Piyade ve 5inci Kafkas tümenleri savunma hattı kurmak için Çilehane Dağı kesimine hareket edecektir.[203]

Yunan 1. ve 2. tümenleri 'Deli' Halit Bey'in 12. Grubu üzerine doğru giderken Batı Cephesi karargâhından gelen bir emir Papoulas'a gelen İngiliz altını gibi kıymetli istihbaratı çöpe atar; "*Derbent'te toplanan 4. Grubun 3üncü Kafkas ve 7nci tümenleri derlenip toparlanmak için Alpu'ya hareket edecek. 4üncü ve 23üncü tümenler Çubuk Çiftliğ -Köpekköy kesiminde kalacak. Yoldaki 61inci Tümenle 5inci Kafkas Tümeni de 4. Grubun savunmasına katılacaktır.*"[204]

Bu arada 12. Grup cephesinin takviyesi de devam etmektedir. Yunan takip kollarının Türk birliklerini hazırlıksız yakalama ihtimali kalmaz.

Gece 4. Gruba yardım etmek için Ilgaz Boğazı'na doğru önden gönderilen 11inci Tümen, sabaha karşı 03:00'te Seyitgazi yolunda, Uçsaray'da konmaya geçen Yunan 14. Alayı-Süvari Tugayı ordugâhına rastlar. Baskın taarruzla önce kampları şiddetli topçu ateşi altına alan tümen ardından piyadesiyle ordugâhlara dalar. Her iki Yunan kıtası da siner, savunma düzenine geçemez. Bunun ardından başlayan panik sonucunda bütün ordugâh dağılır ve değişik yönlere çekilmeye başlarlar.[205]

Taarruza sabah gün doğarken 176. Alay, daha sonra da 57nci Tümen'in tamamı katılır. 4. Süvari Tugayı ile 8inci Tümen ise kalacak ve Seyitgazi-Sivrihisar istikametini örterek hem harekâtın hem de ordunun emniyetini sağlayacaktır. Grup Komutanı Halit Bey harekâtı bizzat kendisi idare etmektedir.[206]

Uzun süre şaşkınlığını atamayan düşman daha sonra savunmaya geçer. 11inci Tümenle boğazın kuzeyini, 57nci Tümenle de güneyini tutan grup, Uçsaray'ı kuşatmaya başlar. 2nci Süvari Tümeni'yle grup sağ kanadını da emniyete alan 'Deli' Halit Bey, taarruzu şiddetlendirir. Tutunamayan Yunan 14. Alayının Dayaklı Dağ'a çekilmekten başka çaresi kalmaz. Saat 09:00'a gelirken 11inci Tümen düşmanın geri atıldığını, çekilen birliklerin 37. Alay tarafından takip edildiğini bildirir.[207]

Bunca kötü olaydan sonra bu yaşanan gelişmeyle ümitlenen Batı Cephesi Karargâhı Halit Bey'den taarruzu Sandıközü'ne doğru ilerletmesini, bu amaçla 8inci Tümenden de yararlanmasını ister. Hatta 4. Süvari Tugayı tarafından Seyitgazi çevresinde 20 kilometrelik çaptaki bir alanda yapılacak keşfin temiz çıkması halinde 4. Grubun da ileri hareket ettirilebileceğini söyler.[208]

Karargâhlar bu şekilde hedef ve strateji belirlemeye çalışırken Yunan tümeninin sağ kanada, 11inci Tümen üzerine yaptığı bir taarruz her şeyi alt üst eder. Bir saat bile dayanamayan tümenin çekilmeye başlamasıyla 57nci Tümen de yandan ateş almaya başlar. Özellikle Kocadere kuzeyindeki sırtın düşman eline geçmesi yalnızca korunmaya çalışılan 4. Grubun değil, Seyitgazi yönünün de tehlikeye girmesi anlamına gelecektir.[209]

11inci Tümenin bir de top bırakarak çekildiği tepeyi 176. Alay karşı taarruzla geri alır. Bu başarıya rağmen çekilmeye devam eden 11inci Tümen efradı ise, 'Deli' Halit Bey'in bilinen, etkili yöntemiyle, kaçış yolundan çevrilerek mevziilerine dönerler.[210]

Yunan Süvari Tugayının kanattaki 2nci Türk Süvari Tümeni'ni uzaklaştırması için gönderdiği taburun komutanının verilen emri yanlış anlayarak piyadeye taarruza kalkışması ise tam bir felaketle sonuçlanır. Türk makineli tüfeklerinin buğday başağı gibi biçtiği süvari taburu bu "yanlış anlaşılan emir" nedeniyle harp meydanında tabur komutanı da dahil 70 ölü bırakarak çekilir. Ölen süvarilerin başıboş atlarının Yunan 14. Alay hatlarına sahipsiz şekilde dönmesi ise mevzilerinde kaos yaratır. Paniğe kapılan Yunan piyadesi çözülür ve Uçsaray'ın batısına doğru dağınık şekilde kaçmaya başlar.[211]

Ardından Karapınar Tepesi de Halit Bey'in bizzat komuta ettiği karşı taarruzla düşmandan temizlenir. Perişan şekilde çekilen 14. Alayın Kargın'a ulaşabilen mevcudu 300 askerdir. İki Yunan birliği muharebe meydanında 500'ü aşkın ölü bırakmıştır. Süvari Tugayı ise top bataryalarını son anda kurtarabilmiştir. Yunan 12. Tümeni daha fazla ısrarcı olmaz.[212]

Öğleden sonra vadiye yine sessizlik çöker.

Ekselans 'Deli'yi görünce değneğini saklamıştır.

Bu haber günlerdir bütün işlerin ters gitmesi nedeniyle alabildiğine kararan yüzleri güldürür. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da, Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa da Halit Bey'e ayrı ayrı birer tebrik telgrafı çekerler. Ancak İsmet Paşa taarruzun daha da ilerletilmesi konusunda kararlıdır: "*Bugün düşmanı bu şekilde yakalamışken alabildiğimizi almamız lazım*".[213]

Bunun üstüne, Halit Bey taarruzu Karatepe-Türkmenbaba hattına kadar uzatmaya karar verir. Bu amaçla üç taarruz kolu oluşturulur. Hazırlıklar 18:00'e kadar tamamlanacak ve Halit Bey'in emriyle kollar olanca kuvvetleriyle taarruz edeceklerdir. Hazırlıklar tahmin edilenden geç, günbatımına yakın bir saatte tamamlanır. Ancak taarruz için kollar harekete geçtiğinde Yunan

alaylarının hatlarını boşaltarak çekilmiş olduğunu görürler. 8inci Tümenin de muharebe alanına intikal etmesiyle, tüm birlikler ulaşılan hattı güçlü emniyet müfrezeleriyle tutarlar.[214]

Akşam hava karardıktan sonra Halit Bey'in Cephe Komutanlığına gönderdiği raporda "*muharebe alanında 500'e yakın düşman ölüsü sayıldığı, 68 esir alındığı, düşmandan bir ağır, sekiz hafif makineli tüfek ele geçirildiği, çekilen düşmanın çok miktarda topçu ve piyade mühimmatı bırakmış olduğu*" yazmaktadır. Alınan esirlerden edinilen bilgiye göre Prens Andreas muharebeden çok önce Ilgaz Boğazı'ndan ayrılmış, asıl kuvvetiyle birlikte kuzeye ilerlemeye devam etmiştir.[215]

Ekselans, 'Deli' Halit'le Boğaz'da randevuyu kaçırmıştır.

Bir buçuk ay sonra herhangi bir mazereti olmayacaktır...

* * *

Kütahya Muharebesi'nden çıkan ordunun bir iki günlük bir bakımla kendine gelemeyeceği, hasarın büyük olduğu açıkça görülmektedir. Düşman birkaç saatlik mesafeden takip ederken birlikleri yeniden muharebe edebilecek seviyeye getirmeye imkân yoktur.

18 Temmuz günü Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya dönmeden önce, Cephe Komutanı'na düşüncesini açar:

> "O*rduyu Eskişehir çevresinde topladıktan sonra düşmanla araya büyük bir mesafe koymak lazımdır ki; ordunun düzenlenmesi, ikmali, derlenip toparlanması mümkün olabilsin. Bu çekilme için Sakarya doğusu uygundur. Düşman bu mesafeye takip etmeye kalkarsa harekât üslerinden uzaklaşacak, yeniden menzil hatları oluşturmak zorunda kalacak, birçok güçlükle karşılaşacaktır. Buna karşılık biz toplu halde bulunacak ve daha uygun muharebe şartlarına sahip olacağız. Bunun tek sakıncası, Eskişehir gibi önemli şehirlerimizi ve çok miktarda araziyi düşmana bırakacağımız için halkın moralinin sarsılması olacaktır. Ama az zamanda bu da ortadan kalkacaktır. Biz askerliğin gereğini çekinmeden uygulayalım, diğer sakıncalara karşı koyarız*".[216]

İsmet Paşa da aynı şekilde düşünmekle birlikte, ordunun komutanı olarak, bu şekilde çekilmek yerine, önünde sonunda tekrar karşılaşacağı hasmını olabildiğince hırpalamak, eritmek istemektedir. Papoulas mutlaka bir açık verecektir. Bu durumda kuvvetli bir taarruz gücüyle Yunan Ordusuna büyük zarar verecek bir darbe vurmak mümkündür. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'nın önerdiği güvenli sahaya çekilmeden önce, Eskişehir-Seyitgazi hattında, Papoulas'la bir kez daha karşılaşmaya kararlıdır.

Aslında iki Kurdun da aklından geçen aynıdır: Avını Sakarya'nın doğusuna, Anadolu'nun derinliklerine çekip orada paralamak!

Ama İsmet Paşa önce avın iyice yorulmasını istemektedir.

Oysa kimin av, kimin avcı olduğu hâlâ belli değildir.

* * *

19 Temmuz sabahı Yunanlar üç tümenle (III. Kolordu) Eskişehir istikametinde çekilen Türk birliklerini takip etmek, beş tümenle (I. ve II. kolordular) çekilen Türk birliklerini çevirip imha etmek üzere sabah erken saatte harekete geçerler.

Batı Cephesi Komutanlığı ise sabaha karşı birliklere gönderdiği cephe emriyle, demiryolu boyunca dört koldan cepheye yaklaşan düşmanla muharebenin kabul edileceği hattın "Bozdağ-Sevinç-Sultaniye-Derbent-Tahtalıbaba" olacağını, daha önce belirlenmiş olan "Beşkardeş-Sübren-Çilehane" hattında emniyet müfrezelerince sadece oyalama muharebeleri yapılacağını gruplara bildirmiştir.[217]

Ancak sıkıntılar bitmemektedir; Eskişehir'deki telgraf merkezi devre dışı kalmıştır. Derbent'teki Batı Cephesi Telgraf Bölüğü ise karargâhın emriyle Mahmudiye'ye gelmiştir ama Cephe 2. Kurmay Başkanı hâlâ telgrafçısını Derbent'te aramaktadır. Akşam saatlerine kadar bu iletişim kaosu devam eder. Grup komutanları çareyi emir ve raporları atlı postayla iletmekte bulurlar. Bu nedenle emir ve raporlar ulaşması gereken yere ancak birkaç saatte ulaşacaktır.[218]

19 Temmuz sabahı, düşmanın Eskişehir'e yaklaşması nedeniyle, kentin boşaltılması da ayrı bir telaş konusu olur. Merkez Komutanlığı sırasıyla önce harp malzeme ve ağırlıklarının, hükümete ait birimlerin ve son olarak da askeri kıtaların şehirden tahliyesini gerçekleştirmektedir. İmalat-ı Harbiye görevi üstlenmiş olan CER atölyesi de Ankara'ya gitmektedir. Eskişehir-Ağapınar arasındaki ve Porsuk üzerindeki tüm köprü ve geçitler, son tren de Eskişehir'den çıktıktan sonra tahrip edilecek, ama istasyona dokunulmayacaktır. Son ana kadar telgrafhanede bir telgrafçı ve bir subay kalarak iletişimi sağlayacaktır. Saat 17:00'de son kafile de kentten ayrılır. Göç yolunun düzensizliği, harbin gidişatı nedeniyle zaten moralsiz olan askeri büsbütün perişan eder.[219]

Türk Ordusu'nun çekiliş kollarını çevirmek için doğuya ilerleyen Yunanların ise bütün işleri rast gitmektedir. Yunan 1. Tümeni yürüyüşüne devam ederek Uluçayır'a, onları geriden takip eden Prens Andreas'ın 12. Tümeni ise Kırka'ya ulaşır. 2. Tümen ise Sultan Dağı'na doğru ilerlerken, Yörükkırka'ya varmadan 24üncü Tümen emniyet müfrezesiyle muharebeye girer. Zayıf müfrezeyi kolayca geri atan Yunan tümeni saat 15:00'de asıl savunma hattında, 30. Alay mevzilerine taarruza başlar. Bölgenin en hakim yeri konumundaki Çiledede Tepesi'ni önce iki buçuk saat boyunca ağır obüslerle ezen Yunanlar günbatımına yakın saatte piyade taarruzuna geçer. Hava kararırken düşman mevziilere 500 metre mesafeye kadar sokulmuştur.[220]

Aslında alaya verilen emir düşmanla yakın muharebeye girmeden hattını hava kararana kadar müdafaa etmesi ve saat 22:00'de düşmanla teması kesip Akpınar istikametine çekilmesidir. Alay da bunu yapar, ancak saat 22:00'de çekileceği sırada düşman mevzilere girmiştir. Yine de direnen alay, 1. Taburun koruması altında belirtilen saatte mevzilerini boşaltarak çekilmeye başlar. Müdafaada ağır yaralanan alay komutanı daha sonra şehit olacaktır. Alayın çekilmesi sırasında emniyeti sağlayan 1. Taburun doktoru da ışığa yolculuğunda komutanını yalnız bırakmaz.[221]

3. Grup tümenleri Sevinçköy-Kanlıpınar hattına çekilirken, sol yanlarındaki 4. Grubu da oldukça zor bir durumda bırakırlar. Vaktinde haberleşme olanakları olmadığı için, Kemalettin Sami Bey Batı Cephesi Komutanlığından bu yeni duruma göre bulunması gereken hattı soramaz. İnisiyatif kullanarak grubuna Kıravdan kesimine çekilme emri verir. 21:45'te cephe emri 4. Gruba yeni ulaşmıştır.[222]

Bu sırada 5. Yunan Tümeni sarp bir arazide uzun bir yürüyüşten sonra, herhangi bir muharebeye girmeden Uçsaray'a ulaşmıştır. Yunan 13. Tümeninin yürüyüş yolunda ise Halit Bey'in savunma için mevzilenmiş, bekleyen 12. Grubu vardır. Türk Ordusu'nun özellikle bölgeye hakim olan Çamtepe'yi inatla savunacağı kesindir.[223]

Öğleye doğru önce 12. Grubun emniyet müfrezeleriyle muharebeye giren Yunan 13. Tümeni, bu birlikleri geri attıktan bir süre sonra, asıl savunma hattına yaklaşır. Tümenin öncü alayının başlattığı taarruz Türk topçusunun yoğun ve etkili ateşiyle kanlı bir muharebeye dönüşür. Ancak düşmanın bir tek alayı bile sayısal olarak bir Türk tümenine denk olduğu için, topçu ateşi kesilip piyade muharebesi başladığında taarruz Yunanların lehine gelişmeye başlar.[224]

135. Alay'ın mevziideki taburları daha fazla dayanamaz ve Çamtepe'ye çekilirler. Bu sırada düşman Türkmenbaba Dağı'nı işgal etmiş, beş kol halinde Akin'e doğru ilerlemektedir. Halit Bey saat 15:00'de 8inci Tümeni Akin'e, 2nci Süvari Tümeni'ni de Yukarı Söğüt'e sevk eder. 8inci Tümen'in düşmandan önce davranıp Hizar Deresi-Kunduz Çayı güneyindeki taburun mevziilerini tutması gerekmektedir. Tümen Komutanı Albay Mehmet Sabri (Erçetin) Bey Kelektepe'ye varınca derhal Akin ve Seyitgazi yönlerine iki subay keşif kolu çıkarır. Saat 18:00'i geçerken, işgal etmesi gereken kesimde herhangi bir düşman faaliyeti yoktur. Ortam her yöne taarruza bu kadar elverişliyken, Mehmet Sabri Bey yine de keşif kollarının dönüşünü bekler. Bu gereksiz tedirginlik ve tereddütlü tavır nedeniyle bu taarruz fırsatı kaçar, mevziiyi geri alma imkânı ortadan kalkar.[225]

Grubun sol kanadının bu şekilde tümüyle tehlikeye girmesi Grup Komutanı Halit Bey'i çılgına çevirir. Artık plan değişikliği yapması ve taarruz düşüncesini bırakıp grubunu kuşatılmadan daha geriye alması gerekmektedir. 11inci ve 57nci tümenlere derhal ağırlıklarını Ayvalı'ya, toplarını da Yukarı Söğüt'e göndermelerini emreder. Ama bu çekilmeye sebep olduğunu düşündüğü Mehmet Sabri Bey'e öfkesi geçmek bilmez. Hava kararırken 8inci Tümen komutanına gönderdiği emir âdeta alev almaktadır:

"*Düşmanın ağır davranışından faydalanarak, eski mevzileri daha önce tutmak tümenin elinde iken, bunu yapmadan duraksadın ve Kelektepe'de bekleme durumuna geçtin. Bu suretle düşmanın ilerlemesine ve siperlerin tutulmasına ve taburların ezilmesine sebebiyet verdin. Bunun hesabı pek ağır surette görülecektir. Düşmanın taarruzla atılmasından vazgeçtim. Hiç olmazsa Kesenler deresi-Beşsaray hattını mutlak savunacak ve bir adım geri çekilmeyeceksin.*"[226]

Kesenler Deresi'ne kadar gelen düşmanı geri atmaktan başka çare yoktur. Tümenlerden toplanabilen beş taburluk bir kuvvet takviye olarak 8inci Tümene gönderilir. Savunma hattının sorumluluğunu ve buradaki 11inci ve 57nci tümenlerin komutasını Miralay Ali Hikmet (Ayerdem) Bey'e bırakan Halit Bey taarruzu bizzat yönetecektir.[227]

Takviyeli 8inci Tümenin taarruz düzeni alması kolay olmaz. Bütün gece yapılan hazırlıklardan sonra taarruzun 20 Temmuz sabahı gün doğmadan yapılmasına karar verilir. Batı Cephesi Komutanlığından akşam 21:45'de gelen 11 no'lu cephe emriyle yeni savunma hattı tanımlanmaktadır "Bozdağ - Gökdere - Sevinçköy - Kanlıpınar - Sarısungurlu - Tahtalıbaba - Sarıbaba - Ilgaz Boğazı - Kunduz Çayı".[228]

Türk çok buhranlı bir dönemden geçmektedir.

Karanlığın sonu yok gibidir.

* * *

20 Temmuz sabahı tek taarruz planı yapan Türk Ordusu değildir. Papoulas'ın son gönderdiği emir uyarınca, Yunan 5. ve 13. tümenlerinin süratle Seyitgazi-Alpu arasına girerek Ankara yönünü kapatması, bunu yapabilmesi için de öncelikle 12. Grup birliklerini ezmesi gerekmektedir.[229]

Sabah 04:30'da Halit Bey planladığı şekilde baskın taarruzu başlatır. Hazırlıksız yakalanan Yunan emniyet müfrezesini kolayca geçerek ana savunma hattına girerler. Burada Yunan tümeninin 3. Taburu sert direniş gösterir. Buna rağmen baskının verdiği şaşkınlıkla savunma hattında oluşan açıklıktan sızan 8inci Tümen askerleri taburun ihtiyatlarına ağır zayiat verdirirler. 3. Tabur bir türlü toparlanamazken, Türk taarruz kollarından birisinin güzergahından sapmasıyla Yunan savunmasının bir kısmı nefes alma fırsatı bulur. Sabah gün doğumunda yetişen bir diğer Yunan taburunun yardımıyla Türk taarruzu geri püskürtülür.[230]

Halit Bey taarruzu bizzat içinden yönetmektedir. Tepeyi geri almak için küçük hamlelerin yetersiz kalacağını anlayınca, tümen piyade komutanının emrine verdiği beş taburluk genel ihtiyat birliğini ileri sürmeye karar verir. Ancak ihtiyatları bulmaya gittiğinde piyade komutanının bu taburları parça parça kullanmış olduğunu, elde "demir yumruk" görevi görecek bir takviye birliği kalmadığını görür. Tam da böyle bir durum için oluşturduğu kuvvetin elden çıkmış olması, güçlü düşman savunması karşısında etkisiz kalacakları anlamına gelmektedir. Halit Bey çaresiz Kesenler Deresi kuzeyine çekilme emri verir.[231]

Bir iki saatlik toparlanma süresinin ardından Yunan 13. Tümeni taarruza başlar. Çamtepe'de sekiz saat direnen 8inci Tümenin mevcudu, 5/42 Evzon Alayı'nın yan ateşinin etkisiyle hızla erimeye başlayınca, bu mevziler de terk edilir. Gece 8inci Tümen Seyitgazi-Yukarı Söğüt hattına çekilirken Yunanlar da taarruzu keserler.[232]

Öte yandan, grubun savunmadaki diğer iki birliği, 11inci ve 57nci tümenler de saat 10:00'dan beri şiddetli muharebe halindedir. Grup komutanı bizzat Kesenler kuzeyinde savaşmakta olduğundan, Uçsaray'daki diğer muharebeye müdahale imkânı

yoktur. Grup karargâhı ise iki cepheden de haber alamamaktadır. Neredeyse saat başı bilgi isteyen ve muharebeyi yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa'ya Komutan Vekili Ali Hikmet Bey'in verdiği raporlar ise çoğu kez gerçek durumu yansıtmamaktadır. Nitekim Uçsaray'daki düşman ilerleyişinin durdurulduğunu söylediği dakikalarda, tüm cephe boyunca Yunan II. Kolordusunun taarruzu gelişmektedir.[233]

Kuşatılma tehlikesi ortaya çıkınca, saat 14:00'de Grup Komutanı'nın emriyle tümenler Şecaattin-Seyitgazi hattına çekilmeye başlar. Çekilmenin güvenliğini 8inci Tümen ve 2nci Süvari Tümeni sağlayacaktır. Tümenler öncelikli olarak toplarını kurtarmaya çalışmaktadır.[234]

İsmet Paşa'nın bir akşam önce gruplara tebliğ ettiği 11 sayılı cephe emri grup komutanının eline ancak bu çekilme sırasında ulaşır. Fakat tümenler Şecaattin-Seyitgazi kesimini tutmaya başladığından, emirde yazan "Tahtalı Baba-Ilgaz Boğazı-Kunduz Çayı" hattını savunma imkânı artık ortadan kalkmıştır. Saat 16:40'ta 11inci Tümen henüz yerleştiği Ahmettuvanbaba Tepesi'nde de tutunamayınca, Halit Bey kuşatılmamak için bir kez daha çekilme emri verir. Grup Kuyucak güneydoğusu-Ayvalı kuzeyi-Seyitgazi kuzeyi (Kızıltepe) hattına yerleşir. Fahrettin Bey komutasındaki Süvari Grubu bu çekilme sırasında cepheye yetişmişse de, artık muharebelerin bugünkü kısmına bir etki yapma şansları yoktur.[235]

Yunan III. Kolordusunun Eskişehir yönündeki hareketi ise ilerlememektedir. Öğleden sonra Sultaniye (Kanlıpınar) mevzileri önüne gelen Yunan 10. Tümeni'ni burada 41inci Tümenin kesif topçu ateşi ve piyade mukavemeti karşılar. Yunan 10. Tümeni Eskişehir-Sivrihisar yolunun iki tarafında mevzilenen 12. Alay ve sağındaki 15inci Tümen'e doğrudan taarruza başlar. Akşama doğru taarruz 19. Alay cephesinde yoğunlaşır. Ancak tüm muharebe süresince gerek solundaki 23üncü, gerek sağındaki 15inci Tümen'den çok güzel topçu ve ihtiyat desteği alan 41inci Tümen Yunan 10. Tümen taarruzlarını kırar. Akşam hava karardığında düşman çekilir.[236]

7. Tümen ise yer yer Türk emniyet müfrezelerinin ateşine maruz kaldığı için sık yön değiştirmek zorunda kalır ve ancak Porsuk Köprüsü'ne kadar ilerleyebilir. Burada konmaya geçen tümenin kat ettiği yol dışında bir kazanımı yoktur.

Ancak III. Kolordunun ilerleyişi Yunan harekât planı açısından kritik öneme sahiptir. Bu nedenle ertesi gün daha kararlı bir şekilde yeniden taarruz edeceğine şüphe yoktur.

Aslında, bütün tümenleri çok uzun ve zor bir gün beklemektedir.

21 Temmuz 1921 Perşembe

Ne olacaksa bugün olacak, sonra her şey bitecektir.

Bitecek midir?

* * *

Türk Ordusu önce Kütahya'dan, sonra Eskişehir'den kopmuş, şimdi de Seyitgazi'de ölüm kalım mücadelesi vermektedir. Yunan Ordusu bu ileri harekâta başlama sebebi olan "Türk Ordusunu imha etme" hedefine bir adım mesafededir.

General Polimenakos'tan gece geç vakitte gelen "*Eskişehir kuzeyinde III. Kolordum sıkıntı yaşıyor. Acil desteğe gel*" çağrısı önce Trikupis'in kafasını karıştırır. Yaşadığı tereddütte rağmen 21 Temmuz gecesi 3. Tümenini Eskişehir'e doğru yola çıkarır. Tümen 22 Temmuz sabahı Çukurhisar'da olabilecektir.[237]

Yunan tümenlerinin takibi yavaş ve tereddütlü ilerlemektedir. Kolordular arasında koordinasyonun da kuvvetli olmaması, Türk birliklerinin çok daha zor durumlara düşmesini önler. Kuşatma hedefine giderken özellikle sağda 3., solda ise 12. gruplara yönelttiği taarruzlar sırasında merkez kesimini, 4. Grup cephesini zayıf bırakmaktadır. Ayrıca Yunan tümenlerinin yürüyüşleri kollar halinde olsa da, alaylar araziye yayılmamakta, tümenler arasında kapatılması zaman gerektiren açıklıklar meydana gelmektedir. 20 Temmuz'da Papoulas'ın 4. Grubun takibindeki iki tümenini de Eskişehir istikametine çevirmesiyle, cephe orta kesiminde geniş ve zayıf bir hat oluşur.[238]

İsmet Paşa'nın Kütahya'dan çekilmeye başladıkları andan itibaren beklediği böyle bir fırsattır. Genelkurmay'ın da "*elinize fırsat geçerse taarruz edebilirsiniz*" şeklinde onayladığı planını devreye sokmaya karar verir. Batı Cephesi Komutanlığı sırasıyla 4. Grubun başlatacağı, hemen ardından 3. ve 1. grupların katılacağı bir genel karşı taarruz tasarlamıştır. Bu büyük harekâta 1inci, 15inci, 24üncü, 41inci, 23üncü, 5inci Kafkas, 4üncü, 61inci ve 7nci tümenler katılacaktır. Taarruz Eskişehir istikametinde gerçekleştirilecek ve olabildiğince çok Yunan tümeninin hedefinden saparak bu kesimdeki muharebeye iştirak etmesi sağlanacaktır.[239]

Taarruzun başlangıcı 'Ayıcı' Arif Bey'in 3. Grubuna bağlıdır. 21 Temmuz sabahı Yunan 10. Tümeninin gerçekleştirmesi beklenen ve bir gün önceki harekâtın devamı niteliğindeki saldırı 41inci Tümen tarafından karşılandıktan sonra ilk bulduğu fırsatta taarruza başlayacak, Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubu da ona katılacaktır. İzzettin (Çalışlar) Bey'in 1. Grubu 1inci Piyade Tümeniyle Muttalip, 1inci Süvari Tümeniyle de Porsuk üzerinden Eskişehir yönünde ilerleyerek 3. Grup karşısındaki düşmana yandan saldıracaktır. Asıl taarruz yükünü 5inci Kafkas Tümeni çekecek, zayıf durumda olan 4üncü Tümen topçusuyla ateş desteği vererek ve cephe güvenliğini sağlayarak taarruza katılacaktır. Taarruz başlama zamanı 09:30'dur. Cephe Komutanı İsmet Paşa muharebeyi 1040 rakımlı tepeden idare edecektir.[240]

3. Grup savunma hattının en kuzeyinde Miralay Şükrü Naili 'Gökberk' Bey'in 15inci Tümeni, onun güneyinde Miralay Şerif (Yaçağız) Bey'in 41inci Tümeni ve daha güneyde Miralay Hulusi (Conk) Bey'in 24üncü Tümeni bulunmaktadır.

21 Temmuz sabahı Eskişehir topraklarındaki son hesaplaşma Yunan 10. Tümeninin saat 07:00'de 41inci Tümen cephesine doğru yürüyüşe geçmesiyle başlar. 3. Grup işi uzatmamak ve taarruz planına uymak için vakit geçirmeden, muharebe için açılan Yunan alayını etkili topçu ateşi altına alır. Yunanlar da topçu atışlarını daha çok 12. Alay-15inci Tümen ara hattındaki tepelere toplamaktadırlar. Saat 08:00'i geçerek başlayan piyade taarruzu

iki saat kadar şiddetlenerek devam edip, 12. Alayın inatçı savunması karşısında kesilir.[241]

3. Grup savunma hattında bunlar olurken 3. ve 4. grupların taarruza katılacak birlikleri saat 09:00'da yürüyüşe geçerler. Taarruzu koordine edecek olan Kemalettin Sami Bey'in emriyle 4. Grup birlikleri ve 3. Grup'tan 24üncü Tümen sol kanattan Akpınar'a doğru taarruza başlarlar.

21 Temmuz günü Yunanların "*kesin zafer*", Türklerin ise "*kurt ölmeden postu pay edilmez*" diyerek başladığı bir gündür. Ancak bu taze perşembe sabahı sürprizlere gebedir. İlk sürprizin adı 1. Gruptur ve aniden Muttalip Ovası'nda ortaya çıkıverir.

Eskişehir yönünde Miralay İzzettin Bey'in 1. Grubunun başlattığı taarruzla aynı anda doğudan Eskişehir yönünde kuvvetli bir Türk hücumu Yunan tümenlerini şaşkına çevirir. Günlerdir bütün hareket planları, çekilmekte olan Türk Ordusu'nu kovalamak ve çevirmeye çalışmak üzerinedir. Bu nedenle takip tümenlerinin tamamı gafil avlanmış, ordugâhlarını bozamadan muharebe düzenine geçmek zorunda kalmışlardır. Önce Eskişehir'den gelen 1. Grubun baskın haberi nedeniyle 7. ve 9. Yunan tümenleri İzzettin Bey Grubu'nun üzerine, Muttalip'e yönelir. Ardından keşif kollarından karargâhlara "*Eskişehir'e doğru ilerlemekte olan kalabalık kıtalar olduğu, ancak dost mu düşman mı olduklarının anlaşılamadığı*" haberleri gelmeye başlar. Papoulas kendine gelip de olan biteni anladığında saat 11:00'dir ve 4. Grubun taarruzu hızla gelişmektedir.[242]

Yunan birliklerindeki telaş büyüktür ve toparlanıp etkili bir müdafaa yapamamaktadırlar. Saat 15:45'te pek çok Yunan alayının ağırlıklarıyla beraber Eskişehir yönünde çekildikleri görülmektedir. Saat 17:00'de karşısındaki Yunan 10. Tümeni'ni geri püskürten 41inci Tümen de taarruzu desteklemek için ilerlemeye başlar. Sabahtan beri her şey tam da İsmet Paşa'nın planladığı gibi gitmektedir.[243]

İşte ne olduysa o anda olur; saat 17:30'da bir Yunan alayının yakaladığı bir fırsatla 23üncü Tümen üzerine yönelttiği karşı

taarruz etkili olur ve tümen duraklar. Bu bocalama bir an için bazı Yunan taburlarının durup direnmeye başlamasına neden olur. Sonrası ise çorap söküğü gibi gelir; Yunan 1. ve 2. tümenlerinin ortak karşı taarruzunun karşısında duramayan 23üncü Tümen'in bazı hatları bozulur, hatta çekilmeye başlar. Bu çekilme yavaş yavaş bütün alaya, oradan bütün tümene sirayet eder. Saat 17:40'da 23üncü Tümen dağılmış bir halde çekilmektedir. Bunu gören 41inci Tümen de ilerlediği son sırtta durup savunma düzenine geçer. Yunan tümenleri kendine gelerek karşı taarruza başlamışlardır. Sol kanatta 24üncü Tümen ve 4. Grup birlikleri düşman içinde kalmamak için bu çekilmeye uymak zorunda kalırlar.[244]

Gün batımına yakın Yunan 10. Tümeni de özgüveni geri gelmiş şekilde, birkaç saat önce panikle çekildiği 41inci Tümen cephesine şiddetle taarruz eder. 12. Alay da aynı kararlılıkta direnince Kanlıpınar Muharebesi adını hak eden bir mahiyete bürünür. 41inci Tümen bu günün sonunda muharebeler başlarken sahip olduğu 3.086 tüfeğin 1.709'unu, yani yarıdan fazlasını kaybetmiş olacaktır.[245]

Bu sırada 3. Grubun taarruzu ise planlandığı şekilde ilerlemektedir. Bu kesimdeki düşman alayı henüz dengenin tersine dönmekte olduğunun farkında değildir. Ancak az sayıda savaşçıyla daha güçlü bir düşmana karşı yapılan bu harekâtta taarruzun mutlaka uyumlu yürümesi, yekpare yapının bozulmaması gerekmektedir. Grubunun 24üncü Tümeninin 4. Grupla birlikte çekildiğini, diğer tümenlerinin de düşman içinde kalacağını gören Miralay 'Ayici' Arif Bey 41inci ve 15inci tümenlerine de Köpekköy-Yörükkaracaviran hattına çekilerek yeniden mevzilenmesini emreder.[246]

İsmet Paşa'nın taarruz planında her şey yolunda giderken, hatta Yunan tümenleri panik halinde dağınık şekilde çekilmeye başlamışken bir anlık tereddüt domino taşı etkisi yaratmış, muharebe tamamen Türk Ordusunun aleyhine dönmüştür. Bir an asker sayısının ve savaş donanımının yarattığı üstünlüğü kaybedip bozulma noktasına kadar gelen Yunan Ordusu bu hatayı değerlendirip bütün gücüyle saldırıya geçmiştir.

Çekilmekte olan, ağır darbe almış Türk Ordusunun bir anda dönüp, bütün gücüyle saldıracağı General Papoulas'ın aklından bile geçmemiştir. Bu yüzden bütün bu olan biteni ancak öğle saatlerinde duyar, akşam her şey bitene kadar ordusuna müdahale etme şansı olmaz. I. Kolordu Komutanı General Kontoules ise tümenlerinin hiçbir emir almaksızın kendi inisiyatifleriyle karşı taarruza geçtiklerini öğrendiğinde müdahale etmez, muharebeyi akışına bırakır.[247]

İsmet Paşa da, diğer komutanlar da bu ordunun bir tek muharebe için değil, Milli Mücadele için kurulduğunun, ordu elde olduğu sürece bu mücadeleye devam edebileceklerinin farkındadırlar. Çekilerek orduyu yok olmaktan kurtarmaktan başka çare yoktur.

Türk cephesinin sol kanadında ise Yunan II. Kolordu Komutanlığı 5. Tümene Seyitgazi güneybatısına, 13. Tümene de kuzeydoğusuna doğru durmaksızın yürüme ve çekilen Türk Ordusunu takip emri vermiştir. Yunan 13. Tümeni bir gece önce Depo Alayı ile takviyeli Türk Süvari Grubu'nu püskürterek yerleştiği Malyabaşı'nda takibe ara vermiş, geceyi dinlenerek geçirmiştir. Sabah erkenden takip harekâtına yeniden başlayan tümen saat 11:30'da Seyitgazi'ye girer ve duraksamadan taarruzunu kasabanın doğu-kuzeydoğusuna doğru yöneltir. Yunan 5. Tümeni ise 13. Tümenin solunda, Türk 12. ve 4. grupları arasına, Üçsaray kesimine doğru taarruz edecektir. Hedefinde Kırgız Dağı vardır. Bu amaçla sabah erken saatte yürüyüşe geçerler.[248]

12. Grup, 21 Temmuz'da Yunan II. Kolordusunun önünü kesmek, Seyitgazi yönünü örtmek için, sol kanadı Seyitgazi kuzeyindeki Kızıltepe'de olacak şekilde mevzilenmiştir. Bu amaçla 57^{nci} Tümen cephe sol kanadında ve 11^{inci} Tümen gerisinde ihtiyatta, 8^{inci} Tümen de sağ kanatta muharebeyi kabul edecek, 2^{nci} Süvari Tümeni ve 4^{üncü} Süvari Tugayı cephe sağ kanadının ucunda 4. Grupla bağlantıyı sağlayarak oluşabilecek açıkları kapatacaktır. Bununla birlikte bütün tümenler olası bir karşı taarruzda kullanmak üzere ellerinde kuvvetli, diri ihtiyat alayları bulunduracaklardır.

Henüz 57nci Tümen Hacıbektaş Bayırı'nı tahkim etmeye çalışırken başlayan yoğun topçu örtü ateşiyle Yunan 13. Tümeni Seyitgazi istikametinde taarruza geçer. Saat 12:00'yi geçerken düşman Seyitgazi sırtlarına çıkmış, piyade harbi başlamıştır. Bu sırada 57nci Tümen Komutanı Yarbay Mümtaz Bey'in yanına gelen 3üncü Süvari Tümen Komutanı Binbaşı İbrahim (Çolak) Bey Yunan 5. Tümeni'nin, Kırgız Dağı'na doğru bir hareketle, Türk sol kanat mevziilerini kuşatacak şekilde, on kilometre doğudan kollar halinde ilerlemekte olduğunu, bu kesime özellikle dikkat edilmesi gerektiğini söyler.[249]

Gerçekten de bu kesimde 12. ve 4. gruplar arasındaki açıklığı örtmekle görevli 2nci Süvari Tümeni, Yunan 5. Tümeninin bir buçuk alay kadar kuvvetle yaptığı taarruzu karşılayamayarak çekilmeye başlamıştır. İki saat kadar sonra, düşmanın taarruzunu daha çok cephe sol kanadına kaydırdığını fark eden Halit Bey geride ihtiyattaki 11inci Tümenin iki alayını da 57nci Tümenin yanına, mevziiye sürer.[250]

Miralay Ali Hikmet (Ayerdem) Bey tümen kolbaşısıyla Hacıbektaş Bayırı'na geldiğinde 57nci Tümen hatlarının bozulmaya, askerin çekilmeye başladığını görür. Öndeki 126. Alaydan çıkarttığı müfrezelerle bu dalgalanmayı durdurur ve çekilmeye kalkan erat yeniden mevziilerine döner. Ali Hikmet ve Mümtaz beylerin birlikte yaptıkları müdahalelerle cephe taarruzu yeniden karşılayabilir hale gelir. Bir ara düşmanın sabah taarruzunda işgal ettiği bazı tepeler de geri alınır.[251]

Grubun sağ kanadında da 8inci Tümen çok ağır taarruz altındadır. Ancak bizzat bu kesimde, cephede bulunan Halit Bey'in aldığı sert tedbirlerle cephede çözülme olmamış, Yunan 5. Tümeninin taarruzu bir ara kırılma aşamasına gelmiştir. Muharebeler bu şekilde akşama kadar sürer.

Buna rağmen her iki kanatta da durum giderek kritikleşmektedir. 8inci Tümen ihtiyatlarını neredeyse tamamen tüketmiş, sağ kanatta ise 11inci ve 57nci tümenler direndikleri mevzilerde kuşatılma durumuna gelmiştir. Bu kanadın arkasına, Kırgız Dağı

istikametinde dolaşmakta olan Yunan 5. Tümeninin önünü kesmesi, 4. ve 12. Gruplar arasındaki boşluğu kapatması için Fahrettin Bey ve Süvari Grubu bölgeye yetişir. Fakat süvarinin at üzerinde taarruzu etkisiz kalmakta, düşman makineli tüfekleri hücuma kalkan süvariyi buğday başağı gibi biçmektedir.[252]

Bunun üzerine Fahrettin Bey 11inci Tümenden bu kesime bir piyade alayı göndermesini rica eder. Ali Hikmet Bey bu talebi "*bunu Grup Kumandanı'na sormam gerek*" diyerek yanıtlamak zorunda kalır. Fahrettin Bey'in acil ihtiyaç duyduğu bu zorunluluğu Cephe Komutanlığına iletmesi sonucunda kendisine 500 kişilik depo alayı gönderilir. Ancak tamamen eğitimsiz ve tecrübesiz acemi askerler ilk ateşte dağılırlar.[253]

Gerçekten de Halit Bey kurmayları üzerinde büyük ve gereksiz bir baskı kurmakta, nefes aldırmamaktadır. Karargâhça paylaşılması gereken işlerin neredeyse tamamını kendisi yapmakta, sürekli cephede olduğundan karargâhın dışarıyla iletişiminde de sorunlar yaşanmaktadır. Bu nedenle Grup Kurmay Başkanı muharebelerin ortasında görevinden istifa etmiştir. Halit Bey tümen komutanlarının, topçu bataryalarının taktik uygulamalarına da sürekli karışmakta, görülen ve acil müdahale gerektiren durumlarda tümenler inisiyatif kullanamamaktadır. Bu durumda da Ali Hikmet Bey'in 'Deli' Halit Bey'den çekindiği için istenen alayı vaktinde gönderememesi sonucu; süvari, taarruz eden gücün önünde cephe muharebesi yapamayıp çekilmek zorunda kalır.[254]

Ali Hikmet Bey ise daha önce gönderdiği rapora bir yanıt alamadığı için grup komutanına tekrar ricada bulunarak Kırgız Dağı'ndan kuşatma yapmakta olan düşmana bir önlem alınmasını, bu önlenemediği takdirde şu anda bulundukları mevzilerde kalmanın büyük sakınca taşıdığını hatırlatır. Ali Hikmet Bey Grup Komutanının mümkünse gelerek sol kanattaki durumu yerinde görmesini ister.[255]

Halit Bey buna verdiği cevapta sağ kanattaki 8inci Tümen savunmasının kritik bir hal aldığını, bu aşamada oradan

ayrılamayacağını belirtir ve Miralay Ali Hikmet Bey'i "Sol Kanat Grubu Komutanı" yaparak tüm sorumluluğu ona verir.[256] Halit Bey, Batı Cephesi Komutanlığı tarafından gönderilen 3üncü Kafkas Tümenine güvenmekte ve Sol Kanat Grubu'nun bu takviye gelene kadar dayanmasını istemektedir. Oysa daha 11inci ve 57nci tümenlerin içinde bulunduğu durumun vahametini tam anlayabilmiş değildir. Grup her iki kanatta da cansiperane direnmektedir, ancak sol kanattan kuşatılmaktadır!

Akşam saat 18:00'da Sol Kanat Grubu Komutanı, 12. Grup Komutanına gönderdiği raporda "*Süvari Grubunun tutunamayıp çekildiğini, bu kesimdeki boşluktan Kırgız Dağı'na doğru geçen düşman alayının bir alayla daha takviye edildiğini, hatta bu kolun daha gerisinin de gelmekte olduğunu, Seyitgazi doğusundaki Hacıbektaş tepelerini geri aldıklarını ancak burada kalmalarının giderek daha sakıncalı bir hal aldığını, çünkü kuşatıldıklarını*" ifade eder. Halit Bey'in ise cevabı aynıdır: "*Direnin*".[257]

Oysa 11inci Tümende de çözülme başlamıştır. Halit Bey'in emri doğrultusunda bataryalara düzen vermek için topçuların olduğu sırta giden Sol Kanat Grubu Komutanı birliklerin çekilmekte olduğunu görür. Bu durumu duyan ve sol kanatta hâlâ normal bir muharebe olduğunu sanan Halit Bey'in tepkisi ise yine namına yaraşır niteliktedir:

> "Genel olarak subay ve erlerde son bir iki gün içinde moralin çok bozulduğunu görüyorum. Kayıtsız şartsız en küçük birlikten en büyük birliğe kadar her rütbedeki komutanlardan kesin olarak kıtalarına ve emrindekilere hakim olmalarını ve korkaklık gösterenlerin af edilmeyerek muhakkak idam edilmelerini isterim.
>
> Emrimi yerine getirmeyen kişilere karşı herhangi rütbe ve makamda olursa olsun tabancamı kullanarak duruma hakim olmak zorundayım. Tanrı ve görevim benden bunu istiyor.
>
> Diğer bir emre kadar erlerin yedirilmesi harp yükümlülüğü (tekâlifi harbiye) sureti ile sağlanacaktır. Bu emrin imza edildiği, her birlik komutanı tarafından bana bildirilecektir".[258]

Ali Hikmet Bey, grup komutanının açık "*eğer çekilirsen seni vururum*" tehdidine rağmen bütün metanetiyle sol kanatta duruma hakim olmaya çalışmaktadır. Bir kez daha, Kırgız Dağı'nı tutan düşmanın bir tümen olduğunu, Hacıbektaş tepelerini savunduklarını ve savunmaya da devam edeceklerini, ancak bulundukları mevzilerin ve çekilme yolunun Kırgız Dağı'ndan açık hedef teşkil ettiğini, geride çekilme yolunu tutabilecekleri başka bir konuma şimdi geçmezlerse ordunun da tehlikeye gireceğini, ivedi olarak Uryanbaba mevkiine çekilirlerse durumun dengelenebileceğini açıklayan bir rapor gönderir.[259]

Halit Bey ise ancak esir edilen bir Yunan subayın üzerinden çıkan haritayı incelemesi sonucunda Ali Hikmet Bey'in ne demek istediğini, Kırgız Dağı'nın sadece kendi sol kanadı için değil, ordunun geri çekilme yolu açısından ne kadar önemli bir yükselti olduğunu anlar. Elde savunulan bölgenin haritası da yoktur, muharebe öncesinde sahayı inceleyecek zaman da. Duruma hakim olan tümen komutanına güvenmemenin bedeli ise kaybedilen çok değerli zamandır. Fahrettin Bey'in kuşatma önündeki Süvari Grubu ile temas kurması ve eğer bu grup kuşatmayı engelleyememişse, önerdiği hatta çekilmekte serbest olduğunu bildiren emri Sol Kanat Grubu Komutanı'na sonunda gönderir. Saat 20:45'tir.[260]

Oysa Sol Kanat Grup Komutanı bu emri aldığında Kırgız Dağı'na yerleşen Yunan 5. Tümeni çoktan Hacıbektaş sırtlarını kuşatmaya başlamış, 57nci Tümen mevzilerine taarruza koyulmuştur. Sabahtan beri zaten fazlasıyla hırpalanan bu hattaki iki tümen sonunda çözülür ve çekilme başlar. Neyse ki bütün muharebe boyunca başarılı bir eşgüdüm sağlamış olan iki tümen komutanının kurmayları Uryanbaba'ya çekilerek mevzilenme planından haberdardır. Bu nedenle çekilme bozgun şeklinde olmaz ve kıtalar Seydi Çayı kuzeyine başarıyla alınır.[261]

Halit Bey ise solundaki 4. Grubun da Kıravdan kesimine çekilmekte olduğunu ve iki grup arasındaki gediğin daha da açılmaya başladığını öğrenince sadece sol kanadını değil, bütün

grubu Yeniköy istikametine çekmeye karar verir. Çekilme emri gece yarısından itibaren geçerli olacaktır.[262]

12. Grup cephesinde yaşananların bütün ordunun geleceğini doğrudan etkileyeceğini bilen Mustafa Kemal Paşa, bu kesimde olan biten her şeyi Ankara'dan takip etmektedir. Halit Bey'in çekilme kararını duyunca bütün Batı Cephesi Karargâhı'nın aklından geçirip de dile getiremediğini söyler: "*Eğer muharebelerin sonucu lehimize değilse, Kırgız Dağı'ndaki düşman tümeni bütün orduyu tehlikeye düşürecektir. Böyle bir durum söz konusuysa, bütün ordunun çekilmesi söz konusu olabilir*". Mustafa Kemal Paşa'ya göre çekilmek için bile olsa, Kırgız Dağı'ndaki Yunan 5. Tümeninin tehdidinin ortadan kaldırılması şarttır. Bu nedenle Halit Paşa'ya bu düşmana taarruz ederek oradan atmasını öğütler. Ancak 12. Grup kıtaları çoktan taarruz düzenini yitirmiş, Yeniköy yoluna düşmüş durumdadır.[263]

12. Grup 21/22 Temmuz gecesi Yeniköy'e kadar yaklaşık on kilometrelik, sonra da ertesi gün sabaha karşı gelen cephe emriyle 17,5 kilometrelik bir yürüyüşle Mahmudiye'ye varır. Çok büyük bir düzen içinde gerçekleştirilen bu intikalde grubun tümenleri hiç fire vermez, hedeflenen noktalara zamanında ulaşılır.[264]

Artık durumun önlenemez şekilde aleyhte geliştiğini gören İsmet Paşa, 21 Temmuz gece saat 22:30'da orduya Pomaklar-Alpu-Mahmudiye-Çifteler hattına çekilme emrini verir. Süvari Grubu ve 3üncü Kafkas Tümeni de Sivrihisar istikametinin emniyetini sağlamak için Çifteler'de kalacaktır. Ordunun yeniden muharebe yeteneği kazanabilmesi için en az beş on günlük bir süreye ihtiyacı vardır ve düşmanla temas halindeyken bu mümkün değildir. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'nın Kütahya Muharebesi sonrasında önerdiği gibi, bu hatta kesin muharebe kabul edilmeyecek, düşmanla araya ciddi bir mesafe konacaktır. Bunun için düşünülen güvenli alan ise Sakarya Nehri'nin doğusudur.

21/22 Temmuz 1921 gecesi Seyitgazi-Mahmudiye arasında çekilen kollardaki pek çok subayın zihninde Balkan felaketinin

hayaletleri dolaşmaktadır. O acıyı yaşamış olanların hepsinin aklındaki düşünce aynıdır:

"*Bunun bir daha olmasına asla müsaade etmeyeceğiz*".

Etmeyeceklerdir de!

* * *

Yunan Küçük Asya Ordusu Komutanı Papoulas 22 Temmuz günü muharebelerin resmen sona erdiğini kabul ederek Savunma Bakanı Theotokis aracılığıyla Atina'ya raporunu gönderir:

> "...Büyük Eskişehir Muharebesi kahraman ordularımızın kesin bir galibiyetiyle sona ermiştir. Çekilen Türk kuvvetlerinin takibi Eskişehir'in 45 kilometre doğusuna kadar sürdürülmüştür. Geri kalan Türk kuvvetleri gece yürüyüşleri yaparak Sivrihisar ve kuzeyine doğru kaçmaktadır. Ordu şimdiye kadar sayılabilen 40 top ile birçok esir, makineli tüfek, piyade tüfeği, önemli sayıda cephane ve malzeme ele geçirmiştir..."

Türk Ordusu'nun büyük kısmının imha edildiğini, kalanınsa muharebe edemez durumda olduğunu ifade ettiği raporda krala ve başbakana söylediği şudur: "*İleri harekât öncesi hükümetin koyduğu Türk Ordusu'nun imhası, bu mümkün olmadığı takdirde uzun süre tehdit oluşturamayacak hale getirilmesi hedefine ulaştık*".[265]

Oysa bunun doğru olmadığını kendisi de çok iyi bilmektedir. Türk Ordusu çok hırpalansa da, mevcudunun neredeyse yarısını kaybetmiş ve geniş bir araziyi düşmana terk etmiş olsa da, hâlâ başlarına bela olmaya devam edebilecek, savaşabilecek durumdadır.[266]

	Şehit Subay	**Şehit Er**	**Yaralı Subay**	**Yaralı Er**	**Esir Subay**	**Esir Er**	**Kayıp** *(muhtemel şehit)*	**Firar**
Türk Ordusu	121	1.522	267	4.714	54	320	6.978	30.809
Yunan Ordusu	32	1.052	139	3.495	?	?	?	?

Türk Ordusunun onca emeğe ve kayba rağmen ellerinin arasından kayıp gitmesi aslında zafer değil, büyük bir başarısızlıktır. Menzillerinden, ikmal noktalarından uzaklaşmaktan korktuğu için, çekilen Türk Ordusunu doğru dürüst takip etmemiştir bile. Söylediği bu yalandan rahatsız olacak, birkaç gün sonra gerçek durumu açıklamak ve harekâtın devamı hakkında karar alabilmek için başbakanı Kütahya'ya davet edecektir. General Papoulas'ın Türklerden ele geçirilen askeri malzeme konusunda verdiği sayılar da gerçek değildir. Örneğin 40 değil, 18 top ele geçirilmiştir.

		Birinci İnönü Muharebesi		**İkinci İnönü Muharebesi**		**Kütahya Eskişehir Muharebeleri**	
		başında	sonunda	başında	sonunda	başında	sonunda
Personel	**Subay**	1.728	1.707	3.438	3.282	4.516	4.502
	Erat	27.571	27.340	58.980	54.186	116.091	76.267
Silah	**Tüfek**	16.080	?	34.175	31.743	62.012	40.133
	Makinalı Tüfek	147	?	290	287	704	646
	Top	67	?	104	104	162	155
	Uçak	7	?	4	4	4	4

Türk Ordusu bir yıl içinde bunun on katından fazlasını Yunanlardan sökerek alacaktır.

Ankara'daki sarışın kurt bu tahsilatın hazırlıklarına çoktan başlamıştır aslında.

22 Temmuz günü Genelkurmay Karargâhı'ndan iki tecrübeli kurmay subayı, Binbaşı İsmail Hakkı Bey ve Yüzbaşı Ali Rıza Efendi'yi Sakarya Nehri boyuna gönderir. Bu ekipte aynı zamanda İstanbul'daki Felah teşkilatı aracılığıyla Ankara'ya getirtilmiş harita subayları da vardır. Ekip hem Sakarya Nehri boyunca ve Ankara yönünde savunma hatlarını, direnekleri belirleyecek hem de Sakarya'nın Ankara Çayı birleşiminden Ilıca Deresi'ne kadar

uzunluğu boyunca ve iki yakasında da onar kilometre derinlikteki sahanın 1/100.000 ölçekli haritasını yapacaktır. Böylece bir daha hiçbir Türk komutanı ihtiyaç duyduğu haritayı esir aldığı düşman subayının ceplerinde aramak zorunda kalmayacaktır.[267]

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nin bilançosu çok ağırdır; 30.000'i aşkın er tüfekleriyle firar etmiştir. Ölü ve yaralı olarak da zayiat çok fazladır. Ordunun muharip gücü neredeyse yarıya düşmüştür. Buna rağmen Genelkurmay'ın 22 Temmuz günü verdiği emirler, kaybetmeyi bilmeyenlerin vereceği türdendir. Yunan Ordusu zafer kutladığı sırada Adana bölgesinden trene binmekte olan 5inci Tümenin yanı sıra, 9uncu Tümenin de Batı Cephesi emrine yollanması, Merkez Ordusu emrindeki 42. Alay, 15inci Tümenin hücum taburu gibi, irili ufaklı tüm birliklerin acele Ankara'ya doğru yola çıkarılması emredilir.[268]

Papoulas muharebeler bitti sanmaktadır.

Oysa söz konusu vatansa, Türk bitti demeden bitmez!

* * *

22 Ağustos 1921, Pazartesi

Uzunbey'deki ordugâhında yarım kalmış zaferi için doğacak günü bekleyen General Papoulas, Venizelosçu olmasına rağmen, kurmay başkan yardımcısına neden bu kadar güvendiğini düşünmektedir. Albay Sarıyanis Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nin sona erdiği günden beri Türk Ordusu'nun takip edilmesi, imha edilmeden ileri harekâtın kesinlikle bitirilmemesi konusunda ısrarcıdır.[269] Ancak böyle bir takip aynı zamanda Yunan Ordusunun yaslandığı güç kaynaklarından uzaklaşıp düşman içine girmesi, tam tersine Türk Ordusunun ocağına yürünmesi anlamına geldiğinden karargâhta asla bir görüş birliği oluşamaz.

Her ne kadar Başkomutan Papoulas 22 Temmuz'da muharebeler biter bitmez Uşak'taki Savunma Bakanı Teotokis'e yolladığı raporda "*muharebeler ordumuzun tam bir zaferi ile sonuçlanmıştır. Türk Ordusu artık bir enkazdır*" demiş olsa da, karargâhtaki

herkes gerçeğin böyle olmadığını, ciddi bir takibe maruz kalmadığı için Türk Ordusundan kalanın rahatlıkla Sivrihisar doğusuna çekildiğini bilmektedir. Sarıyanis'in acelesi de bundandır: "*süratli bir takiple düşmanı çekilme sırasında imha şansını kaçırdık ve düşman yeniden mevzilendi. Geçirdiğimiz her gün de yaralarını sarıp yeniden dövüşebilir hale geliyor.*"

Sonuçta bir harekât planı hazırlanır. Ancak bu kadar önemli bir kararın sorumluluğunu tek başına taşımak istemeyen Papoulas, Savaş Bakanı Teotokis aracılığıyla başbakanı ve kralı acil olarak toplantıya davet eder. Bu aynı zamanda harekât öncesi orduya da moral verecektir.

28 Temmuz 1921 günü Kral Konstantin başkanlığında Kütahya'da Savaş Meclisi toplanır. Ordu adına Kurmay Başkanı Pallis harekât planını meclise ayrıntılı şekilde anlatır. Ancak ordunun genel anlamda bu harekâtı riskli bulduğunu, sıcak bakmadığını da ekler. Başbakan Gounaris'in hükümet adına ısrarcı yaklaşımı sonucunda, Türk Ordusu'nu, ardındaki siyasi dayanağı ve tüm lojistik olanaklarını imha etmek üzere, Yunan Küçük Asya Ordusu'nun Ankara'ya yürümesine karar verilir.[270]

Ordu Komutanı General Papoulas hükümetin kararı ve kralın onayı nedeniyle Ankara Harekâtı'nı kabullenmiş gibi görünse de aslında hâlâ kararsız, ana ikmal noktalarından uzaklaşıp Anadolu'nun içine gidecek olmaktan dolayı tedirgindir. Karargâhta aynı endişeyi taşıyan başka kurmaylar da vardır. Yıllar sonra Papoulas hatıratında o günü "*ordu Ankara harekâtına karşıydı. Karar ve sorumluluk tümüyle siyasilere aittir*" diyerek anlatacaktır.[271]

Gounaris ve diğer hükümet üyelerinin harekâtı isteme nedeni ise esas olarak ülke ekonomisiyle ilgilidir; "*Eğer Türk Ordusu imha edilmezse savaş hali sürer, Yunan ekonomisi asla düze çıkamaz*". Ayrıca Yunan Ordusu'nun temel destekleyicisi olan İngilizlere göre Sevr Anlaşması'nı reddeden Ankara'nın mutlaka diz çöktürülmesi, "*paçavra*" diyerek yırttığı Sevr'i imzalamaya kendi ayaklarıyla gelmesi gerekmektedir. Bu amaçla İstanbul'daki İşgal Orduları Komutanlığı'nca gönderilen askeri müfettiş Albay Nairne Yunan

Ordusu'nu "*eksiksiz bir savaş makinesi*" olarak tanımlamıştır.[272] O halde bu ordu kendisine yapılan yatırımın hakkını vermelidir.

Kontoules üç hafta önce Ankara'ya yürüme kararı alan savaş meclisini düşünür; Genelkurmay Başkanı Dusmanis sessiz, etkisiz. Savaş Bakanı Teotokis ise alabildiğine hırslı, istekli. Oysa Yunan silahlı kuvvetlerinin en tepedeki bu iki ismi birbirine düşman.[273]

Başbakan Gounaris'in öncelikleri ekonomi ve Venizelos'un mirasının altında ezilmeme kaygısı. Askerliğe de, orduya da yabancı. Doğru kararı vermeye değil, harekâtın devamı için orduyu ikna etmeye gelmişler.

Bir de Danimarka'dan ithal Kral Konstantin var ki, onun durumu da ilginç; orduyu ziyarete gelen Efes metropolitiyle sohbette "*savaş meclisinde alınan hiçbir kararda etkisi olmadığını*"[274] itiraf edecek kadar çaresiz. Etrafında olan biten her şeye vâkıf ama olayları akışına bırakmış durumda.

Kontoules ilk kez Kallidopoulos'un yüzüne bakarak konuşur:

> "Anlıyor musun Periklis? Bir ay önce Kütahya'da masada birbirine güvenmeyen bir grup asker ve yönetici; ama 120.000 kişilik bir orduya akıtılan onca kaynak, yani Yunanistan'ın geleceği için alınması gereken de bir karar vardı".

Bir de karargâhtaki hükümetin askeri danışmanı General Stratigos vardır ki, hem bütün olayların dışında hem de aslında tam merkezinde olarak, başlı başına tartışılması gereken bir karakterdir. Örneğin, Kütahya Savaş Meclisinden bir gün önce bu tuhaf adam, Başbakan Gounaris ve Albay Sarıyanis bir toplantı yaparlar. Burada Kralcı Gounaris, Venizelist Sarıyanis'ten harekâtın başarı ihtimali hakkında bilgi alır. Ertesi gün mecliste harekât planını anlatan ve sonuç olarak "*Ordu bu harekâta karşı*" diyen Kurmay Başkanı Pallis'e "*ama bütün kurmaylar sizin gibi düşünmüyor*" cevabı vererek ordu-siyaset arasındaki görüş ayrılığını karargâhın içine de sokar.[275] Artık dizginler Gounaris'in elindedir. Kral ise, bir tiyatrodaymışçasına, olan biteni sadece izler, sonuçta

hükümetin önerisiyle harekât planına "*tamam*" der. Papoulas içine sinmese de, kralın onayladığı harekâtı uygulayacaktır.

Harekâtın hedefi: "*Türk Ordusu ve ardındaki siyasi dayanağın, yani Millet Meclisi'nin imha edilmesi, bu mümkün olmadığı takdirde Milli Mücadele'nin üssü konumundaki Ankara ile Eskişehir arasındaki demiryolu ve benzeri lojistik unsurların ortadan kaldırılarak Türk Ordusu'nun uzun bir süre sorun olamayacak hale getirilmesi*" olarak konmuştur.[276]

Bunun anlamı şudur; bu kez Yunan Ordusu işgal için değil, daha önceki işgal ettiği yörelerdeki egemenliğinin önündeki tehdidi, Mustafa Kemal'i ve ordusunu yok etmek için gelmektedir.

12. Tümen Komutanı Kallidopoulos başıyla onaylar: "*İşte efendim, sorunuzun cevabı. Bu yüzden buradayız. Madem hedef Türk Ordusunu yok etmek, onlar nerede isterse orada savaşmak zorundayız. Bu yüzden buraya, bu çöl gibi susuz, kuru, çorak bozkırın ortasına geldik*".

Müstahkem mevkilerinden, yani Eskişehir ve Afyon'dan 250-300 kilometre mesafede bir cepheye harekât düzenleyecek olan ordunun ikmali en büyük sorundur. Bu amaçla cepheye yakın menzil noktaları oluşturulur. Plana göre harekâta toplam dokuz piyade tümeni ve bir süvari tugayı katılacak, 120.000 kişinin iaşesi ve ikmali de bu dokuz tümenin cephedeki yayılımlarına göre Eskişehir-Ankara demiryoluyla cephe hattına taşınacaktır. Alpu'da kurulan merkezden I. ve III., Seyitgazi'dekinden de II. Kolordunun ikmali sağlanacaktır. 600'ü üç tonluk, 240'ı bir tonluk toplam 840 kamyon ve çok sayıda yük hayvanı nakliye kollarında kullanılacaktır. Muharebelerde yaralanacak askerler için de Eskişehir'de 2.000, Seyitgazi'de 400 yataklı hastaneler kurulmuş, cepheye yakın ordugâhlarda görev yapacak çok sayıda da seyyar sağlık birimi teşkil edilmiştir. Albay Sarıyanis ve diğer kurmaylar bu planı daha önce üç kez karşılaştıkları Türk Ordusuna göre hazırlamışlardır.[277]

10 Ağustos 1921 sabahı Yunan Küçük Asya Ordusu Ankara Harekâtı için yürüyüşe geçer.

Bilmedikleriyse, bu kez karşılarında tüm planları bozmak için gelmiş sarışın bir kurt vardır!

* * *

22 Ağustos 1921, Pazartesi
Saat 18:00

Bozkırın üzerine alaca karanlık çökmüş, Mangal Dağı'nın güneybatı yamaçlarındaki öncü mevzilerde erat istirahate çekilmiştir. Büzülerek iki büklüm oturan iki asker belli belirsiz söylenmektedir; "*sözde siper bunlar!*"

Gerçekten de Mangal Dağı neredeyse tamamen yuvarlak hatlı kayalarla kaplı, toprağı yok denecek kadar az, üzerinde ot ve dikenden başka bir şey yetişmeyen bir tepedir. Günlerdir asker ve köylüler uğraşa uğraşa ancak dizkapağına gelen bu hendekleri kazabilmişlerdir. Çıkan kaya ve toprağı çukurların önüne yığınca bu hatlar az çok sipere benzemiştir. Bunca uğraşının sebebi dağın cephe hattının en güney ucunda yüksek, sahip olana ateş üstünlüğü sağlayacak bir direnek yapabilmektir. Binbaşı Şükrü Bey yanındaki topçu gözetleme subayına eliyle Türbetepe istikametini işaret eder: "*Sanki bütün tepeler askermiş, içtimada komutan -tehlikeli bir görev var- deyince bizimki bir adım öne çıkmış gibi*".

5[inci] Tümen 4 Ağustos'ta yapılandırılan 2. Grup emrinde, Afyon-Konya kesimini savunmak üzere Gaziantep'ten yola çıkarılmıştır. Yarbay Kenan (Dalbaşar) Bey komutasındaki tümen daha önce Yunanlarla hiç savaşmamış, bu nedenle başta aktif muharebe sahasında dövüşmekle değil, grubun diğer üç tümeniyle birlikte, cephe güneyinden gelecek Trikupis grubuna önleme yapmakla görevlendirilmiştir. Bu plan yapıldığında henüz Yunanların taarruz stratejisi kestirilememekte, hangi tümenlerinin hangi kesime kaydırıldığı anlaşılamamaktadır. Ağustos başında Afyon'daki Trikupis Grubu'nun üç tümeni olduğu bilinmekte, bu tümenlerin cephe güneyinden yekpare şekilde harekâta katılması beklenmektedir. Oysa daha sonra bu gruptan sadece 9. Tümenin cepheye gönderildiği, diğer iki tümenin ise cephe hattının

sağ ve sol kanatlarına yaklaşarak emniyet tertibatı alacağı anlaşılır. Bu durumda Afyon kesimini örtmek için yalnızca 6ncı ve Mürettep Tümenler bırakılarak, 9uncu ve 5inci tümenler cepheye hareket ettirilir.[278]

Tümenin Topçu Alayı Kumandanı Binbaşı Şükrü Bey hâlâ bu koşuşturmalı iki haftanın yorgunluğunu taşımaktadır. Alayın son iki bataryası daha bu sabah cepheye ulaşmış, insanüstü çabalarla Mangal Dağı'nın kuzey yamaçlarında sütreye sokulmuştur. Dağın hemen kuzeybatı komşusu olan Türbetepe'ye de Maraş bölgesinden gelen 9uncu Tümen yerleşmiştir. Bu iki önemli direneğin arası ise Demirözü Vadisi'dir ki, dört kilometreyi aşan açıklığıyla Haymana'ya kadar uzanan bir yol gibidir.[279] Binbaşı düşüncelidir; "*Mangal Dağı ve Türbetepe! İkisinin toplam cephe uzunluğu 15 kilometre! Ve karşımızda nereye taarruz edeceği belli olmayan üç tümen var!*"

Aslında o da, rasat subayı da bilmektedir ki düşmanın bu vadiye, dolayısıyla vadiyi koruyan iki tepeye saldırmaması imkansızdır. Binbaşı da Tümen Komutanı Kenan Bey'le konuşmuş, altı topla bu kadar geniş bir cepheyi perdelemenin imkansızlığını anlatmıştır. Ama yapacak bir şey yoktur; 9uncu Tümenin dokuz topuyla birlikte, yardımlaşarak 15 kilometreye mermiden duvar öreceklerdir. Yani her kilometreye bir top!

Oysa Şükrü Bey şanslıdır; bir ay önce Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde dövüşen tümenlerin topçularını tümüyle tümen komutanları idare etmiş, bu nedenle Türk Ordusu zaten az sayıda olan topunu etkili kullanamamıştır. Şimdi ise tümenlerin topçu komutanları bataryaların kullanımında serbest bırakılmıştır. Tümen komutanı sadece atış hedefini, amacını ve zamanını yanındaki topçu irtibat subayına söyleyecek, uygulamaya müdahale etmeyecektir.[280]

Tam Şükrü Bey "*piyade mevzilerinden şu an karşı taraf nasıl görünüyordur acaba?*" diye aklından geçirirken yanı başında tanıdık bir ses duyar: "*Şükrü Bey, hazırlığımız tamam mı? Cephane takviyesi yapıldı mı?*" Yarbay Kenan Bey karanlığın içinden bir anda çıkagelmiştir.

"*Evet kumandanım, bataryalar hazır. Obüslerin mermilerinde hâlâ eksik var ama Grup Karargâhı yola çıkarıldığını, gece yarısı gibi elimizde olacağını söyledi*".

Binbaşı kafasını kurcalayan soruyu daha fazla kendine saklayamaz: "*Kumandanım, üç gündür taarruz bekliyoruz. Yarın başlar mı sizce?*"

Gerçekten de Batı Cephesi Komutanlığı üç gün önce "*düşmanın 19-20 Ağustos tarihlerinde taarruzunun beklendiğini, tüm kıtaların hazırlığını bir an evvel tamamlaması*" emrini tebliğ etmiştir. Üç gündür ileri mevzilerdeki emniyet müfrezeleri elleri tetikte, uyumadan düşmanın yolunu gözlemektedir. Kenan Bey gülümser; "*Ben yukarı, muharebe idare mevkiine gidiyorum. Sen de dinlen biraz Binbaşı, yarın çok uzun bir gün olacak.*"

Kenan Bey haklıdır. Ertesi gün hayatının en uzun günü olacaktır.

* * *

Polatlı-Ankara arasında şirin, kendi halinde bir bozkır köyü olan Alagöz kurulduğundan beri en hareketli günlerini yaşamaktadır. Hele bu gece dere boyunca iğde ve söğüt ağaçlarının sakladığı tek katlı bazı evlerin arasında belirgin bir telaşın koşuşturma sesleri duyulmaktadır. Dereden az uzakta, köyün ileri gelenlerinden Ali Ağa'nın evi ise âdeta arı kovanı gibidir. Kapıda çakı gibi dimdik ve tepkisiz duran iki kara zıpkalı Giresun uşağının arasından subaylar girip çıkmakta, raporlar gelmekte, pusulalar gitmektedir. Günlerin gerginliği ve uykusuzluğu tüm komuta kademesi gibi İsmet Paşa'nın sapsarı yüzünden de okunmaktadır.[281] Ayağa kalkıp pencereye doğru yürür. Karşı yamaçta ihtiyatların çadırları belli belirsiz, hayaletler gibi tepeye doğru uzanmaktadır. Düşman uçaklarının karargâhın yerini bulamaması için koca ordugâhta birkaç ateş yakılmış, erat etrafında oturmuş, tevekkülle kıyameti beklemektedir; "*Yarın her şey başlar*".

Hazırlıklar olabildiğince tamamlanmış olsa da, temkinli kişiliği yüzünden İsmet Paşa hâlâ tedirgindir. Tepenin ardından Haymana'yı görebilecekmiş gibi gözlerinin daldığı sırada her zaman

içini ferahlatan rahatlatıcı ses ona yanıt verir: "*Rahat ol İsmet. İki hafta öncesini hatırla. Biz hazırız, şimdi Papoulas düşünsün*".

Başkomutan haklıdır.

İsmet Paşa bir anda on iki gün öncesine, ileri karakollardan "*Yunan Ordusu harekete geçti, geliyorlar*" mesajını aldıkları 10 Ağustos gününe gider.

Parçaları birbiriyle değiştirilerek kullanılan üç keşif uçağı Yunan kıtaların tayini için yetmemektedir. Buna başlangıçta çoğu Yunan tümen alaylarının birbirinden kopuk ilerlemesi de eklenince, öncü müfrezelerimizin yaptığı keşifler karargâha çelişkili raporlarla geri döner.

Türk Ordusu bir yandan Sakarya boyunda kendi hazırlığını yapmakta, bir yandan da düşmanının stratejisini anlamaya çalışmaktadır.

10 Ağustos 1921 itibariyle bilinenler:

Eskişehir-Ankara demiryolu kuzeyinden iki tümenin, güneyinden üç tümenin, Seyitgazi üzerinden iki tümenin yürüyüş halinde olduğudur. Bununla birlikte bu iki hat arasındaki geniş koridor boyunca doğuya yürüyen muhtelif kollardan bahsedilmektedir; "*bu düşmanın en fazla on bir tümeni yok muydu? Kaç tümenle geliyor?*"

Oysa Sakarya boyuna yürüyen toplam Yunan piyade kuvveti dokuz tümendir:

General Kontoules'in I. Kolordusu: 1., 2., 12. tümenler

Prens Andreas'ın II. Kolordusu: 5., 9., 13. tümenler

General Polimenakos'un III. Kolordusu: 3., 7., 10. Tümenler.[282]

Süvari Tugayı, topçu ve destek kıtaları hariç Yunan piyade gücü 75.900 tüfekten oluşmaktadır.[283]

Ayrıca plana göre tüm taarruz hattını örtme/koruma göreviyle, Trikupis'e bağlı 4. Tümenin sağ, 11. Tümenin ise sol kanattan cephe iki ucuna yaklaşması gerekmektedir. Ancak Papoulas'ın Kütahya'daki hesabı Haymana çarşısına uymayacak, Alagöz'deki sarışın kurdun hazırladığı acı bir sürpriz Yunan Ordusunun kolunu kanadını kıracaktır.

* * *

Fahrettin (Altay) Bey'in Süvari Grubu bir yandan ilerleyen düşmana taciz taarruzları yaparak geciktirmeye çabalarken diğer yandan da ilerleme yönünü kestirmeye çalışmaktadır. Görünen odur ki Yunan Ordusu dümdüz, Sivrihisar-Seyitgazi arasından Polatlı istikametinde ilerlemektedir. O buhranlı günlerde Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa bir yandan 5inci ve 9uncu tümenleri güneyden, Mürettep Kolordu'yu Kocaeli bölgesinden cepheye yetiştirme, öte yandan da taarruz bölgesini kestirme gibi büyük sorunlarla boğuşmaktadır. Türk Ordusunu yok etmeye gelen Papoulas Türkler nerede isterse orada savaşmak zorundadır, ancak muharebe alanının neresinden ve ne şekilde taarruz edeceğini kestirmedikçe bu bir üstünlük olmaktan çıkmaktadır; "*Toplam 200 kilometre uzunluğunda bir hat, ama neresinden?*"

İşte bu noktada Kocaeli'den hareket eden Mürettep Kolordu'nun cephe kuzeyine bir an evvel yetişmesi çok büyük öneme sahiptir. Zaten cephede olan tecrübeli 1inci, 11inci ve 41inci tümenlerin yanı sıra milis müfrezelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan yeni 17nci Tümen nedeniyle "tertip edilmiş" anlamında, Mürettep Kolordu olarak adlandırılan birliğin deneyimli komutanı Kâzım Fikri (Özalp) Bey ise İsmet Paşa'nın bu dar zamanda en büyük güvencelerindendir. "*Acil olarak cephe kuzey kesimine yetiş*" emrini aldığında derhal yola çıkan Kâzım Fikri Bey'in 17inci Tümeni 151 subay, 2.548 er (1.645 tüfek) ve 4 top, 21inci Süvari Alayı ise 28 subay ve 370 erden oluşmaktadır.[284]

Bununla birlikte Mütettep Kolordunun İzmit yöresindeki Rum çetelerini imha ve bölgedeki Yunan 11. Tümenini tespit gibi görevleri de vardır. Kolordu Sakarya boyuna intikâl edince bu görevleri kim üstlenecektir? Bunun için de Kocaeli'de iki topluk bir batarya, Kaynarca Komutanlık Karargâhı, İpsiz Recep, Milli, Bağımsız Süvari, Akhisar, Üçalan müfrezeleri ile Yıldırım Taburu'ndan oluşan yaklaşık 1.000 kişilik bir kuvvet bırakmıştır.[285] Mürettep Kolordu 17nci Tümeni ile Nallıhan kuzeyine ulaştığında Cephe Karargâhından şu emri alır:

"Düşmanın 19-20 Ağustos günlerinde kesin taarruza geçmesi beklenmektedir. Düşmanın konaklama ve depo noktalarına yapılacak baskınlar ve cephe gerisindeki kıtalarına yapılacak taarruzlar hem cepheye ikmâli karıştıracak hem de bu kıtaları cepheden uzak tutacaktır. Kolordunuzun cepheye getirmeyip İzmit bölgesinde bıraktığı süvarilerle en güvendiğiniz milis müfrezelerinin özellikle Bozhöyük - Karaköy hattında düşman menzillerine ve depolarına taarruz etmesi, diğer müfrezelerin de düşmanı tespit etmesi (sabit tutması)..."[286]

16 Ağustos 1921 Salı

Düşman dokuz piyade tümeni, bir süvari tugayı, 286 top ve 2.768 makineli tüfeğiyle üç koldan Ankara'ya yürümektedir. Gecenin en karanlık, ufkun en belirsiz olduğu vakittir.

Günde 40 kilometre yürüyen Mürettep Kolordu hâlâ cepheden 150 kilometre uzaktadır. İsmet Paşa'nın hasretle yolunu gözlediği 17nci Tümen giyim kuşam itibariyle askerden çok silahlandırılmış 2.000 çiftçi gibidir. Tümen 13 Ağustos'tan beri yeni kurulmuş taburları, alayları yoldan toplayarak Polatlı'ya, cepheye yetişmek için yoldadır;

Göynük'ten 9uncu Süvari Alayı, Düzce'den süvari müfrezesi, Mudurnu'dan piyade taburu...

17 Ağustos günü bir haftadır dümdüz Polatlı'ya doğru ilerleyen düşman aniden güneye çark eder, taarruz çıkış hatlarına yaklaşmaya başlarlar. İsmet Paşa bu harekete bir anlam veremez. Onun bulduğu açıklama "*Papoulas bizim hattı Sivrihisar'da bekliyordu. Daha geride cephe kurduğumuzu anlayınca ileri karakollarla uğraşmadan güneye döndü*" şeklinde olur.[287] Oysa Yunan ordu karargâhı Akşehir'den yola çıkarılan 5inci ve 9uncu tümenlerin tüm kıtalarının henüz cepheye ulaşmamış olmasından tutun, bu tümenlerin cephenin neresinde mevziiye gireceğine kadar çok ayrıntılı bilgi sahibidir.[288] Karargâhlar ve birlikler arası şifreli telgraf görüşmelerini çözebilen dostları Yunan Ordusu'na istihbarat desteği de sağlamaktadır. Gerçekten de cephe güney kanadını savunacak Selahattin Adil Bey'in 2. Grubu Adana'dan, Mardin'den,

Akşehir'den parça parça gelmektedir: Önce 9uncu Tümen, ardından 5inci Tümen!

Giresun gönüllülerinin Binbaşı Hüseyin Avni Bey komutasındaki 42nci Alayı Giresun'dan, Topal Osman Ağa'nın 47inci Alayı ise Koçgiri İsyanı'nı bastırma görevinden gelerek Ankara'nın doğusunda buluşurlar. Aba-zıpkalılar bir hafta sonra horon oynar gibi ölüme koşacaktır. Bir millet seferber olmuş; işçi karıncalar gibi, Türkiye'nin dört yanından Ankara'ya asker, silah, mühimmat, giyecek, gıda malzemesi taşımaktadır.

Gecenin en karanlık vaktidir.

Başkomutan Mekteb-i Harbiye'den arkadaşı Kâzım Fikri 'Özalp' Bey ve kolordusunun yaptığı akıl almaz yürüyüşü düşünür:

"Türk olmak zordur, dünyayla savaşırsın.

Ama Türk olmamak daha zordur; çünkü Türk'le savaşırsın!"

* * *

Genelkurmay ve Batı Cephesi Komutanlığının tahmini, cephenin kuzey kesiminde 19 Ağustos, güneyde Ilıca Deresi boyunca ise 20 Ağustos'ta Yunan taarruzunun başlayabileceği yönündedir. Gerçekten de Yunan kolorduları cephe hattımızın karşısındadırlar. Bu nedenle İsmet Paşa komutanlara gece yarısı gönderdiği emirde "*grupların 19 Ağustos sabahından itibaren cephede muharebe düzeni almış olmalarını*" ister.[289]

19 Ağustos 1921 Cuma
Saat 05:00

Mehmet siperde, eller tetiktedir!

Keşif imkânları kısıtlı olsa da, Yunan tümenlerinin güneye doğru hareketi, asıl sonuç arayacakları yerin burası olduğunu düşündürmektedir. Karargâh Kızılkırma-İkiztepeler hattının süratle tahkim edilmesini emreder. Satranç tahtası büyümektedir!

Batı Cephesi Komutanlığı, başkomutanın savunma hattına dahil edilmesini istediği Mangal Dağı'nın ise "*bağımsız muharebe verebilecek şekilde tahkim edilmesini*" emreder.

Nitekim dört gün sonra küçük kıyamet burada kopacaktır!

Yunan tümenleri taarruz düzenine girerken Batı Cephesi Karargâhındaki sinirli havanın sebebi hâlâ çözülemeyen keşif sorunudur. Yunan kıtalarının son durumları bilinmeden, yarısı kadar kuvvetle nasıl savunma yapılabilir?

Hava keşfi yapılamaması bir yana, keşif kollarından da sağlıklı veriler gelmemektedir. Örneğin Mihalıççık koridoruyla Porsuk kuzeyinden iki Yunan tümeni (25.000 kişi) geldiği söylenmekte, daha sonra bunun sadece iki alay (9.000 kişi) olduğu anlaşılmaktadır.[290] Sonunda bu durumun keşfe giden askerlerin Yunan tümenlerini de bizimkiler gibi 4.500 kişiden ibaret sanmalarından kaynaklandığı fark edilir; bir Yunan alayı yaklaşık bir Türk tümeni boyutundadır.[291]

Keşfe tecrübeli subaylar gönderilmeye başlanır. Artık hataya yer yoktur!

Gruplardan tümenler, tümenlerden alaylar alınıp başka gruplara, tümenlere kaydırılmaktadır. Her keşif raporu cephedeki yerleşimin, intikallerin yeniden düzenlenmesine neden olur. Hepsi dokuz adet olan ağır toplar cephede dolaşmadık yer bırakmaz.

Karargâh tecrübeli askerlerin ağırlıkta olduğu kıtaları taarruz sıklet merkezine koymaya çalışmaktadır. Ama orası neresi olacaktır? Her ihtimale karşılık güçlü ihtiyat tümenleri oluşturulmaya çalışılır; çünkü muharebeleri ihtiyatlar kazanır.

Polatlı-Haymana arasında tüm kıtalar hareket halindedir.[292]

Sakarya'nın doğusu arı kovanı gibidir. Papoulas da bu kovana elini sokarak hayatının hatasını yapacaktır!

Alagöz'de başkomutanın yanından ayrılan İsmet Paşa zifiri karanlıkta dere kenarındaki tek katlı ikametine giderken aklı daha önce Papoulas'la yaptığı üç muharebededir.

"20 Ağustos 1921
Saat 03:30
22 Sayılı Cephe Emri

Düşmanın kuzey grubunun asıl kuvvetleriyle sağ kanadımızda, Hamam geçitleri karşısında olduğu anlaşılıyor. İki günlük duraklama sırasında Sakarya güneyine, ordu sol kanadına kuvvet kaydırıp kaydırmadığı anlaşılamamıştır. Bütün gruplar bunu anlamaya çalışmalıdırlar".[293]

İsmet Paşa bir ay önce Kütahya-Eskişehir'de düştüğü "baskın taarruz" tuzağına bir daha düşmemek için tüm imkânları kullanarak düşmanın dokuz tümenin çoğunun toplandığı kesimi anlamaya çalışmaktadır.

Kütahya Eskişehir Muharebeleri'nde yaşanan bir diğer önemli sorun da firar konusudur. Hıyanet-i Vataniye Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri bunun önüne geçememiş, daha radikal bir çözüm geliştirilmesi gerekmiştir; yerinde idam!

Elbette bu sorunun pek çok nedeni vardır; subay zayiatının çok olması, başıboş kalan eratın bilmediği topraklarda kontrolsüz kalması gibi. Bu nedenle cephe komutanı bulunan çözümün bütün orduya duyurulmasına karar verir:

"Son muharebede bazı birliklerde disiplinsizlikler görüldüğü, bunda erlerle daha sıkı temasta bulunan bölük ve tabur komutanlarının sorumluluk hissesinin daha büyük olduğu, muharebe ve yürüyüşlerde kıtaların inzibat altına alınmadığı, muharebenin en tehlikeli anlarında subayların telâşlanması ve serinkanlılıklarını koruyamamaları astlarına kötü örnek olmaktadır. Halbuki erin gözü her zaman subayların üzerindedir. Bu muharebelerde bazı subaylar önemli görevlerini ihmal ettiler. Yürüyüşlerde birliklerine hâkim olamayıp birliklerinin ellerinden çıkmasına sebebiyet verdiler. Bu subayların daha sonra kıta ağırlıklarında dolaştıkları tespit edildi. Aslında muharebede herhangi bir sebeple kıtasını kaybeden subay ve erlerin hiç vakit kaybetmeden en yakın

birliğin emrine girmesi ve o kıtadan hizmet istemesi gerekir. Muharebeler, ancak bütün maddi ve manevî kuvvetlerin harcanıp tüketilmesiyle kazanılabilir. Bu şekilde boşta dolaşan subay ve erler kendi gücünden vatan ve milleti mahrum bırakmış olacağı dolayısıyla hıyanet etmiş sayılır. Bu gibiler en ağır cezayı hak ederler.

(a) Ateş hattının hemen gerisinde gruplar ve tümenlerce hafif makineli tüfekli inzibat müfrezeleri bulundurulacak ve muharebe hattından yarasız olarak ayrılıp cephe gerilerinde dolaşan subay ve erler hemen idam edilecektir. İnzibat müfrezelerinin atlı olması lâzımdır.

(b) Muharebede yaralanan erlerin geriye yollanması hususunun kesinlikle ve pek dikkatli bir şekilde düzenlenmesi lâzımdır. Hafif ya da ağırca yara almış bir erin peşine üç dört silahlı er katılarak avcı hattından geri çekildiği görülmüştür. Bazı tecrübesiz subayların da yaralandığı zaman bölüğün başçavuşunu yanına alarak geriye gittiği anlaşılmıştır. Yaralıların sadece sıhhiye erleri tarafından taşınması işi kesin olarak düzenlenmelidir. Avcı hattından (asıl muharebe hattından) yaralılara yardımcı muharip er vermemek için birlikler tezkereci erlerini bir miktar arttırabilirler.

Sıhhiye bölükleri, avcı hattının yakınlarından yaralıları toplayabilecek tertipleri almalı; tümen, alay ve taburlar her muharebede, yaralı toplama ve sargı yerlerini emirlerinde açıklamalı ve erlere de bu gibi yerler bildirilmelidir. Bu hizmetin iyi düzenlenmesi bize çok şey kazandırabilir.

Sıhhiye bölükleri ve seyyar hastaneler, bu muharebede yalnız kendi eşyalarını taşımışlar, yaralılara önemli bir faydaları dokunmamıştır.

(c) Bu muharebede (Kütahya, Eskişehir Muharebeleri) erlerin çoğu elinden yaralı idi. Bunların büyük bir kısmının kendi kendilerini yaraladıkları ve bir daha kabza kavramamak için sağ ellerinin başparmaklarını veyahut tetik çekmemek için işaret parmaklarını kopardıkları meydana çıkmıştır. Bundan sonraki muharebelerde elinden yaralananlar en tehlikeli yerlerde kullanılacaktır. Bu karar erlere iyice anlatılacak ve böyle işlem yapılacaktır.

(d) Muharebede cephane bütünlemesi birliklerde daima geriden ileriye ve mevcut olan silâhsız erlerle yapılacaktır. Avcı hattından her ne sebep ve suretle olursa olsun tek erin dahi geri gitmesi kesinlikle önlenecektir.

(e) Muharebe ve ateş sırasında sükûnetini kaybeden bazı erlerin, sağa sola bakındıkları ve subayına bağırdıkları işitilmiştir. Bu gibi erlere ibret teşkil edecek şekilde ceza verilmelidir. "Cephanem bitti", "Alman fişeği var mı?", "Rus fişeği var mı?" diye bağırarak durum ve yerini düşmana belli eden erlere de derhal ibret cezası verilmelidir.

(f) Ağırlıklarda görev alan ve ağırlıkla beraber hareket etmeye zorunlu olan yardımcı sınıf subaylarıyla erlere ve hizmet erlerine tümenler tarafından mühürlü birer vesika verilecektir. Vesikasız olarak görülen subay ve erler derhal ölüm cezasına çarptırılacaklardır.

Bu emir, bütün subaylara ve ilgilendiren kısımları da erlere anlayacakları dille anlatılacaktır".[294]

Türk son ocağını savunmaktadır. Bu olağanüstü savaş, olağanüstü çarelere başvurulmasını gerektirmiştir.

Yusuf İzzet 'Met' Paşa komutasındaki 3. Grup, tecrübeli savaşçılardan oluşan tümenleriyle, Yunan taarruzunun şiddetlendiği noktaya zamanında müdahale etmesi için ordu ihtiyatıdır.

Kocaeli'den durmaksızın yürüyerek gelip yetişen Kâzım (Özalp) Bey'in Mürettep Kolordusu ve İzzettin (Çalışlar) Bey'in 1. Grubu ise cephe kuzey kesiminde mevzidedir. Burada da biri derleme, diğeri deneyimli iki grup bir araya getirilmiş, cephe dayanımı arttırılmıştır.

Miralay Selahaddin Adil Bey'in daha önce Yunan'la hiç savaşmamış 2. Grubu ile Miralay Kemalettin Sami Bey'in düşmanı iyi tanıyan 4. Grubu da cephe sol kanadına yerleşir.

Miralay 'Deli' Halit Bey'in tek tümenli 12. Grubu da cephenin ortasında olacaktır.

2nci ve 3üncü Süvari tümenleri cephe sol, 1inci Süvari Tümeni cephe sağ kanadının emniyetini sağlayacak, 14üncü Süvari Tümeni ile 4üncü Süvari Tugayından oluşan Miralay Fahrettin (Altay)

Bey'in 5. Grubu (Süvari Grubu) ise Yunan hatlarının ardına akınlar yapacaktır.

"Son keşif raporu" asla son keşif raporu olmayacak, bu dizilim ilk top patlayana kadar defalarca değişecektir. Örneğin; 20 Ağustos 1921 günü cepheye yola çıkarılan yeni 16^{ncı} ve 18^{inci} tümenler Polatlı'ya vardığında lağvedilmiş, alayları diğer tümenlere dağıtılmış olacaktır. Lağvedilen 18^{inci} Tümen'den alınan iki Giresunlu gönüllü alayından Topal Osman Ağa'nın 47^{inci} Alay'ı Koçgiri İsyanı'nı bastırma görevi dönüşü apar topar 3. Grup emrine verilir. Bu sırada 750 mevcutlu Meclis Muhafız Taburu'nun da Sincan'dan cepheye hareket etmesi emredilir.[295]

Bu koşuşturma sırasında Miralay Fahrettin (Altay) Bey'in iki buçuk tümenlik 5. Grubu (Süvari Grubu) içinse Sakarya Meydan Muharebesi çoktan başlamıştır: Onlar düşman içinde at oynatmakta, düşmanı olabildiğince geciktirmeye çalışmaktadırlar. 20 Ağustos öğleye doğru süvariler Kokar-Hacımuslu yönünde ilerleyen üç Yunan tümeni tespit eder, muharebeye girerler. Her Yunan tümeninden birer piyade alayı ve iki de süvari alayı, gruba taarruz eder. Süvariler bu üç tümeni akşama kadar oyalar![296]

Ankara'dan yola çıkarılan, yeni kurulmuş 16^{ncı} Tümen cepheye ulaşma telaşındadır. Tümenin 48. Alayı 1.100, 49. Alayı ise 800 kişidir. Cepheye varmadan lağvedilecek olan tümenin her iki alayı da Batı Cephesi Komutanlığı ihtiyatına alınacaktır. Beştepeler savunması sırasında 48. Alay'ın kumandanı Binbaşı Hasan Tahsin Bey de şehit olacak, ancak bu savunma Süvari Grubu'nun üç Yunan tümenini saatlerce oyalayarak kazandırdığı zamanın ne kadar hayatî önemde olduğunu gösterecektir.[297]

Yunanlar baskın taarruz yaptıklarını sanmaktadırlar. Oysa karşılarındaki sarışın mavi gözlü kurt bu tuzağı fark etmiş, onlara sürpriz üzerine sürpriz hazırlamaktadır. İlkinin adı "3^{üncü} Kafkas Tümeni" olacaktır.

Papoulas'ın tüm askerî geçmişini sorgulayacağı, madalya ve rütbelerin cephede kazanıldığını anlayacağı ana üç gün kalmıştır. Uçuş rotalarıyla kendini ele vermemek için mi, yoksa sadece

kibirden midir bilinmez; 18 uçakla keşif yaptırmamakta, inatla tümenlerini baskın için yürütmektedir.

Oysa Türk çoktan canını namluya sürmüş, mevzide beklemektedir!

Çelişkili keşif raporları Batı Cephesi, Genelkurmay ve Başkomutanlık karargâhlarını dolaşmakta, zaman hızla tükenmektedir. Kurmaylar harita başında bir karar vermek zorundadır: "*Taarruzun kritik noktasına müdahale edecek ihtiyat tümenleri cephenin neresinde toplanmalı?*"

İsmet Paşa ısrarcı, Fevzi Paşa ise düşüncelidir; İsmet Paşa'nın "*cephe güney kesiminde güçlü ihtiyatlar bulundurma*" konusunda üstelemesine karşı çıkmaktadır. Fevzi Paşa, cephe karargâhına son yazdığı yazıda "*Osman Ağa'nın 47inci Alayının 12. Grup emrinde cephe orta kesiminde olması ve yine bu kesimde en az bir güçlü ihtiyat tümeni daha bulunması gerektiğini*" vurgular. Düşmandan orta kesimde bir cephe taarruzu beklemektedir.[298]

Karargâhlararası rapor ve mütalaalar bu şekilde gelip giderken Süvari Grubu düşmanı cepheden uzak tutup orduya zaman kazandırmak için kendisinden üç kat büyük Yunan birliklerine taarruz etmektedir.

48inci Alay da Yahşihan'a ulaşmış, cepheye doğru yola çıkarılmıştır.

Bu yazışmaları, keşif raporlarını gören, günlerdir Yunanların hareketlerini anlamaya çalışan başkomutan duruma el koyar. İki karargâha gönderdiği emir şu şekildedir:

> "Üç tümenlik düşman kolu cephe en güneyinden kuşatma harekâtı yapacaktır. Bu kol ile Sakarya arasında en az üç tümen daha vardır ki, düşmanın Sakarya'dan İnler'e, hatta daha doğuya doğru olan hat boyunca kuşatmayla birlikte taarruza geçeceği açıktır. Yıldız Dağı ve kuzeyinden sonuca yönelik bir taarruzda bulunmayacaktır.
>
> Bu durumda Toydemir-Sabanca mevzileri ve sol kanadımız önem kazanmış oluyor. Bu nedenle 23üncü, 24üncü tümenlerle 47inci Alay Haymana'ya, 57inci Tümen Sivri'ye (Çal Dağı batı yamacı) yönlendirilmiştir."[299]

Fevzi Paşa endişesini muhafaza etmekle birlikte başkomutanını anlayacak ve bu uygulamayı yerinde bulacaktır. Çünkü aynı yazıda "*düşmanın Mangal Dağı önünde muharebeden kaçınıp daha doğudan (Tuz Gölü havzası) bizi kavramak istemesi halinde, onu muharebeye zorlamak için bizim taarruz etmemiz gerekebilir. Bu durumda burada bu kuvvete ihtiyacımız var*" demektedir.[300]

23üncü ve 24üncü tümenler İzzettin (Çalışlar) Bey'in 1. Grubu emrinde Haymana'ya ordu ihtiyatı olarak sevk edilir. En güneye, taarruz cephesine 4üncü, 5inci ve 9uncu tümenlerden oluşan Selâhattin Adil Bey'in 2. Grubu yerleşir, en sola da kanadı koruyacak 2nci ve 3üncü süvari tümenleri.

Daha önce ihtiyatta bulunan Yusuf İzzet Paşa'nın 3. Grubu emrine 7nci, 8inci ve 15inci tümenler verilir, Paşa'nın yarma yeri olarak gördüğü Demirözü Vadisi sağ kesimine mevzilendirilir.

Toydemir kesimi de Kemalettin Sami Bey'in deneyimli 4. Grubunundur.

Orta kesimde 'Deli' Halit Bey'in tek tümenli 12. Grubu, kuzeyde çok geniş bir hatta ise Kâzım (Özalp) Bey'in Mürettep Kolordusu olacaktır.

Bütün bunlar olurken Yunan II. Kolordusu açıktan kuşatma maksadıyla doğuya doğru açılmaya başlamıştır bile.

İki gün sonra muharebeler başladığında Yunan ordusunun aynen Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği emirdeki gibi davrandığı görülecek, Papoulas ise her hamlesinin anında karşılık bulması yüzünden çılgına dönecektir.

Mustafa Kemal Paşa cephenin güneyinde düşmana fark ettirmeden beş deneyimli ihtiyat tümeni toplamış, Yunan kurmaylarının üzerinde on beş gün uğraştığı, uygulamak için 120.000 asker ve onca ağırlığı bozkırda 250 kilometre yürüttüğü harekât planını tek hamleyle çöpe atmıştır.

Yani uyanık hırsız, bahçe duvarından içeri atladığında, tüm ev halkını kendisini beklerken bulacaktır!

22 Ağustos 1921, Pazartesi
Saat 23:00

Zil çalar, başkomutan derse başlar!

Binbaşı Şükrü Bey postanın getirdiği "*cephane Yaprakbayırı'na geldi. Bataryaların yanına nakliyoruz*" pusulasını okuyunca, içi rahatlar. Çadırına girerken son kez kafasını kaldırıp gökyüzüne bakar; "*Ne güzel bir gece. Gökyüzü yıldızlardan ışıl ışıl.*"

Sakarya'nın her iki yakasında sessizlik vardır.

Fırtına öncesi sessizlik!

* * *

23 Ağustos 1921 Salı
Saat 08:00

İnler Katrancı'da, Sivritepe'de öncü mevziindeki Asteğmen Ethem Sati dürbününü indirmeden mırıldanır: "*Geliyorlar!*"

Tam karşılarında, üç kilometre uzaklıktaki Yunan 2. Tümeninde telaşlı bir koşturmaca, bozulan çadırlar görülmektedir. Verilen emir gereğince emniyet müfrezeleri düşmanın son hareketlerini gözleyip tümen karargâhlarına bildirecek, sonra muharebeye girmeden ana savunma hatlarına çekileceklerdir.

Saat 09:00

Yarımdam mevkiindeki Yunan topçusu ateş hazırlığı yaparken iki piyade taburu doğrudan Sivritepe'ye yönelir. Tepeyi öylece bırakıp gitmekle vuruşup düşmanı oyalamak arasında kararsız kalan Ethem Sati Efendi sonunda kararını verir. Emrin sadece "*düşman hareketlerini gözleyip bildirme*" kısmını dinleyecektir. Teğmen söyleyeceklerini tembihleyip atlı postayı alaya doğru yola çıkarır; "*Süngü taaaaaak!*"

O günden sonra Sivritepe "*Gazitepe*" olacaktır.

Postanın getirdiği haberi dinleyen Yarbay Reşit Bey mevzideki 38. Alay efradına bakar; beklenen an gelmiştir. Haberciyi tümen karargâhına gönderecektir ki, hatırlar; komutan Şükrü

Naili (Gökberk) Bey de önceki günden beri güney tepesindeki mevziidedir. Yerleştikleri İkiztepeler Gazitepe'ye beş kilometre uzaklıktadır: "*Demek ki en geç iki saate toplar patlar*". Tepenin hemen batı yamacından Demirözü Deresi'ne doğru uzanan Perişan Sırtı'ndaki öncü mevzilere bakar. Bu uzaklıktan bile eratın çoğunu tanıyabilmesine şaşar; Samsun'dan beri birbirlerine kader arkadaşı olmuşlardır.

Saat 09:30

Albay Frangou'nun 1. Tümeni Demirözü, Valettas'ın 2. Tümeni İnler Katrancı ve Ilıca köylerine girer. Ciddi bir direnişle karşılaşmayan Yunan kıtaları süratle araziye yayılıp taarruz vaziyeti alırlar. Bu yerleşimde bir tuhaflık vardır. Mangal Dağı'ndaki 5. Tümen'in Kurmay Başkanı Binbaşı İshak Avni Bey'in kafası karışır; "*En sağdaki tümen Demirözü'nde yerleşiyor, tam Türbetepe karşısı komutanım. Bunlar Türbetepe'ye saldıracaksa, biz muharebe dışında mı kalacağız?*"

Mangal Dağı-Türbetepe hattının güneybatısında kalan Demirözü ve Büyükkonakgörmez köyleri arasındaki arazi derin ve sık vadilerle örülüdür. Albay Frangou Demirözü'nde bir alayını ihtiyat olarak bırakmış, diğer ikisini gizlice bu vadilerden Mangal Dağı güney eteklerine doğru yanaştırmaktadır.

Saat 10:00

İki kol halinde dağın güney eteklerine sokulmakta olan Yunan 1. Tümeni görüntü verir vermez, Yarbay Kenan Bey'in topçuları vadileri dövmeye başlar. Tümenin 1/38 Evzon Alayının gerisinden gelen Yunan sahra topçularıyla Skoda bataryaları ise sütreye girerek acemi atışlarla Türk mevzilerini aramaya koyulmuştur.[301] Bir önüne, iki arkasına derken, 5inci Tümen piyadesinin mevzilerini bulurlar. Önce tek tek, daha sonra hovarda bir mirasyedinin har vurup harman savurması gibi, sağanak halinde gelen obüs mermileri İshak Avni Bey'in sorusunun cevabı olur. Derhal siperlerdeki efradı hat gerisine alırlar.

Saat 14:45

Albay Frangou Türk mevzilerinin iyice ezildiğine kanaat getirince 1/38 Evzon Alayını Mangal Dağı güney-güneybatı mevzilerine taarruza kaldırır. Mangal Dağı'nda ilk bakışta Mehmet'in dostu gibi görünen kayalar parçalandıkça şarapnellere eklenmekte, serseri kurşunlar gibi dört bir yana savrulmaktadır. Diz siperinin içine yüzükoyun yatmış 14. Alay efradı ise sabırla komutanın "*kalk*" emrini beklemektedir. Beklenen kıyamet Haymana'da, Mangal Dağı'nda kopmuştur. Bu dağda bugün olacak her şey gelecek üç haftaya damgasını vuracak, Türk'ün Anadolu'daki kaderini tayin edecektir.

Yunan evzon alayı, topçusunun örtü ateşi altında, dalga dalga Mangal Dağı'na doğru ilerlemektedir. Topçu rasat subayı bataryalara düzeltme verirken söylenir: "*adamların bir alayı bizim bütün tümen kadar be!*" Gerçekten de bir Yunan alayının tüfek mevcudu neredeyse bir Türk tümenininkine eşittir. Huzursuz rasat subayı gözlerini ovuşturur: "*Nereden çıktı bu rüzgar? Gözlerimi açamıyorum yahu! Neyse ki hava şansımıza kapattı, bugün güneşin altında kavrulmayacağız*".

Tümenin soldan Demirözü Vadisi girişine yüklenen 4. Alayı herhangi bir fiziki engelle karşılaşmadığı için daha fazla ilerleme olanağı bulur. Ancak 5. Tümen topçusunun şiddetli ateşi nedeniyle evzon alayı Mangal Dağı öncü mevzilerine 500-600 metre kala durur. Bunu gören Frangou, sol taraftaki 4. Alay ve ihtiyattaki 5. Alaydan da bir taburla taarruzu şiddetlendirir. Düşman güneybatı öncü mevzilerine iyice yaklaştığı sırada fırtına iyice şiddetlenmiştir.[302]

Bir saat sonra Mangal Dağı'ndaki herkes cehennemin sadece ateşten ibaret olmadığını anlayacaktır.

Akşama doğru fırtına şiddetini arttırır. İkindi namazı vakti gün âdeta geceye dönmüştür. Güney-güneybatıdan esen şiddetli rüzgar sanki bütün bozkırın tozunu toprağını, sapını samanını taşıyıp tümen efradının gözlerine saplamaktadır. Hava kararmasına yakın artık gök gürültüleri top seslerine karışmış, Mehmet kendini

şarapnelden mermiden sakınmayı bırakmıştır. Yunan alayı öncü mevzilerin 500 metre yakınına kadar sokulmayı başarır. Fırtınanın etkisinden Mangal Dağı'nda gün çoktan batmıştır aslında.

Komuta hendeğindeki 14. Alay Komutanı Yarbay Mahmut Nedim Bey telaşla Küçük Tepe'deki topçu rasat subayının yanına koşar: "*Ne oldu teğmen? Ateşi neden kesti bizim bataryalar? Adamlar öncü hattımıza giriyorlar!*"

Oysa tümen topçusu kör olmuştur. Fırtına nedeniyle artık hiçbir noktadan rasat alınamamaktadır. Teğmen sesini alay komutanına duyurabilmek için bağırır: "*Komutanım görüşümüz sıfır. Öncü mevziiye rasatçı gönderdik, o bile bir şey göremiyor*".

Alay komutanı o an bile öncü hatta girilmiş olabileceğini bilmektedir: "*yok mu bir yolu teğmen? Şimdi ilk hat düşerse yarım saate ikinci hatta da girerler!*" Teğmen umutsuzdur: "*İmkânsız komutanım, kendi piyademizi vurmamak için mecbur ateşi kestik. İkinci hat da düşerse bataryaları Yaprakbayırı'na çekmek için emir bekliyoruz*". 5inci Tümen topçusu namlu alevinin görülmemesi için piyade hatlarının olduğu sırtın arkasında, derin vadilerle kesilen bir bayıra yerleşmiştir. Çekilmeleri gerektiğinde, hele böyle bir fırtınada, işleri çok daha zor olacaktır. Teğmen dokunsalar ağlayacak haldedir: "*Keşke hava rahat dursa da dövüşsek komutanım*".

Hava rahat durmaz. O gün Türk'ün sınav günüdür.

* * *

Yamak'taki iki katlı kerpiç köy evinin üst katında bir adam, oturduğu gaz lambasının altında sinirle dizlerini sallamaktadır. Bir an eli masanın üzerindeki kalpağına gider, fırlayıp atına atlayacak olur, sonra yine fikir değiştirip aşağıya seslenir: "*Mangal Dağı'ndan haber var mı Burhanettin Bey?*". Merdiven boşluğundan kafasını uzatan Kurmay Başkanı Binbaşı Burhanettin 'Denker' Bey komutanının beklediği cevabı verememenin sıkıntısını yaşamaktadır: "*Hayır komutanım. Buradaki fırtına Mangal Dağı'nda daha şiddetli olmalı. Türbetepe'den de bir saattir haber alamıyoruz*". 2. Grup Kumandanı Miralay Selahattin Adil Bey iyice olduğu yere

çöker. Yamak köyündeki karargâhın cepheyle irtibatı kesilmiştir. Türk'ün bu kıyamet gününde en ağır sorumluluğu yüklenen adam, cephenin güneyini bir kale gibi savunmak zorunda olan muhafız, çaresizdir. Oysa Selahattin Adil Bey tam da böyle bir günün askeridir; altı sene önce, 18 Mart 1915 günü Çanakkale Boğazı'na dayanan İtilaf Kuvvetleri Donanması'nın yüzlerce topuna karşı koyan tabyaları o idare etmiştir. Aklına o gün gelir; "*Hangisi daha zordu?*"

Yunan kurmayların hazırladığı "baskın taarruz" planına göre üç kolordudan biri Türk savunma hattının ortası karşısına gelerek kendini gösterecek ama taarruz sabahı daha güneydeki Demirözü Vadisi'ni hedef alacaktır. Bu sırada diğer bir kolordu ise üç tümeniyle orta kesim ve kuzeyine oyalama taarruzu gerçekleştirecek, Papoulas'ın kesin sonuç istediği bölgeyi perdelemeye çalışacaktır. Ancak taarruz stratejisinin en önemli ayağı cepheye hiç yaklaşmadan Mangal Dağı güneyinden doğuya doğru açılan ve Türk Ordusunu açıktan kuşatmayı deneyecek olan kolordunun hareketidir. Böylece hem bir kolordusuyla Türk savunma hattını Demirözü Vadisi'nden (Mangal Dağı ile Türbetepe arasından) yararken diğer kolordusuyla da Türk Ordusunu sol kanadından kıskaç içine alacaktır. Yunan karargâhına göre zaten yarı kuvvette olan Türk Ordusunun böyle bir kuşatmayı önlemek için cephesini uzatma imkânı yoktur.[303]

Ancak Türk emniyet müfrezelerinin gayreti ve bozuk, toplama uçaklarla uçtukları halde havacıların becerisi sayesinde Yunan tümenlerinin Sakarya boyundan güneye kaydıkları geç de olsa anlaşılmış, baskın baskın olmaktan çıkmıştır. Papoulas'ın bu tuzağını fark eden Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle, Batı Cephesi Karargâhı toplamı 72.000 kişiyi bulan bu taarruz yükünü taşıyabilecek beş ihtiyat tümenini cephe güney kesimine yaklaştırmıştır. Fakat bu arada bir denge kurulduğu anlamına gelmez. Selahattin Adil Bey'in mevziide 9.000, geride kullanabileceği 18.000 savaşçısı vardır. İhtiyat tümenleri bu sonsuz gibi görünen uzun cephe hattının neresinde durum sıkıntıya girerse oraya

müdahale etmek için vardır. Oysa Papoulas'ın güney kesimdeki gücü iki harekâtı da Türkler için kritik aşamaya getirmeye yetip de artmaktadır bile.

Selahattin Adil Bey Mangal Dağı'nı ve kuşatma harekâtını düşündükçe kendisini sanki iki kişiyle dövüşüyor, biri elini kolunu tutarken öbürü elinde bıçakla arkasına dolanıyormuş gibi hissetmektedir. En kötüsü de ne olup bittiğini bilememektir; "*belki de şu anda kuşatılıyoruz?!*" Koskoca evrende tek başına gibidir. Ne Mangal Dağı'ndan ne Türbetepe'den haber alamamakta, Miralay İzzettin (Çalışlar) Bey'in İhtiyat Grubuyla temas kuramamaktadır. Tam o sırada içeri sırılsıklam, bitkin, perişan halde bir zabit girer: "*Komutanım kendim gelmekten başka çarem kalmadı, durum çok kötü*".[304]

Gelen 5inci Tümen Komutanı Yarbay Kenan Bey'dir: "*Topçu desteğimiz olmadığı için ön hatlarım düştü. Güney siperlerinin neredeyse tamamı düşman eline geçti. Alaylarım hızla eriyor. Size ulaşamayınca ihtiyattaki 4üncü Tümene haberci yolladım ama cevap gelmedi. Acil olarak en az bir alayla takviye edilmemiz şart. Yoksa tümenim sabahı görmeyecek*".

Mehmet Sabri (Erçetin) Bey'in 4üncü Tümeni grup ihtiyatıdır. Selahattin Adil Bey kuşatma harekâtına karşı tümeni Yaprakbayırı'nda tutmaktadır. Bu tümeni bu şartlar altında Mangal Dağı'na sürmek, kuşatmayı engelleyecek elde hiçbir muharip güç kalmaması demektir: "*Bu mümkün değil Kenan Bey. O tümenden başka doğuya açabileceğim birliğim yok. İzzettin Bey'in karargâhıyla haberleşemiyoruz. Yalnızız*".

Kenan Bey'in aklı bir an evvel tümeninin yanına gitmektedir: "*Peki ne yapacağız komutanım*?" Selahattin Adil Bey çaresizliğin verdiği öfkeyle masaya yumruğunu vurur: "*Dağı boşaltın Kenan Bey. Yoksa sabaha bir tümeniniz olmayacak*". Yarbay Kenan Bey'in sorgulayan bakışları karşısında Selahattin Adil Bey açıklama yapma ihtiyacı hisseder: "*Başka çarem yok Yarbay! Şu anda ordu kuşatılıyor olabilir. Mangal Dağı düşmese de, eğer kuşatmayı önleyemezsek bir anlamı yok. Bunu da tek tümenle yapamam.*

Derhal Yaprakbayırı kuzey sırtlarına çekilin. 4üncü Tümen de doğunuza açılacak. Sorumluluk bende!"[305]

Kenan Bey durumun çaresizliğinin farkındadır, yine de sorar: "*Peki Demirözü Vadisi ne olacak komutanım? Düşman vadiye girerse cephe yarılır?!*" Selahattin Adil Bey Türbetepe'deki 9uncu Tümen, Yaprakbayırı'na çekilecek Kenan Bey'in tümeninin sağ kanadı ve gerideki 3üncü Kafkas Tümeni ile vadiyi savunabileceğini düşünmektedir.

Yarbay Kenan Bey Yamak'tan vadi boyunca atını Yaprakbayırı'na doğru sürerken patlamaların seyreldiğini fark eder: "*Durdular mı bunlar? Yoksa?*" Tümen karargâhına vardığında korktuğunun başına gelmediğini görür. Yunan topçusu namlusunu soğuturken Frangou da piyadesini dinlendirmektedir. Taburları kademeli olarak mevzilerden çekmek için bulunmaz fırsattır: "*İshak Bey alaylara bildirin, Yaprakbayırı'na çekiliyoruz. Tüm hatlar boşaltılana kadar emniyet müfrezeleri tetikte olsun, bunların sağı solu belli olmaz. 14. Alaydan başlayarak dağ kuzey yamaçtan tahliye edilecek. Köyün kuzeyindeki sırtlara varan birlikler derhal tahkimata başlasın!*"

Takviye isteğine saatlerdir cevap alamayan 5inci Tümenin Mangal Dağı'nı boşalttığı bilgisi yarım saat içinde Alagöz'e, Başkomutanlık Karargâhı'na ulaşır. Bu kadar önem verdiği, stratejik değeri olan dağın boşaltılarak kaybedilmiş olmasına çok sinirlenen Mustafa Kemal Paşa ilk iş olarak Yarbay Kenan Bey'in vazifesinden alındığını bildiren bir karar yazdırır ve bunun tüm kıtalara tebliğ edilmesini, erlere dahi okunmasını emreder.[306] Kırık kaburgasının verdiği acıyı bile unutmuştur. Odaya giren İsmet Paşa ve Asım Bey'in de güzel haberler getirmediği bellidir: "*Beylikköprü'de olanı duydun mu? Düşman yıktığımız eski köprünün güneyine gizlice seyyar köprü yapmış. Bir tümen kadar kuvveti ağırlıklarıyla bu tarafa geçirdiklerini tahmin ediyoruz*". Mustafa Kemal Paşa cephe güneyinin derdiyle uğraşırken şimdi bir de kuzeyde sorun çıkmıştır: "*Nasıl? Orası sığ, etrafı bataklık? Batmadan nasıl iskele kurarlar?*" İsmet Paşa günlerin yorgunluğuyla kendini sandalyeye bırakır: "*Ta*

Eskişehir'den buraya tekneler, sandallar getirmişler. Sazların arasında, sessiz sedasız onların üzerine kurmuşlar salları. Emniyet müfrezeleri gece karanlığında fark edememiş".[307]

Batı Cephesi Kurmay Başkanı Miralay Asım (Gündüz) Bey şaşkındır. Henüz bir hafta önce geldiği cephede düşmana karşı kurulan savunmanın nasıl da hassas dengelere bağlı olduğunu, buna rağmen ters gitme ihtimali olan her şeyin de nasıl ters gittiğini düşünür; "*Mangal Dağı'nda ne yapacağız Paşam? Atlı posta Selahattin Adil Bey'in raporunu getirdi. Bütün sorumluluğun kendisinde olduğunu söylüyor. Kenan Bey'e o emir vermiş*". Başkomutan elini haritanın üzerinde gezdirir; "*O sonraki mesele. Sorumlusu kimse bedelini de öder. Kenan Bey'in dahli yoksa görevine iade ederiz. Şimdi, şu anda vaziyeti nasıl kurtarabiliriz, ona bakalım. Dağa en yakın ihtiyat olarak elimizde kim var?*"

Çok fazla seçenek yoktur. İzzettin Bey'in İhtiyat Grubu Haymana kuzeyinde, yedi saatlik yürüyüş mesafesindedir. Her iki tümen de harekete geçirilmişse de, ancak sabah gün doğduktan sonra siperlere girebileceklerdir. 57inci Tümen Sivri'de, 3üncü Kafkas Tümeni de Yamak'ta Demirözü Vadisi'ni savunmak için bekletilmektedir. Harekete geçirilseler dahi onların da dağa yetişmesi daha erken olmayacak, bu durumda vadi de savunmasız kalacaktır. Eldeki dağa sevk edilebilecek tek ihtiyat kıtası Topal Osman Ağa'nın Giresunlu gönüllülerden oluşan 47. Alay'ıdır. Süngü takılamayan Rus Berdan tüfekleriyle, tek tip üniforma gibi simsiyah aba-zıpkalarıyla Giresun uşaklarının mevzileri yeniden ele geçirmesi, Yaprakbayırı'na çekilen 5inci Tümen'in de ilk fırsatta karşı taarruz gerçekleştirmesi emredilir.[308]

Mangal Dağı kuzeyinde ihtiyat olarak tutulan 47. Alay süratle Mangal Dağı'nın Türbetepe'ye bakan kuzey yamacına gelir. Burada çıkınlarını, bohçalarını yanyana dizerler. Son kez cephane denkleri, fişeklikler gözden geçirilir. Yamaçtan yukarı doğru önce sessizce yürüyerek, daha sonra koşarak çıkarlar. Birinci sıra mevzilere geldiklerinde Yunan askerlerinin siperleri henüz işgal etmekte olduğunu görürler. Yunanlar taarruza ara verdiğinde 5inci

Tümenin dağı boşalttığını fark edememiş, uzun süre mevziler boş kalmıştır. Kara zıpkalılar sağa sola ateş ederek, naralar ve çığlıklarla siperlere dalarlar. Yunanlar neye uğradıklarını şaşırırlar. Mermileri bitince Giresun bıçaklarıyla, onu düşürdüklerinde de tekme ve tokatla Yunan askerlerini dağın güney yamacından aşağıya kovalarlar. Boşaltılmış dağda mukavemetle karşılaşmayı beklemediği için mevzileri bir tabur kadar kuvvetle tutmaya kalkan Frangou şaşkındır. Ancak 5inci Tümen karşı taarruza kalkmakta geç kalınca Topal Osman'ın kara zıpkalıları dağda yalnız kalırlar. Çok geniş bir alana sahip Mangal Dağı'nı bu sayıda savaşçının uzun süre savunması mümkün değildir. Buna rağmen Giresunlular sabah 04:00'e kadar direnirler. Türbetepe-Yaprakbayır-Köseabdal hattında oluşturulan savunma hattının İzzettin Bey'in İhtiyat Grubu'ndan 24üncü Tümenin gelişiyle daha etkili olacağını düşünen Batı Cephesi Karargâhı 47. Alayın da daha fazla ezilmeden dağdan ayrılmasına karar verir. 5inci ve 9uncu tümenlerden derlenen bir müfrezeyle yapılan taarruz ise 47. Alayın boşalttığı mevzileri hemen işgal eden Yunanlar tarafından kolayca geri atılır. Sabah 09:00'da Mangal Dağı tümüyle elimizden çıkmıştır.[309]

Dağa koşarak çıkan kara zıpkalıların yarısı aşağıya arkadaşlarının omuzlarında iner. Çıkınları ise vatana eklendikleri yamaçta sahipsiz kalır.

* * *

Cephe Karargâhı emriyle birlikler ivedi olarak kuzeyden güneye doğru; 27. Alay Türbetepe-Bahçecik arasında, 9uncu Tümen Kanlıgöl güneybatısında, 5inci Tümen Yaprakbayır'ın kuzeydoğu sırtlarında, 4üncü Tümen Elifbeli sırtlarında mevzilenir.[310]

Bu diziliş aslında Mustafa Kemal Paşa Mangal Dağı'nı da stratejik önemi nedeniyle savunma hattına katmadan önceki mevzi hattıdır. Mangal Dağı'nın kaybıyla savaş kaybedilmemiş, sadece önemli bir görüş/atış üstünlüğü düşmana kaptırılmıştır. Selahattin Adil Bey şahını kurtarmak için filini feda etmek zorunda kalmıştır. Bu yeni konumlanma ile düşmana karşı atış/

görüş/savunma üstünlüğü olmayan, üstelik silah ve asker bakımından da daha sıkıntılı bir duruma gelinmiştir. Artık ordunun hata yapma lüksü yoktur.

24 Ağustos öğle saatlerinde Yunan 1. Tümeni Mangal Dağı'na yaslanarak 9uncu Tümen üzerine taarruza başlar ama Yaprakbayır Deresi güney sırtlarında durdurulur. Savunma yavaş yavaş muharebeye ısınmaya başlamıştır. Ancak Miralay Kâzım (Sevüktekin) Bey'in 9uncu Tümeni de güneyden gelen, daha önce Yunanlarla hiç savaşmamış birliklerdendir. Ne kadar fedakârca dövüşseler de tecrübe eksikleri savunma zaafı yaratabilmektedir. Bunun üzerine akşam saat 19:00'da 9uncu ve 5inci tümenlerin savunma hattı Demirözü Vadisi olacak şekilde daraltılır ve cephenin en güney ucuna İzzettin Bey'in ihtiyat tümenleri de yanaştırılır. 3üncü Kafkas Tümeni Yamak'ta ihtiyattadır. En güneyde cephe emniyetini 2nci ve 3üncü süvari tümenleri sağlayacaktır. Yenice'de bekletilen Ahmet Fuat (Bulca) Bey'in 24üncü Tümeni kuşatma harekâtının ilerlemesi halinde cepheye sürülmek üzere 4üncü Tümen gerisinde bekletilmektedir.[311]

Bu bekleyiş uzun sürmeyecektir. Yedi ay önce İnönü'de "zincirin zayıf halkası" nitelemesine maruz kalan tümen bu lekeyi kanıyla yıkayarak çıkaracaktır.

Papoulas sayısal üstünlüğünü zaferin anahtarı olarak göredursun, karşısındaki satranç ustası sarışın kurt ona asla unutamayacağı sürprizler hazırlamaktadır. Cephe sol kanadını iyice sağlama almak ve düşmanın güneyden kuzeye doğru taarruz sıkletini değiştirmesini önlemek amacıyla 4üncü Tümen ve 47. Milis Alayının birlikte Mangal Dağı doğusuna, 24üncü Tümenin Köseabdal üzerinden Büyükyağcı'ya, 2nci ve 3üncü süvari tümenlerinin ise Büyükyağcı-Kerpiç hattına taarruzu emredilir. Böylece cephenin Demirözü Vadisi-Türbetepe kesiminde Selahattin Adil Bey Grubuna yönelik taarruzun şiddetlenmesi durumunda bu kesimdeki birlikler direnirken, sol kanattan İzzettin Bey Grubu tarafından yapılacak karşı taarruzla kuşatılmamak için Yunan tümenleri cepheyi yarsa bile ilerleyemeyeceklerdir.[312]

Cephenin güneyinde bunlar yaşanırken, orta kesimde de muharebeler başlamıştır. 7. Tümenle kuzeyde Polatlı'nın batısına, 3. ve 10. Tümenlerle de Ilıcaözü Deresi üzerinden Hacımuslu-Kavak hattına taarruza kalkan Polimenakos'un III. Kolordusu sayısal dengeyi ağır topçusu ile bozmakta, Kocaderetepe-Kızılkırmatepe mevzilerini insafsızca dövmektedir. Tarihe "Toydemir Muharebeleri" olarak geçecek olan bu kanlı çarpışmalarda da Cemil Cahit 'Toydemir' Bey 5inci Kafkas Tümeni topçusuyla hasmına "*bir silah ancak kullanıcısı kadar mükemmel olabilir*" dersi verecektir.

24 Ağustos Çarşamba gecesi düşmanın stratejisi netleşmiş, gerekli intikallerle ilk günün belirsizlikten kaynaklanan sarsıntısı atlatılmıştır. Mangal Dağı'nın boşaltılmasında herhangi bir sorumluluğunun olmadığı anlaşılınca Yarbay Kenan Bey tümeninin başına tekrar geçer.[313]

Mehmet'in peşrevi bitmiştir.

Anastasios Papoulas çok yakında bu topraklardaki tek pehlivanın kim olduğunu anlayacaktır.

2

TÜRK SÜNGÜSÜ
Gedikli Muharebeleri
25 Ağustos - 27 Ağustos 1921

Yunan taarruz sıklet merkezinin biraz daha kuzeyinde, cephe ortasına doğru, Kavak köyü batı sırtlarındaki mevzide dalgın dalgın "*gece sakin geçecek gibi*" diye düşünmekte olan 2. Piyade Alayı Komutanı Binbaşı Ali Niyazi Bey bir anda derinden uğultuya benzer bir ses duymaya başlar. Erat günlerin yorgunluğuyla siperlerin içinde kıvrılmış uyumaktadır. Uğultu giderek yaklaşırken ansızın gökyüzünü delip geçen bir ıslık sesi bozkırın sessizliğini paramparça eder; "*Geliyooor! Tam siper, yaaaatt!*" Ali Niyazi Bey'in sesi henüz havada asılıyken tam gerisinde patlayan bir 120'lik mermisi 7nci Tümen efradını en derin uykulardan uyandırır.

25 Ağustos sabahı saat 03:00'te Yunan 2. ve 1. Tümenlerinden oluşan grup, yaklaşık 17.000 tüfekle, Türbetepe-Demirözü Vadisi üzerine taarruza başlar. İki alayla takviyeli Yarbay Ahmet Derviş'in 7inci Tümeni (yaklaşık 5.000 tüfek) taarruza cansiperane karşı koysa da çok ağır zayiat verir. Bütün dikkatler cephe güney kesimindeyken, bir anda savunma hattının bu kesimden yarılması riski ortaya çıkar.[1]

Birkaç saat önce başkomutanın kurduğu tuzağın çalıştırılma vakti gelmiştir. Gün ağarırken 4üncü Tümen ve 47. Milis Alayı Mangal Dağı doğusuna, 24üncü Tümen Köseabdallı'ya (Yurtbeyli) taarruz pozisyonu alır.[2]

Ancak Yunan askeri bitmemektedir. Kuşatma harekâtını başlatmak ve bir an önce sonuç almak isteyen Papoulas 13. ve 5.

tümenlerini Mangal Dağı doğusuna, Köseabdallı hattına sürer. İki tümenle Mangal Dağı doğusundan kuşatma, üç tümenle de Demirözü Vadisi'nden yarma harekâtıyla muharebeleri bir an önce bitirip Türk Ordusunu ezmeyi planlamıştır.[3]

Satranç karşılaşmasında hamle sırası İsmet Paşa'dadır; Cephe Karargâhı 4üncü Tümen ve 47. Milis Alayına kendi kesimlerinde Yunan ilerlemesini kırma ve taarruz ederek geriye atma, Selahattin Adil Bey Grubuna ise ne pahasına olursa olsun Demirözü Vadisi'nden düşmanı geçirmeme emri verir.[4] Böylelikle üstün asker mevcuduna sahip düşman birliklerinin cepheyi yarması veya güneyden kuşatması halinde daha geride, Çal Dağı hattında yeniden mevzilenip dövüşmek için gerekli 1-1,5 gün kazanılmış olacaktır. Amaç da budur; "*Haymana'ya kadar olan yirmi kilometrelik derinlikte düşmanı yavaş yavaş eritmek, taarruz gücünü kırmak*".[5]

Ancak Demirözü Vadisi boyunca ve Kokar istikametinden Yunan 1., 2. ve 12. tümenlerinin taarruzu şiddetlenir, Selahattin Adil Bey Grubunun kanat mevzileri erimeye başlar. Yunan bağımsız topçu alayı vadiyi hallaç pamuğu gibi atmaktadır. İki savunma grubunun temas yeri olan 4üncü Tümen sağ tarafının bu durumunu gören tümen komutanı 47. Milis Alayını da emrine alarak Mangal Dağı'nın doğu sırtlarına taarruza başlar. 24üncü Tümen Köseabdallı istikametinde saldırıya geçtiğinde 2nci ve 3üncü süvari tümenleri de kanatlara akınlarla bu taarruza destek verir. 5inci ve 9uncu tümenlerin topçu bataryaları Köseabdallı kuzey sırtlarından örtü ateşiyle yunan hatlarını sindirmeye çalışmaktadır. 23üncü Tümen her iki taarruzun da ihtiyatı olacak şekilde mevziiye girer.[6]

Amaç yüzünü kuzeye çeviren düşmanı yeniden batıya atmak olduğundan taarruz güneye ve daha sonra güneybatıya doğru dönecek şekilde gerçekleşmektedir. Bu da sol kanattan saldıran 24üncü Tümenin hedefine ulaşabilmesi için 4üncü Tümene göre daha uzun mesafe kat etmesi (yaklaşık beş kilometre) anlamına gelmektedir. Öğleden sonra 4üncü Tümen ve 47. Milis Alayı Mangal Dağı-Molla Mehmet Çeşmesi hattını ele geçirir. Ancak

solundaki 24üncü Tümenin taarruzu çok yavaş ilerlemekte, cephenin iki kanadı yan yana gelememektedir.[7]

Öğleden sonra Yunan 13. Tümeni, ele geçirdiği hatta mevzilenen ve 24üncü Tümeni bekleyen 4üncü Tümen üzerine taarruza başlar. 4üncü Tümen bütün gücüyle direnince Albay Kalinskis tümenini takviye eder ve Yunan topçusu da hesapsızca mermi yakarak bu taarruza destek verir.[8]

24üncü Tümen Büyükyağcı'nın kuzeydoğu sırtlarına ulaştığında cepheden ve açıkta kalan sol kanadından ağır karşı taarruza uğrar. Bu noktada kahramanca dövüşen 30. Piyade Alayı sert Yunan mukavemetine ve ağır zayiat vermesine rağmen doğu sırtlarını düşmanın elinden söker alır. Yaşanan can pazarını gören 4üncü ve 24üncü Tümen topçuları kendiliklerinden çok büyük risk alır; açığa, sütre önüne çıkarak Yurtbeyli güneybatısından 30. Alayın ötesini berisini dövmeye, piyadesine nefes aldırmaya başlar.[9]

Saatler önce Mangal Dağı doğusundaki sırtları ele geçirip 24üncü Tümenin kendisiyle aynı hizaya gelmesini bekleyen 4üncü Tümen ve 47. Alay ise çok sıkışmış durumdadır. 4üncü Tümen ve Yunan 13. Tümeni arasındaki tepeler süngü hücumlarıyla, boğaz boğaza boğuşmalarla sürekli el değiştirmektedir. Prens Andreas taarruzunu güçlendirmek için geriden otomobillerle bile asker taşımaktadır.[10] Son nefeste 4üncü Tümen ihtiyatı olan diğer Giresunlu gönüllü birliği, 42. Alayın da katılmasıyla Yunan taarruzu kırılır, durdurulur. Ancak 4üncü Tümen kalan mevcuduyla ele geçirdiği sırtları daha fazla muhafaza edemeyecek kadar ağır zayiat vermiştir.[11]

Akşam alaca karanlık çökerken ihtiyatta bekleyen 23üncü Tümen zapt edilen hattı 4üncü Tümen'den teslim alır, 4üncü ve 24üncü tümenler mevzi gerisine birkaç saat dinlenmeleri ve yaralarını sarmaları için çekilir. Gece yarısına kadar Mangal Dağı doğusu-Köseabdal hattının tamamına Mehmetçik yerleşmiştir.[12]

* * *

Selahattin Adil Bey en son ne zaman bir şeyler yediğini hatırlamamaktadır. Muharebelerin ilk üç gününde âdeta ömründen üç

yıl gitmiş, çok buhranlı zamanlar geçirmiştir. Şimdi de Türbetepe'yi kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır: "*Mangal Dağı'ndan sonra karşısındaki Türbetepe de düşerse aralarındaki Demirözü Vadisi girişini yarım saatten fazla tutamayız Burhanettin Bey. 57nci Tümen'i takviyeye gönderdik. Yetmezse 3üncü Kafkas Tümeni'ni de göndermek için tutuyorum. Türbetepe ellerinde olmadan Yunanlar vadiye giremezler*". Oysa 2. Grup Kurmay Başkanı aynı fikirde değildir. 57nci Tümen günlerdir nerede açık varsa oraya koşmaktan bitap düşmüş durumdadır. Elindeki pusulaya tekrar bakar: "*Komutanım, Halit Bey vadinin açıldığını, Yarbay Mümtaz Bey'in tümeninin topçu ateşiyle çok fazla ezildiğini, Türbetepe'nin de düşmesinin an meselesi olduğunu söylüyor. Karşı taarruz için izin istiyor*". Miralay Selahattin Adil Bey yine bir yol ayrımındadır. Bu kez kendi doğrusuna değil, cephedeki kurmayının tecrübe ve bilgisine güvenmeyi tercih eder: "*Pekala Binbaşı. Dadaylı'ya ihtiyatta bir alay bırakarak taarruz pozisyonu almasını, vadi girişindeki savunma hattı aşıldığı takdirde harekete geçmesini bildirin. Mümtaz Bey de elinden geldiğince destek versin*".

Karargâh, Halit Bey'in talebini değerlendirirken Demirözü Vadisi'nde sıkıntı büyümektedir. Vadi ağzındaki siperlerdeki askerler, düşmanın önünde herhangi bir fiziki engel olmaksızın rahatça yaptığı taarruzlar karşısında iyice bunalmış, erimiş, takatlerinin son raddesinde direnmektedir. Neredeyse dört kilometreyi bulan cepheyi tutmak artık imkânsız hale gelmiştir. Baskı altında iyice ezilen Türbetepe'nin de düşmesi durumunda vadi tümüyle Yunan işgaline açık hale gelecektir. Yunan tümenleri vadideki 9uncu Tümen direnişini kırdıkları takdirde önleri Haymana'ya kadar açılmış olacaktır.

Bu durumu gören ve II. Grup Karargâhına haber yollayarak harekete geçmek için izin isteyen 3üncü Kafkas Tümeni komutanı Halit (Akmansü) Bey geçen zaman içinde cevap alamayınca daha fazla bekleyemez. Tıpkı başkomutanının altı yıl önce Çanakkale'de yaptığı gibi "vatan için doğru olanı" yapar ve sabah 07:45'de kendiliğinden harekete geçer. Sakarya boyunda tarihin kırılma anıdır

ve başkomutan kadrosunu böyle anlar için titizlikle seçmiştir. Şimdi söz sırası Dadaylı Halit Bey'indir.[13]

Halit Bey, Aktepe sırtlarında bir alayını ihtiyat olarak bırakır, diğer iki alayıyla vadi içerisinde Gedikli'ye kadar ilerleyerek taarruz pozisyonu alır.

Mangal Dağı'nı aldıktan sonra hedefe yaklaşmanın hırsıyla taarruz şiddetini iyice artıran Yunan 12. Tümeni vadi ağzındaki öncü hatları da geri atmış, Türbetepe'yi Mangal Dağı'nın doğusuna yaklaştırdığı topçusuyla da yandan ateş altına almıştır. 09:00'da Türbetepe'nin batı yamaçları düşman eline geçer. Yunan birlikleri dağa yayılmaya başlarlar. Kayalık ve sarp arazi düşmanı ancak bir iki saat daha oyalayabilecektir.[14]

Öğleye doğru Selahattin Adil Bey'den "*Demirözü Vadisi boyunca ilerleyerek taarruz pozisyonu alın*" emri geldiğinde Türbetepe tamamen düşmüş, 3üncü Kafkas Tümeni ise çoktan süngüsünü takmıştır.

Saat 13:00'de Grup Karargâhı'ndan beklenen karşı taarruz emri gelir. 3üncü Kafkas Tümeni yanına 9uncu Tümen'den 15. Alayı da alarak Gedikli'den Kirazoğlu istikametinde hücuma kalkar. Kanlıgöl dirseğindeki tepelere doğru da yayılan tümen vadinin Bahçecik köyü girişine kadar saatlerce muharebe ederek ulaşmayı başarır. Ancak sağında Türbetepe düşman eline geçmiş olduğundan, taarruzu kesmezse düşman hattı içerisinde kalacaktır. Bu durumu gören sağındaki 57nci ve 7nci tümenler de taarruza katılır. Üç tümenin çok başarılı harekâtı sayesinde Demirözü Vadisi'ne sızmakta olan Yunan alayları Taburoğlu Yaylası'na kadar sürülür, vadiden çıkarılır. Yunan 7. ve 34. alayları arasına girmeyi başaran 57 nci Tümen de saat 18:30'da Türbetepe'yi geri alır. Demirözü Vadisi düşmandan temizlenmiştir. Dadaylı Halit Bey'in tümeni Kaltaklı (Ataköy) güneyinde Gülyayla Sırtı'ndan Bahçecik'e uzanan tepeleri ve Demirözü Vadisi'ni emniyete alır.[15]

General Kontoules 3üncü Kafkas Tümeninin Yunan 1. ve 2. tümenleri arasında açtığı gediği ancak 12. Tümenden iki, 5. Alaydan bir tabur sevk ederek kapatmayı başarır. Ava giderken

avlanmasına ramak kalmıştır. İşin şakaya gelir tarafı olmadığını anlayınca akşam apar topar 120 mm'lik ağır bataryasını getirerek Mangal dağı kuzeybatı sırtlarına yerleştirir. Bu toplar ertesi gün Türbe Dağı'ndaki muharebelerde belirleyici rol oynayacaktır.[16]

Ancak hem 3üncü Kafkas Tümeninin hem de 57nci Tümenin zayiatı çok fazladır. Evliyafakı-Kavak köyü arasındaki yol ile İkiztepeler-Türbetepe hattı arası sayısız şehitle doludur. Taarruzda ön safta yer alan 7. Alay mevcudunun yarısını bu muharebede kaybetmiştir.[17] İstihkamcılar şehitleri naaşlarının sıcakta bozulmaması veya düşman eline geçmemeleri için süratle defnederler. 3üncü Kafkas Tümeninin gazabına uğrayan Yunan 4. Alayı ise perişan durumdadır. Vadide sayısız ölü ve yaralı bırakan alay günün sonunda muharebe gücünü yitirmiş haldedir.[18]

Böylece Kokartepe'den Köseabdallı'ya kadarki cephe sol kanadı, Mangal Dağı hariç, muharebelerin başladığı ilk pozisyonuna gelmiş olur. Mangal Dağı ve orada mevzilenen Yunan birlikleri Türk hattının içinde bir ada gibi kalmıştır. Bu durum Türk Ordusu'na gerideki savunma hatlarını berkitmek ve savunma pozisyonu almak için çok değerli bir buçuk gün kazandırır. Özellikle Yarbay Halit (Akmansü) Bey komutasında 3üncü Kafkas Tümeni koyu karanlığa bürünen Demirözü Vadisi'nde Türk'ün mum ışığı olmuştur.

Papoulas ise Haymana topraklarında kaybettikleri her günün ordusunun daha da erimesi anlamına geldiğini ve Türklerin her geçen gün daha da inatla toprağını savunacağını anlamıştır. Bu nedenle 26 Ağustos'ta cephe sol kanadına birer ikişer tümenle değil, tüm gücüyle saldıracaktır. II. Kolordu'ya Güzelcekale, I. Kolorduya ise Demirözü Vadisi'ne şiddetli taarruz emri verir.

4üncü Tümen karargâhında alay komutanlarını toplayan Yarbay Mehmet Sabri (Erçetin) Bey çadırından çıkarken kapıdaki postasını görür: "*Ne diyorsun Zeynel Çavuş? Bozabilecek miyiz dersin Yunan'ı?*" Çavuş göz ucuyla karargâhın kurulduğu kuru dere yatağının başındaki sargı yerine getirilen yaralılara bakar. Çoğu bir ay önce, Kütahya'da, vaktinde cephesini tutmadığı için Yarbay

Nazım'ın şehit olduğu facianın müsebbibi 40. Alayın efradıdır. Zeynel Çavuş bugün bu alayın âdeta şehit kumandanlarına kavuşmak istercesine dövüştüğünü görmüştür: "*Elbet bozacağız komutanım. Dayanacağız! Verilmiş sözümüz, andımız var*".

* * *

"*Bu iş bugün bitecek, anlıyor musunuz Albay Pallis?*"

26 Ağustos sabahı Yunan ordugâhındaki koşturma olağanüstü bir şeyler olduğunu düşündürmektedir. Ordu Komutanı General Papoulas kolordu komutanlarının hedeflerine bir türlü ulaşamamış olmasının acısını Kurmay Başkanı Pallis'ten çıkarmaktadır. Muharebeler dördüncü gününe girerken kuşatma hâlâ istenen şekilde gelişememiş, Mangal Dağı gibi bir direnek ele geçirildiği halde Demirözü Vadisi'nde de hâlâ cephe yarılamamıştır. Bu nedenle Papoulas günün ilk ışığıyla birlikte tüm kuvvetiyle güney kesime saldırmak, Türk savunma hattını ezmek istemektedir: "*Prens Andreas'ı solunda Kontoules'le temas kurması konusunda uyarın. Münferit hareket istemiyorum!*"[19]

Sabah 07:00'de kuzeyden güneye doğru Kontoules'in I. Kolordusunun 12., 2., 1., Prens Andreas'ın II. Kolordusunun ise 13., 9. ve 5. tümenleri taarruz vaziyeti alırlar. Papoulas Türk savunma hattını toplam 55.000 tüfekli altı tümenle zorlayacak, vatanı burada 36.000 tüfekten oluşan, ikisi ihtiyatta olmak üzere on tümen savunacaktır.[20-21]

Yarım saat sonra Yunan topçusunun örtü ateşi altında 12. ve 2. tümenler birer alaylarıyla taarruza kalkarlar. Demirözü Vadisi'ne ise Yunan 1. Tümeni iki alayla saldırır. Özellikle yoğun topçu ateşi nedeniyle kıpırdayamayan 1. Tümen, çözülerek çekilen bir tabur nedeniyle çok sıkıntılı saatler geçirir. Sonuç alamayınca saat 09:00'da Frangou 1. Tümenin son alayını da taarruz hattına sürer.[22] Aynı anda Prens Andreas'ın II. Kolordusu da 13. Tümeni ile Köseabdallı, 5. Tümeni ile de Sinanlı-Güzelcekale istikametinde ilerlemeye başlar. 9. Tümen ise hemen 5. Tümen'in gerisinde, taarruza destek vermek için sırasını beklemektedir.[23] Yunan

II. Kolordusu sürekli cephesini doğuya doğru uzatmaya çalışmaktadır. Bu durumda Tuz Gölü ile Haymana Ovası'nı ayıran son sınır olan Kutluhan sırtları da kritik önem kazanmıştır. 1. Grup Kumandanı İzzettin (Çalışlar) Bey tehlikeyi sezer, 24üncü Tümenin cephesini Kutluhan kuzeyindeki Taşlıtepe'ye kadar uzatarak, 5inci Tümeni de hemen 24üncü Tümen gerisine ihtiyata alır.[24]

Taarruz cephenin yaklaşık otuz kilometrelik güney kesiminde giderek şiddetlenirken Şükrü Naili (Gökberk) Bey'in 15inci Tümeni kendi cephesine yapılan taarruzu durdurmayı başarır. Gerçekte tüm cephe boyunca Yunan birlikleri Türk mevzileri önünde çakılıp kalmıştır. Kallidopoulos hiddetle 12. Tümenin bir alayını daha Şükrü Naili Bey'in namlularının önüne sürer.[25]

Saat 14:30'da cephenin en güneyinde 13. Tümen taarruz istikametini değiştirerek 23üncü ve 24üncü tümenlerin temas kesimine yüklenir. Sağındaki 5. Tümen ise doğrudan 24üncü Tümen üzerine, Taşlıtepe'ye taarruz etmektedir. Saat 16:30'da Yunan 13. Tümeni bu temas hattından cepheyi yarmayı ve iki tümenin arasına girmeyi başarır. Tehlikeli durumu gören 4üncü Tümen Komutanı Mehmet Sabri (Erçetin) Bey, Prens Andreas'ın bu şaşırtma taktiğine taktikle karşılık verir. Arkadan dolanıp 23 ve 24üncü tümenler arasındaki yarma kesimine girer ve çok ağır zayiat verme pahasına Yunan 13. Tümenini durdurur. 23üncü Tümen, 4üncü Tümenin emniyeti altında Katrancı'ya çekilir. Ancak hemen sağındaki 23üncü Tümen mevzilerine Yunan 13. Tümeninin girdiğini ve komşusunun çekildiğini gören 24üncü Tümen bir anda düşman hattı içinde çevrilme tehlikesiyle karşı karşıya kalır.[26]

Saat 18:00'i gösterdiğinde cephenin güney kesiminin tamamında can pazarı yaşanmaktadır. Yunan 1. Tümeni Türbetepe'nin ardına düşünce, 57nci Tümen mecburen güney kanadını daha doğuya, Aktepe sırtlarına kırmak zorunda kalır. Bu karmaşadan yararlanan Yunan 12. ve 2. tümenleri birlikte taarruz ederek savunma hattına 500 metre yaklaşır, yarım saat sonra da ilk siperlere girmeyi başarırlar.[27]

Daha güneyde ise bir komuta faciası söz konusudur. İki saat önce son derece kritik bir müdahaleyle cepheyi yarılmaktan kurtaran 4üncü Tümen Komutanı Yarbay Mehmet Sabri Bey hemen solundaki 23üncü Tümenin çekilmesiyle paniğe kapılır. Sağında bulunan 25. Alaya çelişkili, müdahaleci emirler verir. Grup emrine rağmen bu alayı kendi cephesinin sağından soluna dolaştırıp durur. Bu yüzden 25. Alay bu süreyi neredeyse savaşmadan, anlamsızca oradan oraya koşturarak geçirir. Demirözü Vadisi sol sahil savunmasında 9uncu Tümen sadece 26. Alayı ile dövüşmek zorunda kalır.[28]

Cephenin en solunda, piyadenin arkasına sarkacak düşmanı püskürtmekle görevli 2nci Süvari Tümeni de yoğun topçu atışı altında ağır zayiat vererek Yenice sırtlarına çekilince, bir anda muharebelerin en tehlikeli safhası başlar. Cephenin sol ucu tehlikededir. İzzettin Bey bizzat muharebeyi taarruz hattından yönetmektedir. Hatta saat 18:00 civarı, cephenin ciddi tehlike altında olduğu bir evrede, düşman topçusunun hedefi olurlar. Yanlarında getirdikleri bataryaya süratle yer değiştirerek düşman ateşinden kurtulurlar. Bu durum için 24üncü Tümen gerisinde tuttuğu ihtiyattaki 5inci Tümen'den iki alayı derhal cephe güney ucuna sevk eder. 5inci Tümen Çeltikli ve Kutluhan Camili kuzey sırtlarını 14 ve 15. alaylarıyla tutunca kriz o an için bertaraf edilmiş olur.[29]

105'lik Skoda bataryasının genç komutanı Mülazım Cevdet 'Sunay' Efendi'nin bir gözü topunda, bir gözü de kalan cephanededir. Rasat subayından uzun zamandır düzeltme gelmemesinden doğru adresi bulduğunu anlamış, Prens Andreas'ın gözbebeği 5/42 Evzon Alayının gününü cehenneme çevirmektedir. Yine de tutumlu davranmakta fayda vardır: "*Dereden dolduruyor gibi mermi harcıyor adamlar! Ah şunlardaki cephanenin yarısı bizde olsaydı*".

Bir saat sonra Evliyafakı güneyinde 39. Alayın bir taburu süngüyle Yunan alaylarını durdurur. 500 metre çekilse de, son tutunduğu yerde Kallidopoulos'un tümeninin taarruzunu kırmayı başarır.[30] Bu Yunan 12. Tümeninin yaşadığı son rezalet olmayacaktır.

Yunan 2. ve 1. tümen topçuları ise Demirözü Vadisi'nde canlı varlık bırakmamaya yemin etmişçesine mermi yakmaktadır. Ancak vadinin Türbetepe tarafında yalnız kalan 26. Alay giderek erimektedir. En sonunda saat 19:00'da alayın ilk hatları düşer.

Cephenin güney kesiminde her iki harekât da Haymana istikametini tehdit eder boyuttadır ve artık elde sevk edecek ihtiyat tümeni kalmamıştır. İsmet Paşa, Cephe Komutanlığı Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) Bey'i çağırır: "*Asım Bey şimdi vereceğim emir son derece kritiktir. Yusuf İzzet Paşa ile Selahattin Adil Bey'in gruplarına tebliğ edilsin. Her tümen cephesinde bir alay ve yeterli miktarda top bırakarak geri kalan kuvvetini ivedi olarak cephe güney kesimine hareket ettirsin. İzzettin Bey grubunun bir an bile kaybetmeye tahammülü yoktur*".[31]

Akşam hava kararırken emri alan II. ve III. grup tümenleri ise düşmanla yoğun muharebe halindedir. Pek çoğu emrin gereğini yapmaya fırsat bile bulamazlar. Hareket ettirilen alaylarsa güzergahları çakışınca birbirine karışır. Sağ sahildeki birlikler Aktepe-Evliyafakı, sol sahildekiler ise Katrancı'da yığılmaya başlar. Gerçekte o sırada Demirözü Vadisi'ni savunabilecek durumda yalnızca 3üncü Kafkas Tümeninin 11. Alayı kalmıştır.[32]

Saat 20:15'te ise fırtınalı deniz bir anda tüm cephe boyunca durulur. İkiztepeler-Türbetepe hattında Şükrü Naili Bey'in 15inci Tümeni karşısındaki düşman taarruzu keserek durur. Hemen solundaki 57nci Tümen ise Evliyafakı-Aktepe hattındaki bütün mevzilerini karşı taarruzla geri alır. Mevzilere giren düşman neredeyse tümüyle imha edilir. Benzer şekilde Prens Andreas'ın kolordusu da bir anda sessizliğe gömülür.[33]

Alacakaranlıkta, Katrancı sırtından batarya dürbünüyle Türbetepe istikametini izleyen 2. Grup Kurmay Başkanı Binbaşı Burhanettin (Denker) Bey şaşkındır: "*Komutanım ne oldu da bu adamlar aniden durdu? Bir tuhaflık yok mu bu işte?*". Selahattin Adil Bey ise rahatlamış, Papoulas'ın düştüğü duruma gülmektedir: "*Bizim alaylar Katrancı'ya, Aktepe'ye yığılıp birbirine karışınca düşman bunu yeni ihtiyat getirdik zannetti sanırım Burhanettin*

Bey. O sırada kafamızın üstünde dönüp duran düşman tayyaresini hatırla".

Alagöz'deki Başkomutanlık ve Batı Cephesi karargâhları ise güneyde olan biten her şeyi bir saat gecikmeyle haber almaktadır. Durumun kritik bir evreye girdiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa saat 21:00'de Ankara'ya, Milli Savunma Bakanı Refet (Bele) Paşa'ya çektiği telgrafla son durumu bildirir:[34]

"ZATA MAHSUSTUR

26/27 Ağustos 1337 (1921)

Refet Paşa Hazretlerine,

1. Meydan muharebesinin Ankara'ya kadar intikal etmesi ihtimal dahiline girmiştir.

2. Her türlü ihtimale karşı Meclis'in ve Heyeti Hükümetin ve Ankara'da kalması caiz olmayanların Ankara'dan çıkmaları muvafık-ı ihtiyattır.

3. Meclis ve Hükümetin ilk merhale olmak üzere Yahşihan üzerinden Kayseri'ye nakli lâzımdır.

4. Nakil keyfiyeti, iki gün zarfında, yani 29 Ağustos akşamına kadar behemehal hitam bulmalıdır.

5. Müdafaai Milliye Vekili Refet Paşa Hazretleri, nakil için ve Ankara'nın inzibatı için icap eden tertibatı ahz edeceklerdir.

Telin alınışı

Başkumandan 27 Ağustos, saat 7 evvel

Mustafa Kemal"

Alagöz'de, Başkomutanlık Karargâhı'nda endişe vardır. Halide Edip Hanım yangına körükle gitmek istemese de, daha fazla dayanamaz: "*Ankara'yı da mı boşaltıyoruz Paşam? Muharebeyi kayıp mı ediyoruz?*" Mustafa Kemal Paşa rahatlatıcı bir gülümsemeyle Halide Edip'e döner: "*Hayır hanımefendi, meselenin özüne dikkatinizi çekerim. İlk maddede muharebenin Ankara'ya intikal etme ihtimalinden bahsediyorum. Yani bu, -gerekirse Ankara'ya, hatta daha geriye*

çekilir yine dövüşürüm, ama muharebeyi kaybetmem- demektir. Biz kimseye Yunanları Haymana'da durduracağız diye söz vermedik. Ankara da olabilir, Kırıkkale de, Sivas da. Ama durduracağız. Çünkü yenilmeye hakkımız yok. Savunduğumuz Türk'ün son ocağıdır".

İsmet Paşa, başkomutanın bıraktığı yerden, aynı kararlı üslupla devam eder: "*Bir ay önce Sakarya'nın doğusuna çekilirken ilk yaptığımız iş müdafaa alanları tespit ettirmekti. Yalnızca burada değil, Kızılırmak'a kadar pek çok savunma hattı belirledik. Elimizdeki asker sayısı ve imkanlarla düşmanı ancak böyle durdurabiliriz. Kademeli olarak, dövüşe dövüşe çekiliyoruz. Papoulas ilerlemenin hırsıyla nasıl bir tuzağa düştüğünü fark edemiyor*".

Halide Edip bir an odadaki herkese göz gezdirir. Mustafa Kemal Paşa masanın başında son gelen cephe raporlarına bakmaktadır. İsmet Paşa ve Asım Bey ise yine harita üzerinde çalışmaya dalmışlardır. O an aslında gecenin kör karanlığında değil, şafağın eşiğinde olduklarını fark eder. Taarruz eden Yunanlar olsa da, oyunun kurallarını koyan Alagöz'deki kurttur.

Sarışın bir kurt!

Sessizliği Mustafa Kemal Paşa bozar: "*Demin Refet Paşa'ya çektiğimiz telgraftaki merkezin derhal Kayseri'ye nakli gibi tedbirlere gerek olmadığını sanıyorum. Cepheden gelen raporlar durumun mevcut imkanlarla düzeltilebileceğini gösteriyor. Hemen bir telgraf daha çekelim, Paşa Ankara'yı boş yere tedirgin etmesin*".[35]

Aklında bambaşka düşünceler vardır: "*İsmet şimdi yazdıracağım cephe emrini tümenlere tebliğ edelim. Emrin esasını da bizzat anlatalım.*"

> "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır! Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça, terk olunamaz. Onun için, küçük büyük her birlik, bulunduğu mevziden atılabilir; fakat, küçük büyük her birlik, ilk durabildiği noktada, tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki birliğin çekilmeye mecbur olduğunu gören birlikler, ona tabi olamaz. Bulunduğu mevzide sonuna kadar azim ve mukavemete mecburdur."[36]

Yıllarca Mekteb-i Harbiye'de öğretmenlik yapmış Asım Bey şaşkındır: "*Cephesi yarılan tümen çekilmeyecek mi? Nasıl? Cephe hattı diye bir şey kalmaz, alaylar birbirine girer?!*"

İsmet Paşa mütebessim, kurmay başkanına döner: "*Sanırım ben anladım. Vatanını savunan askerin -cephem yarıldı, o halde ben yenildim- deme özgürlüğü var mıdır Asım Bey? Cephesi yarılsa bile, eğer hayattaysa, dövüşebilmek için bir iki adım geri çekilip olduğu yerde savaşmaya devam edecektir. Kıtaların düzenini kaybettiği yerde biz cephe emriyle hatları düzenleriz*".

Mustafa Kemal Paşa bu kez harita başındadır.

Batı Cephesi Komutanlığı'na bağlı tüm birliklere bu emirle birlikte, 27 Ağustos 1921 Cumartesi sabahından geçerli olmak üzere, bulunacakları hatlar tebliğ edilir. Yunanlıların beş günde ilerleyebildikleri mesafe beş kilometredir. Buna rağmen 27 Ağustos sabahı Ankara Papoulas için daha da uzaklaşmış olacaktır.

Bu aynı zamanda "vatanını savunan" ile "işgale gelen" arasındaki farktır; çünkü tam bir sene sonra aynı gün roller değişecek, ama Yunan ordusu cephesi yarılınca mevziini bırakıp felaketine koşacaktır.

Yunanların Ankara Harekâtı planlarının odağındaki isim, Prens Andreas ise şaşkındır. Baskın niteliğini kaybeden harekâtın öldürücü vuruşu olması planlanan kuşatma tam bir cephe taarruzuna dönmüştür. Bir haftadır banyo yapmamış, bozkırın tozu toprağı içinde inanmadığı bir savaşın, bilmediği bozkırın ortasında kalmıştır. Bir ay önce Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde çekilmeye zorladıkları, mevcudu yarıya inmiş Türk Ordusu âdeta duvar olmuş, geçit vermemektedir. Bazı tümenlerinde bit salgını başladığını duymaktadır. Daha doğru dürüst muharebeye bile girmemiş 9. Tümeni'nde ise savaşmak istemeyen eratın varlığı sır olmaktan çıkmıştır. Prens soğuk suyla kafasını yıkarken düşünmektedir; "*Oysa çok kolay bir kuşatma olacaktı. Türkler Polimenakos'un kolordusuyla oyalanırken biz onları iki ateş arasına alacak, ne olduğunu anlayana kadar yok edecektik. Şimdi? Şimdi tam bir kabus!*"

Oysa Majeste'nin kâbusu daha yeni yola çıkmıştır;

Türk Süvarisi!

3

TOPÇU HARBİ

Toydemir Muharebeleri

24 Ağustos - 30 Ağustos 1921

23 Ağustos 1921

Cephe güneyinde, Demirözü Vadisi girişinde kıyamet koparken muharebelerin ilk gününde Toydemir bölgesinde bir hareket olmamıştır. Uzaktan gelen kesintisiz top sesleri ise bir gün sonra burada yaşanacakların habercisidir.

Akşam serinliği her zamankinden farklı, kıble yönü bulutlardan gece gibi karanlık.

"*O tarafa sağlam yağmur yağıyor olmalı. Allah yardımcıları olsun*". Sonra top seslerine kulak kabartan 13. Alay Kumandanı Yarbay Ahmet Rıfat Bey ertesi gün kendi üstlerine yağacak mermi sağanağını düşünür. Bir yıldır bu tümenle pek çok kez Yunanla karşılaşmıştır ve nasıl savaştıklarını iyi bilmektedir.

Hacımuslu'nun üç kilometre güneyinde, Kocaderetepe Mevzilerinde kayalar üzerinde oturmuş iki Tokatlı er, önlerindeki sapsarı denizi yumuşak kıvrımlarla kesen Ilıcaözü Deresi'ne bakmaktadır. Pazarlı olanı gördüğünü bir an memleketine benzetecek olur, ama derenin ardındaki kıraç tepeler onu gereksiz hayallerden kurtarır, Polatlı gerçeğinin içine çeker. Bulundukları tepeler yayvan, çorak, belli belirsiz yükseltilerdir. Bir tek ağaç gölgesi bile yoktur. Birkaç gün önce Hacımuslu ve Yenimehmetli köylerinden gelen kadınlarla yapmışlardır bu mevzileri. Tuğla gibi yassı kaya parçalarını, tarla sınırı yapar gibi, üst üste dizmişlerdir,

hepsi bu. Yunan'ın topundan, tüfeğinden onları koruyacak olan işte bu; dize kadar anca gelen taş yığınları... Üç kilometre daha kuzeydeki Toydemir ise farklıdır. Tamamen toprak zemin kazılarak yapılan siperler askeri en azından piyade mermisinden, bir nebze, esirgeyebilir. Niksarlı onbaşı mevzilere taş taşıyan, yorgunluğu her halinden belli bir acemiyle eğlenmektedir: "*Gel yeğenim gel! Bak bura Kocadere; yorulduysan otur yere, susadıysan aha dere, acıktıysan Allah vere!*" Etraftakiler kahkahayı patlatır. Ahmet Rıfat Bey neye güldüklerini bilmeden onların bu hallerine gülümser; "*Yarın ateşten geçecekler, yine de neşeliler. Allah hepsini esirgesin*".

Mevziideki 5inci Kafkas Tümeni efradının çoğu Amasya, Tokat ve Sivas'tan gelmiştir. Koşa koşa vardıkları, varıp dövüştükleri İnönü'den beri kardeşten öte olmuşlardır. Toydemir hattına geldiklerinden beri Tokatlı, Gürünlü, Taşovalı, artık hepsi çok uzakta kalmış anılar gibidir. Artık memleketleri Toydemir mevzileri ve kimlikleri 5inci Kafkas Tümenidir. Bu mevzilerde bir hafta boyunca yaşanacaklardan sonra "Toydemir" ve "5inci Kafkas Tümeni" iyice bütünleşecek, birbirine kaynayacaktır.

Tıpkı vatan gibi.

Tıpkı bu Mehmetler gibi...

5inci Kafkas Tümeni aslında 1. Dünya Savaşı'nın son döneminde Enver Paşa'nın emriyle, kardeşi Nuri Paşa'nın komutası altında kurulan ve İngiliz destekli Ermenilere karşı Bakü'nün kurtuluşu için savaşan Kafkas İslam Ordusunun bağlı tümenlerinden birisidir. İkinci Bakü Kuşatması'nda kahramanca dövüşen tümen, Miralay Mürsel (Bakü) Bey komutasında Bakü'nün kurtuluşunda çok büyük rol oynamıştır.[1]

Mondros Mütarekesi uyarınca "*Üç ordu müfettişliğinde iç asayiş ve hudut güvenliği için yeterli miktarda asker bulundurulacak, gerisi terhis edilecektir*" uygulaması kapsamında Erzurum'daki 3. Kolordu emrinde varlığına devam eden tümenlerden biri de 5inci Kafkas Tümeni'dir ve adı askerlerin Kafkas kökenli olmasından değil, buradan gelmektedir.[2] Cemil Cahit Bey ise Mustafa

Kemal'in ardından Milli Mücadele için Anadolu'ya ilk geçen subaylardandır. Temmuz 1919'da Samsun'a ayak bastığı anda da 5inci Kafkas Tümeni komutanlığına atanmıştır.

5inci Kafkas Tümeni adını Milli Mücadele'de ilk olarak 2. İnönü Muharebeleri'nde duyurur. O sırada tümeniyle birlikte 3. Kolordu emrinde Amasya'da bulunan Cemil Cahit Bey'e 24 Mart 1921'de acil olarak İnönü cephesine katılma emri verilince kendisi tümeninden önce Ankara'ya ulaşır, burada emrine verilen az sayıda kuvvetle, yine tümeninden önce cepheye vararak Refet Paşa komutasındaki güney kanadın müdafaasına katılır. Tümenin asıl kıtalarının da harp meydanına ulaşmasıyla güçlenen cephe güney kanadı muharebelerin kazanılmasında kilit rol oynar.[3] Cemil Cahit Bey ve tümeninin cepheye gelerek harbe katılması için İsmet Paşa daha sonra "*cepheye yetişti*" ifadesini kullanacaktır.[4] On gün gibi bir sürede koca tümeni Amasya'dan Kütahya'ya ulaştırmak ancak Hızır'ın yapabileceği bir şeydir.

Tümen önce Refet Paşa komutasında, 2. İnönü Muharebesi'nin takip harekâtı mahiyetindeki, amacına ulaşamayan Aslıhanlar Muharebesi'nde, daha sonra Temmuz 1921'de Yunan taarruzuna karşı Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde çarpışır. 23 Temmuz'da Yunan Ordusu'nun cepheyi yarması üzerine düşman içinde kalan 5inci Kafkas Tümeni ve 61inci Tümen, 4. Grup Kumandanı Kemalettin Sami Bey komutası altında takipçilerini atlatarak, neredeyse zayiatsız şekilde, Sakarya'nın doğusuna ulaşmayı başarır. O buhranlı günlerde Başkomutanlık karargâhına gelen en güzel haberlerden biri budur.

Bu iki gazi tümen Sakarya doğusunda, muharebelerde cephe orta kesimini savunmak üzere yan yana mevzilendirilir. Kuzeyde, sağ tarafta Tarlabayırı-Yıldız Dağı-Avdanlı'nın batısı 61inci Tümen, onun solunda Baraközü Deresi-Yıldız Dağı arası da 5inci Kafkas Tümeninin müdafaa sahasıdır. Acıdere'den Baraközü Deresi'ne kadarki kısım 4. Grupa verilince 5inci Kafkas Tümeni ve 61inci Tümenin savunması gereken cephe hattı da 20 kilometreye çıkar.[5]

23 Ağustos 1921 öğle saatlerinde, güneyde, Mangal Dağı kesiminde kıyamet koparken, cephe orta kesimini oluşturan bu hatta Yunan III. Kolordusu henüz taarruz hazırlığı aşamasındadır. General Polimenakos komutasındaki kolordu 3. ve 10. tümenleriyle cephe orta kesiminde Ilıcaözü Deresi hattına, 7. Tümeni ile de daha kuzeyde, Beylikköprü bölgesinde Sakarya'nın batısına yerleşmiştir. Akşam saatlerinde 3. ve 10. Tümenler İğciler (Polatlı güneybatısı) istikametinde ilerleyerek taarruz çıkış noktalarına varırlar. 24 Ağustos saat 11:00'de Yunan Küçük Asya Ordusu karargâhından gelen emirle her iki tümen de taarruz pozisyonu alırlar; "*Derhal taarruza başlayın*".[6]

* * *

24 Ağustos öğleden sonra Yunan 10. Tümen topçusu tanzim atışlarına başlar. Ilıcaözü Deresi'nin batısındaki sırtların gerisinden Kocaderetepe mevzilerine kadar tarlaları savura savura gelen obüs atışları çok geçmeden mevzileri bulur. Papoulas başlangıçta güneye göre daha az kuvvetle taarruz etmeyi planladığı bu kesimde Türk direnişini yoğun, şiddetli topçu ateşiyle kırmayı hedeflemiştir. Şimdi de bu hedef doğrultusunda altı inçlik Howitzerler yeri göğü birbirine katmaktadır.

Yunan 3. Tümeni bu hattın kuzey kesiminde, Sarıçaltepe'deki 61^{inci} Tümen, Yunan 10. Tümeni de beş kilometre kadar güneyindeki 5^{inci} Kafkas Tümeni emniyet birliklerine saat 14:00'de taarruza başlar. Her iki kesimde de bu küçük müfrezelerin çekilmesinden sonra, öğle saatlerinde öncü mevzi hatları önünde muharebeler şiddetlenir. Albay Soumilas'ın 10. Tümeni bir alayla Kızılkırmatepe'deki 8^{inci} Tümene, bir alayla da Kocaderetepe mevziindeki 5^{inci} Kafkas Tümeni'ne hücum etmektedir. Hemen kuzey yanındaki Yıldız Dağı'nı savunan 61^{inci} Tümen ise cephesinin iki yanından iki Yunan alayının saldırısı altındadır.[7] Özellikle Ilıcaözü Deresi güneybatısında konuşlu kolordu topçu alayının hesapsızca harcadığı mermiler Kocaderetepe bölgesinde canlı varlık bırakmamaya yeminli gibidir. Yığma siperlerdeki kayalardan kopan parçalar da şarapnellere eklenir.

24 Ağustos 1921, dağ taş Mehmet'i "*beni ne kadar hak ediyorsun*?" sınavına çekmektedir.

Yunan Ordusu'nun Sakarya'da uyguladığı strateji cephe güney kanadında sonuç almak üzerine kuruludur. Batı Cephesi Karargâhı da savunma stratejisini buna göre yaptığından 5inci Kafkas Tümeninin sol kanadını yasladığı 3. Grupu korumak gibi de bir görevi vardır. Bu yüzden Cephe Karargâhı'ndan gelen emirde "*direnin, ancak sol kanadınızda Yusuf İzzet Paşa'nın 3. Grupu tehlikeye girerse onlara destek vermek üzere Toydemir merkezinizde kalacak şekilde cephenizi geriye doğru düzeltin*" demektedir.[8]

Yunan III. Kolordusunun taarruzlarını 8inci Tümenle 5inci Kafkas Tümeni üzerine yoğunlaştırması, bu iki kıtanın savunduğu hattan başlayarak kuzeydoğuya doğru uzanan Baraközü Vadisi'ne de özel bir ilgisi olduğunu ortaya koyar. Bu ilginin nedeni, Yunan stratejisi cephe güneyinde çıkmaza girdiğinde, birkaç gün sonra ortaya çıkacaktır; Çal Dağı!

Çok ağır bombardımana ve şiddetli taarruza rağmen, akşam olurken Yunan 10. Tümeni öncü mevzilerin bir kilometre güneybatısında, emniyet müfrezesinin terk ettiği mevzi hattında durdurulur. Kızılkırmatepe'ye, 8inci Tümen cephesine hücum eden Yunan 27. Alayının tepenin güney yamaçlarına tutunmayı başarması sayılmazsa, etkili topçu ateşi ve makineli tüfek perdesi nedeniyle iki Yunan tümeni de ilerleyemez.[9]

Oysa bu ordu bir ay önce 30.000 askeri silahlarıyla firar etmiş, ağır zayiat vermiş ve Papoulas'ın kurmaylarının "*bittiler*" dedikleri ordudur. Yunanlar gördükleri mukavemetten dolayı şaşkındır. Polimenakos'un silahları susar, gece yine sessizliğe gömülür. Yalnız Haymana tarafından, uzaktan gelen top sesleri vardır.

Ahmet Rıfat Bey mevzileri dolaşırken boğazına bir şeyler düğümlenir. Bir önceki akşam onbaşının takıldığı acemi aslanı defnetmek için arkadaşları kayalık zeminde kazabilecekleri toprak aramaktadır.

O artık hiç yorulmayacaktır!

* * *

24 Ağustos günü Yıldız Dağı batı sırtlarına kadar ilerlemeyi başaran 2/39 Evzon Alayı ertesi gün de taarruzunu geliştirmek ister. Biraz daha kuzeyde, Çanakçı köyü kesiminde, Tarlabayırı mevzilerine şiddetle yüklenen Yunan 3. Tümenini durdurabilmek için 5inci Kafkas Tümeninden 13. Alay da o bölgeye intikal ettirilince, Kocaderetepe-Toydemir bölgesinde savunma sadece tümenin 9. ve 10. alaylarına kalır. Yunan 10. Tümeni ise göstermelik birkaç deneme dışında, muharebelerin üçüncü gününde, 5inci Kafkas Tümeni mevzilerini yalnızca bombardımana tutmakla yetinir. 25 Ağustos akşamı artık o siper görünümlü bahçe duvarlarından geriye bir taş yığını kalmıştır. Kocaderetepe mevzilerinde barınma imkânı kalmadığından, grup komutanının emriyle 5inci Kafkas Tümeni ve 61inci Tümen Yıldız-Hacımuslu hattında mevzilenerek bir hizaya gelirler.[10]

61inci Tümenin sağ yanındaki Tarlabayırı Mevzii 11inci, 61inci ve 5inci Kafkas tümenlerinden birer alayla müdafaa edilecek, Çanakçı'dan Baraközü Vadisi girişine kadar olan cephe ise toplam mevcudu 5.000 kişi olmayan dört alayla savunulacaktır. Hal böyleyken, 25 Ağustos akşamı bir Yunan alayının daha Kocaderetepe mevzileri karşısına geldiği görülür. Bu, Yunan 10. Tümeninin ihtiyatta beklettiği 30. Alaydır. Soumilas tüm gücüyle saldıracaktır.[11]

25 Ağustos Perşembe akşamı, 4. Grup Komutanı Miralay Kemalettin Sami Bey'in muharebeler başladığından beri henüz yaralanmamış olması karargâhtaki subaylar arasında sohbet konusudur. 5inci Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı Ahmet Fatin espriyle karışık Grup Kurmay Başkanı Binbaşı Neşet'in ağzını yoklamaktadır: "*Grup sargı yerine uğradım demin. Doktor ilginç adam, Miralayımı sordu. -Hâlâ getirmediler revire, hasta falan değildir inşallah- diyor. İnönü'deki yarasına o müdahale etmiş, tanışıklıkları oradanmış*".

Neşet Bey kahkahayı patlatır: "*Haklı adam, milletin komutanı madalya, nişan takar dolaşır. Bizimki mermi, şarapnel koleksiyonu yapıyor*". Yanlarındaki genç bir teğmen fırsatını bulunca söze karışır: "*Kemalettin Sami Miralayımın tam 27 kez yaralandığını*

söylüyor Nazmi Yüzbaşım, doğru mu kumandanım?" Ahmet Rıfat Bey "*doğru mu?*" der gibi emir subayı Yüzbaşı Nazmi'ye bakarken Neşet Bey güler: "*Muhtemelen kendisi de bilmez teğmen, Çanakkale'de bırakmıştır saymayı. En son ön siperde taarruzda duran askeri coşturmaya çalışırken elinden, omzundan yaralandı İnönü'de. Bugün de 61inci Tümen cephesinde siper siper dolaştı. Artık kısmet yarın sizin tümenedir belki Fatin Bey*".

Bu münasebetsiz espri üzerine masanın etrafındaki herkes kınayarak Neşet Binbaşı'ya bakar; "*Allah korusun!*"

Bu aynı zamanda "*artık dağılalım, yarın zor bir gün olacak*" uyarısıdır.

Gerçekten çok zor bir gün olacaktır.

* * *

26 Ağustos Cuma günü, cephe güney kesiminde yarma ve kuşatma maksadıyla iki kolorduyla ve bütün gücüyle yüklenen Yunan ordusu karşısında yarıya yakın kuvvetle direnmeye çalışan Batı Cephesi Karargâhı kuzeyden bu kesime kuvvet kaydırmak düşüncesindeyken, Yunan III. Kolordusu da kuzeyde tüm cephe boyunca yeniden taarruza geçer. Nikolaidis'in 3. Tümeni sabah gün doğarken Avdanlı'nın batısında 61inci Tümen cephesini ve Tarlabayırı mevzilerini zorlamaya başlar. Ancak iki buçuk saatlik uğraşın sonunda taarruz çıkış noktasına geri çekilmek zorunda kalır.[12]

Bu sonuçsuz girişimin ardından General Polimenakos, taarruz hazırlığını tamamlayan Yunan 30. Alayı aracılığıyla, muharebeyi 5inci Kafkas Tümeni cephesine kaydırır. Tümenin direncini kıramayınca karşıda, Ilıcaözü Deresi kuzey sırtlarında açığa çıkan Yunan topçusu düz yollu atışlarla bu mevzileri cehenneme çevirir. Tarlabayırı kesimindeki sabah taarruzundan sonra burada sadece 2/39 Evzon Alayı'nı bırakan III. Kolordu komutanı, cepheden çektiği iki alayla takviye ettiği 30. Alayı yeniden Baraközü Vadisi'ne hücuma kaldırır. Üç alay, yani bir bütün tümenle taarruz ederek yoğun örtü ateşi altında ilerler. Bu yüzden öncü mevziler akşama doğru Yunanların eline geçer.[13]

Ancak Toydemir sırtlarındaki 5inci Kafkas Tümeni topçuları, açığa çıkmış Yunan bataryalarını tespit ederek bu kumarın bedelini ağır ödetirler. Yoğun ateş altına aldıkları Yunan topçusunun büyük bir kısmı çekilmek zorunda kalır. Düşmanın topçu koruması ortadan kalkınca, 5inci Kafkas ve 61inci Tümen piyadeleri de karşı taarruzla öncü mevzileri geri aldıkları gibi, Yunan 10. Tümenini, birkaç emniyet müfrezesi dışında, Ilıcaözü Deresi güneyine, taarruz çıkış noktasının da gerisine çekilmeye mecbur ederler.[14]

General Papoulas tarafından III. Kolordu cephesine gönderilen Kurmay Başkan Yardımcısı Albay Sarıyanis, General Polimenakos'la üç günlük muharebe sürecini ve gelinen durumu masaya yatırır. Sonunda Baraközü Vadisi'ni yarmak için 10. Tümen'le 5inci Kafkas Tümeni, 3. Tümenle de 61inci Tümen üzerine taarruz etmeye karar verilir. 17.000 tüfekle toplam 6.000 tüfeğe hücum edeceklerdir. Ne olursa olsun Toydemir sırtları zapt edilmelidir.[15]

Bununla birlikte, Kemalettin Sami Bey düşmanın Tarlabayırı-Yıldız Dağı cephesinden kuvvet ayırıp doğuya kaydırdığını fark etmiştir. Derhal cephesinin sol kanadını, yani Toydemir kesimini güçlendirmek için Tarlabayırı bölgesinde boşa çıkan 13. Alay 5inci Kafkas Tümeni'ne, 159. Alay da 61inci Tümen'e iade edilir.[16]

Alagöz'de karargâh binasına koşarak giren Yüzbaşı Faruk (Mirgün) merdivenleri ikişer üçer çıkar. O kadar keyiflidir ki, masadakilerin hiçbiri unuttuğu selamı ona hatırlatıp canını sıkmak istemez: "*Komutanım Toydemir'den güzel haberler var. Kemalettin Sami Bey'in Grubu düşman taarruzunu kırmış, Ilıcaözü'nün güneyine kadar geri atmış*".

Mustafa Kemal Paşa mütebessim bir endişeyle sorar: "*Kemalettin Sami? O iyi mi? Aman ha?*"

Uzun zamandır gerilmekten keman yayına dönmüş sinirler boşalır. Odada patlayan kahkaha Alagöz sırtlarında yankılanır.

26 Ağustos gecesi cephe güney kesiminde kâbus gibi geçerken, Toydemir – Yıldız Dağı hattından gelen haberler karargâhta moral olur. Hele bir de General Papoulas'ın "Türk Süvarisi"

korkusuyla Yunan 3. Tümeni'nden 6. Alay'ı cepheden Uzunbeyli'ye çektiğini, ikmal yollarının güvenliğini sağlamakla görevlendirdiğini bilseler...[17]

Yunanların cepheyi yarmaması için kademeli çekilme/cephe düzeltme esası ve sath-ı müdafaa emri o gece uygulanır. Güney kesimde 1. ve 2. Gruplar Yaprakbayırı-Türbetepe hattından bir kademe çekilerek cephe düzeltir, Yunan Ordusu'nun önüne yeniden Türk'ten duvar örer. Orta kesimde ise 5inci Kafkas Tümeni ve 61inci Tümen geriye bir adım dahi atmamış, Yunanlar boş yere tonlarca cephane yakmakla yetinmiştir.

Zayiat ağırdır ama tümenler kale gibi olduğu yerdedir.

* * *

Muharebelerin beşinci gününde (27 Ağustos 1921) Yunan 3. Tümeni büyük kısmıyla 5inci Kafkas Tümeni-61inci Tümen ara hattına, Yunan 10. Tümeni de iki alayla Baraközü Vadisi'ne, yani 5inci Kafkas Tümeni sol kanadında 8inci Tümen'le temas bölgesine taarruza başlar. Yaklaşık 3.000 tüfekten oluşan 5inci Kafkas Tümeni'ne doğru 6.000 kişilik bir düşman seli akmaktadır.[18]

Tümen topçuları yine aradığını bulur; Yunan topçusunu mevzilendikleri yerden söküp atar. Piyade ise bütün gücüyle direnir. Akşama doğru sol kanadındaki 8inci Tümenin ağır baskı altında çözülerek kuzeye doğru gerilemesiyle Baraközü Vadisi boyunca sol kanadı savunmasız kalan 5inci Kafkas Tümeni de mecburen Toydemir sırtlarına doğru çekilmek zorunda kalır.[19]

Yarbay Cemil Cahit Bey'in tümeni Kemal Paşa'nın "sath-ı müdafaa" emrini harfiyen uygulamış, Hacımuslu güneyinden Toydemir sırtlarına kadarki alanı karış karış savunmuştur. Yayvan, alçak, ama sık ve derin vadilerle örülü arazide harp edilmeyen yer kalmamıştır. Grup Kumandanı Miralay Kemalettin Sami Bey her ihtimale karşılık Toydemir kuzeyinde, Sarıhalil kesiminde, Abbastepe hattında tahkimat yapılması emrini verir.[20] Bu emir de "sath-ı müdafaa" düşüncesinin kıta komutanlarınca nasıl benimsendiğinin çok güzel bir örneğidir.

Ve artık General Papoulas'ın kafasını kurcalayan bir husus vardır; "*Türkler Gedikli gibi, Toydemir gibi noktalarda bile böyle direniyorlarsa, Çal Dağı gibi bir dayanakta mevzilendiklerinde Haymana-Ankara yolunu açmak nasıl mümkün olacak?*"

Cephe orta kesiminde düzeltme yapılıp 5inci Kafkas Tümeni Toydemir-Sarıhalil hattında yeni mevzilerine geçerken Papoulas'ın kafası iyice karışmıştır. Artık verdiği emirler hedefin Haymana değil, Çal Dağı olduğunu göstermektedir. 9. Tümen Komutanı Albay Digenis endişelidir: "*Bu normal mi efendim? Yani, harbin ortasında taktik değiştirilir ama strateji değiştirmek?*"

Prens Andreas susar. Bu coğrafya ona bildiği her şeyi unutturmuştur.

* * *

General Papoulas 28 Ağustos günü, Haymana'ya yürüme stratejisi için yaptığı yarma denemelerinin sonuçsuz kalması yüzünden mutsuz, güneyden kuşatma taktiğinden ise umutsuzdur. Yine de II. Kolordunun kuşatma harekâtında ilerleme kat etmesi, Güzelcekale-Haymana istikametini açması, I. Kolordunun ise Demirözü Vadisi'nden yarmayı gerçekleştirmesi için bütün güçleriyle taarruz etmelerini emreder.

Bu durumda Çal Dağı'na giden tüm yollardan taarruz edilecektir. Taarruz sıklet merkezi cephe güneyinden üçe bölünerek daha kuzeye kayar. Baraközü Vadisi, yani Toydemir hattı da artık en sıcak noktalardan biridir.

Mustafa Kemal Paşa ise Papoulas'ın kuşatma hamlesini büyük oranda durdurmuştur. Ancak bu harekâta katılan güneydeki II. Kolordunun hâlâ cephe taarruzu için bile büyük bir kuvvet olduğunu düşündüğünden, tasarruf edilebilen her kesimden bu bölgeye irili ufaklı birlikler kaydırmaktadır. Yalnızca 4. Gruptan, yani 5inci Kafkas Tümeni ve 61inci Tümenden alay çekilmez; karargâh bu kesimin de hassasiyet taşıdığının farkındadır.

Nitekim bir gün önce Sarıyanis ve Polimenakos'un birlikte kararlaştırdıkları gibi, sabah şafakla birlikte Yunan 3. Tümeni sağ

kanatta 61inci Tümen, Yunan 10. Tümeni ise solda 5inci Kafkas Tümeni üzerine taarruza geçer. Muharebelerin altıncı gününde de 5inci Kafkas Tümeni topçusu maharetini konuşturur ve Yunan bataryalarından birisini susturmayı başarır. Toydemir sırtları cayır cayır yanmaktadır. Sırtlarda, vadilerde boğaz boğaza muharebe öğleye kadar sürer. Bir ara geri çekilen Yunan 27. ve 30. alayları takviye alarak öğleden sonra yeniden hücuma kalkar. Akşam olurken özellikle 13. Alayın süngü hücumlarıyla düşman vadiler boyunca Hacımuslu harabeleri yönünde çekilir. Sabanca batısındaki bazı sırtlar dışında belirgin bir ilerleme kaydedememiştir.[21]

61inci Tümen cephesinde ise, Yunan 3. Tümeni gün boyu tekrarladığı taarruzlar sonunda bir ara Yassıtepe ilk hat mevzilerine girmeyi başarsa da, hava kararırken yapılan süngü hücumuyla başladığı noktaya geri dönmek zorunda kalır.[22]

Ortalık biraz sakinleşir gibi olunca, tümen efradı Yunan topçusu yeniden ateşe başlamadan yaralı ve şehitlerini toplamak için araziye dağılır. Niksarlı Onbaşı yanındaki hemşerisiyle Sabanca bayırından inerken yerdeki şehitler arasında tanıdık bir yüz görür. Usulca yerden kaldırıp, uyandırmaya kıyamaz gibi sarsmadan Kanlıtepe ardındaki defin yerine götürürler. Şehit defterini tutan teğmenin yanına diz kırıp oturan Niksarlı Onbaşı Amasya günlerini, İnönü'yü, Kütahya'yı hatırlar. Teğmenin ince sesiyle kendine gelir: "Adı?"

"Ahmet Rifat."

"Kıtası?"

"Yaz teğmenim, bu Toydemir'den bir Binbaşı Ahmet Rifat geçti yaz!. 13. Kafkas Alayı komutanıdır."

Az ötede, 1084 rakımlı tepede patlayan bir 120'lik mermisi şehit defterine son noktayı koyar.

Şimdilik...

Ancak tümen topçusu en başarılı olduğu şeyi yine yapar; Yunan topçu bataryalarının yerini belirler, bazılarını susturmayı başarır, kurtulabilenler ise çekilmek zorunda kalır. Topçusu devre dışı kalan Yunan piyadesi ise tümen mevzilerine en fazla bir

kilometre yaklaşabilir. Buna rağmen, sol yanında bulunan 8inci Tümenin büyük kısmı cephe güney kanadına takviye olarak gitmiş olduğundan, bu birliklerin boşalttıkları kesim de 5inci Kafkas Tümeni sorumluluğuna verilir. Şimdi bütün Baraközü Vadisi'nin müdafaası 5inci Kafkas Tümenindedir.[23]

Bütün gece düşük şiddette de olsa devam eden taarruzlar 29 Ağustos sabahı şafakla birlikte aniden şiddetlenir. Yunanlılar uzun menzilli toplarla tümen mevzilerini, önünü ardını, mermi hesabı yapmaksızın saatlerce döverler. Genelkurmay Başkanlığı harekât günlüklerinde o sabah "*tümen cepheleri ve ihtiyat bölgeleri barınılamayacak haldeydi*" diye anlatılır.[24]

Tüm ihtiyatlarını da cepheye süren tümen öğlene kadar topçu ateşi altında fazlasıyla ezilir. Hızla eriyen ön mevzilerini de takviye edemeyince Toydemir-Sarıhalil arasında Kanlıtepe ve 1084 rakımlı tepeye kadar çekilmek zorunda kalır. Toydemir köyünün sokaklarında bile boğaz boğaza çarpışmalar olur.[25]

Yayvan, düşük eğimli ve sık vadilerle örülü arazide kolay yayılan Yunan askerleri ile her noktada muharebe saatlerce devam eder. En sonunda tümenin aslanları düşmanı Kanlıtepe güney eteklerinde süngüyle durdurmayı başarır. 29 Ağustos akşamı tümenin mevzileri Toydemir köyünün evleridir. Sokak aralarındaki muharebelerde şehit olan 80 yiğit köyün Hacımuslu yoluna yakın çıkışındaki iki düzlükte açılan mezarlara defnedilir. Kimi içlikli, kimi üniformalı, ama hepsi de bu toprağın çocukları, Toydemir'in harman yerinde vatana eklenirler.

Tümen Komutanı Yarbay Cemil Cahit Bey duasını ettikten sonra yanındaki karargâh subayına döner: "*Bu sath-ı müdafaa nedir diye soruyordunuz. Şimdi anladınız mı teğmen?*"

* * *

29 Ağustos'u 30 Ağustos'a bağlayan gece tümen sol kanadına takviye amacıyla Mürettep Kolordu'dan iki piyade taburu ile 1inci Süvari Tümeni gönderilir. Cephe emrinde de "*Toydemir hattının yeni gelen takviyelerle birlikte mutlaka elde tutulması*" söylenmektedir.

Ancak takviye ulaşana kadar, gece de süren yoğun topçu ateşi nedeniyle, Tümen Grup Komutanı Kemalettin Sami Bey'in üç gün önce hazırlattığı altı kilometre gerideki Sarıhalil-Abbastepe hattındaki mevzilere çekilerek yerleşir.[26]

Yunan 10. Tümeni'nin zayiatı inanılmaz boyutlardadır. Cepheyi hâlâ yaramamış, Baraközü Vadisi'nden Çal Dağı yolunu açamamıştır. Buna rağmen yedi günde kat edebildiği mesafe ancak yedi kilometredir. Hâlâ önünde Türk'ten bir duvar vardır ve bu duvarın adı 5inci Kafkas Tümeni'dir. 30 Ağustos sabahı sona eren Toydemir Muharebeleri'nden sonra da tümen vatan toprağını kanıyla sulamaya devam edecek, hatta muharebelerin aktif dönemi zaferle sonuçlandıktan sonra; 13. Alay, Sakarya Meydan Muharebesi'nin en trajedik olayını yaşayacaktır.

5inci Kafkas Tümeni gerek 1. Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde, gerek Milli Mücadele'de çarpıştığı her cepheye adını yazan, izini bırakan gazi bir birlik olarak tarihe geçecektir. 1918'de Bakü'nün kurtuluşu Mürsel Bey'e "Bakü", 1921'de Toydemir Muharebeleri de Cemil Cahit Bey'e "Toydemir" soyadını kazandıracaktır.

4

TÜRK DUVARI
Güzelcekale Muharebeleri
27 Ağustos - 2 Eylül 1921

4üncü Tümen Şerefligökgöz köyünün kuzeydoğu sırtlarına yerleşmiş, tabiatın ve zamanın elverdiği ölçüde bölgeyi tahkim etmeye çalışmaktadır. 42. Alayın Giresunlu uşakları dertlidir; "*Taşına toprağına kurban olayım Görele. Kazmayı vurdun mu adam boyu yarar atarsın toprağı! Bu ne yahu?*" Küreğine dayanmış sırasını bekleyen bir diğeri umutsuzca etrafına bakınır; "*Kazmak istesen taştan kazılmaz ama taş dizeyim desen taş yok. Nasıl bir memlekette?! Yine süngümüzün ardına siper alacağız*".

Süngüsünü siper almak!

Bu ermiş ağzından çıkmışçasına fiyakalı sitem Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in kulağında asılı kalır. Gerçekten de dövüşmeye Haymana topraklarına geldiklerinden beri yaptıkları çoğunlukla budur. Osman Ağa'yla tertipledikleri iki gönüllü alayıyla Giresun'dan çıkmış, Sakarya boyuna dövüşmeye gelmişlerdir. Devlet-i Aliyye'nin bir subayı olarak Cihan Harbi'nde cepheden cepheye koşmuş, her tür coğrafyayı görmüştür. Ama bu bozkır; bu kayasız topraklar, bu topraksız kayalıklar farklıdır.

23 Ağustos 1921, yani Sakarya Meydan Muharebesi'nin henüz ilk gecesinde Selahattin Adil Bey'in "*Mangal Dağı mı, güneyden kuşatmayı önlemek mi?*" açmazında tercihini ikincisinden yana kullanmasıyla 5inci Tümen Mangal Dağı'nı terk ederek daha kuzeyde yeniden tertiplemiş, 2. Grubun diğer tümenleri de

Mangal Dağı'nın kuzey eteklerinden doğuya doğru yeni bir savunma hattı oluşturmuştur. Yeni yerleşimde en ağır yükü omuzlayan birliklerden birisi de 4üncü Tümen olmuş, cephenin en güneyinde 24üncü Tümen ve Topal Osman Ağa'nın 47. Alayı ile birlikte kuşatma harekâtını karşılamak durumunda kalmıştır. Prens Andreas'ın 36.000 kişilik kolordusunun ilk hamlesi Köseabdallı'da (Yurtbeyli) kırılmış, ilk kuşatma harekâtı engellenmiştir.

Bu kesimin hemen sağında bulunan ve Yunan I. Kolordusunun yarma harekâtına direnmeye çalışan Yusuf İzzet Paşa'nın 3. Grubunun da destek vermesiyle ilk günün krizi aşılmış, düşmanın bir kolorduyla Demirözü'nden yarma, bir kolorduyla da güneyden kuşatma yapmaya çalıştığı anlaşılmıştır.

Özellikle 3üncü Kafkas Tümeninin Gedikli Savunması ve diğer cephe sağ kanat birliklerinin kahramanca dövüşmesiyle Yunan ordusunun önüne yeniden duvar örmek için gereken zaman kazanılmıştır. 26 Ağustos gecesi gelen "*memleketin karış karış her yerinde dövüşülecek, geri çekilmeye kalkan bir adım gerileyip orada savaşacak*" emri uyarınca Mehmet süngüsünü bilemektedir. Cephe Karargâhı kıtalar arasında meydana gelen karışıklıkları önlemek amacıyla da cephe hattını yeniden düzenlemiştir. Bütün gece karışan alaylar ayrılıp olmaları gereken yerlere kaydırılır. Bölgedeki muharip tümenler ihtiyatlarla değiştirilerek kuvvet tazelenir. Birlikler belirlenen noktalara intikal eder.

Sabah olduğunda Türk Ordusu yeni adresinde davetsiz misafirini karşılamaya hazırdır.

27 Ağustos'ta Yunanlar kuşatma harekâtını geliştirmek amacıyla cepheyi kuzeydoğuya doğru açarak uzatmaya başlarlar. Yunan kurmayların hesabına göre, asker sayısı sınırlı Türk Ordusu, uzayan cephe hattını savunabilmek için, mecburen ihtiyatlarını bu kesime kaydıracak, mevcut hattaki savunma derinliği azalınca tüm cephe yarılmaya müsait hale gelecektir. Yani Papoulas asker fazlalığı avantajını sonuna kadar kullanmaya karar vermiştir. Yunan II. Kolordusunun ilk hedefi Şerefligökgöz-Yenice-Güzelcekale köyleri arasında kalan bir alandır.

Mevcut birliklerin beş gündür durmaksızın savaşıyor olması ve pek çoğunun mevcutlarının bu süreçte erimesi nedeniyle Batı Cephesi Karargâhı en kuzey kesimden iki kuvvetli birliğin; 48. Alayı hariç 12. Grubun ve Mürettep Kolordu'dan 41inci Tümenin Haymana'ya kaydırılarak cephe sol kanadına takviyeye gönderilmesine karar verir. 'Deli' Halit Bey'in 12. Grubu aslında bir tek kıtadan, kabarık mevcutlu 11inci Tümenden oluşmaktadır. Ancak tümen, 48. Alayını eski mevziinde bırakınca normal mevcuduna gelmiştir.[1]

Böylece Yunan II. Kolordusunun üç tümeni karşısında yedi tümenlik bir kuvvet toplanmış olacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın muharebelerin en başında kuşatma planını sezerek güneye yakın bölgede kuvvetli beş ihtiyat tümeni toplaması, Fevzi Paşa'nın ve İsmet Paşa'nın kritik müdahaleleri Yunan Ordusu lehine olan ateş gücü farkını kısmen de olsa kapatmıştır. Papoulas'ın kurmaylarının gurur duydukları taarruz planları çökmek üzeredir.

İki tümen de intikal emrini alır almaz yola çıkar. Önlerinde yaklaşık bir tam günlük yürüyüş mesafesi vardır.

Prens Andreas "*Önce Mangal Dağı'nın etrafından doğuya açılıp, sonra kuzeye dönerek Türk Ordusu'nu sol kanatta kuşatma*" stratejisinin son ve en önemli hamlesi için 36.000 kişilik kolordusuyla 28.000 kişilik cepheye taarruza başlar. Yetmeyince takviye de alacaktır.

* * *

26 Ağustos gecesi yapılan düzenlemeyle, cephe sol kanadındaki 4üncü, 23üncü ve 24üncü tümenler Şerefligökgöz-Katrancı hattında toplanmış, yeni mevzilerini oluşturmaktadır. En güney uçta, Çeltikli sırtlarında ise 5inci Tümen hem muharebe hazırlığı yapmakta hem de İzzettin Bey'in grubunun keşif-gözetleme yükünü omuzlamaktadır. Tümen komutanından gelen son bilgi, cephesi karşısında düşmanın bir piyade tümeni ile süvari tugayının olduğunu göstermektedir. Bu, Prens Andreas'ın kuşatma harekâtında muharebeye giren iki tümeninden hariç, ateş hattı dışından

cephe gerisine dolaştırmaya çalıştığı tümendir. Artık İzzettin Bey'in gözü bu tümenin üzerinde olacaktır.[2]

27 Ağustos günü sabahı Yunan 13. Tümeninin 4üncü Tümene taarruzuyla başlar. Önce bir alayla cephemizin mukavemetini ölçen Albay Kalinskis yarım saat sonra ikinci alayını da hücuma kaldırır. Taarruz özellikle 4üncü Tümen ve hemen sağındaki Ömer Halis (Bıyıktay) Bey'in 23üncü Tümeni'nin temas yerinde yoğunlaşmaktadır. Bu taarruza 23üncü ve 24üncü tümen topçuları birlikte yanıt verirler. Bu şiddetli topçu müdafaası nedeniyle Yunan tümeni saat 16:00'da hızını düşürmek zorunda kalır. Kalinskis tümeninin çok fazla ezildiğini görünce bir saat kadar sonra topçu bataryalarını ileri çekerek Türk mevzilerini yoğun ateş altına alır. Kesintisiz bombardıman bu şekilde sürerken Yunan piyadesi 23üncü ve 4üncü tümenlerin iç kanatlarına bir miktar yaklaşabilir.[3]

Öğleye doğru, doğuya açılan Yunan 5. Tümeni de 24üncü Tümen cephesine taarruza başlar. Bir saat sonra İzzetin Bey Grubunun (1. Grup) tüm cephesinde şiddetli muharebe vardır. Henüz kesin sonuca yönelik hamlesini yapmayan Yunan 9. Tümeni Kerpiç'ten Kutluhan Camili'ye doğru yürüyüştedir. Açıldığı saha kuzey-güney doğrultulu yüksek tepelere yaslanmış Yenice (Sındıran)-Güzelcekale hattıdır. Belli ki Albay Digenis Şerefligökgöz doğusundan bu tepelere paralel şekilde kuzeye ilerlemek ve kuşatma harekâtı yapmak düşüncesindedir.[379] [4] Uludağ, Kocadağ ve bu silsileyi oluşturan tepeler bu yüzden çok önemli bir direnek grubudur. Nitekim Sakarya Meydan Muharebesi'nin en kanlı çarpışmaları bu tepeler için olacaktır. Prens Andreas'ın II. Kolordusunun 27 Ağustos sabahı tüm cephe boyunca başladığı bu harekât ile Sakarya Meydan Muharebesi içinde "Güzelcekale Muharebeleri" olarak adlandırılan süreç başlamış olur.

İnönü muharebelerinde ve sonrasında Kütahya-Eskişehir mevzilerinde ne kadar dikkatli ve başarılı bir cephe kumandanı olduğunu kanıtlamış olan Miralay İzzettin Bey cepheyi yakından izlemektedir. Gün boyunca tümenleri tek tek dolaşmış, en ufak eksikliği anında gidermek için gerekli önlemleri almıştır.

Günlerdir uykusuz olduğunun bile farkında olamayacak kadar yorgundur ama dinlenecek vakit yoktur. Özellikle yedi saattir kesintisiz bombalanan 4üncü Tümen mevzileri için endişelidir.[5] Kurmay Başkanı Binbaşı Mehmet Neşet Bey dürbünle gözünü kırpmadan Şerefligökgöz sırtlarını izleyen komutanına sorar: "*Komutanım siz topçusunuz. Bugüne kadar hiç bu kadar ağır bombardıman gördünüz mü?*" İzzettin Bey Çanakkale'yi, İnönü'de Kanlısırt'ı da görmüştür ama bu başkadır: "*Yok Neşet Bey, normal değil bu. Canlı ot bile bırakmadılar orada. Çocukların girecek boy çukuru bile yoktu*". Maalesef 120 mm. DeBange gibi sekiz kilometreden fazla menzili olan ağır toplarla uzaktan atış yapan Yunan bataryalarına yapılabilecek bir şey yoktur.

Gelen bazı keşif raporları Yunan II. Kolordusunun bu üç tümeni dışında, geride doğuya doğru yürüyüşte bir tümen kadar kuvvetin daha olduğunu söylemektedir.[6] Bu durumda 1. Grup cephesine 48.000 kişilik bir kuvvetin taarruzu söz konusudur. Ertesi gün bu basınca dayanılabilmesi için yola çıkarılan 12. Grup ve 7nci Tümenin vaktinde cephede olması şarttır.

Öğleden sonra Yunanlar tüm cephede taarruzlarını şiddetlendirirler. Özellikle 4üncü Tümen ile 23üncü Tümenin ara hattına yaptıkları hamleler her seferinde geri atılır. Yedi saatlik ağır bombardımana rağmen, akşam saat 20:00 olduğunda Yunan 13. Tümeni henüz bir metre dahi arazi kazanabilmiş değildir. Başta 42. Alay olmak üzere, 4üncü Tümen her taarruz girişimini süngüyle bayır aşağı geri gönderir. Zayiat artınca diğer Giresun gönüllüleri, Topal Osman Ağa'nın 47. Alayı bu ara hattın gerisine yanaştırılır.[7]

Buna karşın 24üncü Tümen cephesinde işler yolunda gitmemektedir. En güneyde tüm piyade kıtalarının emniyetini sağlamak üzere 5inci Tümen emrine verilen 2nci ve 3üncü süvari tümenlerinin yalnızca iki tabur kadar kuvvet karşısında (Çangaridis Müfrezesi) mevzilerini çabucak boşaltmaları, zincir etkisiyle, tüm cephe güney kanadını sarsar. Sol yanı savunmasız kalan 5inci Tümen Yenice doğusunda Hisartepe sırtlarına, 24üncü Tümen ise

Taşlıtepe'ye çekilir. "Sath-ı müdafaa" emrine aykırı şekilde gerçekleşen bu alan boşaltmalara Alagöz'den tepki gecikmez. Başkomutan akşam saatlerinde İzzettin Bey'e gönderdiği emirle "*24üncü Tümenin durumunun ivedi olarak düzeltilmesini, düşmanın kademe kademe başarı kazanmasına asla izin verilmemesini, bunun için yeterli miktarda takviyenin gece yarısı Haymana'ya ulaşmış olacağını*" hatırlatır.[8]

Yunan taarruzu gece boyunca da devam eder. 4üncü Tümen cephesi geçit vermezken, beş gündür aralıksız boğuşan 24üncü Tümen artık perişan bir haldedir. Gece yarısını biraz geçerken, Yenice kuzeyinde, Taşlıtepe'deki mevzilere giren Yunan 13. Tümeni ile boğaz boğaza muharebe olur. Saat 02:30'da Tümen Komutanı Ahmet Fuat (Bulca), İzzettin Bey'i arayarak kötü haberi verir: "*Mevziler tümüyle elimizden çıkmış durumda. Şu anda kıtalarımı yeniden savunma düzenine sokmama imkân yoktur*".[9]

Tecrübeli bir cephe komutanı olan Ahmet Fuat Bey'in bu değerlendirmesi kritiktir ve İzzettin Bey 24üncü Tümen komutanının kıtasının geride yeniden derlenip toplanana kadar cephede faydadan çok zarar vereceği yönündeki endişesini anlar. Daha önce tabur tabur ihtiyaç bölgelerine sevk ettiği 7nci Tümenin mevcut iki alayını Tümen Komutanı Yarbay Ahmet Derviş Bey emrinde derhal terk edilen Taşlıtepe'nin ikinci hattına sürer. Subay zayiatı çok fazla olan ve kadroları fazlasıyla erimiş 24üncü Tümen ise toparlanmak üzere ihtiyata çekilir. Düşmanın kuşatma hamlesi Yenice sırtlarında doğu-batı istikametinde başarıya ulaşmak üzereyken duvarda açılan gedik bu kez de 7nci Tümenle kapatılmıştır.[10]

Yenice-Güzelcekale hattında bu kritik saatler yaşanırken, Halit (Karsıalan) Bey emrine aldığı 41inci ve 11inci tümenlerle can pazarına yetişmek üzeredir. 2. Grup Kumandanı Selahattin Adil Bey de o an ihtiyaç fazlası durumdaki, grup ihtiyatından bir alayı cephe güneyine doğru yola çıkarmıştır. Bu alay da çok hırpalanan 4üncü Tümen ile 23üncü Tümenin ara hattına yama olacaktır.[11]

2nci ve 3üncü süvari tümenlerinin kolayca bozularak çekilmesi ise Prens Andreas'ı sevindirir; "*Demek ki bizimkilerden de*

kötüler". Gerçekten de, 27 Ağustos gününe kadar Yunan süvari tugayı hiç bir muharebede fark yaratan kuvvet unsuru olmamıştır. Bütün hesaplarını top ve piyade ateş gücüne göre yapan Yunan karargâhı belli ki "*atın üstündeki Türk değilse yüktür*" sözünü hiç duymamıştır.

İşte o ihmal ettikleri kuvvet bugün sahneye çıkar; Türk Süvarisi!

Henüz Türk Ordusu'nda süvari sınıfının nasıl yapılandığından, görevlerinden haberi olmayan Prens Andreas bugün Taşlıtepe'den iki taburla püskürttüğü iki süvari tümenini Türk Süvari Grubu (5. Grup) sanmaktadır. Oysa aynı saatlerde asıl Süvari Grubu Uzunbey'deki ordugâhını basar, Yunan Küçük Asya Ordusu Başkomutanı esir düşmekten son anda kurtulur. O sırada Papoulas'ın ordugâhta olduğundan habersiz baskın yapan Fahrettin (Altay) Bey'in süvarileri yaklaşık dört saat boyunca muhafız taburuyla muharebe ederler. Ordugâh dört bir yandan sarılmasına rağmen karargâh bir şekilde aradan sıyrılarak İnler'e kaçmayı başarır.[12]

Aslında eldeki süvari gücü birkaç parçaya bölünmüştür. 1inci Süvari Tümeni ve 33. Süvari Alayı cephe sağ kanadında, 2nci ve 3üncü süvari tümenleri de cephe sol kanadında koruma/örtme vazifesi görmektedir. Ayrıca 14üncü Süvari Tümeni ile 4. Süvari Tugayının oluşturduğu Miralay Fahrettin (Altay) Bey komutasındaki Süvari Grubu (5. Grup) ise cephe gerisine akınlar düzenleyerek Yunan Ordusunun ikmal kollarını, menzil noktalarını vurmaktadır. Bir anlamda bu grup, cephe gerisinde, eski Osmanlı akıncıları gibi "mızrak" görevi üstlenmiştir. Ancak bu yapılanmayı bilmeyen Papoulas, karargâhı baskına uğradığında, dersine çok da iyi çalışmadığını anlar. Oysa Alagöz'deki sarışın kurdun askerlik sanatı kadar sevdiği bir şey de öğretmenliktir.

Ve Papoulas'ın da bu öğretmenden öğreneceği daha çok şey vardır.

Mürettep Tümen gibi...

* * *

28 Ağustos 1921, Pazar akşama doğru Ordu Karargâhı'ndan gelen pusulayı okuyan Prens Andreas öfkeyle buruşturup fırlatır: "*Lanet olsun!*"

Tanımlanamayan bir süvari birliği II. Kolordunun cephane ve gıda ikmalini sağlayan otomobil kolunu vurmuştur.

Daha bir gün önce de Emirdağ'da kolordunun ekmek ihtiyacını sağlayan fırını havaya uçurmuş, kolordusunu iki gün boyunca aç bırakmıştır; "*Türklerin süvari grubunu ve örtme tümenlerini biliyoruz, izliyoruz. İyi de, bu hayalet gibi bir anda ortaya çıkıp sonra kaybolan süvariler de neyin nesi?*"

* * *

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'ndeki bozgundan sonra Sakarya'nın doğusuna çekilen Türk Ordusu özellikle cepheden silahlarıyla firar eden 30.000 asker nedeniyle ciddi anlamda sarsılmış, muharip gücü neredeyse 25.000 tüfeğe düşmüştür. Yunan Ordusu ise 76.000 tüfek, 284 top, 2.800 makinalı tüfek ve 18 uçak ile Ankara önüne gelmiştir.

Bozgundan sonra bir ay gibi bir sürede Tekalif-i Milliye Kanunu ile ilan edilen kısmi seferberlik bu savaş makinesinin karşısına dikilecek ordunun tüfek mevcudunun yeniden 55.000'e çıkmasını sağlar. Sakarya Meydan Muharebesi başında ordu yeniden düzenlenerek yeni acemi askerlerle tecrübeli kıtalar harmanlanmaya, sağlam bir müdafaa hattı oluşturulmaya çalışılır. Buna göre düşmanı 23 Ağustos 1921 sabahı Sakarya Nehri boyunda 16 piyade ve 4 süvari tümeni ile 1 süvari tugayı karşılamıştır.

Yaklaşık olarak Yunan tümenleri 11.000-12.500 kişiden, Türk tümenleri ise 4.200-4.500 savaşçıdan oluşmaktadır. Yani bir Yunan tümeni sayısal olarak üç Türk Tümeni'ne denktir. Taarruz edecek Yunan asker mevcudu bizim sistemimizde 4.500 kişilik tümenlerle teşkilatlandırılmış olsa; Türk Ordusu'nun 27 Yunan tümeninin taarruzuna karşı 16 tümenle savunma yapacağı söylenebilir.

Yunan Karargâhı'nın savaş planına göre ayrıca General Trikupis emrindeki iki tümenden 4. Tümen Afyon'dan hareketle

cephe sağ kanadını, 11. Tümen cephe sol kanadını örtme görevi üstlenmiştir.

Türk Ordusu için cephede bir tek taburun bile önemi varken; Mustafa Kemal Paşa iki tümeni; 6ıncı Tümen ve Mürettep Tümen'i cepheye dahil etmez. 6ıncı Tümen'e Afyon-Sandıklı-Dinar, Mürettep Tümen'e ise Konya-Ilgın-Yunak hattında Yunanlıların cepheye getirmediği Trikupis emrindeki 4. Tümeni kontrol ve cephe gerisini karıştırma görevi verir. Benzer şekilde Mürettep Kolordu'nun Kocaeli'de bıraktığı milis kuvvetler de 11. Tümeni cepheden uzak tutacaktır.

Kâzım (İnanç) Paşa elindeki cephe raporunu okurken gözlerini hayretle kısan Yüzbaşı Hilmi'nin haline güler: *"-Cephede bir tek asker bile önemliyken Paşa neden bu iki tümeni getirmiyor?- diye sormuştun yüzbaşı, hatırlıyor musun? Şimdi anladın mı neden getirmediğini?"* Paşanın yaveri Salih (Bozok) Bey de sohbete katılır: "*Bak yüzbaşı, bu iki tümenin cephede olmaması bizim için 5.000 asker kayıp demek. Ama bu iki tümenin yerine çakıp, cepheden uzak tuttuğu iki Yunan tümeni Papoulas için 25.000 eksik asker demek*". Teğmen kapı aralığından hayranlıkla içeride çalışmakta olan başkomutana bakar; "*Çocukluğumdan beri hep asker olmak istedim. Oldum da. Ama O'nun askeri olmak Allah'ın bir lütfu olmalı*".

* * *

Mürettep Tümen "tertip edilmiş tümen" demektir. Düzenli orduya geçişte 35. Süvari Alayı, Konya Süvari Müfrezesi, Adana Milisleri ile 1. ve 2. Milis taburlarının bir araya getirilmesiyle, yani tertip edilmesiyle oluşturulmuş karışık bir askeri birliktir. Komutası Kurmay Yarbay Ahmet Zeki (Soydemir) Bey'dedir.

Ahmet Zeki Bey Dünya Savaşı'nda neredeyse tüm cephelerde savaşmış, Çanakkale'de destan yazan 57. Alay'da 1. Tabur komutanlığı da yapmış deneyimli bir subaydır.

Mürettep Tümen muharebelerin başında, 22 Ağustos 1921 günü, kendisine verilen, cepheden yaklaşık 150 kilometre uzakta, "*Ilgın-Yunak bölgesinde düşmana perdeleme yapmak, fırsat buldukça*

ikmal kollarını, noktalarını vurmak" görevini ifa etmek için Emirdağ-Akşehir kesimindedir. 22 Ağustos Salı günü kendisinden üç kat güçlü, ağır topçu desteği de olan, Trikupis Grubu'ndan ayrılarak cepheye hareket eden Yunan 9. Tümeni ile muharebeye tutuşur. Bu sırada grubun diğer birliği, Yunan 4. Tümeninin Bolvadin'i işgal ettiğini öğrenince Batı Cephesi Karargâhı ile irtibat sağlamak amacıyla muharebeyi keserek İshaklı'ya hareket eder.[13]

Albay Dimaras'ın 4. Tümeninin Sakarya boyuna hareket edeceğini fark eden Ahmet Zeki Bey kurnazca bir plan yaparak "*Emirdağ'da 4.500 asker için ekmek hazırlattığı*" söylentisi yayar. Bunu duyan Trikupis harekât için Afyon'da topladığı 4. Tümenden bir alayı alelacele Sandıklı'ya gönderir. Mürettep Tümen 23 Ağustos-26 Ağustos arasında bölgeyi iyice hareketlendirir. Vurkaç baskınlarla, gayrı nizami harbin güzel örnekleriyle Yunanların hayatına renk katar. Bunun üzerine Trikupis Dimaras'ın tümeninden ikinci alayı da bu kesime göndermek zorunda kalır.[14]

Yarbay Nazmi (Solok) Bey'in 6ncı Tümeni de bu oyuna katılır ve Dumlupınar'a taarruz eder. Trikupis Afyon'daki son muharip alayı da Dumlupınar-Altıntaş bölgesine gönderince Sakarya cephesine yaklaşma ihtimali kalmaz. Bu tümen Afyon'da yeniden bir araya geldiğinde Papoulas zaten çoktan pes etmiş olacaktır.

Yunak ve Piribeyli üzerinden cephe güneyine yaklaşan tümen bir yandan da Cephe Karargâhı'na düzenli olarak düşman hareketlerini iletmektedir. Düz ve sonsuzmuş gibi geniş bozkırda hava keşif desteği olmadan düşmanı arayıp bulmak çok büyük bir beceridir. Ahmet Zeki Bey'in tümeni aradığını 28 Ağustos akşam saatlerinde bulur. Gökpınar Yaylası'nda 150 araçlık bir Yunan ikmal kolu vardır. Ani baskın sonucunda 20 – 30 araç doğuya, cepheye doğru, kalanlar ise geriye, Fettahoğlu istikametine kaçarlar. Refakattaki iki tabur, yani yaklaşık 2.000 askerden oluşan düşman birliğiyle muharebe üç saat sürer.

Akşam olduğunda Yunan II. Kolordusu, ihtiyacı olan mühimmat ve erzağın ancak %15'ine kavuşabilecektir. Mürettep Tümen ikmali önlemekle kalmamış, düşmandan altın değerinde

altı esir, başta topçu mühimmatı ve ekmek olmak üzere bol miktarda erzak ele geçirmiştir.[15]

Bozkır ilk bakışta uçsuz bucaksız, çorak, yeknesak bir sarı okyanus gibidir. Ancak onu iyi tanıyanlar bilir ki bu tekdüzelik bağrında nice sürprizler saklar.

Bu yüzden her yeni gün Papoulas'a şaşıracağı yenilikler getirecektir.

Can sıkıcı yenilikler!

* * *

Oysa 28 Ağustos günü Prens Andreas için ne kadar da güzel başlamıştır. Bir gün önce Türk savunma hattının en güney kanadını sarsmış, hatta kuşatmasına ramak kalmıştır. Tüm cephe boyunca tümenlerinin kaybı çoktur ama Türk kıtalarının da çok zayiatı vardır. Yenice (Sındıran) sırtlarını işgal etmeleri oradan Uludağ'a atlamaları ve cephe güneyini çevirmeleri anlamına gelecektir. Ancak sabah öncülerden gelen bilgiler Yenice sırtlarının kuzey kesimlerinde Türklerin yeniden mevziiye girdiğini göstermektedir. Ve şimdi de bu ikmal sorunu!

Günlerdir cömertçe cephane harcayan II. Kolordu bugün Mürettep Tümen'in baskınları, Süvari Grubu'nun ise ana ikmal bağlantısı olan Fettahoğlu Köprüsü'nde at oynatması yüzünden mühimmat sıkıntısı çekmektedir.[16]

Aslında Prens Andreas bir gece önce öldürücü hamlesini yapmayarak zafer şansını yitirmiştir. Cephe en güneyinde süvari tümenleriyle başlayıp 24üncü Tümene kadar ulaşan sarsıntıyı değerlendirerek bütün gücüyle gece taarruzu yapma cesareti gösterebilmiş olsa, cepheyi kuşatması işten değildir. Oysa gece karanlığından korkanlar bozkırda zafer kazanamaz. Deneyimli Türk kurmayları da Prens'in bu tereddüdünü değerlendirerek açılan gedikleri süratle kapatmışlardır. Bugün ise Polatlı kesiminden iki kuvvetli tümen ve delifişek bir komutan güney kanadına gelmiştir. Yani Prens Andreas'ın işi artık çok daha zordur.[17]

Sabah 'Deli' Halit Bey komutasındaki 41inci ve 11inci tümenlerden oluşan 12. Grup Haymana'ya ulaştığı sırada Yunan II. Kolordusunun ısrarlı kuşatma harekâtı bütün şiddetiyle sürmektedir. Demirözü Vadisi kesimini savunan 2. Gruptan Selahattin Adil Bey'in gönderdiği 11. ve 25. alaylar da İzzettin Bey'in emrinde Karasüleymanlı'ya grup ihtiyatı olarak kaydırılır. Yunan kolordusunun kesin sonuç aradığı kesim 23üncü Tümen cephesinin doğusunda kalan savunma hattıdır.

Bu kesimde Yunan 13. Tümeni Digenis'in 9. Tümeninden de bir alay takviye alarak toplam 12.000 tüfekle Mehmet Sabri (Erçetin) Bey'in 4üncü Tümeni'ne taarruz etmektedir. Bu tümen bir önceki gün yedi saat topçu ateşiyle ezilmiş olmasına rağmen bu insan seline bütün gece direnir. Sabah saatlerinde bir ara sol kanadı sarsılsa da, sağındaki 23üncü Tümenden takviye gelen 31. Alayın desteğiyle bu atlatılır. Tümen çoğu kez süngü muharebesine girerek düşmanı mevzilerinden uzak tutmayı başarır.[18]

Taarruz eden düşmanın kullandığı kuvvetten amacının Şerefligökgöz-Sığırcıçiftliği-Karasüleymanlı arasındaki ovayı ele geçirmek olduğu anlaşılmaktadır. İzzettin Bey derhal ihtiyattaki 11. Alayı da 4üncü Tümene takviye olarak gönderir.[19]

Artık muharebe kıran kırana bir satranç müsabakasına dönmüştür. Prens Andreas'ın asker fazlasını ve ateş gücü üstünlüğünü kullanarak yaptığı her hamle anında 1. Grup Komutanı'ndan karşılık bulmaktadır. İzzettin Bey on yılı aşkın süredir neredeyse her cephede Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhında olmuş, onun tedrisatından geçmiş bir komutandır. Prens'in belki de en büyük talihsizliği budur.

Albay Kalinskis'in 13. Tümeni, uzun süre topçu ateşiyle ezdiği 4üncü Tümen siperlerine öğleden sonra bir kez daha tüm gücüyle yüklenir. Tümenin zayiatı çok fazladır. Hücum taburunda sadece iki subay kalmıştır.[20] Bu sırada sarsılmaya başlayan 42. Alay mevziine gönderilen Ankaralı Zeynel Çavuş komutan olarak karşısında bir ihtiyat zabiti (asteğmen) bulur. 42. Alay Komutanı Hüseyin Avni Bey topçu ateşi sırasında ağır yaralanarak

Haymana Hastanesi'ne götürülmüştür. Zeynel Çavuş karargâha dönüp durumu anlattığında İzzettin Bey de kararlı bir hamleyle cevap verir; ihtiyata çekilen 24üncü Tümenin toplanabilen ilk kıtasını, 30. Alayı ve 7nci Tümenden 2. Alayı hemen 4üncü Tümeni takviye için cepheye sürer.[21]

Yunan taarruzları kırılır gibi olsa da, ağır topçu ateşinden çok hırpalanmış olan 4üncü Tümen sol kanadı, artık barınılamaz hale gelen mevzilerini bırakarak, bir kademe geriye kayar. Merkez taburları da buna uyunca 4üncü Tümen cephesi mukavemetini yitirir. Hemen güneyinde Yunan 5. Tümeni de Yarbay Derviş Bey'in 7nci Tümenine tüm gücüyle taarruz etmektedir. Öğleden sonra saat 15:00'te Şerefligökgöz-Yenice hattında yaşanan, Sakarya Meydan Muharebesi'nin en kanlı çarpışmasıdır. Yaklaşık 50.000 asker, son nefesleri ağızlarında, almakla vermek arasındaki çizgidedirler.[22]

Akşam saatlerine doğru Cephe Komutanlığı Deli Halit Bey'in 12. Grubunun süratle Yenice-Şerefligökgöz kesimine intikal etmesini, tutacağı mevziiyi ve hareket şeklini 1. Grup Kumandanı Miralay İzzettin Bey'den öğrenmesini emreder. Bu emrin grup komutanlıklarına ulaştığı dakikalarda mevziilerini savunma imkânı kalmayan 4üncü Tümen birlikleri bir kademe kuzeye çekilirler. Güneyi açıkta kalan 23üncü Tümen'in sol kanadı da İzzettin Bey'in emriyle kuzeye kırılır. 5inci ve 7inci tümenler de Deli Halit Bey'in 12. Grubu emrine verilir. 4üncü Tümene daha geç katıldığı için daha az hırpalanan 25. Alay, Topal Osman Ağa'nın 47. Alayı ve Meclis Muhafız Taburu Yenice-Çalış yolunu kuvvetle tutacak, tümenin gerisi toparlanmak için Yenice-Kızılkoyunlu yolunda toplanacaktır. 24üncü Tümen 11. Alayı dışındaki tüm kalan mevcuduyla Karasüleymanlı'da toplanacak, yeni gelen 11inci Tümen de 4üncü Tümen yerine Yenice-Çalış hattını tutacaktır.[23]

Miralay İzzettin Bey daha sonra 5inci Tümen karargâhında olan 12. Grup Kumandanı Miralay Halit Bey'e haber göndererek sabahtan beri en az 4üncü Tümen kadar hırpalanan 7nci Tümenin de çekilerek yerine 41inci Tümenin mevziiye sokulmasını rica eder. Tümen Komutanı Yarbay Derviş Bey bile yaralanmıştır.[24]

Akşam muharebelerinde mevziinde kalan 4üncü Tümen birliklerini ne kadar zorlasa da en fazla on metre geriye itebilen Yunan 13. Tümeni'nin taarruz azmi kırılır. Bunda iki alayla karşı taarruz gerçekleştirerek düşmanın tepeye yerleşmesini engelleyen Ömer Halis (Bıyıktay) Bey'in 23üncü Tümeninin de payı büyüktür. Yunan 5. Tümeni de ağır kayıp vermiştir. Gece geç saatlerde ise 2nci ve 3üncü Süvari tümenlerinin düşman yan ve gerilerine yaptıkları taarruzlar oldukça etkili olur.[25]

Yunan harekât planının öldürücü darbesi olan kuşatma stratejisi çıkmaza girmektedir. Prens Andreas iki gündür artan şiddette ve sınırsız mühimmat kullanımıyla taarruz etmiş, 28 Ağustos'ta ise neyi var neyi yoksa cepheye sürmüştür. Buna karşın ilerleyebildiği mesafe ancak on kilometredir. Hangi tepeyi alırsa alsın ardında yine Türk'ten bir duvar bulmakta, hedefine asla ulaşamadığı gibi, harp meydanında sayısı binlerle ifade edilecek kadar çok ölü bırakmaktadır.

> "Lanet olsun! Şimdi de mühimmat! Başkomutandan gelen şu son emre bakınız Albay Digenis, -Önümüzdeki iki gün boyunca yiyecek ve cephane ikmali yapılmayacağını dikkate alın- diyor Bay Papoulas! Neyle savaşalım peki? Alaylarım bitlendi, yemek kazanlarında üniforma kaynatıyoruz. Sargı yerlerinde mevziindekinden daha çok askerim var!"[26]

Prens Andreas isyan etmekte haklıdır. Onca kayba rağmen somut bir başarı elde edilememiş olması başta 9. Tümen olmak üzere Yunan II. Kolordusunda ciddi huzursuzluk sebebidir. İnler'deki iki sahra hastanesinde ve Bursa'daki merkez hastanede binlerce yaralının isyanı son anda güçlükle önlenmiştir. Yaralı askerler yakınlarından geçen karargâh subaylarına çekinmeden küfürler etmektedirler.[27] Papoulas ise yavaş yavaş çaresizliği tatmaktadır. Demirözü Vadisi'nden yarmayı, Haymana istikametinde kuşatmayı denemiş ve bu uğurda altı günde tümenlerinin mum gibi eridiğini görmüştür. Altıncı günün sonunda ise tek elde ettiği hiçbir işine yaramayacak on kilometre derinliğinde çorak bir toprak parçasıdır.

Avucuna aldığı toprakla oynayan Zeynel Çavuş ise düşünmektedir: "*Bu sadece bir toprak parçası mıdır? Bunun içinde az önce uğurladığımız Yarbay Esat Faik Bey yok mu? Hatta Nazım kumandanım?*"

Haymana topraklarında bir avuç adam, avuçlarında vatanı tutmaktadır.

* * *

Bütün gece ufak tefek çarpışmalarla geçse de, günün yorgunluğu her iki tarafta da belirgindir. 29 Ağustos 1921 Pazartesi sabahı 23üncü Tümen için erken başlar. Saat 04:00'te Prens Andreas'ın kolordusunu takviye için gelen 12. Tümenden bir alay Ömer Halis Bey'in tümeninin iç kanadına baskın taarruz yapsa da kolaylıkla geri atılır. Bundan sonra saatlerce herhangi bir hareket olmaz. Saat 10:00'a gelirken Yunan 13. ve 5. tümenleri Yenice Ovası boyunca, Sığırcı Çiftliği istikametinde taarruza başlar. Harekât tümüyle 12. Grup sorumluluğundaki güney kanat üzerinedir.[28]

Uludağ ve Mantar Dağı'nı hedef tutarak yapılan taarruzda Yunan topçusu bu direnekleri yoğun ateş altına alır. Tümüyle sert, hareketi kısıtlayan kayalık bir zemine sahip olan bu tepeler topçu ateşiyle iyice cehenneme döner. Fiziki yapı şarapnel etkisini katbekat arttırmaktadır. Savunmadaki 5inci ve 7nci tümenlerin mukavemetlerinin iyice düşmesi üzerine Deli Halit Bey İzzettin Bey'den 11inci Tümeni takviye olarak ister.[29]

Takviye biraz durumu dengeler gibi olsa da özellikle Taşlık Tepeleri ağır baskı altındadır. İzzettin Bey'in sağ taraftan 105 ve 150 mm'lik ağır toplarla verdiği yan atış desteği biraz olsun düşman taarruzunu yavaşlatır. Yunan alaylarının kayıpları sayılamaz boyuttadır. Buna rağmen düşman sayısal üstünlüğünü kullanarak akşam saatlerinde Uludağ doğu mevzilerine girer. Bu aşamadan sonra Deli Halit Bey'in 41inci Tümenle yaptığı karşı taarruzlar da sonuç vermez. Halit Bey de yeni bir savunma hattı kurmak için birliklerini Karasüleymanlı-Çalış hattına çeker. 29 Ağustos gecesi Yunanların "Kale Grotto" adını verdikleri Sarıkaletepe ve Uludağ direnekleri düşmüş olur.[30]

Gece saatlerinde muharebe alanına gelen Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa grup kumandanlarıyla görüşmek ister. Ancak Deli Halit Bey muharebe idare noktasında olduğundan ve bu harekâttan İzzettin Bey'i de haberdar etmediğinden, çekilmeyle ilgili bilgi alamaz.[31] Bu yeni duruma göre bir cephe düzenlemesi, kıtaların derlenip toparlanması şarttır. Cephenin bu kesiminde muharebeler yavaşlarken orta kesiminde farklı bir safhaya girilmektedir. Bu nedenle öncelikle bir haftadır sürekli dövüşen ve hem subay hem er kadroları ciddi şekilde eriyen 24üncü Tümen ikmal edilmek ve toparlanmak üzere Haymana'ya çekilir. İzzettin Bey ve Halit Bey arasındaki görev bölümü de ertesi gün yeniden yapılacaktır.

* * *

30 Ağustos günü İzzettin Bey Grubunun (1. Grup) karşısındaki Yunan kıtalarının hareketleri aslında Papoulas'ın ve ordusunun içinde bulunduğu fırtınalı psikolojiyi çok net anlatır: Ordu Karargâhı önce Prens Andreas'a "*çekilen Türk birliklerini takip ve ilerleme*" emri verir. Ancak öğle saatlerinde yaptırdıkları hava keşfinde "Çal Dağı-Ardıç Tepeleri kesiminde dört-beş Türk tümeninin toplandığı" rapor edilince Papoulas panik halinde Prens Andreas'a kolordusunu İnler'e intikal ettirmesini emreder. İki saat sonra ise hava keşfinin abartılı sayılar verdiği anlaşılır ve son emir iptal edilerek II. Kolorduya yeniden takip ve ilerleme emri verilir. Görünen odur ki Papoulas'ın aklında "*Türkler tarafından bir karşı taarruzla Sakarya'nın batısına atılma*" endişesi dolaşmaya başlamıştır.[32]

Bu çelişkili kararlar sırasında 1. ve 12. grup tümenleri yerlerine yerleşmiş, birbirlerine göre gerekli cephe düzeltmelerini yapmışlardır. 'Deli' Halit Bey'in grubunu Çalış'ın kuzey sırtlarında mevzilenmesiyle oldukça ileride kalan İzzettin Bey'in tümenleri de Karasüleymanlı-Çalış hattına çekilir.[33]

Yunan 13. ve 5. tümenleri ancak 17:00'de tekrar ilerlemeye başlayabilir. Doğrudan kuşatma harekâtını sürdürmek amacıyla 12. Grup cephesine yönelen tümenler Güzelcekale-Sığırcık

Çiftliği hattını yoğun topçu ateşi altına alırlar. 5inci Tümenin çok fazla ezildiği bu bombardımanın ardından tüm cephe boyunca piyade taarruzu başlar. 7nci ve 5inci tümenler güçlükle dayanmaktadır. Bunun üzerine Halit Bey cephesini düzeltmek ve ileride yalnız, kuşatmaya açık kalan 5inci Tümeni çekmek maksadıyla Cephe Komutanlığından 500 metre kadar kuzeye çekilme izni ister ama İsmet Paşa'dan gelen yanıt nettir: "*Hayır, çekilmeyecek ve bulunduğunuz hattı müdafaa edeceksiniz*". 11inci Tümenden olabildiğince takviye edilen tümenler dayanır. 4üncü Tümen cephesinde Yunan 13. Tümeni durdurulur ve geri atılır. Yunan 5. Tümeni de çok ağır kayıp vererek çıkış hattına çekilir.[34]

Toparlanan ve ikmalini tamamlayan II. Kolordu tümenleri bir daha bütün güçleriyle taarruza geçerler. Özellikle Tuz Gölü kesiminden, doğudan gelecek Türk süvarisinden çok çekinen Prens Andreas için Güzelcekale-Çalış arasındaki bu tepelerin ele geçirilmesi kolordusunun güvenliği açısından çok önemlidir. Ağır bombardıman sonrası başlayan piyade taarruzu saat 23:00'e kadar boğaz boğaza devam eder. Gecenin sonunda 41inci Tümen Çalış köyünün güneybatı, 7nci Tümen kuzey, 5inci Tümen ise doğu sırtlarına yerleşerek yeniden mevziiye girer.[35]

30 Ağustos gecesi Prens Andreas'ın kolordusu nihayet Güzelcekale-Sığırcık Çiftliği hattına ulaşmış olur. Ancak kat edilen bu 1.500 metrenin çok da ağır bir bedeli vardır: Son gün muharebelerine tümenlerin tamamı girmiştir. Kolordunun son üç günde zayiatı bir tümenden fazladır. II. Kolordu muharebelere yaklaşık 24.000 tüfekle başlamış, Uludağ'ı zapt ettikleri gece elinde yalnızca 8.000-9.000 tüfek kalmıştır.[36]

Yunan Ordusu'nun üçte biri demek olan II. Kolordu öyle bir durumdadır ki, Prens Andreas General Papoulas'ın "*kuzeye çekilen Türk birliklerini süratle takip edin*" emrini uygulamaz bile. Böyle bir girişim kolordudan geriye kalanın da elden çıkması demek olacaktır. Prens şunu da öğrenmiştir; Kemal'in askerleri önce onları şiddetli bir taarruza zorlamakta, Yunan tümenleri bütün hışmıyla saldırıya geçtiğinde de topçusuyla, piyadesiyle mümkün olan en

büyük zayiatı verdirmektedir. Daha sonra bir kademe geriye çekilip yeniden mevzilenerek bu oyunu sürdürmektedir. Yani Mehmet çekilerek dövüşürken Yunan Ordusu'nu tüketmektedir.[37]

Papoulas'ın bu gerçeği görmesine daha üç gün vardır.

* * *

"*Ne diyorsun şimdi Sarıyanis? Çekiliyor mu Türkler?*"

İnler'de, Papoulas'ın karargâhında, bütün kurmay heyeti kafa kafaya vermiş, 30 Ağustos gecesi neredeyse tüm cephe boyunca Türk birliklerinin mevzilerini kaybedince kuzeye doğru çekildikleri görülmüştür. Hatta muharebeyle mevziini kaybetmeyen bazı kıtalar bile bu çekilmeye katılmışlardır. Şimdi haritanın başında herkes bu hareketi anlamaya çalışmaktadır.

Oysa daha önce 26 Ağustos gecesi de yapıldığı gibi, çekilme gibi görünen sadece cephe düzeltmedir. Uzun süren muharebeler sonrasında, özellikle satıh savunması nedeniyle kıtalar birbirine karışmakta, savunma etkinliği azalmaktadır. Bu nedenle doğrudan Batı Cephesi Komutanlığı'nın emriyle, karargâhın belirlediği hatlara taktik çekilmeler yapılmaktadır. Son olarak cephe güney kanadında ihtiyatların tabur boyutunda intikalleri nedeniyle kıtalar iyice birbirine karışınca ve bu kıtaların hangisinin cephenin neresinde olduğunu takip etmek güçleşince, İsmet Paşa'nın karargâhı bu düzenlemeyi yapmak durumunda kalır. Ancak Papoulas bunu genel bir ricat olarak değerlendirerek kolordularına "*çekilen Türkleri takip ve imha*" emri vermiştir.[38]

31 Ağustos sabahı bu emir uyarınca, Yunan II. Kolordusu da erkenden İzzettin Bey'in grubunun siperlerini topçu ateşi altına alır. İki saat kadar süren bombardıman sonrasında taarruzun en güney kanada değil, Yunan I. Kolordusuna yaklaşmak ister şekilde, cephe ortasına yöneldiği görülür. Mevcudu neredeyse yarıya inen Yunan 13. Tümeni de sonunda geriye çekilmiş, yerine hep alaylarıyla diğer iki tümene takviye yapan Albay Digenis'in 9. Tümeni cepheye sürülmüştür. 5. Tümen ise büyük kısmıyla, bir gece önce ele geçirilen Güzelcekale sırtlarında savunmada olacaktır.[39]

Gün doğumundan hemen sonra Yunan 9. Tümeni iki alayla Karasüleymanlı istikametinde taarruza geçer. Çal Dağı'nda gelişmekte olan Yunan harekâtına karşı ihtiyat olarak Haymana batısına kaydırılmak üzere olan 23üncü Tümen üzerine yapılan bu taarruz zorlukla da olsa kırılır. Akşama doğru tekrar hücumu deneyen Digenis'in tümeni Sığırcı Çiftliği'nin batı sırtlarına geri atılır. Daha batıda ise 4üncü Tümenin araya girmesiyle, Yunan 13. Tümeninin solundaki General Kontoules'in kolordusuyla irtibat kurma şansı kalmaz. Arada on kilometreye yakın bir açıklık oluşur.[40]

31 Ağustos gecesi 12. Grup ve 1. Grup arasındaki sınır Haymana-Çalış yolu olacak şekilde yeniden belirlenir. 41inci Tümen İzzettin Bey'in emrine verilir. 23üncü Tümen ise Çal Dağı Muharebesi'ne yetişmek üzere Haymana'ya doğru yola çıkarılır.

Bu sırada Prens Andreas'ın birlikleri siper kazmakta, tahkimat yapmaktadır. Elde edilen esirlerden kolordunun elinde muharebeyi sürdürmeye yetecek topçu cephanesi kalmadığı öğrenilmektedir. Nitekim General Papoulas kolordulara gönderdiği emirle "*topçuların hazırlık atışı yapmasını yasaklamıştır*".[41]

* * *

1 Eylül 1921 Perşembe

Cephe güney kesiminde, Yunanların kesin sonuca yönelik taarruzları durmuştur.

General Papoulas'ın II. Kolordu Komutanı Prens Andreas'a gönderdiği "*Çok acele olarak 9. Tümenini Çal Dağı'na taarruz eden General Kontoules'in I. Kolordusu'na destek için gönder. Kolordunun kalanıyla da kuzeybatıya, I. Kolorduyla temas kuracak şekilde yaklaş*" emri, 27 Ağustos'tan beri süren Güzelcekale Muharebeleri'ne de son noktayı koyar.[42]

Uludağ ya da Yunanların deyişiyle Kale Grotto, Yunan II. Kolordusunun muharebelerin sonuna kadar sevk/idare noktası olur. Ancak doğudan, Cihanbeyli istikametinden gelebilecek Türk süvarisi en büyük korkularıdır. Gözler ufukta, eller tetikte, günlerce Fahrettin Bey'in atlılarını gözetlerler. Oysa akıncılar karşıdaki

Kutluhan tepelerinde kamp kurup, prensin kolordusunu besleyen damarları kurutmayı tercih etmiştir. Prens Andreas'ın üzerine inşa edilen kuşatma planının çökmesinde en büyük pay sahiplerinden birisi de şüphesiz Fahrettin (Altay) Bey ve süvarileridir.

Güzelcekale muharebelerinde Yunan II. Kolordusu o kadar ağır kayıp verir ki, Atina'da Syntagma Meydanı'nda, parlemento binasının duvarındaki rölyeflerde Sakarya'dan ayrı olarak "Kale Grotto" da yer almaktadır.

Güzelcekale Muharebeleri'nin en ağır yükünü çeken birliklerden 23üncü ve 24üncü tümenlerin toplam zayiatı; 3.824'ü şehit olmak üzere 8.540'tır. Yani Sakarya Meydan Muharebesi sonunda her iki tümende vücuduna kurşun değmemiş yaklaşık 400 asker kalacaktır. Bu nedenle zaferden sonra, 14 Eylül günü, Başkomutanlık emriyle 24üncü Tümen "*mevcudu bir alay bile teşkil edemediği*" için lağvedilecektir. Böylelikle Yarbay Ahmet Fuat (Bulca) Bey'in tümeni de gazi birliklerimiz arasına katılacak, tarihe geçecektir.

4üncü Tümen ise Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde olduğu gibi, subay kadrosu en ağır kayba uğrayan birliğimiz olur. Başta Piyade Tugay Komutanı Yarbay Esat Faik Bey ve 42. Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni (Alpaslan) Bey olmak üzere komuta kademesinden çok sayıda şehit verir. Güzelcekale Muharebeleri sonunda Hücum Taburu'nda sadece iki subay kalmış, 42. Alaya ise uzun süre bir asteğmen komuta etmiştir.

* * *

23üncü Tümen mevzilerini teslim alan 4üncü Tümen birlikleri bir yandan da Çal Dağı'na dövüşmeye gidenleri uğurlamaktadır. 58. Alay'dan toy bir ihtiyat zabiti bağdaş kurup oturduğu yerde bir çöp parçasıyla toprağa bir şeyler çizerken kafasını kaldırır ve yaz güneşi altında kavrulan Yenice tepelerine bakar; "*ne bir ağaç, ne iki tane çiçek var. Aklımda böyle mi kalacak bu kupkuru topraklar?*"

Zeynel Çavuş'un gözlerinden bir sürü sevdiği ama bir daha göremeyeceği yüz geçer;

"Bu çorak toprakları kanımızla öyle bir suladık ki teğmenim, yüz yıl yağmur yağmasa bile kan kırmızı gelincikler açacak".

5

'HIZIR' KITA: 57nci TÜMEN
Harhor Muharebeleri

27 Ağustos - 30 Ağustos 1921

29 Ağustos 1921 Pazartesi

Harhor (Söğüttepe) köyünü saran küçük tepelere yerleşen 57nci Tümen efradı saatler süren muharebelerden sonra ilk kez soluklanmaktadır. Evliyafakı ile Yamak köyleri arasında gevşek zeminli, tepeden ziyade parçalanıp un ufak olmuş kaya yığınlarını andıran, üzerinde ot bile bitmeyen sık tepeler ve bu tepelerin arasında ağ gibi örülü kuru dereler. Günlerdir Demirözü Vadisi'nin batı yakasında kalan bu çorak arazide, Çal Dağı'nın kapısını zorlayan Yunan 1. Tümenini durdurmaya çalışmaktadırlar. Bedel ağırdır; Gedikli-Eskikışla-Harhor arasında tepelere, dere yataklarına, tarlalara, yani bu topraklara arkadaşlarını gömmedikleri yer kalmamıştır.

"*Bak gördün mü Harun Efem? Dediğim tam da budur. Koskoca alay kumandanı, Osman Binbaşı'yı şu derenin dibine gömdük. Başına koyduğumuz iki taş! Kim bulacak onu bu dağ başında? Ya dün göçüp giden Yarbay Salih Zeki Bey? Tepenin birine gömdüler, üzerine de bir sürü taş yığdılar. Kim bilecek o yığının ona ait olduğunu?*" Seferihisarlı Tevfik, bir acayip çocuk. Onun bu soğuk, suskun tavrını önce korktuğuna yoran Harun, âdeta kanla yıkandıkları bunca günden sonra anlamıştır ki "*bu çocuğun korkusu ölmek değil, hatırlanmamak!*"

Aslında hepsi ateşin içinden geçerek gelmiştir. Sekiz aydır bir cepheden diğerine, Yunan ordusuyla dövüşmedikleri yer kalmamıştır. Ondan öncesi sanki yok gibidir.

Muharebeler 23 Ağustos günü başladığında tümen Sivri'de ihtiyattadır. Ertesi gün Türbetepe'nin düşme tehlikesi belirince ilk sevk edilen birlik 57nci Tümen olur. İlk iki gün güneyde Mangal Dağı'nda, sonra da Gedikli'de Selahattin Adil Bey'in 2. Grubu harbe tutuşmuştur. O sırada cephe orta kesiminde cereyan eden Toydemir Muharebeleri de göstermelik gibi görünse de, aslında Yunan III. Kolordusunun Baraközü Vadisi'nden Çal Dağı'na yol açma çabasıdır. Burada da Kemalettin Sami 'Gökçen' Bey'in 4. Grubu Yunan III. Kolordusunun iki tümeniyle boğuşmaktadır.

Bugün Harun ve diğer tümen efradının dövüştüğü Harhor toprakları ise her iki vadinin, yani her iki muharebe meydanının tam arasında bulunduğundan, Yusuf İzzet (Met) Paşa'nın 3. Grubu her iki kavgaya da omuz vermek durumundadır.

Muharebelerin ilk dört gününde Demirözü ve Baraközü vadileri arasındaki geniş cephe doğudan batıya doğru sıralanan Türbetepe, Keltepe, İkiztepeler ve Kızılkırma direnekleriyle savunulmuştur. Ancak 26 Ağustos günü cephe güney kesimi kuşatma tehlikesi altına girince İsmet Paşa'dan gelen emirle önce bu hattaki 15inci, 57nci, 7nci ve 8inci tümenlerin mevzilerinde birer alay bırakarak geri kalan kuvvetlerini güneye intikal ettirmeleri istenmiş, daha sonra bu kuvvetler yerinde bırakılarak 7nci Tümen Haymana doğusuna kaydırılmıştır. Aynı gece yapılan cephe düzeltmesiyle de 3. Grup muharebelere ilk başladığı hattın beş kilometre gerisine, Ördekgölü-Karapınar hattına kaydırılmıştır. 27 Ağustos Cumartesi gününden beri de 57nci Tümen grubun sol kanadında, Demirözü Vadisi'ni açmaya çalışan Kontoules'in kolordusundan iki tümenin şiddetli saldırısı altındadır.

* * *

21 Ağustos 1922

Muharebeler başlamadan iki gün önce...

Başkomutanlık Karargâhı'nda, masa başında birliklerin son yerleşim planları gözden geçirilmektedir. Asım (Gündüz) Bey aklına takılan bir soruyu daha fazla içinde tutamaz: "*Paşam, neden Sivri gibi stratejik önemi olan bir yere özellikle 57nci Tümeni koyuyoruz? Mustafa Kemal Paşa güneyde kuvvetli ihtiyatlar istediğinden beri pek çok kıtanın yeri değişti, bir tek ona hiç dokunmadınız?*" İsmet Paşa sınavda çalıştığı yerden soru gelen öğrenci gibi keyiflenir: "*Asım Bey, bu 57nci Tümen aslında bildiğin aylaklar tümenidir*".

Cephe Kurmay Başkanı Miralay Asım Bey Milli Mücadele'ye katılalı henüz bir hafta olmuştur. Birlikleri yeni yeni tanımakta, geçmişlerini fazla bilmemektedir. Hayret dolu bakışı İsmet Paşa'yı büsbütün keyiflendirir.

15 Mayıs 1919 günü, İzmir'in işgalini kolaylaştırmak için 17. Kolordu komutanlığına tayin edilen "işbirlikçi" Nadir Paşa'nın emrinde dört tümen vardır; 23üncü Tümen Afyonkarahisar'da, 56ncı Tümen İzmir-Ayvalık-Urla'da, 57nci Tümeni Aydın'da, 61inci Tümen ise Bandırma'dadır.[1]

Rahmi Apak anılarında şöyle anlatır: "Gerek 56ncı ve gerekse 57nci tümenler Dünya Savaşı sırasında kıyı muhafızı ve depo kıtası olarak kullanılmış, subaylarının büyük kısmı izinli veya kayırılmış kimselerdi. Efradın ise kabiliyetli olanları çoğu kez cephelere gönderilmiş olduklarından, kalanlar izinli, kaçak, vukuatlı veya vücut kabiliyetleri noksan erlerdi. İzmir'e ayak basan Yunan kıtaları karşılarında yalnız Nadir Paşa gibi vatan sevgi ve duyguları noksan komutanlar değil, nitelik bakımından pek geri kadrolar bulmuşlardı".[2]

Gerçekten de 56ncı ve 57nci tümenlerin hali içler acısıdır.

İzmir'in işgalini müteakip 57nci Tümen komutanı Miralay Şefik (Aker) Bey derhal direnişe geçme kararı alır. Aydın'ı olası bir Yunan ilerleyişine karşı silahı mücadeleye hazırlamaya çalışır. Ancak işgal haberleri tümende bozguna yol açar.[3]

İsmet Paşa dinlerken yüzü şekilden şekle giren Asım Bey'i kolundan tutup oturtur: "*Şefik Bey İzmir'in işgalinden on gün sonra Harbiye Nezareti'ne bir rapor gönderdi. Raporda tümende firarın %95'e ulaştığını, 500 kişi olması gereken tabur mevcudunun 50 kişiye düştüğünü yazıyordu*".

Ancak tümen komutanı Miralay Şefik 'Aker' Bey'in ve yaveri Yüzbaşı Selahaddin Efendi'nin gayretleriyle bölgede Kuvayı Milliye hızla örgütlenir; Yörük Ali Efe, Kıllıoğlu Hüseyin, Muğla Serdengeçtiler Müfrezesi gibi gruplar Milli Mücadele'nin silahlı evresini başlatırlar. Menderes yöresi 57nci Tümen kontrolündeki bu zeybek grupları sayesinde Yunan karargâhının kâbusu olur. 57nci Tümen mıntıkasında bulunan bu Kuvayı Milliye müfrezeleri düzenli orduya geçişle birlikle büyük oranda 57nci Tümen bünyesinde toplanır.[4]

Miralay Şefik Bey önce İzmir Güney Cephesi (Menderes Grubu) komutanı olarak tayin edilir. 57nci Tümeni "tatilci" kıtadan, muharip birliğe dönüştürdükten sonra Konya ayaklanmasını bastırmak üzere kurulan müfrezenin başına geçer.

Tümenin yeni komutanı Yarbay Hasan Mümtaz (Çeçen) Bey'dir. Gayr-ı nizami harbe alışmış tümen efradı yeni sisteme de kolayca uyum sağlar. 57nci Tümen artık yeni komutanının adı gibi, Türk Ordusunun en mümtaz kıtalarından biridir.

"57nci Tümen İnönü muharebelerinin ardından Kütahya Eskişehir'de de yiğitçe dövüştü. Seyitgazi önünde ateşin tam merkezindeydi. 22 Temmuz'da Sakarya doğusuna çekilirken mevzinden en son ayrılan iki tümenden birisidir. Yunanı tanır, onunla nasıl dövüşüleceğini bilir. Bu yüzden en güvendiğimiz kıtalarımızdandır. Nerede ihtiyaç hasıl olursa oraya göndeririz".

Asım Bey derin bir "oh" çeker...

Bir yıl sonra bu tümenden şüphe ettiği aklına geldiğinde gözleri dolacaktır.

Çünkü 57nci Tümen'in asıl hikâyesi daha yeni başlamaktadır.

* * *

26 Ağustos 1921, Cuma

57nci Tümen sonunda nefes alacak bir ara bulmuştur. Namlular soğumakta, fişeklikler takviye edilmektedir.

Ödemişli Harun, oturup kalkmasından, halinden tavrından zeybek olduğunu anladığı sessiz delikanlıya laf atar: "*Kıllıoğlu'nun kızanıydım ben. Köşk tarafında can alıp can veriyorduk. Sonra bir gün Efem -tümene yazılacaksın- dedi, vardım yazıldım. Ondan beri buradayım. Sen ne taraftan geldin?*" Gencin konuşmayı pek sevmediği bellidir: "*Geldik işte bir şekil, senin gibi*".

26 Ağustos gecesi Yunan 1. ve 2. tümenleri hiç hız kesmeden 15inci ve 57nci tümenler üzerine taarruzlarına devam etmişlerdir. Yaklaşık 12 kilometrelik bir hatta direnmekte olan bu iki tümen hemen sağ kanatlarında, Baraközü Vadisi'ni örten 8inci Tümen mevzilerindeki dalgalanmalar nedeniyle ciddi şekilde sarsılmaktadırlar. 8inci Tümen ise tam Toydemir cephesine taarruz eden Yunan III. Kolordusu ile kendi grubuyla muharebe halindeki I. Kolordu ara hattında kaldığı için en fazla hırpalanan birlik durumundadır.

Papoulas'ın "*bu iş bugün bitecek*" emrinin ardından yüzünü yeniden Demirözü Vadisi'ne çeviren Valettas'ın 2. Tümeni, bir alayıyla da 26 Ağustos akşam saatlerinde İkiztepeler'e taarruza geçmiştir. İlerlemeyi başaramayan alayın komutanının talebi üzerine düşman topçusu ikişer saat arayla 15inci Tümen cephesini, gerisini üç kez döver. İlk iki bombardımandan sonra piyade hareketi olmadığı için, Türk savunması bunun şiddetli baraj ateşinden ibaret olduğunu zanneder. Ancak üçüncü bombardıman sona erdiği anda, karanlıktan faydalanarak mevzilerimize kadar sokulan Yunan 7. Alayı ani bir baskınla sabaha karşı 03:00'te İkiztepeler'i ele geçirir. 3. Grup cephesinde tehlikeli bir durum ortaya çıkmıştır. Düşmanın tutunduğu İkiztepeler'den diğer iki tümeni sürekli ateş altına alma, Haymana yolunu buradan açma ihtimali vardır.[5]

Bunun üzerine 15inci Tümenin Evliyafakı'dan hareket eden ihtiyattaki 38. Alayı ile hemen solunda, Kokar istikametine doğru harekete geçen 57nci Tümenin 39. Alayı birlikte taarruzla eski hatlarına 100-150 metre mesafeye kadar ilerlemeyi başarır.

Ancak saat 01:30'da hemen sol taraflarındaki Türbetepe düşman eline geçince, yan ateş almamak için taarruz durdurulur. Bir anda 57nci Tümen hattı kendisini iki Yunan tümeniyle başbaşa bulur. Tümen yavaş yavaş Karapınar istikametinde, Sarıbayırtepe'ye doğru savaşarak çekilmektedir. Muharebe Evliyafakı-Karapınar arasındaki dere ve çevresindeki tarlalarda devam eder.[6]

Gün doğumuna yakın bir saatte, 15inci Tümen Komutanı Miralay Şükrü Naili (Gökberk) Bey Grup Komutanlığına tümeninin düşman içinde kaldığını, bu şekilde harbe devam ettikleri takdirde mevzilerin elden çıkacağı gibi tümeninin de muharebe gücünü tamamen kaybedeceğini bildirir. Sabaha karşı Yusuf İzzet Paşa'nın da onayıyla 15inci Tümen dört kilometre kadar geride, Türbeçaltepe'ye çekilir. Bu çekilmeyle aslında grup komutanı tümenlerinin cephesini yeniden düzenlemiş ve düşmanın önüne yeniden bir set çekmiş olur. Yeni savunma hattı Ördekgölü köyünün güneyinden başlayarak Evliyafakı ve Karapınar kuzeyinden geçen Türbeçaltepe-Sarıbayırtepe-Dikilitaş hattıdır.[7]

27 Ağustos sabahı erken saatlerde Yunan 10. ve 2. tümenleri, 3. Grubun boşalttığı mevzilere yaslanarak kuzeye doğru ilerlemeye başlar. Grup topçuları Evliyafakı-Karapınar arasındaki tarlalarda yakaladıkları Yunan 2. Tümenini ağır topçu ateşi altına alsalar da, Germik Yaylası üzerinden, kuru dere yataklarını siper alarak ilerleyen bir düşman alayı saat 10:30'da öncüsüyle Karapınar'a girer. Vallettas'ın bir diğer alayı da Karapınar köyünün doğusundan Sarıbayırtepe istikametinde yürüyüşüne devam etmektedir. Solundaki, Yunan 1. Tümenine karşı Demirözü Vadisi'ni kapatmaya çalışan 9uncu Tümenle de teması kaybetmemeye çalışan Yarbay Mümtaz Bey'in 57nci Tümeni bu ilerleyişin önündeki birliktir. Tümenin 176. Alayı süratle cepheye yayılır, diğer iki alay gerisine yanaşır ve mevziiye girer. Öğle saatlerinde Yunan 2. Tümeni Türbeçaltepe-Dikilataş-Karlık Tepesi hattına taarruza başlar.[8]

3. Grubun mevzilendiği Türbeçaltepe-Dikilitaş sırtları toprak derinliği olmayan, sert ve sivri kayalarla kaplı yüzeyiyle Toroslaın sarp yükseltilerini andıran bir tepe hattıdır. Ovanın ortasında

aniden yükselen bu kayalık tepe taarruz edene ciddi engel teşkil edecek bir yüksekliğe de sahip değildir. İlk bakışta siper kazmayı gerektirmeyen doğal sütrelere sahip gibi görünen bu hattın aslında savunan için nasıl bir ölüm tuzağı olduğu taarruzun en başında anlaşılır. Aktepe güneyindeki sırtlara mevzilenen Valettas'ın topçularının her atışı kayalık zeminde infilak ettiğinde, parçalanıp dağılan kayalar yüzünden, şarapnel etkisi katlanarak artmaktadır.

Alay kayaların arkasına tam siper almış, bombardımanın hafiflemesini, Yunan piyadesinin menzile girmesini beklemektedir. Arkalarındaki kuru dere yatağında patlayan bir Howitzer mermisiyle irkilirler. Harun mavzerinin namlusuna mermiyi sürer: "*Sohbetine doyum olmuyor Suskun Efem. Bari bir iki palikarya avlayalım da vakit geçsin!*"

Aynı anda cephe orta kesiminde Toydemir, güneye doğru Harhor, Gedikli ve Güzelcekale muharebeleri... Aynı saatlerde Sakarya boyunda dört noktada can pazarı kurulmuştur.

Yunan obüsleri Dikilitaş kayalıklarını hallaç pamuğu gibi atarken Ödemişli Harun sağ tarafından kendisine seslenildiğini duyar: "*Ödemişli! Harun Efem! Sağ komayacak bu topçu hiçbirimizi. Helallaşalım, benim adım Tevfik'tir. Gökçen Efe kızanıyım!*".

O ateş ortasında Ödemişli kahkahayı patlatır: "*Sok efe kafanı aşağıya! Sustun sustun da konuşacak şimdiyi mi buldun?*"

* * *

Bir gece önce Türk Ordusunun bütün cephesinde ciddi bir sarsıntı yaşanmış, ancak güneyde, yani Yunanların kesin sonuç aradıkları cephe sol kanadındaki durum bütün orduyu tehdit eder bir nitelik kazanmıştır. Bunun üzerine Batı Cephesi Komutanlığından akşam saatlerinde bütün 3. Grup tümenlerinin cephelerinde birer alay ve birer batarya bırakması, geri kalan kuvvetlerini 1. Grup cephesinde, güneye hareket ettirmesi emredilmiştir. Ancak Alagöz'deki sarışın kurt bu buhrana gece bir çözüm bulmuş ve bu da "*hat savunması yoktur, alan savunması vardır. O alan bütün vatandır*" emriyle bütün birliklere duyurularak bir önceki

intikal emri durdurulmuştur. O gece birbirine karışan bütün 3. Grup alayları kendi tümenlerinde yeniden düzenlenir. Tümenlerse sabah 06:00'da Ördekgölü batısı-Evliyafakı ve Karapınar'ın kuzey sırtlarındaki yeni mevzilerindedir.

Sabah 06:30'da suskun Tevfik Efe'yi bile dile getirip konuşturan topçu ateşinin ardından yeniden taarruza geçen Yunan 10. ve 2. tümenleri 8inci-15inci-57nci tümenlerden oluşan savunma bloğuna yüklenmeye başlar. Türk topçusu da Tabaklı güneyinden taarruz eden Yunan birliklerine aynı sertlikte cevap verir. Dört saat süren muharebe sonunda Yunan 2. Tümeninden bir alay ancak Karapınar köyüne girebilmiştir. Bu saatten sonra Yunan taarruzu Karapınar kuzey sırtlarındaki 57nci Tümenin 176. Alayı üzerine yoğunlaşır. Öğleden sonra yapılan bir düzenlemeyle 3. Grubun, dolayısıyla grubun en solundaki 57nci Tümenin cephesi Şerefligök-göz-Yamak arasındaki sırtlara kadar uzatılır. Tümen 27 Ağustos öğleden sonra Güzelcekale Muharebeleri'ne de komşu olmuştur.[9]

Baraközü Vadisi'ni de savunmakta olan Yusuf İzzet Paşa Grubunun sağ kanadında ise Yunan 10. Tümeni 8inci Tümene, Yunan 2. Tümeni de bir kısmıyla 15inci Tümene taarruzlarını şiddetlendirir. Sarp, iri bloklu, kayalık, duvar gibi boylu boyunca doğu-batı yönünde uzanan tepelerde mevzilenmiş Türk birlikleri bu elverişsiz şartlar nedeniyle tahkimat yapamamış, doğal sütrelerde mevziini savunmaktadır. Tepeler kayalık ve sarptır ama yüksek, düşmana ciddi fiziki engel teşkil edecek direnekler değillerdir. Yine de grup gün boyu düşman taarruzlarını püskürtmeyi başarır. Bunun üzerine akşam saatlerinde Yunan 12. Tümeni de cepheye yaklaşmaya başlar.

Albay Kallidopoulos dikkatle Dikilitaş-Karlık Tepesi hattına yapılan taarruzu izlemektedir. Valettas'ın alayları, Yunan ağır topçu bataryalarının âdeta enkaza çevirdiği Türk savunma hattının yakınına bile sokulamamaktadır: "*Sadece bir tepe ele geçirdik, dört kilometre ilerleyebildik. Şimdi yeniden başladığımız yerdeyiz. Karşımızda bir başka tepe ve yine Türk tümenleri. Bu sefer Kütahya'daki gibi değil. Tepeleri kaptırsalar da çekilmiyorlar!*"

26 Ağustos gecesi zafere çok yaklaştıklarını sanmışlar, oysa sabah eskisinden de şevkle dövüşen bir Türk Ordusu bulmuşlardır. 27 Ağustos akşamı bozkırın ışıkları kapanırken gerçekten her şey dört gün öncesine, en başa dönmüş gibidir.

Tek farkla; Türkler artık Papoulas'ın ne yapmaya çalıştığının farkındadır.

* * *

28 Ağustos sabahı, bir gün önce 8inci Tümeni fazlasıyla bunaltan Sumilas'ın 10. Tümeni taarruzunu kuzeye, 5inci Kafkas Tümenine doğru yoğunlaştırır. Sekiz kilometreyi bulan geniş bir cepheyi savunmak zorunda olan 8inci Tümen ve bütün 3. Grup biraz olsun rahatlar. Baraközü Vadisi'ndeki bu savunmayı pekiştirmek için 57nci Tümenden Soğulca kesimine kaydırılmış olan 39. Alay'ın muharebeye girmesine de gerek kalmaz.[10]

Bununla birlikte grubun sağ kanadında, yani Selahattin Adil Bey'in 2. Grubu ile ara hattı olan Demirözü Vadisi kesiminde muharebe bütün şiddetiyle sürmektedir. Güzelcekale kesimindeki Yunan II. Kolordusunun kuşatma harekâtından da oldukça etkilenen bu kesimde 57nci Tümen, Yunan 2. Tümeninin üst üste tekrarladığı taarruzları sabırla karşılamaktadır.[11]

Türk üst komuta heyeti General Papoulas'ın kolordularını aynı anda, birlikte hareket ederek değil, sonuç almak istediği kesime kuvvet yığarak taarruz ettirdiğinin farkındadır. Yunan komutanın o gün önem vermediği kesim nispeten daha az baskı altında kalmakta, daha az takviyeye gereksinim duymaktadır. 3. Grup cephesindeki bu kısmi rahatlamanın bir nedeni de budur. Çünkü Papoulas'ın bütün dikkati Mangal Dağı doğusundan Prens Andreas'ın geliştirmeye çalıştığı kuşatma harekâtındadır. Bu stratejiye uygun savunma yapabilmek için de cephe güney kesimindeki kuşatma harekâtını daha büyük kuvvetle karşılama zorunluluğu vardır.[12]

Başkomutan'ın "*3. Grubun, cephesinde zaaf yaratmadan, tasarruf edebileceği kadar alayı 1. Grup kesimine göndermesi*" isteği üzerine Yusuf İzzet Paşa da 8inci Tümeni, 131. Alayını yalnızca bir

batarya ve hücum taburuyla birlikte mevziide bırakarak cephe güney kanadına gönderir. İhtiyatta tutulan 39. Alay da 57nci Tümene geri iade edilir. 8inci Tümenin cephesini, mevziinde kalan 131. Alay tutar ve ihtiyat ihtiyacını da kendi içlerinde, hücum taburuyla çözerler. En üstten en alt kademeye kadar Türk komutanlar bu yoksulluk ve yoksunluk içinde bütün askeri becerilerini, tecrübelerini konuşturmakta, çözümler üretmektedirler.[13]

Akşam karavanasına iştahla oturmuş eratın keyfi yerindedir. Gelen kavurma ve yanındaki pilav bütün günün yorgunluğuna değmiştir. Tadını çıkarmak isteseler de Yunan topçusunun her an yeniden ateşe başlayabileceğini bildiklerinden, acele acele kaplarını sıyırmaktadırlar. Tevfik Efe'nin ise ağzını yine bıçak açmamaktadır: "*Hayırdır Suskun Efem, kelamını yine Yunan topçusuna mı saklamaktasın? Kavurmanın tadı ziyan olmasın diye mi ağzını açmamaktasın?*"

Aslında Tevfik Efe kafasını kurcalayan bir soruyla boğuşmaktadır. Cevabı belki Ödemişli Harun'da mevcuttur: "*Yok efem, sustuğumdan değil de... Şimdi biz dün tarlalarda vuruştuyduk ya, o sırada düşen arkadaşlar, hepsi orada kaldı, Yunan'ın elinde. Bir de tepede kalanlar var. Onları biz usulünce gömemedik. Şimdi çakala kargaya yem mi olacak onlar? Ona canım sıkılır. Biz de böyle kaybolup gidecek miyiz buralarda? Şehit olduğumuzu bilip de deftere yazan olacak mı?*"

Ödemişli daha önceden, Seyitgazi'den bilmektedir neler olacağını: "*Tepede düşenler şanssız Suskun Efem, onlar Yunan'ın elinde kaldı. Tepeler Yunan'a lazım, orada mevzilenecekler. İstemezler ortada Türk'ün ölüsünü. Açarlar büyükçe bir çukur, selasız ezansız teperler içine. Başı kıblesi olmaz. Ama tarlalarla işi yok Yunan'ın. Dönüp bakmaz bile. Orada düşenleri civar köylüler dinimiz gereğince defnetmekteler çok şükür. Ama onların da nereye gömdüklerini Allah bilir. Diyeceğim o ki sen yine de düşecek olursan tarlada düş. Öbür türlü izini bulan da olmaz, adını soran da*".

10-12 kilometre öteden gelen top sesleri hiç kesilmez. Şerefligökgöz-Yenice hattına taarruz eden düşman hız kesmeden

saldırmaya gece de devam etmektedir. 57nci Tümen cephesindeki Yunanlar daha insaflı çıkmış, ancak birliklerin kumanyalarını yiyebilecekleri kadar da olsa, taarruza ara vermiştir. 38. Alayın iki taburu Demirözü Vadisi'ne doğru yaklaştırıldığında Ödemişli ve Tevfik'in taburu da Karlık Tepesi'ne doğru kaymak zorunda kalmış, birlik burada bütün gün Yunan 2. Tümeninin hücumlarına direnmiştir. Şimdi de tümenin iç kıtaları mevzilerini berkitmeye çalışırken, 38. Alay solundaki 3üncü Kafkas Tümeniyle temas sağlayacak şekilde Demirözü Vadisi sol tarafına yayılmaktadır. Tam o sırada uzaktan duyulan bir ıslık sesi ve bölük çavuşunun "*geliyooooor yaaaattt*" haykırışı!

Kısa bir aranın ardından saat 20:00'de Yunan 2. Tümen topçusu yeniden Karlık Tepesi-Sarıbayır sırtlarını ezmeye başlamıştır. Derken bataryalar ateşi yavaş yavaş Demirözü Vadisi'nden batıya doğru kaydırmaya başlar. Bir süre de tümenin orta kesim siperlerini ufaladıktan sonra bütün ateşi 57nci Tümen-15inci Tümen iç kesimlerine toplar. İki saat kadar tepeleri yıkıp yeniden yapmak istermiş gibi döverler Türbeçal sırtlarını. Ardından Yunan 34. Alayı dalga dalga gelmeye başlar. Alay efradı tüfekbaşı yapar; "*Ateeeşşş!*"[14]

Yunanlar gece yarısına kadar ne kadar inatla hücum etseler de, 3üncü Kafkas Tümeni-57nci Tümen-15inci Tümen hattını geçemezler. Valettas'ın 2. Tümeni geldiği hızla Karapınar düzlüklerine geri döner.

Denemekten sıkılmayacaklardır.

* * *

Bu çekilmenin aslında biraz sonra daha öfkeli bir kalabalıkla dönecekleri anlamına geldiğini mevziideki tüm savaşçılar bilmektedir. Nitekim sabahın 02:00'sinde Yunan 2. Tümeni takviyeye aldığı 12. Tümenden bir alayla birlikte tekrar taarruza geçer. 15inci ve 57nci tümenlerin ortasına bütün gücüyle taarruz eden Yunanlar bir yandan da topçu ateşiyle grubun mevzilerini barınılamaz hale getirmektedir. 15inci Tümen bu basınç karşısında gerilemeye,

mevzilerini kaybetmeye başlar. Sabah gün doğumunda 15inci Tümen Türbeçaltepe'nin de kuzeyine atılmış durumdadır.[15]

Ancak Şükrü Naili Bey pes etmez. Saat 10:00'a doğru solundaki 57nci Tümenin bir kısmının da katıldığı taarruzla düşman mevziilerden geri atılır. 29 Ağustos günü öğle saatlerinde 57nci Tümen'in karşısındaki Yunan alayının da püskürtülmesiyle 3. Grup cephesi rahat bir nefes alır. Bu başarıya rağmen, düşmanın hâlâ iki tümenle, yani 24.000 askerle gerçekleştirdiği bu taarruz tehlikelidir. Nitekim Kallidopoulos'un 12. Tümeninin bütün gücüyle yüklendiği Dikilitaş direneği dört saatlik bir mücadelenin sonunda saat 16:00'da düşer. 57nci Tümenin bu hattan geriye birkaç yüz metre çekilmek zorunda kalması 15inci Tümeni de Yunan 2. Tümeninin taarruzuna açık hale getirir.[16]

Saat 21:00'de Sumilas'ın 10. Tümeninin 131. Alay mevzilerine girmesi, 3. Grubun sağındaki 5inci Kafkas ve 61inci tümenlerinin de sarsılmasına yol açar. Kemalettin Sami Bey durumun sıkıntılı bir hal aldığını görünce, 5inci Kafkas Tümenini, istihkam bölüğüne Sarıhalil sırtlarında daha önce tahkim ettirdiği tepelere doğru çeker.

Aynı dakikalarda cephe düzeltmesi yapan 2. Grupla çekilen 4. Grup arasında, geniş bir açıklıkta tek başına kalan Yusuf İzzet Paşa'nın 3. Grubu Yunanlar için ideal hedef teşkil etmektedir. Bizzat Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın verdiği emirle 57nci Tümen Tabaklı-Harhor hattına çekilir.[17]

Saat 21:00'de ise grubun tamamı Soğulca-Tabaklı-Harhor-Haymana yolu hattına yerleşmiştir.

Haymana yolunu örtme görevini üstlenen 8inci Tümenin komutanı Miralay Kâzım (Sevüktekin) Bey'le görüşen Fevzi Paşa, ertesi günün çok büyük baskı altında geçeceğini, düşmanın Çal Dağı yönünde cepheyi yarmak için taarruz edeceğini, 8inci Tümene bunun önlenmesinde çok büyük sorumluluk düştüğünü söyler. 57nci Tümen ise, takviye edilmeden yeni ve çetin bir muharebeye girecek durumda olmadığından, işgal ettiği mevzilere emniyet müfrezeleri bırakarak, büyük kısmıyla Grup ihtiyatı olarak Soğulca'ya çekilir. Bunun anlamı açıktır; 57nci Tümene 30 Ağustos günü çok iş düşecektir![18]

Aslında sadece 3. Grup cephesinde değil, tüm kesimlerde 30 Ağustos çok belirleyici bir gün olacaktır. Gün boyu muharebelerin kaderi kırılma anlarından geçecek, zafer ve felaket uçsuz bucaksız bozkırda sahiplerini arayacaktır.

* * *

30 Ağustos sabahına kadar cephenin sadece güney kesiminde sonuç arayan Yunan Ordusunun hedefi, dolayısıyla stratejisi de değişmeye başlamıştır. Muharebelerin başında kuzeyde ve cephe ortasında Polimenakos'un III. Kolordusu ile oyalama muharebeleri yaparken cepheyi Demirözü Vadisi'nden I. Kolordu ile yarma ve doğudan da II. Kolordu ile kuşatma stratejisinin hedefi Haymana ve doğusu iken, kuşatma harekâtının çıkmaza girmeye başlamasıyla Papoulas başka arayışlara yönelmiştir.

Bu sırada, Baraközü Vadisi'nden kuzeye doğru ilerleyen Yunan III. Kolordusu karşısındaki Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubunun ve buna bağlı olarak hemen solundaki 3. Grubun kuzeye doğru çekilmesi Yunan kurmaylarını iştahlandırır; Baraközü ve Demirözü vadileri boyunca Çal Dağı'na ulaştıkları takdirde, bunun gerisinde Türklerin savunabilecekleri hakim bir direnek daha olmayacaktır. Çal Dağı'nın ardındaki Babayakup-Şeyhali hattına ulaşabilirlerse Türk Ordusu'nun büyük kısmının Ankara'ya çekilme yolu kapanmış olacaktır. Yani Papoulas bir ay önce Seyitgazi'de Kırgız Dağı ile yapamadığını şimdi Çal Dağı ile yapabileceğini düşünmektedir. Yeni hedef Çal Dağı, yeni strateji de cepheyi yarmak için iki kuvvetli kolorduyla iki noktadan cephe taarruzu şeklinde olacaktır.

Bunun ilk adımı olarak 29 Ağustos gecesi Yunan Ordu Komutanından II. Kolorduya bir emir gelir; "*13. Tümeninle karşındaki Türk birliklerini oyala, diğer tümenlerini ihtiyata çekerek dinlendir*".[19]

General Papoulas kaptanlık pazubandını Prens Andreas'ın kolundan almıştır!

Ancak cephenin güneyine odaklanmışken, orta kesimde neredeyse Çal Dağı hattına kadar çekilmiş olmanın verdiği tedirginlikle, Batı Cephesi Komutanlığı da bazı taktik değişikliklere başvurur.

Grupların emrindeki tümenler kalan mevcutları ve muharebe yeteneklerine göre yeniden planlanır; 'Deli' Halit Bey komutasındaki 12. Grup 3üncü Kafkas ve 9uncu tümenlerden oluşacak, Selahattin Adil Bey'in II. Grubunda 4üncü, 23üncü ve 24üncü tümenler, İzzettin Bey'in I. Grubunda ise 5inci, 7inci, 11inci ve 41inci tümenler bulunacaktır. 2nci ve 3üncü süvari tümenleri de yeniden Fahrettin Bey komutasındaki Süvari Grubu'na döneceklerdir.[20]

Haymana'nın da Yunan topçu menziline girmesiyle buradaki hastane, cephanelik ve telsiz-telgraf istasyonu da tehlikeye düşmüştür. 30 Ağustos sabahından başlanarak hastane ile yaralılar Babayakup ve Çayırlı köylerindeki yeni yerlerine gönderilir. Cephane de Haymana'dan çıkarılarak grupların ikmallerini sağlayabilecekleri cephe gerisindeki Gavurkalesi'ne nakledilir.[21]

Sabahtan itibaren Türk birlikleri Toydemir'de, Harhor'da ve Demirözü Vadisi'nde şiddetli Yunan taarruzuna karşı koymaktadırlar. Üç koldan bütün gücüyle yüklenen Yunan tümenlerinin hedefinde yaklaşık altı-yedi kilometre uzaklarındaki Çal Dağı vardır.

Üç muharebe, tek hedef!

30 Ağustos 1921 Salı

Kuzeydeki III. Yunan Kolordusu sabah saat 10:00'da iki tümenle (3. ve 10. tümenler) Çal Dağı'nın hemen batısında bulunan Sivri köyü istikametinde taarruza başlar. Toydemir Muharebesi'nin devamı sayılabilecek şekilde, taraflar aynıdır; savunmanın sağında Miralay Rüştü (Sakarya) Bey'in 61inci Tümeni, solunda ise Cemil Cahit (Toydemir) Bey'in 5inci Kafkas Tümeni.[22]

Ortada ise General Kontoules'in I. Kolordusu Harhor-Tabaklı kesiminde bir tümenle Yusuf İzzet (Met) Paşa'nın 3. Grubuna, bir tümenle de Demirözü Vadisi'nde Selahattin Adil Bey'in 2. Grubu ile Halit Bey'in 12. Grubunun oluşturduğu bloğa karşı saldırıya geçmiştir.

Kuzeyde altı gündür kesintisiz dövüştüğü için oldukça hırpalanmış, erimiş olan Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubu (5inci Kafkas ve 61inci tümenler ile 1inci Süvari Tümeni) yine de bütün güçleriyle direnmektedir. Dört saatlik muharebenin ardından Baraközü Vadisi'nden yukarı ilerlemeye başlayan düşman taarruzlarını özellikle

5inci Kafkas ve 61inci tümenlerin iç kanatlarına yoğunlaştırır. Cephenin Çal Dağı tarafındaki kesimini savunmak üzere bölgeye gönderilen ve yaklaşık 60 kilometre yürüdükten sonra dinlenmeden muharebeye başladığı için manevra kabiliyetinin kısıtlı olduğu belli olan 1inci Süvari Tümeni ise düşmanın diğer öncelikli hedefi haline gelir. Yunan 3. Tümeninin de 10. Tümene destek vermesiyle, Yarbay Osman Zati (Korol) Bey'in 1inci Süvari Tümeni Polimenakos'un oluşturduğu yoğun baskıya daha fazla dayanamaz, kanadını kuzeye kırmak zorunda kalır. Bunu mecburen 5inci Kafkas Tümeni de uyar. Düşman hızla Çal Dağı'na yaklaşmaya başlamıştır.[23]

Batı Cephesi Komutanlığı, savunma hattının omurgası durumunda olan Çal Dağı'nın beklenenden daha hızlı bir şekilde muharebe alanı olması üzerine, 3. Grup ihtiyatında toparlanmakta olan "hızır kıta" 57nci Tümen'i yeniden cepheye sürer. Bu sırada Yunan III. Kolordusunun taarruzu şiddetlenmiş, sarstığı 4. Grup birliklerinin yer değiştirmesini değerlendiren Yunan 10. Tümeni Çal Dağı'nın batı sırtlarına dayanmıştır.[24]

Güneyde ise Harhor köyünün çevresindeki bodur tepelerde, bunların arasındaki sık ve kuru vadilerde boğaz boğaza bir savaş sürmektedir. Hangi vadide kimin olduğu, nereden kurşun geldiği belli değildir. Bu nedenle 15inci ve 57nci tümenler savunmaya kesinlikle uygun olmayan bu arazide muharebe etmek yerine daha uygun bir mevzii hattı ararken aniden Yunan 12. ve 2. tümenlerinin baskın taarruzuna uğramıştır. Şimdi Harhor köyünün tek katlı taş yığma evlerinin aralarında dahi kıyasıya bir boğuşma vardır. Köyden doğuya, Demirözü Vadisi'ne doğru giden kuru dere yatağı, kanlar içinde yatan insan bedenleriyle doludur. Taarruz öğleden sonra süngü gücüyle püskürtülür. Ancak mevcudu bir alayın da altına düşmüş olan 15inci Tümenin daha fazla dayanma gücü kalmamıştır. Alaylar, grup komutanının emriyle, kademe kademe Çal Dağı güneyine, 57nci Tümen de Çal Dağı doğusunda Kesikkavak köyüne alınır.[25]

Yunan 2. Tümeni ise durmaz. Kaydettiği ilerlemeyi geliştirmek ve Çal Dağı hedefine yürümek isteyen Valettas'ın tümeni saat 18:00'de Soğulca istikametine ilerlemeye başlar. Bu tümenin hareketinin özellikle Çal Dağı cephesine yöneldiğini gören

Miralay Şükrü Naili Bey 57nci Tümenden 45. Alayı bu kesime, 15inci Tümeni takviyeye sevk eder. Ancak taarruz başladığında henüz intikal tamamlanmamıştır. Yunan III. Kolordusunun batıdan Sivri istikametinde ilerlemesi ve aynı saatlerde Çal Dağı doğusuna I. Kolordu'nun şiddetli taarruzu, muharebelerin kaderinin Çal Dağı'nda belirleneceğini göstermektedir.

Valettas'ın tümeni 15inci Tümenin süngü hücumuyla geri atılır. Ancak Çal Dağı için acil önlem alınması gerekmektedir. Şükrü Naili Bey'in tümeninden geriye kalan süratle Çal Dağı ile Haymana arasındaki Kesikkavak sırtlarına çekilerek mevziiye sokulur. Hızır kıta 57inci Tümen'den bir alay ise Çal Dağı'nın batısına, 190. Alaya yardım için yola çıkarılır. Tümenin 39. Alayı ise 15inci Tümen emrine verilerek, Çal Dağı'nın güneybatı eteklerinde Gülçeşme Yaylası önünde mevzilendirilir. Selahattin Adil Bey'in grubundan da 24üncü Tümenin Çal Dağı'na hareketi emredilir.[26]

Çal Dağı doğusuna çıkan yolları zorlayan Yunan 1. Tümeni Yamak sırtlarına, 12. Tümen ise Dikilitaş'a ulaşmış, ancak 3üncü Kafkas ve 9uncu tümenler tarafından bu hatta durdurulmuştur.

Gülçeşme Yaylası'ndaki savunacağı hatta gelen 39. Alay efradı süratle mevzii tahkimatına koyulur. Ağır sahra bataryalarını tepelerin arasında buldukları uygun bir sırta çekmeye çalışan topçuların aşmak zorunda oldukları dik bayıra savurdukları yakası açılmadık küfürler olmasa duyulan tek ses taşların birbirine vurduğunda çıkardığı takırtılardır. Seferihisarlı Tevfik dayanamaz: "*Hayırdır Harun Efem, bu sefer de senin ağzını bıçak açmamakta? Bezdin mi sen de benim gibi oradan oraya bu sıcakta yürüyüp durmaktan?*"

Tüfeğinin kâh kabzasıyla kâh süngüsüyle kazdığı çukurdan çıkardığı taşları siperin önüne dizen Ödemişlinin bu sefer yarenlik edecek hali yoktur: "*Bezdim, bezdim evet. Ama yürümekten değil Suskun Efem, kazmaktan bezdim. Her kazdığımız siperi ertesi gün içine birkaç aslan gibi kızanı koyup kapatmaktan bezdim!*"

Tevfik etrafına bakınır; gerçekten de alay efradının yüzlerinde yorgunluk ya da yılgınlık değil, hırs vardır.

Türk son büyük kapışma için yüreğinde öfke biriktirmektedir.

6

DAĞIN ARDI ANKARA

Çal Dağı Muharebesi

30 Ağustos - 3 Eylül 1921

Mangal Dağı, Gedikli, Toydemir, Harhor, Güzelcekale...

Sekiz gündür yapılan bütün muharebeler gelip Çal Dağı önünde düğümlenmiştir.

Prens Andreas'ın kuşatma harekâtının sonuçsuz kalmasıyla Papoulas çaresiz, sonucu mevzii muharebesinde aramaya karar vermiştir.

Ve toprak hâlâ Mehmet'e doymamıştır.

Yaklaşık otuz kilometre genişliğinde bir cephe parçasından sessizce bir kademe geriye alınan 3. ve 4. grupların bu hareketini "çekilme" olarak değerlendiren Papoulas saat 22:00'ye doğru kolordulara gönderdiği buram buram keyif kokan emrinde "*önünüz açık, düşman kaçıyor. Yürüyün*" demektedir.[1] Bu emre istinaden Yunan 10. Tümeni 3. ve 4. grupların arasında kalan açıklıktan sızarak, bir alayla Çal Dağı bloğunun batı tepelerini işgal etmeye başlamıştır.[2]

Çal Dağı Haymana'nın hemen yakınından başlayarak, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve sekiz tepeden oluşan bir bloktur. Bitkiden mahrum, yüzeyi yastık şekilli kayalarla kaplı bu tepelerin güneye bakan yamaçları dik, doğu ve batı yamaçları ise düşman taarruzuna daha açık, az eğimli bir araziye sahiptir. Bu nedenle Yunan Ordusu 31 Ağustos'ta ilerlemeye doğudan 2. Tümen, batıdan ise 10. Tümenle devam etmektedir. Bunları destekleyen üç tümen daha vardır ki, bu harekâta katılan Yunan askerinin sayısı 50.000'den fazla, topları ise 150'yi aşkındır.[3]

Yunan 10. Tümeninin önünü kesmek için yola çıkarılan 190. Alay bir haftadır Yıldız Dağı doğusunda, Tarlabayırı'nda durmaksızın savaşmış bir birliktir. Her ne kadar savunduğu kesim asıl kesin sonuçlu muharebelerin yapıldığı güney kanadın uzağında kalsa ve düşman taarruzları "oyalama taarruzu" olarak adlandırılsa da, kullanılan mermiler oyalama mermisi değildir. Alay Toydemir Muharebesi'nin geçtiği sahanın sağ kanadında hatırı sayılır oranda zayiata uğramış durumdadır.

Tam teçhizatlı şekilde, bazen yürüyerek bazen koşarak on kilometre mesafeden gelen, Ahırlıkuyu sırtlarından sabaha karşı Çal Dağı batı yamaçlarına ulaşan alay, ani bir taarruzla, dağı işgal etmekte olan Yunan taburunu daha mevzilenemeden dağdan kovalamayı başarır. Yastık gibi iri kaya bloklarıyla kaplı yamaçta ne kazma vurulabilecek bir toprak parçası vardır ne de alayda siper kazmaya yetecek takat. Kayaların arasında mevzilenen alay Küçükçaltepe, Sivriçaltepe ve Öksüz Tepe batı yamaçlarında savunmaya geçer.[4]

Bir ara yoğun topçu desteği altında, iki alayla birden taarruz eden Yunan 10. Tümeni 190. Alay'ı batı yamaçlarından geriye atmayı başarır. Alayın mevzilendiği kayalıklar Yunan III. Kolordusunun ağır topçu bataryalarının kesintisiz ateşiyle cehenneme döner, barınılamaz hale gelir. Ancak 190. Alay kumandanı Yarbay Sabit (Noyan) Bey Çal Dağı'nın geri kalanındaki durumu bilmediğinden, bu mevzileri kaybetmesi halinde bütün muharebenin çok büyük sıkıntıya gireceğini düşünmektedir.[5]

Haklıdır da.

Güneye doğru yaklaşık on beş kilometre cephesi olan Çal Dağı bloğunun savunması tamamıyla Yusuf İzzet Paşa'nın 3. Grubu'na verilmiş, batı kesimdeki 190. Alay da 3. Gruba bağlanmıştır.

Çal Dağı merkez ve doğu kesimlerini (Emirler Tepe, Cevriye Tepe) savunan 15inci Tümen de, dağın kuzeybatısındaki hatta bulunan 5inci Kafkas ve 61inci tümenler de yoğun baskı altındadır. Durum kritik bir evreye girince 24üncü Tümen Haymana'ya yürüyüşe geçirilerek 3. Grup emrine verilir, 23üncü Tümen de harekete hazır olacaktır.[6]

Cephe güneyindeki kuşatma tehdidi ortadan kalkmış gibi olsa da, hâlâ Yunan II. Kolordusunun orada ve mevcudunun taarruza yeter durumda olması sebebiyle, İsmet Paşa o kesimdeki birlikleri tümüyle Çal Dağı savunmasına kaydıramamaktadır.

Yarbay Sabit Bey gece yarısını geçerken alayını hücuma kaldırır. 190. Alay Çal Dağı'nın batı sırtlarını süngüyle Yunan birliklerinden temizler. Bu tehlikeli duruma çare üretmek isteyen İsmet Paşa derhal Karayavşan'daki 1inci Süvari Tümeni'ne bu mevzilere yetişmesini, alaya destek olmasını emreder. Ancak süvarinin cephenin bu kesimine ulaşabileceği tek sahada da Yunan 3. ve 10. tümenleri yayılmış, 5inci Kafkas ve 61inci tümenler üzerine taarruzlarını geliştirmeye başlamışlardır. 57inci Tümenden Ahırlıkuyu köyü üzerinden 190. Alaya takviye olarak gönderilen 39. Alay ise merkezdeki Yunan 2. Tümeni taarruzunun ortasına düşer. Çal Dağı bloğu üzerinden alayı desteklemek imkansızdır, çünkü sabaha karşı dağın merkezindeki Cevriye ve Emirler tepeleri Yunan 2. Tümeninin eline geçmiştir.[7]

Öğleden önce Yunan tümenlerinin taarruzu iyice şiddetlenir. Çal Dağı'nın doğusunda kalan cephenin diğer önemli direneği Ardıç Tepeleri'ne de Yunan 1. ve 12. tümenleri kararlı, şiddetli taarruzlar yöneltmektedir. Haymana'nın güneyinden Çal Dağı'nın batısına kadar olan yaklaşık 35 kilometrelik cephe kesimi alev alev yanmaktadır.

Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubu da, dağın doğu sırtlarına sıkışan 15inci Tümenin alayları da saatlerce mevzilerini korurlar. Ancak saat 18:00'de 5inci Kafkas ve 61inci tümenler iyice ezilerek iç kanatlarını Bayburt (bugün adı Gündoğan'dır) tepelerine doğru kırınca cephe dalgalanmaya başlar. Çal Dağı batı sırtlarına taarruz eden Yunan piyadesi ise bir müddet çekilir ve 190. Alay yeniden yoğun topçu ateşi altına alınır.[8]

Dağın doğu kısmında dayanmaya çalışan Şükrü Naili Bey'in 15inci Tümeni dalga dalga gelen Yunan 2. Tümeni taarruzlarına daha fazla karşı koyamaz ve Değirmen Boğazı'na doğru, Kesikkavak köyü istikametinde çekilmeye başlar. Böylece 190. Alay saat

20:00 itibariyle dağda tek başına, batıdan gelen 10. Tümen ve doğudan ilerleyen 2. Tümen arasında kalmış durumdadır.[9]

31 Ağustos günü Yunan 10. Tümeni bir alayı ile 4. Grubun tamamına, iki alayıyla da 190. Alay'a taarruz etmeye devam eder. Alayın mevcudunun hızla erimekte olduğunun, dayanımının azaldığının onlar da farkındadır. Akşam geç saatlerde dağın kuzeybatı yamaçlarına sarkan bir Yunan taburunu da sağ kanadını kuzeye kırarak durdurur. 5inci Kafkas ve 61inci tümenler de birlikte yaptıkları karşı taarruzla, iç kanatlarına yüklenen Yunan 3. Tümeni'ni geri atmayı başarırlar.[10]

Bizzat Başkomutan cepheye gelmiş, muharebeyi yönetmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu Kesikkavak köyünde toplanmış olan 15inci Tümen doğudan, Ahırlıkuyu köyünde toplanan 24üncü Tümen de kuzeyden dağa karşı taarruza geçerler. Şimdi topçuyla düşmanı ezme sırası 24üncü Tümendedir. Yarbay Fuat (Bulca) Bey'in tümen topçusu merkezdeki Yunan 2. Tümenini dağıtır. Böylece Cevriye Tepe'de buluşan iki tümenin piyadesi ortak taarruzla birkaç saat içinde dağın tamamını Yunanlardan temizlerler.[11]

Önce Mangal Dağı, ardından Güzelcekale'de mevcudunun büyük kısmını kaybetmiş olan 24üncü Tümen iyice dağılmıştır. Tümen yeniden dağın kuzey eteğindeki Ahırlıkuyu'ya geri döner ve toparlanmaya koyulur. Çal Dağı'nda ise 15inci Tümen mevzilenir. Aslında Şükrü Naili Bey'in tümeninin de zayiat açısından 24üncü Tümenden farkı yoktur. Yaklaşık 4.500 savaşçıyla başladığı muharebelerin dokuzuncu gününe gelindiğinde verdiği şehit sayısı 1.000'den fazladır.[12]

Haymana güneyinde ise 8inci ve 57nci tümenler çok zayiat verseler de, birlikte gerçekleştirdikleri karşı taarruzla Kallidopoulos'un 12. Tümenini durdururlar.[13]

Bir gece önce kesin sonuç istediğini söyleyen, bunu da kolordulara gönderdiği emirle tüm komutanlara âdeta haykıran Papoulas, 31 Ağustos günü biterken bir adım mesafe alamamış olmanın öfkesini yaşamaktadır. Prens Andreas'a gönderdiği "*çok acil 9. Tümeni Çal Dağı cephesinin gerisine doğru yola çıkar,*

kolordunun geri kalanını da solundaki I. Kolordu'ya yanaştır" emri içinde bulunduğu psikolojiyi özetlemektedir: Takviye için istediği Yunan 9. Tümeni'ndeki isyan subayların büyük gayretiyle, güçlükle bastırılmıştır.[14]

Gece yarısından sonra İsmet Paşa gönderdiği cephe emriyle 8inci ve 57nci tümenleri Yusuf İzzet Paşa'nın 3. Grubu komutasına verir. Grup Çal Dağı cephesinin doğu uzantısı durumundaki Haymana güneyindeki Ardıç Tepeleri'ni savunacaktır. Daha önce bu gruba ait olan Çal Dağı bloğunu savunmak üzere ise geçici olarak "Çal Cephesi" kurulur. 15inci ve 24üncü tümenlerden oluşan cephenin komutası Miralay Şükrü Naili (Gökberk) Bey'de olacaktır. Kuşatma tehdidinin ortadan kalktığı güney kanattan da 7nci Tümen cephe ihtiyatı olarak Haymana'ya getirilir. Cephe sol kanadında emniyeti Fahrettin Bey'in Süvari Grubu sağlayacaktır.[15]

Ardıç Tepeleri de daha önce dövüştükleri direnekler gibi kayalık olduğundan, Ödemişli Harun erken pes etmiş, siper kazmayı, taş sökmeyi bırakmıştır. Bütün gün bunca ateş içinde nerede saklanmışsa, sağ kalmayı başarmış bir ağustos böceği, avaz avaz biten yazı uğurlamaktadır. Harun bir müddet geveze komşusunun susmasını bekler: "*Tevfik Efe, sen tümene depo alayından gelmişsin, bilmezsin. Biz bundan bir ay evvel de Haymana'da dövüştük. Kütahya'da vuruştuğumuz yerlerden birinde de Haymana diye bir köy vardı.*"

Tevfik ise tekrar ne zaman saldıracağı belli olmayan Kallidopoulos'un tümeni hazır izin vermişken, biraz uyumak istemektedir: "*Efe, kaderinde var demek ki Haymana. Haydi kaderine karşı koma sen de, yat uyu biraz.*"

Uyurlar...

Dünyanın en huzurlu yarım saatlik uykusudur.

* * *

Sakarya Meydan Muharebesi'nin en kritik kırılma anında olması gereken yerde olan ve koca bir düşman tümenine Çal Dağı batı sırtlarını vermeyen 190. Alay 1 Eylül sabahı cephe gerisine alınır.

Daha doğrusu, alaydan geriye kalan...

Yarbay Sabit (Noyan) Bey'in 1.200 savaşçıyla Çal Dağı'na çıkan alayı, ancak 150'siyle yürüyerek inebilir. Gerisi, Çal Dağı'ndaki yere düşürmedikleri bayrağın bedelidir.[16]

Bir gün önce 190. Alay karşısında bütün karizması sarsılan Albay Sumilas'ın 10. Tümeni bugün parça parça, takviye birliği olarak görev yapacaktır. Önce bir alayıyla Yunan 3. Tümeninin 5inci Kafkas ve 61inci tümenler üzerine başlattığı taarruza katılır. Diğer iki alayı da gün içerisinde bu taarruza destek olacaktır.[17]

Çal Cephesi'nde ise gece yarısından sonra başlayan Yunan 2. Tümeninin hücumları giderek şiddetlenmiş, nihayet sabaha karşı batı sırtları kaybedilmiştir. Ahırlıkuyu'daki 24üncü Tümenin de katılmasıyla yapılan karşı taarruz başarılı olur, Küçükçal, Sivriçal ve Öküz tepeleri geri alınır. Ancak Yunanlar hemen gerçekleştirdiği karşı taarruzla gücünün sonuna gelmiş 15inci ve 24üncü tümen alaylarını Çal Dağı'nın merkez kısmına kadar atarlar. Özellikle her iki tümenin de subay kadrolarının üçte birini kaybetmiş olması, düşman taarruzlarında eratın kolay çözülmesine neden olmaktadır.[18]

Cephe Komutanı Şükrü Naili Bey İsmet Paşa'ya iki tümeninin de muharebe gücünün çok azaldığını, alayların eridiğini, bu cepheye çok acil olarak diri bir tümenin gönderilmesi gerektiğini bildirir. Böylesine önemli bir direneğin savunması neredeyse mevcudunun yarısını kaybetmiş iki tümen ve bu tümenlerin ihtiyattaki bir hücum taburu ile bir istihkam bölüğüne kalmış durumdadır. Valettas'ın tümeninin de kaybı çoktur ama General Papoulas'ın "*dağın ardı Ankara*" motivasyonuyla hâlâ inatla dövüşmektedirler.[19]

Öğlen saatlerinde bu hırsla 15inci Tümen hattına taarruzunu yenileyen Yunanlar bir ara Çırakçı Tepe'deki taburları geri atıp doğuya doğru ilerlemeye başlarlar. Ancak tümen topçusunun devreye girmesiyle bu ilerleme durur, piyadeler de Yunan 2. Tümeninin taarruzunu kırar.[20]

Çal Dağı'nın kuzeybatısında 5inci Kafkas ve 61inci Tümenlere yaklaşık 13.000 tüfekle taarruz eden Nikolaidis'in 3. Tümeni de Kemalettin Sami Bey'in ördüğü duvara çarparak durur. Hiçbir

şekilde ilerleme olanağı bulamayan Yunan tümeni son denemesinin sonrasında taarruz çıkış hattının da iki kilometre gerisine atılır.[21]

Akşam Polimenakos'un elinde kalan sadece yüzlerce ölü askerdir.

Saat 14:30'da Yunan 2. Tümeninin bir alayı 15inci Tümen sağ kanadına son kez bir daha yüklenir. Bu deneme de tümenin süngülerinin ucunda durur ve taarruza katılan Yunan taburları Eskiçalış (bugünkü adı Esenköy) yönündeki vadiler boyunca gözden kaybolur.[22]

Haymana güneyinde ise sıkıntılı bir döneme girilmiştir. Sabah erken saatlerden itibaren Yunan 1. ve 12. tümenlerinin Haymana doğrultusunda başlattıkları taarruz, 3üncü Kafkas Tümeninin savunduğu hattan iki kilometre çekilmesi, burada oluşan boşluğun 8inci Tümeni sarsması ve 176. Alaydan yaklaşık 400 kişilik bir mevcudun neredeyse savaşmadan esir olması gibi üst üste gelen sebeplerle hızlı gelişir. 8inci Tümen ne kadar denerse de, karşı taarruzlarından sonuç alamaz. İki Türk tümeni arasındaki boşluğa giren Frangou'nun 1. Tümeni ve 8inci Tümeninin sağ kanadını geri atan 12. Tümen Yamak kuzeyindeki hakim tepeleri ele geçirir. Kâzım (Sevüktekin) Bey'in 8inci Tümeninin yalnızca bu savunma sırasındaki zayiatı 900 savaşçıdır. 57nci Tümen de üç alay ve beş tabur komutanını kaybetmiştir.[23]

Saat 16:30'da Kallidopoulos'un 12. Tümeni taarruzunu batıya, Yunan 2. Tümenine destek verecek şekilde çevirirken, bu kesimdeki 57nci Tümen ve 8inci Tümen de Haymana'nın hemen güneyden yaslandığı tepelere çekilirler.[24]

Bu iki tümenin yerleştiği sırtlar Yunan topçu ateşine açık, elverişsiz bir savunma hattı oluşturmaktadır. Bu yeni yerleşimle saat 21:00'e kadar süren çarpışmalar sonunda 3. Grup son derece olumsuz şartlarda bir savunma düzeni almak zorunda kalır.

Bir adım sonrasının zafer olduğunu düşünen Papoulas'ın keyfi yerindedir.

Oysa İsmet ve Fevzi paşalar çoktan Çal Dağı'nın düşmesi ihtimaline karşılık, başkomutanın verdiği emir üzerinde çalışmaya başlamışlardır.

Haymana Ovası bilmeyene sürprizlerle doludur!

* * *

2 Eylül 1921, Cuma

Cephenin Sivri'den Kızılkoyunlu'ya kadar yaklaşık 25 kilometrelik kesiminden yarma amacıyla toplanan altı tümenlik (72.000 asker) Yunan kuvvetine karşı duvar olmak, geçit vermemek zorunda olan yaklaşık 40.000 Türk savaşçısı!

Bozkırda son raunt saat 05:00'te Yunan bataryalarının ateşiyle başlar. Şiddetli topçu ateşi tüm cepheyi cehenneme çevirir. Neredeyse her 200 metreyi bir top dövmektedir. 11 gündür kesintisiz muharebe etmekten bazı tümenler yarı mevcudunun da altına inmiştir.

Papoulas'ın Türk cephesini yarmayı planladığı hattın kuzeyinde Yunan 3. Tümeni 5inci Kafkas ve 61inci tümenlere, Çal Cephesi'nde Yunan 10. ve 2. tümenleri 15inci ve 24üncü tümenlere, Haymana güneyinde Yunan 1. ve 12. tümenleri de 57nci, 8inci ve 3üncü Kafkas tümenlerine aynı anda taarruza başlarlar. Prens Andreas'ın yola çıkardığı 9. Tümen de yavaş ve isteksiz şekilde Soğulca'ya yaklaşmaktadır.[25]

Bu hattın en kuzeyinde Kemalettin Sami Bey'in 5inci Kafkas ve 61inci tümenleri Yunan 3. Tümeni'nin tüm taarruzlarını sabırla karşılamaktadır. Karakuyu-Gündoğan hattında Nikolaidis'in alaylarını başarıyla püskürten 4. Grup, Çal Dağı ile arasındaki altı kilometrelik düz alanda ise sıkıntı yaşamaktadır. Düşmana karşı hiçbir fiziki engele sahip olmayan tarlalar boyunca Çal Dağı'na doğru ilerleyen Yunan 10. Tümeni öğleden önce Sivri'ye ulaştığında durum kritik bir hale gelir. Düşmanın Sivri'nin ötesine, Haymana-Polatlı şosesine ulaşması cephenin yarılması, düşmanın rahatça çevirebileceği şekilde Türk Ordusunun ikiye bölünmesi demek olacaktır. Bunun üzerine grup içinde hızla çözüm üreten Kemalettin Sami Bey her iki tümenden ayırdığı birer taburla Karayavşan kuzeyinde önlem alır.[26]

Çal Dağı kesiminde, tümenlerden kaydırılan bu taburlar nedeniyle elde ihtiyat kalmaması, 5inci Kafkas Tümeninin en etkili unsuru olan topçusunun cephanesinin tükenmesi grup cephesinde ciddi bunalıma yol açar. Karakuyu doğusundaki mevziler birkaç kez el değiştirdikten sonra öğleye doğru Yunan 3. Tümeninin elinde kalır.[27]

Öğle saatlerinde de Yunan 10. Tümeni'nin taarruzları Karayavşan kuzeyine, Polatlı-Haymana şosesine dayanmıştır. Elinde cepheyi takviye edecek ihtiyat da kalmayan Kemalettin Sami Bey Cephe Komutanlığı'ndan kısa sürede yardım gelmezse bulunduğu hattı korumasının mümkün olmadığını, Şeyhali-Karayavşan hattına çekilmek zorunda kalacağını bildirir.[28]

Öğle saatlerinde kuzeyde, Karakuyu kesiminde Yunan 3. Tümeninin taarruz hızı kesilir. Bundan faydalanan Kemalettin Sami Bey 61inci Tümenden bir tabur ve bir bataryayı daha Karayavşan önüne getirir. Oysa Çal Dağı'nda olan biten her şey 4. Grup cephesini, 4. Grup cephesinde olanlar da Çal Dağı'nı doğrudan etkilemektedir.[29]

Çal Dağı kuzeybatısında bunlar yaşanırken Yunan 10. Tümeni yarı kuvvetiyle Çal Dağı batısından, Yunan 2. Tümeni ise tüm gücüyle Çal Dağı'na merkez ve doğusundan taarruz etmektedir. Yunan I. Kolordusunun topçu ateşi Ardıç Tepeleri'nin kuzey eteklerini dövmekte, Haymana'ya yaklaşmaktadır.

Çal Dağı'nda Yunan 2. Tümeninin cepheden yaptığı taarruz, 10. Tümenin desteğine rağmen ilerleyemez. Yusuf İzzet Paşa'nın bataryalarının da Çal Cephesi topçularına destek vermesiyle düşman taarruzu kırılır. Bunun üzerine Valettas sağındaki Yunan 12. Tümeni'nden de yardım ister. Bu kalabalık insan selini karşılamak zorunda olan 15inci ve 24üncü tümenlerin ise artık toplamları ancak bir Yunan alayı etmektedir.[30]

Akşama doğru her iki tümenin de dayanacak gücü kalmamıştır, yavaş yavaş kuzey sırtlara doğru gerilemeye başlarlar. General Kontoules son vuruşu yapmak için kolordu topçusunu Gülçeşme'ye yanaştırır. Bataryalar yarın olmayacakmış gibi, kuzey

yamaçları acımasızca dövmeye koyulur. Buradaki kayalık sırtlarda da tutunma şansı olmayan 24üncü Tümen Erif-Karakaya hattına çekilirken 15inci Tümen'in emniyet alarak onları koruması, zaten erimiş olan tümenin tamamen yok olmasını önler. Şükrü Naili Bey'in tümeni de Eskikışla (Esenköy) üzerinden Haymana kuzeybatısına çekilir.[31]

Çal Dağı tamamıyla düşman işgaline açık hale gelmiştir.

Hiç ara vermeksizin Çal Dağı batı tepeleri ardındaki Gülçeşme Yaylası'na yanaştırılan iki bataryayla da Karayavşan güneyinde direnmeye çalışan 4. Grubun derleme taburlarını ateş altına alırlar. Tam bu sırada 61inci Tümenin de topçu cephanesi biter. Mecburen 4. Grup bataryalarının tamamı muharebe dışı kalmıştır.[32]

Topçu tehdidinin ortadan kalkmasıyla Sivri kuzeyine, şoseye doğru pervasızca ilerlemeye başlayan Yunan 10. Tümeni cepheyi yarmak üzeredir. Bu sırada farklı tümenlerden arttırılabilen dört tabur daha buradaki açıklığa yetiştirilir ve altı taburluk grup piyade ateşi ve süngüyle düşman tümenini durdurmayı başarır. Son anda 4. Grup sol kanadını kuşatılmaktan kurtaran bu altı taburluk kuvvet akşam saatlerinde Karayavşan sırtlarında mevzilendirilir.[33]

Saat 21:00'de Yunan 10. Tümeni bir alayını Karakuyu-Sivri hattındaki düz kesimde bırakarak diğer iki alayıyla batı tepelerinden itibaren Çal Dağı'na yayılmaya başlar.

2 Eylül gece yarısı Çal Dağı tümüyle düşman eline geçer.

Çal Dağı'nın doğusunda ise, Ardıç Tepeleri'ne yerleşerek atış üstünlüğünü ele geçiren Yunan 12. Tümeni, Haymana güney sırtlarındaki 8inci ve 57inci Tümen mevzilerine şafakla birlikte hücuma kalkar. Kallidopoulos'un tümeni, kesin sonuç için, tümenlerin iç kanatlarına olanca gücüyle yüklenir. 57nci Tümen topçusunun etkili ateşi ve her iki tümen piyadelerinin sağlam duruşu sayesinde bu taarruz çok gelişemeden durdurulur. Bu kez Yunan topçusu her iki tümeni yoğun ateş altına alır. Bu yoğun bombardıman bu iki tümen ara hattının yeniden taarruzun hedefi olacağının göstergesidir.[34]

Öğleden sonra yeniden taarruza başlayan Yunan 12. Tümeni her geçen dakika takviye taburlarla beslediği hücumlarını saat 17:00'ye gelirken iyice şiddetlendirmiştir. Zaman zaman dalgalanmalar yaşansa da, 3. Grup cephesi direnmektedir. Hava kararırken, düşman 8inci ve 57inci Tümen iç kanatları hattına iki kilometre kala durdurulur. Çal Dağı'nda ne sıkıntı yaşanıyor olursa olsun; 3. Grup, Yunan 12. Tümeni'ne Haymana'ya geçiş izni vermez.[35]

Gece olurken Yunan topları susar, piyadeleri durur.

Ordu komutanlarının bir sonraki gün için cephe emirlerini gönderme vakti gelmiştir.

İsmet Paşa Çal Dağı'ndan çekilerek geride cephe kuran 15inci ve 24üncü tümenlerin desteklenmesi için çareler aramaktadır. Bu sırada imdadına Papoulas'ın basiretsizliği yetişir; Prens Andreas'ın kolordusunu önce sadece savunma amacıyla güney kanatta tutan, daha sonra da kademe kademe batıya doğru kaydırmaya başlayan Papoulas böylece Güzelcekale-Çalış hattında çakılıp kalmış olan 'Deli' Halit Bey Grubunu da serbest bırakmış olur. İsmet Paşa da bu hatayı affetmez ve gece yarısını geçerek gönderdiği emirle 23üncü ve 11inci tümenler ile 12. Grup karargâhını Haymana batısına getirtir. 11inci Tümenle takviye edilen Çal Dağı cephesinin tamamı Halit Bey'in 12. Grubuna verilir.[36] Prens Andreas günlerdir Deli Halit'ten çok çekmiştir; çile doldurma sırası General Kontoules'dedir.

Papoulas'ın tüm kolordulara verdiği gece emri ise kısadır:

"*Bütün kolordular 3 Eylül gününü dinlenip toparlanarak geçireceklerdir.*"

Yunan Ordusu en önemli hedefini, Çal Dağı'nı ele geçirince doludizgin kuzeye yürüyeceğine durmuştur!

2 Eylül 1921 Perşembe

Saat 23:30

Alagöz'de Başkomutan harita üzerinde son yerleşimi inceler. Kıta raporlarından düşmanın akşam saatlerinde durmasının bir tercih değil, mecburiyet olduğu anlaşılmaktadır. Papoulas bütün taarruz gücünü, mühimmatını Çal Dağı'nı almak için kullanmış,

ama sonunda tükenmiştir. Yeni bir hamle için onun da ciddi bir toparlanma süresine ihtiyacı vardır.

İki karargâh, iki komutan.

Biri işgalci, diğeri vatanını savunan.

Biri elinde olmayanı vadeden, diğeri vadettiğini elde eden.

Biri hatalarından asla ders almayan, öbürü ders vermekten sıkılmayan.

2 Eylül 1921 Perşembe, 23:59

İki karargâh, iki komutan

Biri başı ellerinin arasında, "*ne yapacağım*" diye düşünmekten uykusuz,

Diğeri başı günlerdir ilk kez yastıkta, yarının ne getireceğini bilen, huzurlu.

Perde iner, bozkırda oyun biter.

Yarın yine ders vaktidir!

* * *

"*Çekilmediler. Yeniden hat kurup tahkimat yapıyorlar Generalim!*"

Ordu karargâhından bir yüzbaşının verdiği bu haberi duyduğunda Papoulas'ın sabah kahvesi boğazında, gülümsemesi yüzünde donar kalır.

Bir buçuk ay önce bu orduyu 250 kilometre geride bozmuş, mevcudunu yarıya düşürmüştür. Kütahya Savaş Meclisinde tartışmışlar ve Türk direnişinin son nefesinde olduğuna karar vermişlerdir. Geçen üç dört haftada ne olmuştur da eskisinden daha da güçlü çıkmışlardır harp meydanına?

Tozu dumana katarak Ankara'ya doğru kaçan Türk Ordusu görmek, onu takip edip tarihten silmek hayalleriyle çıktığı Çal Dağı'ndan dürbünle kuzeye baktığında, Erif Dağı yamacında var gücüyle siper kazan Türk askerleri görür.

Kral'a verdiği zafer sözü hançer gibi zihnini deşmektedir.

Öte yandan, Türk komuta grubu Yunan karargâhının pes ettiğinin, taarruzu kestiğinin henüz farkında değildir. Gece yarısı tebliğ

edilen cephe emriyle savunma hattı yeniden düzenlenmiş, son keşif raporları masaya yatırılmıştır. Beylikköprü-Kavuncu arasında bir hareketlenme vardır. Ama bunun taktik değiştirerek, biraz toparlanmak için harekâta verilen bir ara olduğunu düşünmektedirler.[37]

İki haftadır alev alev yanan Haymana bozkırında ise nihayet sessizlik hakimdir; Haymana güneyinde kuzeydeki kadar ilerleyememenin hırsıyla ara sıra ateşlenen toplar, yalancıktan sıkılan birkaç mermi. Her iki taraf da birbirini yoklamaktadır.

3 Eylül 1921

"*Bitti*" dedikleri Türkler sanki cepheleri yarılmamış gibi, 12 gündür savaşmamışlar gibi, dipdiri, bütün güçleriyle karşılarında siper kazmaktadır. Bütün kurmayları gibi, Papoulas da savaşıp sonuç alamamaktan yılmıştır. Cephane, asker, moral; hepsi tükenmiştir.[38]

250 kilometre ötede ilk darbeyi vurup yaraladığı kurdu öldürme hayaliyle bilmediği bozkırın tozuna toprağına gömülmüştür. 12 günde ordusunun üçte birini kaybetmiştir ve bu taarruz gücü kalmamış asker grubuyla bu maceraya devam edecek olursa Yunan Küçük Asya Ordusu tamamen elinden çıkacaktır.

Anadolu'daki yatırımlarını Yunan Ordusu aracılığıyla korumaya kalkan İngilizler ise umutla beklemektedir. Majestelerinin müfettişi Albay Nairne'nin taarruz öncesi raporunda "*yenilmez savaş makinası*" olarak tanımladığı ordu nasıl olsa Türk milliyetçileri tepeleyecektir!

Mehmet mevziide, eli tetikte, bakışları düşmanın üstündedir. Ne Ankara'nın taşına ne Lloyd George'un gözünün yaşına bakmaya niyeti yoktur. Tümenler kalan mevcutlarıyla yeniden düzenlenip muharebe düzeni almıştır.

Ödemişli Harun oturduğu kayalıktan bir şeyleri görmeye çalışır gibi, Çal Dağı'nın doğusuna, Kesikkavak sırtlarına doğru, gözlerini kısmış bakmaktadır. En son çekilmeden beri Suskun Efe'yi, Tevfik'i görmemiştir. Alayı yeniden topladıklarında başka kıtalara karışmış pek çok asker geç saatte de olsa dönmüştür ama Tevfik yoktur; "*O can pazarında kimse kimseyi görmüyordu ki, nereden bileyim başına ne geldi?*"

Yaralanarak hastaneye götürülen, hastanede hayatını kaybedenlerin isimleri şehit defterlerine yazılmaktadır.

Bir de muharebeden sonra arkadaşları tarafından defnedilenlerin.

Peki harp meydanında kalanlar?

En büyük korkusu bu değil miydi Suskun Efe'nin? "*Unutulmak, kaybolmak.*"

"*Kaybolup gidecek mi şimdi bu bozkırda Seferihisarlı Tevfik Efe?*"

Gece yarısı Kesikkavak köyünden gizlice süzülen gölgeler sessiz ve hızlı şekilde Çal Dağı'nın kuzeydoğu eteklerine gelirler. Aralarında yaşlılar, kadınlar, çocuklar vardır. Yanlarında getirdikleri kazma ve küreklerle dağın yamacı boyunca yukarı uzanan insan karaltılarına bakarlar. Yaz sıcağında naaşlar çoktan bozulmaya başlamıştır, koku dayanılmazdır. Dağın eteğindeki sel yataklarını hızlı hızlı kazmaya koyulurlar. Gece karanlığında hangisi Türk, hangisi Yunan, ayırt etmek imkansızdır. Hepsini birden Müslüman usullerine göre defnederler. Sonra geldikleri gibi sessizce ve hızlı hızlı köylerine dönerler.[39]

Tevfik artık kayıp değildir.

Ancak kayıp olanlar da vardır. Üsteğmen Seyfi komutasındaki süvari keşif kolu 30 Ağustos gecesi, Çal Dağı Muharebesi başında, Sarıhalil tarafına doğru sızmış, ancak dört gündür kendilerinden haber alınamamıştır. 1inci Süvari Tümeninin bu 12 kişilik takımından ümit kesilmiş, şehit ya da düşmana esir olduğu kabul edilmiştir.[40]

Üsteğmen Seyfi ve 11 süvarisi kayıp mıdır?

Alagöz'de ise, fısıltıyla da olsa, bazı sihirli sözcükler işitilmektedir;

"*Karşı taarruz.*"

Papoulas dürbünle gördüğünün aynısını yaptırmaya koyulur; Çal Dağı eteklerinde bıraktığı ölülerini bile gömdürmeden savunma siperi kazdırmaktadır.

Hiçbir işine yaramayacak siperler...

7

SON KALE: HAYMANA

Papoulas'ın Kararsızlığı

3 Eylül - 7 Eylül 1921

3 Eylül 1921, Cumartesi
Sabah 07:00

Haymana bozkırında 15 kilometre ilerleyebilmek için kaybedilen 30.000 asker!

Bu kadar zayiatı hiçbir işine yaramayacak çorak bir toprak parçası için vermiştir. Ve şimdi ordusundan geriye kalanla, hem de aç, perişan bir halde 12 gün önce başladığı yerdedir. Üç ana ikmal yolundan birisini Türk Süvarisi tamamen köreltmiş, bir diğerini de baskı altına almıştır. En kuzeydeki Beylikköprü hattının ise sadece III. Kolorduya faydası vardır. Ordunun geri kalanı cephanesiz, aç ve bitiktir.

General Papoulas günlerdir hayallerini süsleyen yerdedir.

Ama birden bozkırdaki yüzlerce tepeden sadece birinde olduğunu fark eder.

Prens Andreas Yamak'ta I. Kolordu Komutanı General Kontoules'le kafa kafaya vermiş, Ordu Komutanı'ndan gelen son emri tartışmaktadır: "*Bunun anlamını ikimiz de biliyoruz General. Ordu durdu, ileri harekât bitti. Bırakın Ankara'ya gitmeyi, buradan nasıl döneceğimiz bile meçhul artık*"

Prens Andreas, kralın kardeşi olmanın rahatlığıyla emri de, ordu komutanını da pervasızca eleştirmektedir. Kontoules'in sessizliği

ise ketumluğundandır, farklı düşündüğünden değil. Prens öylesine öfkelidir ki, kolay kolay durulacak gibi değildir: "*Bütün tümenlerim eridi. Kalanı ise salgın hastalıklarla boğuşuyor. Askere ancak üç günde bir yarım kumanya verebiliyoruz çünkü Türk Süvarisi ikmal yolunu kapattı. Yemek kazanları günlerdir boş. Bit salgını yüzünden o kazanlarda askerlerin üniformalarını kaynatıyoruz.*"

Bununla birlikte kuzeyde, Mürettep Kolordu kesiminde "oyalama taarruzu" olarak 12 gündür süren ve beklenenden fazla kayba yol açan muharebelerde bir kesinti olmaz. 3 Eylül günü tüm cephe susmuş, yalnızca Polatlı dolaylarından gelen top sesleri işitilir olmuştur.

23/24 Ağustos gecesi, Mangal Dağı'nın boşaltıldığı sıralarda, kuzeyde de Yunan 7. Tümeni, istihkâmcılarının Beylikköprü ve Karailyas-Tatlıkuyu kesimlerinde kurdukları sal köprülerle gizlice Sakarya Nehri'ni geçmiştir. Aslında bu kesimde önceden var olan Beylikköprü, Beşköprü, Balıkdamı Köprüsü, Kavuncu Köprüsü gibi geçitler Türk Ordusu tarafından Sakarya doğusuna çekildikten sonra imha edilmiştir. Ancak bu sorunu çözmek için Eskişehir'den her birini altışar öküzün çektiği arabalarla büyük tekneler getirilmiş, bu tekneleri platform olarak kullanan istihkâmcılar gayet kullanışlı iskele köprüler yapmışlardır. Yapılan seyyar köprüler o kadar sağlam olmuştur ki, üzerlerinden rahatlıkla ağır sahra topları, kamyonlar bile geçirilebilmiştir.

Albay Platis'in 7. Tümeni de kuzeyde, Polatlı bölgesinde tek başına 30 kilometrelik bir cephe kesiminde ileri harekâta katılır. Tümenin görevi Türk Ordusunun olabildiğince çok kuvvetini bu kesimde toplamasını sağlamak ve kesin sonuçlu muharebeler güneyde olurken burada oyalama taarruzları gerçekleştirmektir.

Yunan tümeni, Mürettep Kolordu emniyet müfrezelerinin bütün dikkatine rağmen, aysız gece karanlığından ve bataklık kısımdaki insan boyunda sazların perdelemesinden yararlanarak, gece yarısı Sakarya doğusuna geçmeyi başarmıştır. Yıkılan eski Beylikköprü geçidinin hemen güneyindeki sazlıktan geçişini tamamlayan tümen daha sonra baskın taarruzla bu kesimde

emniyet görevi alan 143. Alayı Çekirdeksiz köyünün doğusuna atarak Ezineli köyüne doğru ilerlemeye başlar.

24 Ağustos sabahı Yunan III. Kolordusunun diğer iki tümeni henüz Yıldız Dağı-Toydemir istikametinde taarruzlarına başlamıştır. Kavuncu Köprüsü'nün gerisinde daha ne kadar birlikleri olduğu, kuzeydeki harekâtın kesin sonuca dönük olup olmadığı daha anlaşılamamıştır. Bu nedenle Yunan 7. Tümeni'nin karşısında Miralay Kâzım Fikri (Özalp) Bey'in Mürettep Kolordusu bulunmaktadır.

Mürettep Kolordu İzmit yöresinde hem İngiliz hem de Yunan cephelerine karşı teşkil edilmiş, ağırlığını milis kuvvetlerinin oluşturduğu, "tertip edilmiş" bir birliktir. Ordu, Sakarya doğusuna çekilmeye başladıktan sonra gelen emirle altı günlük mucizevi bir yürüyüşle alaylarını yoldan toplaya toplaya İzmit'ten cepheye yetişmiş, 17inci Tümeniyle mevziiye girmiştir.[1] 1inci piyade, Adana'dan gelen 41inci piyade ve 1inci süvari tümenleriyle desteklendikten sonra ancak tüfek sayısı 7.000'e ulaşmıştır.[2] Oysa karşısındaki Yunan 7. Tümeninin tek başına tüfek gücü 9.000'dir.[3] Aradaki güç farkını dengelemek için cephenin demiryolunun güneyinde kalan Yıldız Dağı kesimini savunacak olan 11inci Tümen de destek verecektir.

24 Ağustos'un şoku çabuk atlatılır ve 'Deli' Halit Bey'in 11inci Tümenden takviye olarak harekete geçirdiği iki alayla birlikte, 1inci Tümen düşmanı yerleşmeden yeniden Sakarya batısına atmak için karşı taarruza geçer. Ancak akşam 18:00'de ortak taarruza dönebilen harekâtla düşman önce Sakarya doğu kıyısındaki tepeler hattına, iki saat sonra da Sakarya'nın batısına geri sürülür. Ancak havanın kararmasıyla taarruzun hızı kesilir ve Yunan 7. Tümeninin bazı taburları nehrin doğu sahilindeki höyüklere yeniden yerleşir. Düşman bu karşı taarruzun yarattığı panikle toplarını ve ağırlıklarının büyük kısmını nehrin karşısına geri kaçırmıştır.[4] Ama her ne kadar düşmanın Polatlı istikametindeki ilerlemesi kesilerek geri atılmış olsa da, ilk denemesinde Sakarya'nın doğusuna tutunmuş olması büyük bir sorundur.

Muharebelerin ilerleyen günlerinde Polatlı topraklarındaki düşman varlığının kesin sonuçlu bir muharebeye yönelik olmadığı anlaşılınca, Mürettep Kolordu'nun birlikleri parça parça, ihtiyat kuvveti olarak Haymana kesimine kaydırılacaktır. 27 Ağustos'ta 41inci Tümen Güzelcekale Muharebesi'ne katılmak için güney kesime doğru yola çıkarılır. Hemen sol yanındaki 'Deli' Halit Bey'in 12. Grubu da kritikleşen bu bölgeye intikal ettirilince, buradaki 28 kilometreyi bulan cephenin savunması da Mürettep Kolordu'ya devredilir. 30 Ağustos'ta da 1inci Süvari Tümeni Çal Dağı'na gönderilir. Bu nedenle Kâzım Fikri Bey'in kolordusu, yalnızca iki tümeni (17nci ve 1inci Piyade tümenleri) ve 4.500 tüfeğiyle, beş gündür 50 kilometrelik bir cepheyi savunmaktadır. 12 günde Yunanlar bu kesimde ancak dokuz kilometre ilerleyebilmişler, bunun karşılığında Sazılar'da demiryolu boyunca ölülerini gömmedik yer bırakmamışlardır.

3 Eylül günü de 7. Tümen sanki Papoulas'ın ordusundan bağımsız bir birlikmiş gibi, taarruzlarına durmaksızın devam etmektedir. Bütün cephe hattı, Türk ve Yunan, tüfeği bırakmış, kazma-kürekle siper kazarken Polatlı tarafından top ve makineli tüfek sesleri gelmektedir. 12 gündür cehenneme dönen Haymana toprakları sükût edince, Polatlı tarafında da bir muharebe olduğu hatırlanır.

Aslında Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubunun cephesinden başlayan ve Yıldız Dağı-Tarlabayırı-Beştepeler-Kartaltepe-Duatepe mevzileriyle uzanan bir hat boyunca çok kanlı muharebeler olmuş, ancak güney kesimdeki kesin sonuçlu muharebeler nedeniyle dikkati çekmemiştir.

Şeyhali'den Karayavşan'a geçerken, Batı Cephesi Kurmay Başkanı Miralay Asım (Gündüz) Bey Polatlı'dan gelen top seslerini dinlemektedir. Bir ara patlamalar seyrekleşip makineli tüfek sesi artınca endişelenir: "*Eyvah, düşman örtü ateşini kesti. Basritepe siperlerine sokuldular.*"

Genelkurmay 2. Başkanı Yarbay Salih (Omurtak) Bey'le birlikte durumu yerinde incelemek üzere Çal Dağı kuzeyine, cephe hattına gelen Asım Bey aynı zamanda yerleşilen hattın doğusunda

ek savunma hattına gerek olup olmadığına da karar verecektir.[5] Önce Kemalettin Sami Bey'in 4. Grup mevzilerini incelemiş, buradan 15inci ve 24üncü tümenlerin tahkimatlarına geçmişlerdir.

12 gündür muharebelerin sürdüğü alan gibi, Ankara'ya doğru üç alan daha belirlenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın önerisi ve Genelkurmay görevlendirmesiyle 21 Temmuz'da, ordu daha Sakarya'nın doğusuna çekilmeden görevlendirilen bir kurmay heyeti bu alanları belirlemiş, Sakarya boyunda tutunulamadığı takdirde mevzilenip savaşmak için, belirlenen hatların üzerindeki belli başlı direneklerde tahkimat bile yapılmıştır.[6] Asım Bey'in görmek istediği işin bu savunma alanlarına da uzayıp uzamayacağıdır.

Akşama doğru Başkomutanlık Karargâhı'na gelen rapor olumludur; "*Bazı gedikler güçlü ihtiyatlarla takviye edilirse, mevcut hat sonuna kadar savunulabilir.*"

Ertesi gün nasıl olsa Yunan'ın pes ettiği için mi, soluklanmak için mi durduğu anlaşılacaktır.

Tabii Türk üst komuta kademesinin bu beklentisi, sağlıklı ruh haline sahip bir Yunan ordu komutanının alacağı karara bağlıdır. Oysa Papoulas'ın kafası karmakarışıktır. Akşam hava kararırken gönderdiği emirle, hiç taarruz hazırlığı yapmadan bütün gün tahkimatla, savunma tertibatıyla uğraşmış olan III. ve I. kolordulardan 4 Eylül sabahı şafakla birlikte taarruz etmelerini ister. II. Kolordu ise olduğu yerde kalacaktır.[7]

* * *

4 Eylül sabahı yapılan hava keşfi Yunan tümenlerinin genelinde bir çözülme olduğunu ortaya koymaktadır. Üç gün önce yine bir hava keşfi sırasında Pilot Vecihi, Haymana'nın güneyinde taarruz hazırlığında yakaladığı Yunan tümenine birkaç el bombası atmış, bunun üzerine gelen Yunan savaş uçağıyla muharebeye girmek zorunda kalmıştır. Önce silahçısı vurulan Yunan pilot yine de savaşmış, piyadeyi korumaya çalışmış, ancak aldığı yaralarla Katrancı yakınlarında düşmüştür.[8] Bugün ise Yunan uçakları bırakın piyadeyi korumaya çalışmayı, havalanmamaktadırlar bile.[9]

Yunan Ordusu taburlar halinde merkez ve kuzey kesime asker kaydırmaktadır. Bu hareket özellikle Prens Andreas'ın güneydeki II. Kolordusunda daha belirgindir. Çal Dağı Muharebesi sırasında I. Kolorduya takviye amacıyla merkeze doğru kaydırılan 9. Tümene daha da kuzeye, III. Kolordu hizasına hareket emri verilir. Bu tümen yaklaşık dört yıldır silah altında olan eski askerlerin başını çektiği isyanın odağındaki birliktir. Prens Andreas'ın diğer iki tümeninde ise ekmek istihkakının ancak dörtte biri verilebilmektedir. Güzelcekale Muharebesi'nin en çok hırpalanan iki kıtası, 5. ve 13. tümenler çok fazla erimiş, zayiat beklenenin çok çok üzerinde olmuştur. Her ne kadar subaylar saklamaya çalışsa da, erat verilen bunca kayba rağmen elde edilen bir şey olmadığının farkındadır. Ankara Harekâtı'nın giderek bir fiyaskoya dönüştüğü Yunan tümenlerinde kulaktan kulağa konuşulmakta, muharebe direnci giderek tükenmektedir.[10]

Henüz cesaret edip "çekilme" düşüncesini dillendiremeyen General Papoulas bu intikalleri Atina'ya gönderdiği raporda "*amacım kuzeyde, sol kanatta taarruz ederek, Türk kuvvetlerini geri atmak ve Sakarya üzerinden ikmal/ulaşım hizmetlerinin güvenliğini sağlamak*" şeklinde açıklar.[11]

Mustafa Kemal Paşa ise keşif raporlarından düşmanın Haymana'nın batısına, cephe orta-kuzey kısmına doğru hareketlendiğini fark etmiştir. Kuşatma tehlikesi kalmayan Haymana güneydoğusundan 41inci Tümenin ordu ihtiyatı olarak merkez kesime çekilmesini emreder. Türk'ten duvar şimdi de batıya uzamaktadır.

Kâzım (Özalp) Bey'in Mürettep Kolordusu, Papoulas açısından çekilme de olsa, ikmal de olsa, kuzeydeki hareketlerinin önünde çok ciddi bir tehdittir. Özellikle Kavuncu Köprüsü, Beylikköprü gibi önemli lojistik noktalardan uzaklaştırılması şarttır. Bir günlük dinlenmenin ardından 4 Eylül sabahı III. Kolordu üç tümeniyle birden taarruza geçer.[12]

Yunanlar kuzeyde 7. Tümenle 1inci Tümen, daha sağda 3. Tümenle 17nci Tümen ve 61inci Tümen üzerine büyük baskı kurarlar.

Kâzım Bey bu fırtınayı karşılamak için derlediği beş taburluk piyade ile 33. Süvari Alayını da muharebe hattı gerisine kaydırır.

Cephe orta kesiminden kuzeye doğru 4. Grup (5inci Kafkas Tümeni, 61inci Tümen) ve Mürettep Kolordu (17nci Tümen ve 1inci Tümen) cephelerinde muharebeler öğle saatlerinde şiddetlenir. Ancak hem Kemalettin Sami Bey hem de Kâzım Bey bu dalgaları başarıyla göğüsler. Özellikle Polatlı'nın kuzeybatı sırtları ile Eskipolatlı arası ve Karakuyu-Bayburt (yeni adı Gündoğan) kesiminde çok şiddetli muharebeler olmaktadır.[13]

Öğle saatlerinde Yunan 3. Tümeni 16 topla Miralay Rüştü (Sakarya) Bey'in 61inci Tümenini yoğun ateş altına alır ve ilerlemeye başlar. Ancak tümen topçusu ve 11inci Tümenden gönderilen 126. Alay'ın süngüsü Yunan 3. Tümenini perişan eder. Bu sırada Yunan 10. Tümeni ve takviyeye gelen 9. Tümen de ilerlemeye başlamıştır. Yaklaşık dört saat süren inatçı taarruzlarının sonunda Yunan 3. Tümeni çok ağır zayiat vererek geri çekilmek zorunda kalır.[14]

Yunan 10. ve 9. Tümenleri ise 5inci Kafkas Tümeni cephesine iki kilometre kala durdurulur. Ancak bu hareketi sağdan destekleyen ve Çal Dağı'na yaslanarak Karayavşan istikametinde 24üncü Tümen-68. Alay mevzilerine taarruz eden Yunan 2. Tümeni uzun süre cephe orta kesimine sıkıntı yaşatır. Buna rağmen taarruz eden bu tümeni tek elden yoğun ateş altına alan 'Deli' Halit Bey'in (12. Grup) topçuları taarruzu kırar. Yunan I. Kolordusunun diğer iki tümeni ise günü ara sıra yaptıkları göstermelik topçu ateşiyle ve tahkimat hazırlayarak geçirirler.[15]

Günün sonunda Yunan Ordusu var gücüyle yüklendiği Polatlı-Eskipolatlı hattında, bir iki sırtta, birkaç yüz metre ilerleyebilmiştir. Gece General Papoulas Savunma Bakanı Teotokis'e gönderdiği raporda özetle "*Kütahya'da yaptığımız toplantıda söz verdiğimiz üzere Türkleri takip ettik, Sakarya doğusuna da geçtik. Ancak verdiğimiz ağır zayiat ve giderek ikmal merkezlerimizden uzaklaşmamız nedeniyle şu ana kadar elde ettiğimiz başarı kolaylıkla felakete dönüşebilir. Bu durumda harekâta devam edip etmemem konusunda hükümetin kararını bekliyorum*" demektedir. Kütahya-Eskişehir

Muharebeleri sonrasında yaptığı hatayı yinelemekte, elde edileni zafer olarak göstererek zaman kazanmaya çalışmaktadır.[16]

Ancak gerçeklerin önünde sonunda ortaya çıkmak gibi kötü bir huyu vardır.

Bu raporu ve ortaya çıkan durumu bakana açıklaması için hükümetin askeri gözlemcisi General Stratigos'tan ricacı olmuştur. Pekiyi, Ankara Harekâtı için Başbakan Gounaris'i en çok teşvik eden Stratigos olan biten her şeyi bütün açıklığıyla anlatacak mıdır?

Papoulas'ın savaştan sonra başını en çok ağrıtacak konulardan birisi bu rapor olacaktır.

Bozkır, gece yarısı iki haftadır ilk kez bu kadar sessizdir.

4 Eylül 1921 gecesi ağustos böceklerinin seslerine karışan Türkçe kahkahalar ise şafağın çok da uzak olmadığının kanıtıdır.

* * *

Venizelosçu subaylarla dolu ordunun kralcı Başkomutanı Papoulas, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sonrası hükümetten icazet alana kadar, yaraladığı Türk Ordusunu elinden kaçırmış, toparlanıp yeniden savaşacak duruma gelmesine neden olmuştur.

5 Eylül 1921 Pazartesi

Bugün de tıpkı takip harekâtı için izin istediği gibi, hükümete "*Devam derseniz sorumluluk kabul etmem. Çekilelim mi, devam mı?*" diye sormuş, cevabını beklemektedir. Atina'da ise zafer haberi bekleyen bir kral ve hesap sormaya başlayan öfkeli bir halk vardır.

Oysa Mustafa Kemal Paşa bir buçuk ay önce, daha başkomutan değil sadece meclis reisiyken cepheyi ziyaret etmiş, çekilmeyi düşünen ama "*Paşa mecliste zor durumda kalır*" endişesiyle tereddüt eden İsmet Paşa'ya: "*Sen askerliğin gereğini yap, gerisini düşünme*" demiştir.

Bir ortak ülkü ve doğru lider etrafında, tüm siyasî düşüncelerden sıyrılarak birleşmiş bir orduyla, gırtlağına kadar siyasete batmış, hükümetinin iktidarını askerinin canından çok düşünen bir komutanın ordusu 14 gündür boğuşmaktadır.

Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa "*harbin mevzii muharebeleri şeklini aldığını, gerideki Yunan destek kıtalarının harbe müdahalesini engellemek için Süvari Grubu'nun yeniden akıncı görevine dönmesi gerektiğini*" Batı Cephesi Karargâhı'na bildirir. Batı Cephesi'ninse tüm birliklere verdiği öncelikli emir kuvvetli keşif kollarının çıkarılması, düşmanın çekilip çekilmediğini anlamak için esir alınmasıdır.[17]

Fahrettin Bey'in süvarileri yeniden Yunan hatlarının gerisine akarken, kuzeyde 1inci ve 17inci tümenler bir gün öncenin baskısının hafiflemesiyle, rahat bir nefes alırlar. Gün boyu karşılıklı piyade atışları ve Yunanların aralıklı ama şiddetli bombardımanıyla geçer.

Mürettep Kolordu hattının hemen solundaki Kemâlettin Sami Bey'in 5inci Kafkas ve 61inci tümenleri ise kesintisiz 14 gündür savaşmaktadır. Bugün de Yunan 3., 9. ve 10. tümenleri sabahla birlikte grubun koruduğu Şeyhali-Karayavşan hattına taarruza başlar.

Yoğun topçu desteği altında her üç tümen öğle saatlerinde öncü mevzilerimize girmeyi başarırlar. Ancak bir saat içinde diğer tümenlerden toplanan dokuz taburluk bir birliği emrine alan Miralay Cemil Cahit Bey'in 5inci Kafkas Tümeni düşmanı gerisin geri sürer atar. Saat 19:30'da bu üç tümen mevzilerimize bir kilometre mesafede taarruzu bırakır. Cephe hattının ciddi muharebe olan tek kesimi burasıdır.[18]

Daha güneyde, 1., 2. ve 3. grupların cephesinde neredeyse hiç çatışma olmaz. Yalnız Selahattin Adil Bey'in topçuları hummalı şekilde siper kazmakta olan Yunan 1. Tümeni askerlerini ara sıra taciz ederler. Güneye genelde sessizlik hakimdir. Ancak 4üncü Tümenden 8. Bölük Komutanı yanına aldığı 70 askerle düşmanın son hareketlerini görmek için çıktığı keşif faaliyeti sırasında Karasüleymanlı'nın güneyindeki Kaletepe'yi gözüne kestirir. Süngü ve bombayla buradaki mevzilere dalarlar.[19]

Yunan 13. Tümeni topçu desteği verene kadar müfreze 45 dakika tepeyi işgal eder. Bir buçuk ay önce Kütahya'da Nasuhçal Mevzii'ni vaktinde tutmadığı için Nazım Bey'in şehit olmasından kendisini sorumlu tutar gibi, o günün acısını kendinden

çıkartır gibi direnir her biri. Ateşin iyice yoğunlaşması ve takviye düşman taburunun dağa yönelmesiyle tepeyi terk etmek zorunda kalan müfreze karargâha Yunan 13. Tümenine dair gözlemler ve kanlar içindeki bölük komutanlarıyla döner. Üsteğmen Abdulah Efendi de Şehit Miralay Nazım Bey'in ebedi karargâhına tayin olmuştur.[20]

Bugünkü keşifler sonucunda Yunanların Porsuk Çayı vadisinde ve Beylikköprü batısında yoğun nakliye faaliyetleri olduğu, 280 kamyon, 70 otomobil, 22 katar vagonu ve 50 öküz arabası dolusu yükün cephenin muhtelif yerlerinden batıya gittiği anlaşılır.[21]

Yunan uçaklarıysa gün boyu Yüzbaşı Fazıl ve arkadaşlarının keşif uçuşlarına engel olmuş, başka bir faaliyette bulunmamıştır. Papoulas belli ki bir şeyi gizlemeye çalışmaktadır;

"*kuzeyden yeni taarruz hazırlığını mı, çekildiğini mi?*"

Aslında Yunan ordu komutanı bu sorunun cevabını kendisi de henüz bilmemektedir. Saat 20:20'de gönderdiği ilk emirde önce bütün kolorduların ertesi gün (6 Eylül) olduğu yerde kalmasını, birliklerini düzenleyip cephane eksiklerini tamamlamasını ister. Bundan yaklaşık bir buçuk saat sonra ise "*Türklerin III. Kolordu cephesinde (Karayavşan-Şeyhali hattı) büyük kuvvetler topladığını, ertesi gün bu kesimden bir taarruz gerçekleştirme ihtimallerinin olduğunu, böyle bir durumda III. Kolordunun derhal kuzey-kuzeydoğu yönünde taarruza geçmesini, diğer iki kolordunun da emir beklemeksizin bu taarruzu desteklemesini*" emreder.[22]

Alagöz'deki kurtlar ise ne kadar temkinli davransalar da, avın kokusunu almışlardır. Bütün gün III. Kolorduyla dövüşen Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubu ve Çal Dağı karşısında mevzilenen Halit Bey'in 12. Grubunun taarruz hazırlığı yapması emredilir. 23^{üncü}, 15^{inci} ve 41^{inci} tümenler de olası bir taarruz için, uygun noktalarda ihtiyata çekilir. Süvariler cephe gerisinde serbest bırakılır.

Mürettep Tümen ise Piribeyli yoluna revan olmuştur.

Aksak yürüyüşle Fettahoğlu'na doğru yürümekte olan Mürettep Tümen'in Komutanı Yarbay Ahmet Zeki (Soydemir) Bey, Mustafa Kemal Paşa'yla ilk tanıştığı günleri düşünür: "*Tam altı*

sene önce bugün Anafartalar'daydık. Seneye bugün kim bilir nerede oluruz?"

Başkomutan ise Alagöz'de, karargâhıyla masa başındadır.

Tespihini doladığı başparmağıyla haritada Duatepe'nin üzerine vurur:

"*Bunlar Sakarya'nın ötesinde savunma tertibatı alacaklar. Bunun için suyun bu tarafında köprübaşı tutmaya çalışıyorlar.*"[23]

Biraz düşünür, Papoulas'ın bir hafta sonraki dersini hazırlamaya koyulur:

"*Süvari nedir? Nasıl kullanılır?*"

Yanı başında zayiat cetvellerini inceleyen Salih 'Bozok' Bey'e döner:

"*Salih, İsmet Paşa'ya söyle, Mürettep Tümen'i Piribeyli'ye yanaştırsın. Zamanı geliyor.*"[24]

Çünkü o, tam bir sene sonra bugün, Ahmet Zeki'nin hayalet süvarilerinin nerede olacağını bilmektedir.

* * *

Muharebelerin on beşinci sabahında Haymana Ovası'na sessizlik hâkimdir. Dört gün öncesine kadar kesintisiz gürleyen ve binlerce can alan toplar iki gündür sadece karşılıklı "*hâlâ buradayım, ayağını denk al*" mesajı iletmek için kullanılmaktadır. Tabii bunda iki tarafta da atacak mermi kalmamasının etkisi de vardır. İki tarafta da oluk gibi kan akmış, ancak mevzii muharebesinde taarruz eden taraf olarak belirgin sayısal üstünlüğe sahip olması gereken Yunanların muharip gücü neredeyse Türk Ordusu'na denk hale gelmiştir.

II. Kolordu Komutanı Prens Andreas'ın I. Kolordu Komutanı General Kontoules'le yaptığı yazışmada belirtilen sayılar Papoulas'ın içine yuvarlandığı kör kuyunun karanlığını göstermektedir; Kontoules'in 1. Tümeninin zayiatı 3.000 askerdir. 2. Tümende ise yalnızca 3.000 muharip er kaldığı anlaşılmaktadır. İki tümen toplam mevcudu 25.000'den 12.000'e inmiştir. Prens Andreas'ın II. Kolordusunda ise durum daha vahimdir.

Başlangıçta yaklaşık 24.000 tüfekten oluşan kolordunun muharip gücü 9.000'e düşmüştür. Polimenakos'un III. Kolordusunun zayiatı da 312 subay ve 7.237 erdir.[25]

Savunma Bakanı Theotokis ise Başbakan Gounaris'e verdiği raporda; Ordu Komutanı General Papoulas'ın "*Atina'dan harekâtın devamına ilişkin bir karar çıkması halinde bunun askere bizzat hükümet tarafından tebliğ edilmesini*" istediğini yazmaktadır.[26]

Başka bir deyişle ordu komutanı, başbakanına "*bizi bu duruma düşüren de, şimdi temizlemesi gereken de sizsiniz*" demektedir. Genelkurmay Başkanı Dusmanis ise ortada yoktur. Bütün Yunan ordusu durmuş, Atina'nın cevabını beklemektedir.

Bu arada Papoulas taktik hatalarına bir yenisini daha ekler: Cephesinin sol kanadını korumak için 11. Tümenden getirttiği ve muharebelerin başından beri Mihalıççık'da bekleyen 16. Alayı cepheye yanaştırarak kuzeydeki 7. Tümenini takviye eder.[27] Bunu mevcut kıtalar içinden yapmayıp, emniyet alayını cepheye getirmesinin bedelini ise Mürettep Tümen birkaç gün sonra Sivrihisar'da ödetecektir.[28]

Gece sakin biterken Polatlı-Haymana şosesi üzerinde, Kızılcakışla'ya ayrılan köy yolunun geçtiği sırtta bir koşuşturma olur. Mavzerini Körkuyu Deresi'nden ağır ağır gelmekte olan atlılara doğrultan nöbetçi en gür sesiyle haykırır: "*Dur! Kimsin!*"

En öndeki kara kalpaklı süvari atını korkusuzca nöbetçinin yanına sürer. Çok yorgun olduğu duruşundan bellidir: "*Ben Üsteğmen Seyfi, 1inci Süvari Tümeni'nden keşif koluyuz. Acil tümen ya da grup kumandanıyla görüşmemiz lazım*".

Üsteğmen Seyfi komutasındaki keşif kolu 30 Ağustos günü, Çal Dağı'na taarruz edecek düşman birlikleri hakkında bilgi toplamak için keşif görevine çıkmış, ancak kendilerinden bir daha haber alınamamıştır. Kol gece Sarıhalil yakınlarında bir anda düşman birliği içinde kalmış, daha sonra günlerce Yunan tümenlerinin arasında, gerisinde dolaştıktan sonra bu kapandan çıkmayı başararak geri dönmüşlerdir.[29]

Hem de çok değerli bilgilerle.

6 Eylül 1921 Salı

Türk Ordusunda ise üst komuta kadrosunda karşı tarafı çözme gayreti, küçük rütbeli subaylarda ve eratta ise sabırsızlık vardır.

Batı Cephesi Karargâhı'ndan "*gece pusuya çıkıp esir alma, düşmanın son hareketlerini öğrenme*" emri alan bütün tümenler güçlü keşif kolları çıkararak işe yarar bilgi edinmeye çalışırlar. Bütün gün neredeyse tek muharebe Yunan 7. Tümeni ile 1inci Tümen arasındaki yarım saatlik çatışmadır.

Son keşifler kuzeydeki Polimenakos'un 3. ve 10. tümenlerinin mevzilerinde birer alay bırakarak diğer kuvvetlerini Beşköprü, Kavuncu Köprüsü gibi Sakarya üzerindeki geçitlere doğru hareket ettirdiğini göstermektedir.[30]

Dağınık şekilde araç kolları kuzeye akmaktadır.

Alagöz'e ulaşan son haber ise genç subayları heyecanlandırır; Papoulas karargâhını Kavuncu köprüsünün batısına taşımaktadır.

"*Bitti bu iş! Kaçıyorlar!*"

Balkanlar'dan Kafkaslar'a her çeşit muharebeyi görmüş tecrübeli kurmaylar ise temkinlidir;

"*Daha değil, bekleyin!*".

Bu sırada Kâzım (Karabekir) Paşa'nın Doğu Cephesi'nden yola çıkardığı taze 12nci Tümenin de nihayet Ankara'ya ulaştığı bilgisi gelir.

Cezveler ocağa sürülürken İsmet Paşa düşman hareketlerini okumaya, başkomutan ise düşmana yeni bir sürpriz hazırlamaya çalışmaktadır.

Kemâlettin Sami Bey'in 4. ve 'Deli' Halit Bey'in 12. grupları ise sürprizi hissetmiş, taarruz eğitimiyle vakit geçirmektedir. Papoulas'ın da korktuğu budur; tüm emniyet alaylarına "tahkimatlarını sağlamlaştırma ve ön hatlara ağır makinalıları yerleştirme" emri verir.[31]

6 Eylül 1921, Salı

Papoulas çoktan kararını vermiştir aslında, ama sorumluluğu üstünden atma telaşındadır. Roller değişmiş, avcıyken av olmuştur. Alagöz'deki Sarışın Kurt ise sabırla bozkıra pus çökmesini beklemektedir.

* * *

Halide Edip Hanım elindeki küçük kâğıttan İstanbul'daki istihbarat kolunun gönderdiği son bilgileri okumaktadır: "*İşgal kuvvetleri karargâhında konuşulanlara göre Yunan zayiatı 30.000'den fazla. Kıtalarda sıtma yayılmakta ve Yunan Ordusu çekilme hazırlığında.*"[32]

İngiliz yetkililerin resmî beyanları da gidişatın Türk Ordusu lehine olduğu şeklindedir.

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri öncesinde kurnazca ikili görüşmeleri kesip, Sakarya'dan gelecek sonuç için pusuya yatan Fransa da Franklin Bouillon'u yeniden Ankara'ya yola çıkarınca İsmet Paşa'nın tedirginliği geçer.

Gece verdiği son cephe emrinde aslında önemli satır araları vardır:[33]

"*1. Düşmanın uyanmaması için esir alımı amacıyla yapılacak baskınlara taarruz süsü verilmesi*

2. Her grubun en az bir tümenini ihtiyata alarak diri şekilde tutması.

3. İntikallerin gece yapılması ve gizliliğe riayet edilmesi."

İsmet Paşa Yunan tarafındaki hareketliliğin genel bir çekilme mi, taarruz sıklet merkezini değiştirmek için yaptıkları geniş çaplı intikaller mi olduğu sorusunun cevabını nihayet bulmuştur.

Günlerdir endişesi, Türk Ordusu savunmada asıl gücünü güneyde toplamışken, kuzeyden baskın yemektir.

Alınan esirler ve son hava keşfi de Papoulas'ın mevzilerde bataryalarla destekli kuvvetli artçılar bırakarak asıl kuvvetlerini kuzeyde Sakarya kıyısına topladığını doğrulayınca, Batı Cephesi Karargâhı sabırsız genç subayları heyecanlandıran bir emir daha yayınlar:

"1. ve 2. grupların birer tümenini gece gizlice geriye alması, düşman buna tepki vermezse tümenlerin harekete hazır şekilde tutulması ve yerlerinin karargâha bildirilmesi."[34]

Şimdi de Türkler bir şeylerin hazırlığındadırlar, ama ne?

Genelkurmay ve Cephe Karargâhı grup komutanlarına "Mürettep Kolordu kesiminden büyük çaplı bir taarruz" için görüş sorar. Bu aslında Alagöz'deki kurdun B planıdır. Düşman çekilip kaçarsa kovalayacak, kaçmazsa taarruz edip kaçmaya zorlayacaktır.

Gece baskınında yakalanan Bulgar kökenli iki Yunan askerinden 2. ve 12. tümenlerin ağır zayiatları nedeniyle birleştirilerek tek tümen haline getirildikleri öğrenilir. 9. ve 13. tümenlerse Sakarya'nın batısına geçmek için Polatlı'ya yaklaştırılmıştır.[35]

Bu sırada ilginç bir olay gerçekleşir;

Esir almak için gece baskınında olayı abartan 5inci Kafkas Tümeni hücum taburu bomba ve süngülerle düşman mevzilerine dalar. Yunan 10. Tümeninin savunma hattındaki taburu Çal Dağı'nın batı sırtlarına kadar çekilmek zorunda kalır.

61. Tümenden baskına çıkan müfreze de bu çılgınlara uyunca, Yunanlar Çal Dağı-Sivri hattına kadar çekilirler. Tümenlerin üç gün önce kaptırdıkları mevzileri müfrezeleri geri alır. Bu tuhaf gecenin bilançosu Yunan 10. Tümen emniyet taburu için 300 ölü askerdir.[36]

7 Eylül 1921 Çarşamba

Alagöz'deki tek katlı evde bir adam, huzursuz, yeni fark ettiği bir durumu kâğıda döker, ulakla Cephe Komutanlığı Karargâhı'na gönderir. Fevzi Paşa'nın uykusunu kaçıran, Yunanların çekilirken III. Kolordularını Sakarya kıyısına değil, kuzeye yanaştırmış olmalarıdır.

Gerçekten de diğer iki kolorduya göre daha az hırpalanmış olan Polimenakos'un üç tümeni, Sakarya'ya hakim Velidedetepe-Kartaltepe-Duatepe hattına yerleştiğinde, hazırlıksız Türk Ordusu'na kuzeyden beklemediği bir taarruz yapabilme pozisyonuna gelecektir.

Aslında Kontoules de son toplantıda Papoulas'a I. ve II. kolorduların müşterek hareket ederek böyle bir hareketi güneyden desteklemesi halinde Türk Ordusu'nun doğuya ve kuzeye atılacağını, Ankara yolunun açılacağını söylemiştir.[37]

Fevzi Paşa, İsmet Paşa'ya yazdığı notta "*15inci ve 23üncü tümenlerin derhal Mürettep Kolordu emrine verilerek kuzeyde taarruz gücü olan dört tümenin toplanması, geri kalan grupların en az bir ihtiyat tümeni tutarak savunma düzenine girmeleri*" emri vermesini önerir.[38]

Böylece kuzeyden bir taarruzla Yunan III. Kolordusu mevzilendiği direneklerden atılacak, diğer iki Kolordu savunmasız kalacağı için asla taarruz pozisyonuna gelemeyecektir. Kolordular bozulduğunda da diğer grupların ihtiyatta harekete hazır tuttukları tümenler süpürmeye girişecektir.

7 Eylül 1921 Çarşamba

Bir gün önce "*bu iş bitti!*" diye sevinen genç subaylar bu kez dersi Fevzi Paşa'dan alırlar: "*Elinde silahı olan, yüzü sana dönük düşman yenilmiş düşman değildir!*"

Türk Erkân-ı Harbi bir kez daha harp meydanında olgunlaşmaktadır.

Bozkır onu sevmeyene, onu tanımayana sürprizlerle doludur.

Bugünkü sürprizin adı Fevzi Paşa'dır!

İsmet Paşa notu okur, çizmelerini giyer.

Uyunacak gece değildir!

8

GERİ SAYIM
Keşif ve Oyalama Muharebeleri
8 Eylül - 9 Eylül 1921

Sakarya boyunda, muharebelerde 16. gün geride kalmıştır.

Haymana güneyinde Ardıç Tepeleri'nden kuzeye doğru uzanan tepeler silsilesi iki ordu arasında doğal bir set olmuştur. İki taraf da birbirine sezdirmemeye çalışarak kuzeye kuvvet kaydırmaktadır.

Aslında Yunan tarafındaki hareketlilik daha karmaşık bir manevrayı örtmek içindir; "*Her tümenden birer alay tümeninin çekilmesini örtmek için son ana kadar mevziinde kalacak, III. Kolordu büyük kısmıyla kuzeyde mevzilenip bütün ordunun emniyetini sağlayacak. Bu arada diğer iki kolordu büyük kısmıyla çekilecek.*"[1]

Bu, Sakarya Meydan Muharebesi'nin Haymana'da başladığı, ama Polatlı'da biteceği anlamına gelmektedir. Yunan III. Kolordusu son ana kadar emniyette kalıp diğer tümenlerin çekilişini perdeleyecektir.

Tabii genel bir karşı taarruzla, kapsamlı bir muharebeye zorlanmazsa!

İsmet Paşa özellikle İzzettin (Çalışlar) Bey'in 1. Grubu cephesindeki 5. ve 13. Yunan tümenlerinin hareketlerine büyük önem vermektedir. Cephenin en güneyindeki bu iki tümenin kuzeye kaydırılıp kaydırılmadığı hâlâ muğlaktır. Bu amaçla en güneyde bu tümenler cephesine ve daha kuzeyinde Çal Dağı mevzilerine ciddi kuvvetlerle keşif taarruzları yaptırır.[2]

Böylece düşmanın göstereceği mukavemetten mevzide bıraktığı kuvvet anlaşılacaktır.

Sonuç: Düşman inatla dövüşmektedir!

Anlaşılan odur ki, Papoulas çekilişini tamamlamadan tutunduğu direnekleri bırakmayacak, Türk Ordusunu Sakarya geçitlerine yaklaştırmayacaktır. Atina'dan beklediği cevap sonunda gelir; "*Siyasî nedenlerden bağımsız, askerî bir karar al!*"[3]

8 Eylül 1921 Perşembe

Her iki taraf da gizlice son küçük kıyamete hazırlanmaktadır.

İsmet Paşa 23^{üncü} ve 15^{inci} tümenleri gizlice kuzeye kaydırır.

Böylece zaten mevcut olan 1^{inci} ve 17^{nci} tümenlerle birlikte Kâzım (Özalp) Bey'in Mürettep Kolordusu dört piyade ve bir süvari tümenli hale getirilir. Hızır Kıta 57^{nci} Tümen de bu taarruz gücünün ihtiyatını oluşturacaktır. Tümenlerin teşkilatında bulunan top bataryalarına ek olarak 11 tane de obüs bu kesime nakledilir.[4]

Akşama doğru Fevzi Paşa Karapınar Zafertepe'ye, Kâzım Bey'in muharebe idare yerine gelir. Batarya dürbünüyle Yunanların hareketlerini izlemeye çalışırlar. Duatepe doğal bir engel oluşturduğu için Beylikköprü'yü izleme şansları yoktur. Ama Velidedetepe-Beştepeler arasındaki açıklıktan 30 kilometre ötedeki Kavuncu kesimini zor da olsa görebilmektedirler. Sakarya kıyısında toplanan karaltılar, oradan da batıya uzaklaşan toz bulutları vardır. Yunanların burada Sakarya üzerine yaptıkları muhtelif ahşap köprülerden nehrin karşısına birliklerini geçirdikleri açıktır. Komuta hendeğinde, yağmur altında birlikte sabahlayacak, son hazırlıkları bizzat birlikte yapacaklardır. Toza toprağa bulanmış, günlerdir doğru dürüst yemeden, içmeden dövüşen, bir karış sakalıyla Kâzım Bey ve cephenin güneyinde durmaksızın tümenleri, mevzileri dolaşan, eksikleri giderebilmek için her yere yetişen; Fevzi Paşa. Belki de birazcık dinlenebilmek için tek fırsatları bu yaz yağmuru altındaki sohbet olacaktır. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Hayrullah (Fişek) Bey de komutanı gibi, perişan bir haldedir.[5]

Bir buçuk ay önce Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde yapılan hataları tekrarlamamak, kısıtlı olan imkânları çarçur etmemek için çok büyük çaba sarf etmişler, kendilerini tüketmişlerdir.

Zaten bir kaburgası kırık halde muharebelere başlayan Mustafa Kemal Paşa 17 gündür Yunan Ordusuyla çekile çekile dövüşmüş, ama Yunan Ordusunu daima harbin içinde tutarak eritmeyi başarmıştır. Şimdi de elini kolunu sallayarak çekip gitmesine izin verecek değildir elbette. Bu taarruz düşmanı altı gündür kaçtığı harbe yeniden sokacaktır.

Nasıl Papoulas 100.000 askeri "Türk Ordusunu yok etmek" için Ankara önüne getirdiyse, Mustafa Kemal Paşa da Yunan Ordusuna verebildiği kadar zarar vermek, onu tüketebildiği kadar tüketmek istemektedir. Önünde sonunda iki taraf tekrar karşılaşacaktır. O yüzden Papoulas'ın hesabı ödemeden gitmek gibi bir şansı yoktur.

Yunan komutan derin bir çıkmazdadır; salt siyasî gerekçeyle, sonucu şüpheli bir harekâta kalkışmıştır. Çekilme planı ise yoktur. İki haftada askerlik namına bildiği her şeyin iflas ettiğini görmüştür. Düştüğü bu tuzaktan nasıl çıkacağını ise bilmemektedir.

Türk Ordusunun kuzeye tümenler kaydırdığını, taarruz hazırlığında olduğunu görür. Ama bu psikolojiyle verdiği emir "*III. Kolordumla savunurum, diğer ikisiyle kuzeye taarruz ederim*" şeklindedir. Oysa bunu söylerken bile Sakarya batısına hâlâ kuvvet kaçırmaktadır.[6]

Ne kadar çırpınırsa çırpınsın, attığı her adım onu Kurt'un tuzağına daha çok yaklaştırmaktadır. Cephe önüne toplanan piyade tümenleri, ardında bir anda bitiverecek Türk süvarileri!

Kendi kurmayları dahi verdiği emirleri sorgulamaktadır.

8 Eylül 1921 Perşembe

Başkomutan yaverini, Salih Bey'i çağırır; "*Alagöz'deki karargâhların toparlanmasını, harekete hazır olmalarını*" emreder.

"*Nereye Paşam?*" sorusuna cevap nettir:

"*Zafertepe'ye*".

Belli ki Polatlı Ovası'na çökecek pus yakındır!

8/9 Eylül 1921, Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gece
Saat 02:00
İsmet Paşa Alagöz'deki son cephe emrini yazdırmaktadır.
İletecek habercinin okuyunca gözleri dolar: "*Allah'ım sana şükürler olsun!*"

* * *

"Cephe Emri:
1. Düşman harekâtında çekilme işaretleri görülmektedir.
2. Kesin sonucun elde edilmesi için, 10 Eylül'de fecirle birlikte, takviye edilecek olan Mürettep Kolordu tarafından düşman sol kanadına taarruz edilecektir..." [7]

Bir ay önce hayal bile edilemeyen, artık bir adım mesafededir.
17 gündür Haymana Ovası'nda dağ, dere, tarla, her yerde dövüşen Mehmet sessiz, sabırlı, yağmur altında Polatlı istikametinde yürüyüştedir.
23üncü, 15inci ve 57nci Piyade tümenleri akşama kadar Basrikaletepe gerisinde yerlerini alacaktır.
15 gündür bölgede her yeri tarayıp, yok etmek için Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhını arayan Yunan tayyareleri bir kez daha üslerine elleri boş dönmenin hıncıyla Malıköy tren istasyonunu bombalarlar. Amaçsız ve sonuçsuz, boşa harcanan birkaç bomba daha...
Batı Cephesi Karargâhı taarruz planına son şeklini verip grup komutanlarına iletir;
Asıl sonuç cephenin kuzeyinde, Mürettep Kolordunun, Yunan III. Kolordusu üzerine yapacağı taarruzla aranacaktır. Hedef Yunan 7. Tümenini süratle geri sürüp Beylikköprü batısına atmak, daha sonra bu kesimde serbest kalan kuvvetlerle de güneye dönerek düşmanın Kavuncu Köprüsü ve Sakarya Nehri ile bağlantısını kesmektir.[8]
Taarruz cumartesi sabahı, şafakla birlikte, Mürettep Kolordu kesiminde gizlice toplanan 74 topun kısa ama şiddetli bombardımanıyla başlayacaktır. Günlerdir Yunan mevzilerini ara sıra taciz

eden toplar atış ölçülerini ezberlediğinden tanzim ateşine gerek yoktur; aniden düşman siperlerine ölüm yağmaya başlayacaktır. Ağır obüslerin her biri için 1.000 atım mermi getirilmiştir.[9] Bununla birlikte 1., 2. ve 3. gruplar Yusuf İzzet (Met) Paşa emrinde birleştirilir. Bu birleşik grup da Haymana'dan itibaren Demirözü Deresi batısını süpürecek, düşmanın diğer kolordularını Sakarya'ya doğru sürecektir. Kemâlettin Sami Bey'in 4. Grubu her iki harekât arasındaki irtibatı sağlayarak destek verecektir.[10]

Tam bir kıskaca girmek üzere olan ve kendince Türk karşı taarruzuna önlem aldığını sanan Papoulas'ın tüm hesapları ise bütün emirlerinin eksiksiz uygulandığı, askerinin tok, mutlu, muharebe şevki yüksek olduğu ideal şartlar üzerine kuruludur.

Ya gerçek durum?

Alınan Yunan esirler eratın isyan noktasında olduğunu, iki günde bir yemek verildiğini, bazı kıtalarda subayların silah kullanarak düzeni sağladığını anlatmaktadır. Sıtma ve tifüs patlamış, bit problemi yüzünden aşçılar tüm mesailerinde üniforma kaynatır olmuşlardır.[11]

Prens Andreas birkaç gündür sık sık görüştüğü General Kontoules'e gördüğü yanlışı anlatmaktadır: "*I. ve II. Kolordu'ların kuzeye doğru taarruzları ne kadar şiddetli olursa olsun, III. Kolorduyu tehlikeden kurtaramaz. Türkler kuvvetli tahkimatla ve gerisinde güçlü ihtiyatlarla bu taarruza iki gün dayanırsa, bu zaman zarfında diğer cephede III. Kolorduyu mağlup edebilirler. Hatırlayınız, 24-29 Ağustos arasında bütün kuvvetlerimizi birinci hatta sokarak geceli gündüzlü muharebelerle ve bol cephane sarf ederek ancak 15 kilometre ilerleyebildik. Şimdi ise zayiat vermiş, erimiş, yorgun birliklerle ve çok az cephaneyle bu taarruzu nasıl yaparız?*"[12]

I. Kolordu Komutanı General Kontoules de benzer düşüncelere sahiptir; "*Üç gün önce genel durumu görüşmek için kurmay başkanımı karargâha çağırdı. Albay Gonatas geri döndüğünde dehşete düşmüştü. Türklerin inanılmaz savunması ve direnci başkomutanı yıldırmış. Korkmuş ve ne yapacağını bilmez haldeydi. Ertesi gün de ben gittim. Kendisine III. Kolordu ile Şeyhali-Karayavşan*

hattını temizleyebilirsek, daha sonra I. ve III. kolordunun ortak taarruzuyla düşmanı doğuya sürebileceğimizi anlattım. O da bu planı uygun buldu, onayladı. Sonra sizden öğrendim ki sizin planınızı da onaylamış. Derken hepsinden farklı, daha riskli, tuhaf bir harekât planı emredildi. Bütün kararları çelişkili, ne yapacağını bildiğini sanmıyorum. Polimenakos'un ne düşündüğünü de çok merak ediyorum. Ne yapacağımızı da bilmiyorum?"[13]

Prens ise kararını çoktan uygulamaya koymuştur; "*Türklerin hedefi III. Kolordumuz değil mi, General? Bu durumda yapılması gerekeni yapacağım, birliklerimi III. Kolordunun gerisine doğru kaydırıyorum. İşin aslı, Bay Papoulas'ın emri gelmeden önce ağırlıklarımı nakletmeye başlamıştım. Alaylar da onların peşinden gidecek. Oradan geriye çevirecek hali yoktur sanırım.*"[14]

II. Kolordu Komutanı Prens Andreas Ordu Komutanı Papoulas'ın bir gün önce verdiği "*I. ve II. kolordunun birlikte taarruzuyla Türk hattının kuzeye atılması*" emrini kendince yorumlamış, mevzilerini terk ederek batıya doğru çekilmeye başlamıştır.[15]

"Albay Pallis bu nasıl bir sorumsuzluktur? Bunca yıllık askerlik hayatımda böyle bir şey görmedim! Derhal Ekselansları Prens'e bu ordunun komutasının bende olduğunu, harekât planını benim yaptığımı iletiniz. Vakit kaybetmeden birliklerini geri çevirsin. Bir önceki emrimde belirttiğim konumda kolordusunu mevzilendirsin. Hemen!"[16]

General Papoulas emrine aykırı, başına buyruk hareket eden prense çok öfkelenmiştir. Oysa iş işten geçmiş, prens ağırlıklardan başlayarak alaylarını dönüş yoluna çıkarmıştır bile.

Çok değil, bir hafta önce "Kemal'in Ordusunu yok etme" planları yapan Papoulas'ın artık tek istediği, ordusunu bir felakete kurban vermeden kaçırabilmektir. Oysa Papoulas'ın elinde sözünü, emrini dinletemediği kolordu komutanları, isyan halinde askerler, çamura batmış bir ikmâl sistemi ve her an her yerden çıkabilen düşman süvarileri vardır.

"*Hakikaten, şu anda neredeler? Yoksa?*"

Endişelenmekte haklıdır.

9 Eylül 1921, Cuma

2 Eylül'de Ardıç Tepeleri'ndeki muharebelerde Yunanlara esir düşen 8inci Tümenden 90 kadar Mehmet, Fettahoğlu Köprüsü yakınındaki Yunan 12. Tümen menzil noktasında tutulmaktadır. Onlar da Yunan muhafızlarındaki tedirginliğin farkındadır. Esaret altında olsalar da, düşmana verecekleri bir mesaj vardır; "*Burası bizim vatanımız. Esir değiliz*"

Cuma namazını dikenli teller ardında, başlarında süngülü nöbetçilerle kılarlar. Aynı anda Ankara'da, Namazgâhtepe'de binlerce Ankaralının da duası esir Mehmetlerinkiyle aynıdır;

"*Allah'ım sen Kemal Paşa'yı ve ordumuzu muzaffer eyle*".

Bu esir askerler bir sonraki Cuma namazını muzaffer bir ordunun özgür askerleri olarak kılacaktır.

* * *

Akşama doğru Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa da Karapınar'a, Kâzım Bey'in Zafertepe'deki muharebe idare yerine gelirler. Başkomutan batarya dürbünüyle uzun uzun Kartaltepe-Duatepe hattını izler. Bütün karargâhlar, karargâhların araçları Zafertepe'nin üzerindedir. O an tepelerinde dolaşan Yunan uçağını bile umursamazlar. Sonra herhangi bir saldırı girişiminde bulunmayan uçak keşfini yapar, geldiği gibi batı istikametinde uzaklaşır.[17]

Taarruz planı netleştirildikten sonra harekâta katılacak tümen komutanları; Şükrü Naili (Gökberk) Bey, Ömer Halis (Bıyıktay) Bey, Mümtaz (Çeçen) Bey, Abdurrahman Nafiz (Gürman) Bey, Nurettin (Özsu) Bey, Osman Zati (Korol) Bey de Zafertepe'ye gelir ve Kolordu Komutanı Miralay Kâzım (Özalp) Bey'den son taarruz talimatlarını alırlar.[18]

Taarruza katılacak 23üncü, 57nci tümenler gece yarısı Polatlı Karapınar'a doğru yoldadır. Şükrü Naili Bey'in 15inci Tümeni ise akşamdan gelerek taarruz çıkış noktasında beklemeye koyulmuştur. Kemalettin Sami Bey'in taarruza soldan destek verecek 5inci Kafkas ve 61inci tümenleri mevzilerine girmiş, 24üncü Tümen Kızılcakışla'ya ihtiyata alınmıştır.[19] Bütün tümenler cephane ikmallerini yapmış,

topçu bataryalarının mühimmatı tamamlanmış, Türk Ordusu sabırsızca sabahı beklemektedir.

Süvari Grubu Karargâhında ise ayrı bir heyecan vardır. Miralay Fahrettin Bey süvari tümen komutanlarıyla en keyifli harekat toplantısını yapmaktadır;

> "Halil İbrahim Bey, siz 3üncü Tümeninizle bu gece sezdirmeden Kerpiç'e varacak ve yarın öğleye kadar Mangal Dağı'nı geri alacaksınız. Kurtcebe Bey sizin 2nci Tümeniniz yarın sabah Kirazoğlu'nda olacak ve Mangal Dağı taarruzuna sol kanatta destek vereceksiniz. 14üncü Tümen; Suphi Bey siz de yarın sabah Sinanlı tepelerinde olacak ve taarruza 3üncü Tümenin sağında katılacaksınız. Efendiler! Mangal Dağı muharebelerin ilk günü elimizden çıkmıştı. Bu dağ yüzünden Papoulas'ı da elimizden kaçırmıştık. Yarın muharebeler bitmeden elimizde olacak! Anlaşıldı mı?"[20]

Mahmuz, koşuşturma ve kişneme sesleri arasında dikkat çeken bir çift sözcük Burunsuz evlerinin duvarlarına çarpa çarpa köyden çıkar, Haymana ovasında tırısa kalkar;

"*Mangal Dağı*"

Zafertepe'nin muharebe idare hendeğinde biri zayıf uzun, diğeri iri yarı, iki gölge. Bütün bir milletin kaderini omuzlarında taşıyan gölgeler; Kazım (Özalp) Bey ve Fevzi (Çakmak) Paşa.

Biraz üşüyerek, ama keyifle, saatleri saymaktadırlar.[21] Tıpkı Milli Savunma Bakanı Refet (Bele) Paşa gibi. 17 gündür Ankara'da oturduğu yerden işittiği her top sesinde yüreği ağzına gelen paşa, bu gece o sesi bir an evvel duymak için sabırsızlanmaktadır.

Çünkü bu sefer toplar Türk'ün zaferi için ateşlenecektir.

9

TÜRK'ÜN ŞAFAĞI
Genel Karşı Taarruz
10 Eylül - 13 Eylül 1921

Sabah 05:00

Alaca karanlıkta, Zafertepe'de koşuşturan sabırsız karaltılar; dağılan pusun içinde avını izleyen bir kurt sürüsü gibi; huzursuz ama sabırlı, dikkatli.

Herkesin bir gözü Duatepe'de, diğeri komuta hendeğinde.

Taarruzu yöneten Mürettep Kolordu Komutanı Kâzım (Özalp) Bey'in yanında Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşalar, tam tekmil Türk ordusunun üst komuta kademesi cephede.

Karşı tarafsa, İngiliz patronları eksik olmasın, taarruzdan haberdar, sessizce beklemekte.[1]

Kâzım Bey'in emriyle saat 07:00'de önce çok kısa bir tanzim ateşi yapılır. Ardından kolordunun 74 topu birden Duatepe-Karatepe-Kartaltepe mevzilerini dövmeye başlar. Piyade hücuma geçtiğinde Yunan mevzileri cehenneme dönmüş durumdadır.[2]

Aç, hırpalanmış, komuta kademesine güvenini yitirmiş Yunan askeri yine de direnç gösterir.

11:00'de yapılan hava keşfi çok sayıda çekilen otomobil ve kamyon kolları olduğunu, İnler'deki hastane ve oto parkın Kavuncu'ya nakledildiğini, düzensiz şekilde Sakarya istikametinde çekilen alaylar bulunduğunu göstermektedir.[3]

Taarruzu hızla sonuçlandırıp düşmanın Sakarya geçitleriyle bağlantısını kesmek isteyen İsmet Paşa, ihtiyattaki 57nci Tümeni de Mürettep Kolordu emrinde, Karatepe'ye taarruz için cephe hattına çeker.

Kuzeyde Eskipolatlı-Kartaltepe-Duatepe hattı cayır cayır yanmaktadır.

Oysa Papoulas diğer yanda bambaşka bir yangınla daha uğraşmaktadır. Sabah II. Kolorduya "*Prens Andreas'ın kurmay başkanını alıp ordu karargâhında görevlendirdiğine, yerine süvari tugay komutanını verdiğine*" dair bir emir gönderir. Bu prensin bilgisi dışında yapılan bir atamadır ve gerilen ipleri koparır. İki komutanın günlerdir süren çekişmesi muharebenin ortasında, karargâhın dertlerine dert eklemiştir. Prens Andreas istifasını sunar ama Papoulas kabul etmez. Gönlünü almak için iltifatlarla dolu bir mektup yazsa da, majestelerinin kalbi kırılmıştır bir kere.[4] Yunan karargâhı fokur fokur kaynarken, Platis'in 7. Tümeni Duatepe'de ölüm kalım savaşındadır.

Ömer Halis (Bıyıktay) Bey'in 23üncü Tümeni Duatepe kuzey sırtlarından yukarı dalga dalga ilerlemektedir. Yunan topçusu bu taarruzu kesebilmek için pek çok kez risk alarak açığa çıkmak zorunda kalır. Buna rağmen tümen kuzey sırtlarını aşarak Çekirdeksiz'e girer. Şükrü Naili (Gökberk) Bey'in 15inci Tümeni doğu, Abdurrahman Nafiz (Gürman) Bey'in 1inci Tümeni ise güney sırtlarını ele geçirir.[5] Tepede sıkışan Yunan alayı öğleden sonra çözülür, Beylikköprü istikametinde çekilmeye başlar. Saat 14:30'da Duatepe ve batı yamaçları tümüyle düşmandan temizlenmiştir. Tepeyi boşaltan Yunan 23. Alayı durdurulamaz şekilde Sakarya'ya doğru kaçarken iki top ve çok miktarda da mühimmat bırakırlar. Bir gün sonraki harekât için ihtiyata alınan 23üncü Tümenin işgal ettiği sahayı 15inci Tümen devralır.[6]

Kartaltepe ve Karatepe'de ise Yunan alayları çok büyük direnç göstermektedir. Kartaltepe'yi bir alayla daha takviye eden Papoulas Sakarya'yı karşıya güvenle geçebilmek için bu direneklerin

"olmazsa olmaz" öneme sahip olduğunun farkındadır. Sakarya'ya hakim bu tepeler Türklerin elinde oldukça kalabalık kıtalarını, ağır toplarını yedi adet köprüden düzen içinde geçirme şansı olmayacaktır.[7]

Öğle saatlerinde demiryolunun güneyinde, Kartaltepe kesiminde de düşman ağır yara almıştır. Buna rağmen tepeye tutunmaktadırlar. Akşama doğru 1inci Tümen tepenin kuzey yamaçlarına varır.[8] Kıtalar ilk taarruz emrinde belirtilen hedeflerine ulaşmış ve yeni cephe emrini beklemeye koyulmuşlardır. Bu duraklamanın sebebi ordunun 19 gündür savaşmaktan zayıf düşmüş olması, karargâhın Eskişehir'de bir buçuk ay önce yaşanan durum gibi bir zaafa düşme çekincesidir.[9] Cephe sol kanadında, göstermelik taarruz planlanan kesimde ise 4. Grubun işleri yolunda gitmemektedir.

Sabah Mürettep Kolordu ile eş zamanlı olarak Eskipolatlı istikametinde 61inci, Bayburt (yeni adı Gündoğan) yönünde de 5inci Kafkas Tümeniyle taarruza başlayan Kemalettin Sami Bey'in grubu başlangıçta çok güzel ilerleme kaydeder. 61inci Tümenin Eskipolatlı'nın kuzey sırtlarına ulaştığı dakikalarda Yunan 9. Tümeninin 5inci Kafkas Tümeni üzerine yaptığı karşı taarruz etkili olur. Taarruzunu tazelerken takviye de alan Yunan tümeni bir ara Şeyhali-Karayavşan hattına kadar ilerlemeyi başarır. Bu durum Eskipolatlı kuzeyine kadar ilerlemiş olan 61inci Tümenin de yan ateş almasına, tehlikeye düşmesine neden olmaktadır.[10]

Bunun üzerine ihtiyattaki 24üncü Tümenden dört tabur derhal cepheye sürülür. Aslında bu tümen artık bir muharebede yekpare kullanılamayacak derecede erimiş durumdadır. Ancak tabur tabur takviye amacıyla yararlanılabilmektedir. Bu en ihtiyaç duyulduğu anda da Fuat (Bulca) Bey'in ihtiyat piyadeleri görevlerini fazlasıyla yaparlar. 24üncü Tümenin topçusunun da devreye girmesiyle bu kesimde akşama kadar kıran kırana, son derece şiddetli bir muharebe olur. Bayburt köyüne kuzey ve doğudan sırt veren alçak, kayalık tepeler birkaç kez el değiştirse de sonunda 5inci Kafkas

Tümeninin elinde kalır. Hava kararırken isyankâr 9. Tümenin askerleri dağınık bir şekilde Acıdere yönünde çekilirler.[11]

Muharebelerin başından beri kesintisiz dövüşmekten mevcudu yarının altına inmiş 61inci ve 5inci Kafkas tümenleri oyalama taarruzu yapacaklarını sanırken, bir anda kendilerini kesin sonuçlu muharebenin içinde bulurlar. Bu tümenlerin durumu kuzeyde, taarruz sıklet merkezindeki harekâtı da doğrudan etkilemektedir. Nitekim öğleden sonra Yunan 9. Tümeni toparlanarak yeniden taarruza başlar. Özellikle Bayburt köyü çevresindeki çarpışmalar çok şiddetlidir. Cemil Cahit Bey'in tümeninin sağ kanadı bu taarruzları en sonunda püskürtmeyi başarsa da, merkez mevzileri düşman eline geçince sol kanadını iki kilometre geriye almak zorunda kalır. 61inci Tümen de ilerleyebildiği Eskipolatlı kuzey sırtlarında takılıp kalmıştır. Akşam hava kararırken Yunan birlikleri taarruzu keser, emniyet hatlarına çekilir.[12]

Çok kanlı şekilde gerçekleşmiş olsa da maksat hasıl olmuş, düşmanın en az iki tümenlik kuvveti bu kesimde asıl sonuç bölgesinden uzakta tutulmuştur. Siperlerin önü yüzlerce ölü Yunan askeriyle doludur. Ancak aralarındaki hiç yara almamış, ağzına bez tıkılarak boğulmuş bir yüzbaşı Yunan Ordusundaki eratın isyan hâlini anlatmaktadır.[13]

4. Grubun hemen solunda Çal Dağı istikametinde oyalama taarruzu yapacak olan 'Deli' Halit Bey'in 12. Grubu, sabah saatlerinden itibaren bu görevi ciddiyetle yerine getirir ve öğleye kadar dağın kuzey yamaçlarını ele geçirir. Ancak sağındaki 5inci Kafkas Tümeninin gün boyu yaşadığı sıkıntı 12. Grup birliklerini de olumsuz etkiler. Yunan 2. Tümeninin akşam saatlerinde gerçekleştirdiği karşı taarruz sonucunda 11inci ve 24üncü tümenler sabahki hatlarına geri çekilmek zorunda kalırlar. 11inci Tümenin bu çekilme sırasındaki zayiatı muharip gücünün üçte birine yakındır.[14]

1., 2. ve 3. gruplardan oluşan ve Haymana Ovası'nı kuzeye doğru süpürmesi gereken Yusuf İzzet Paşa'nın birleşik grubu da fazla ilerleme sağlayamaz. Bu kesimdeki II. Kolordu çekilen alaylarını takviye olarak mevzilere geri sürmekte, yok olmamak

için dövüşmektedir. Selahaddin Adil Bey'in 2. Grubunun Eskikışla yönünde yaptığı taarruz ilerleyemeyince, İzzettin Bey'in 1. Grubu da Yamak sırtlarında takılıp kalır. Hatta bir ara düşmanın karşı taarruzu sırasında vadide birbirine giren Meclis Muhafız Taburu, 7nci Tümen Hücum Taburu ve 4üncü Tümenden bir bölük ciddi bir kargaşaya yol açar. At sırtında 5inci Tümeni taarruza kaldırmaya çalışan Yarbay Kenan Bey de düğüm olan vadideki askeri düzene sokamaz. Yunan alayları öyle katı bir direnç göstermektedir ki, taarruzun ilerleyebilmesi için alay, tümen hatta grup kumandanları en ön safta muharebeye katılmaktadır. 23. Alay Kumandanı Yarbay İbrahim Bey de bu şekilde, ön safta askerini taarruza teşvik ederken şehit olur.[15]

Süvari Grubu ise planlandığı gibi, 10 Eylül öğle saatlerinde 3üncü Tümeniyle Mangal Dağı'nı geri alır. Saat 18:00'de ise 2nci Süvari Tümeni muharebelerin başında Yunan taarruz çıkış noktalarından olan Büyükkonakgörmez köyü ve Mollaresul Dağı'nı işgal eder. Diğer tümenler de harekât planındaki konumlarına geldiğinde Fahrettin Bey üç tümenine de mevkilerini korumalarını emreder. Ancak henüz Katrancı belinin kuzeyinde, Güzelcekale kesiminde Yunan örtme birlikleri bulunduğunu öğrenince, ertesi gün bu bölgeye akın düzenleyerek tamamen temizlemeye karar verir.[16]

Asıl sonuç bölgesinde çok gereksinim duyduğu direnekleri yitiren ve Türk Ordusu ile Sakarya arasına sıkışma durumuna gelen Papoulas gece verdiği bir emirle, II. Kolordunun tamamıyla kuzeye, III. Kolordu arkasına çekilmesini ister.[17]

Yunan başkomutanı çareyi Prens Andreas'ın 3 Eylül'de önerdiği planda bulmuştur.

En güney kanattaki Prens Andreas'ın II. Kolordusu gece yürüyüşüyle kuzeye, Duatepe-Kartaltepe-Yıldızdağı hattının batısına ilerlemeye başlar. Böylece Yusuf İzzet Paşa grubunun önünde sadece emniyet müfrezeleri kalmış olur.

Bu kararla Papoulas tek çıkışını da yok eder. Prens Andreas'ın kolordusunun bağladığı Yusuf İzzet Paşa'nın grubu da serbest kalınca kesin sonuçlu muharebe hattına, güneyden taarruz

edebilecektir. Yunan Ordusu güneyden, bozkırdan gelen Birleşik Grup ile kuzey direneklerini ele geçiren Mürettep Kolordu arasına sıkışıp kalacaktır.

Papoulas, Polatlı'nın batısındaki birkaç köprüden batıya geçecek binlerce askerinin kaderini Türk Ordusu'na ve şansa bırakmıştır.

10 Eylül 1921 Cumartesi
Saat 23:00

Kuzeyde Mürettep Kolordu ilk gün hedeflerine ulaşmıştır. Orta kesim ve güneyde istenen ilerleme gerçekleşmese de, Papoulas'ın kritik hatası burada da işleri kolaylaştıracaktır.

Ama can korkusu Yunan'ı dövüştürmektedir. Kaçıp gitti sanılan Albay Platis'in 7. Tümeni gece yarısı ağır topçu ateşiyle geri döner.

* * *

Bütün gece aralıksız Duatepe ve Kartaltepe mevzilerini ağır toplarla döven Yunan 7. Tümeni belli ki kolay teslim olmayacaktır. Bu hattaki direnekleri koruyamadığı takdirde Papoulas'ın hayalindeki çekilmenin bir faciayla sonuçlanma olasılığı yüksektir.

Sabahın ilk ışıklarıyla birlikte, takviyeli Yunan 7. Tümeni Duatepe-Kartaltepe hattına karşı taarruza geçer. Hemen sağındaki 3. ve 10. Yunan tümenleri de, Polatlı-Haymana yolu cephe hattı olacak şekilde, Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubu üzerine yürümektedir. Bu taarruzların amacı artık Ankara istikametinde ilerlemek değil, cephe gerisine toplanan I. ve II. kolordularını güvenle Sakarya batısına geçirebilmektir. Bu amaçla ilerleyebildikleri kadar doğuya ilerleyip, Türk Ordusunu geçiş noktalarından uzak tutmaya çalışmaktadırlar.[18]

Duatepe tam Beylikköprü'yü cepheden gören konumuyla en önemli direnektir. Gün boyunca Yunanlar burada inatçı taarruzlarla kritik durumlar da yaratırlar. "*En iyi savunma saldırıdır*" inancıyla, bu hat boyunca, üç Yunan tümeni son güçleriyle saldırmaktadır.

Mürettep Kolordu karşı taarruzlarla bu girişimi engeller. Bir gün önceki işgal edilen hat ilerletilememiş, ancak mevzii de kaybedilmemiştir. Halide Edip Hanım Zafertepe'den taarruzu izlerken kaygılıdır. Sorduğu sorulardan işlerin ters gittiği gibi bir fikre kapıldığını sezen Salih 'Bozok' Bey gülümseyerek açıklar: "*Müsterih olunuz hanımefendi. Düşman bu karşı taarruzu yapabilmek için takviye almak zorunda kaldı. Aslında böylece asıl amacından saptı. Papoulas'ın unuttuğu bir şey var. Bizim istediğimiz zaten düşmanın kaçıp gitmesi değil, eriyip güç kaybetmesidir. Yani bu yaptıkları aynı zamanda paşanın -düşmanın imhası- amacına da hizmet etmektedir. Biz de Yunan kolordusunu burada eritiriz.*"

Şahı kurtarmak için vezir feda etme sırası Papoulas'tadır.

Mürettep Kolordu'nun taarruz sahasının hemen güney ucunda, 4. Grupla temas noktasında bulunan Karadağ tek başına, sivri, sarp ve cepheye hakim bir direnektir. Sakarya Meydan Muharebesi'nin hızır kıtası 57nci Tümen de burayı zapt etmek için geceden beri taarruzdadır.

Saat 02:00'de Karadağ ele geçirilir. Aynı dakikalarda 17nci Tümen de Kartaltepe'de ilerlemeyi başarır. Her iki direneği savunan Yunan alayları Tırnaksız istikametinde dağınık şekilde çekilirler. Ancak hızla takviye edilen 3. Yunan tümeni ağır topçu desteğinde geri döner. Bu hattın hemen sol yanında bulunan 4. Grubun, karşısındaki iki Yunan tümeni karşısında ilerleyememesi, Karadağ'ı işgal eden 57nci Tümenin iki taburunun burada kalmasını imkânsız hale getirir. Saat 07:30 sularında Karadağ yeniden düşmanın eline geçer.[19]

Bu gelişmeler üzerine Kartaltepe'de ilerlemiş olan 17nci Tümen düşmanın yan ateşine açık hale gelir ve çıkış hattına kadar çekilmek zorunda kalır. Harekâtın böylesine önemli iki direneğinde ilerleyememek Duatepe için de düşmanın heveslenmesine neden olmaktadır.[20] Saat 15:00'de yapılan taarruzlar Kartaltepe doğusu ve Karatepe kuzey kısımlarında durur.

İsmet Paşa bu cephede oyuncu değişikliğine gider: Çok yıpranan 57nci ve 23üncü tümenler bu geceyi derlenip toparlanarak geçirecektir.

Karadağ'ın solunda ise 4. Grup'la Yunan 3. ve 10. tümenleri arasındaki muharebeler gün boyu al ver şeklinde sürer. Haymana-Polatlı şosesi Yunan ölüleriyle doludur. Bir ara Yunan 10. Tümeninden bir alay, Yarbay Ahmet Fuat (Bulca) Bey'in 24üncü Tümeni üzerine süngü hücumuna kalkmaya yeltenir.[21] Tümen bu talebi "*bak, süngü öyle değil, böyle kullanılır*" cevabıyla geri çevirir ve Yunan alayı perişan halde Sivri istikametinde çekilir.

Daha güneyde, Yusuf İzzet Paşa komutasındaki Birleşik Grubun cephesinde ise hiç hareket yoktur. II. Kolordunun kademeli olarak çekilmek için kuzeye doğru hareket etmesiyle, bu grubun yapması gereken süpürme taarruzu, takip harekâtına dönmüştür. Demirözü Vadisi'nin doğu sahilinde oluşan bu boşluğun nedeni Papoulas'ın sonunda bindiği dalı kestiğini, tek direncinin kuzeyde Platis'in 7. Tümenine bağlı olduğunu anlamış olmasıdır. 7. Tümen de Beylikköprü'ye geri atılınca paniğe kapılır ve akşam saatlerinde I. ve II. kolordulara vakit kaybetmeden güney kesimi boşaltmalarını, hızlı yürüyüşlerle Çanakçı-Karahamzalı bölgesine ulaşmalarını emreder.[22] Kolordularına hedef olarak gösterdiği bölge Kavuncu kesimindeki köprülere en yakın sahadır.

En güneyde ise Fahrettin Bey'in sabırsız süvarisi Mangal Dağı'nı düşmandan almış, Katrancı Bayırı'na yaslanarak daha kuzeye, çekilen Yunan kıtalarına tacize başlamıştır. Türbetepe-Yamak hattının doğusundaki sahada bir tek Yunan askeri dahi kalmamıştır.

* * *

Bu sırada düşmanın hiç hesaba katmadığı cephe gerisinde, geçince kurtulacağını sandığı Fettahoğlu Köprüsü yakınlarında, ellerinde dürbünle Yunan 12. Tümen ordugâhını izleyen bir grup aralarında konuşmaktadır: "*Adatepe etrafından dolaşarak basalım.*"

Grubun ortasındaki adam, Gazi Paşa'nın hayalet süvarilerinin komutanı Yarbay Ahmet Zeki Bey, aldığı emir üzerine düşmanın kaçış yoluna çıkmak için Sivrihisar istikametine at sürerken âdeta hazine bulmuş, kurbanını ürkütmemeye çalışmaktadır;

Sakarya üzerinde düşmanın henüz tahrip etmediği Fettahoğlu Köprüsü ve kuzey sahilinde dizi dizi kamyonlar, otomobiller, sandıklar...

Mürettep Tümen, Afyon'daki Trikupis'ten sonra şimdi de Kontoules'in başına bela olmak için Sakarya boyundadır.[23]

* * *

Yunanlar cephe orta kesimine, 4. Grup hattına iki tümenle tutunup Mürettep Kolordu bölgesindeki taarruzun ilerlemesini de engellemeye çalışmaktadır. Gazi Paşa Papoulas'ın bu "*Duatepe olmazsa Kartaltepe, Beştepeler, Karailyas tepelerine dayanırım*" hamlesini görmüştür.

11 Eylül 1921 Pazar

Mustafa Kemal Paşa, İzzettin Bey'in 1. Grubuna 4üncü, 5inci, 7nci ve 41inci tümenleriyle hemen kuzeye hareket etmesini emreder. Keyifle kahvesini yudumlarken yüzünü güldüren bir haber daha alır.

Hava keşfine çıkan bir tayyaremiz çekilen düşman alaylarını, mevzidekileri saydıktan sonra Beylikköprü'de park halinde on düşman uçağı görmüştür. Bunun üzerine uçakları bırakır, Papoulas'la alay eder gibi, gider 13. Tümeni bombalar.[24]

Paşa güler: "*Çocuk baştan bir daha anlat hele şunu.*"

Gecenin karanlığında Kurt iki pençesinin üzerinde doğrulur; yine de avına son bir şans verecektir.

Ama bugün değil!

* * *

İzzettin Bey bir gün önce verilen "*derhal grup karargâhınız ve dört tümeninizle cephe kuzey kesimine doğru yola çıkınız*" emri uyarınca Haymana-Polatlı şosesi üzerinden yola koyulmuştur. Akşam saatlerinde Erif'e ulaşır ve tümenleri de gece yarısına kadar Kayabaşı-Kadıköy arasında, kararlaştırılan konak yerlerinde toplanırlar. Saat 01:30'da ulaşan yeni bir emirle de 1. Grup Kumandanının 12 Eylül sabahı erken saatte Kızılcakışla kuzeyinde, Kemalettin Sami Bey'in karargâhında olması, grubun tümenlerinin de Polatlı güneydoğusunda toplanması istenir.[25]

İsmet Paşa demir yumruğunu Haymana'dan getirtmiştir. Papoulas daha fazla inat ederse çekinmeden kullanacaktır.

Artık Yunan Ordu Komutanının bütün derdi tarihe "ordusunu bozkırda kaybeden komutan" olarak geçmemektir. Bu nedenle gece gönderdiği son emirde III. Kolordunun son neferine kadar direnmesini, karşı taarruzla Duatepe'yi geri almasını, I. Kolordunun da en azından Çal Dağı'nı tutabildiği kadar elinde tutmasını ister.[26]

General Kontoules emri görünce büsbütün yıkılır; "*Harekâtın başından beri verilen çelişkili emirlerden, sürekli fikir değiştirmelerden komuta kademesine güvenini yitirmiş eratın, hem de son neferine kadar dövüşeceğini sanmak! Ne kuvvetli bir hayal gücü!*"

Papoulas pazar gecesini son derece huzursuz geçirmiştir. Bir askerî birliğin en zayıf anının intikal aşaması olduğunu bilen bir komutan olarak, üç gündür çekilmenin emniyetini sağlamak için yapmadığı manevra kalmamıştır. Her attığı adım Türk Ordusundan karşılık görmüş, en sonunda bir kolordusuyla geçitleri korumaya çalışırken diğerlerini panik halinde güneye kaydırmaya başlamıştır. Bir gün önce en güneydeki iki tümenine, emniyet alayı bırakmadan, kuzeye intikal emri vermesi ise affı olmayacak bir taktik hatadır. Böylece bu kesimde oyaladıkları dört tümenli İzzettin (Çalışlar) Bey'in grubu tamamen boşa çıkmış olur.

Karapınar'daki kurtlarsa bu hatayı affetmez ve 1. Grubun dört tümenini de hemen sorunlu orta kesime kaydırırlar. Papoulas'ın geçitleri emniyete almak için tek kozu olan "cephe orta kesiminde savunma amaçlı taarruz" taktiği de böylece pimi çekilmiş el bombası gibi elinde kalır.

Bir anda karşısında altı tümenlik bir kuvvet bulan Polimenakos'un III. Kolordusu da kapana girmiştir. Bu andan sonra Papoulas'tan peş peşe panik emirleri gelmeye başlar. "Emniyet alma" adına yaptığı hamlelerde kumarbaz şansına ihtiyacı olacaktır.

11 Eylül gecesi ordusuna verdiği emir şudur; "*ordu Sakarya'yı geçerek nehrin batısında elverişli bir hatta yerleşecektir*". Hâlâ kontrollü bir çekilme hayâl etmektedir.[27]

Yeni plana göre Kontoules'in I. Kolordusu Fettahoğlu, Kavuncu, Beylikköprü gibi geçiş noktalarının güvenliğini sağlayacak, Polimenakos'un III. Kolordusu da sağ kanadından başlayarak yavaş yavaş Sakarya'ya yaklaşacaktır. Prens Andreas'ın II. Kolordusu ilk olarak geçecek, karşıda ordunun tutacağı mevzi hattını belirleyecektir.[28]

Papoulas'ın taarruz için 300 kilometre mesafeden sürükleyip getirdiği koca kolordular sırt sırta vermiş, adım adım harp meydanından savuşmaya çalışmaktadır.

12 Eylül 1921 Pazartesi

Kavuncu Köprüsü batısında kurulan üç hastaneye yaralı Yunan askeri akmaktadır. Mühimmat ikmali için getirilen yüzlerce kamyon buradan, İnler'den ve Fettahoğlu'ndan aldıkları yaralılarla Eskişehir yoluna düşmüştür.[29]

Ağır toplarsa çoktan yola çıkmıştır.

Karapınar'da yeni Başkomutanlık karargâhında paşalar toplanmış, harita üzerinde Papoulas'a yapmayı düşündükleri uğurlama töreninin ayrıntılarını konuşmaktadırlar. Muharebelerin başından beri ordunun kuzeyde sağ kanadını koruyan 1inci Süvari Tümenine de bir ödül vermeye karar verirler. Diğer süvari tümenleri gibi o da Sakarya batısına geçecek, kuzeyden inerek Yunan Ordusunun önünü kesecektir.[30]

Diğer gruplara da tek tek görevleri tanımlanır.

Mürettep Kolordu Beylikköprü'nün kontrolünü ele alacak şekilde ilerleyecek, Kemalettin Sami Bey'in 4. Grubu ve 'Deli' Halit Bey'in 12. Grubu birlikte Yunan III. Kolordusu ile muharebe temasını kaybetmeden batıya yürüyecek, Yusuf İzzet Bey'in 2. ve 3. grupları ise Ilıcaözü Deresi'ne kadar Haymana Ovası'nı temizleyerek inecektir.[31]

Papoulas son emrinde 12/13 Eylül gecesi tüm ordunun Sakarya batısına geçişinin tamamlanmış olmasını ister.

Türk komuta kademesi ise bu geçişte düşmana mümkün olan en fazla zararı vermenin peşindedir.

Zamana karşı yarış başlamıştır.

15inci Tümen sağdan destek alamadığı için Beylikköprü'ye kadar inemez. Ama 1inci Tümen bütün gün ısrarla tekrarladığı süngü hücumları sayesinde akşam 20:00'de Kartaltepe'yi düşmandan temizler. 23üncü ve 17nci tümenler de Karatepe ve Eskipolatlı sırtlarını.[32]

Cephe orta kesiminde ise 61inci ve 5inci Kafkas tümenleri süngüyle düşmanı püskürttüklerinde 500'den fazla ölü Yunan askeri, çok miktarda terk edilmiş silah ve mühimmatla karşılaşırlar.[33] Akşam hava kararmaktadır ve düşman, komutanının "çekil" emrini, "kaç" olarak algılamıştır.

* * *

Papoulas'ın "*12 Eylül'de saat 19:00'dan başlayarak 12/13 Eylül gecesi çekilmenin tamamlanması*" şeklinde düzene soktuğunu sandığı harekât ilerleyen saatlerde tam bir kaosa döner. Oysa hangi alayın hangi geçitten geçeceği bile belirlenmiştir. Ancak istihkâm taburlarının kurduğu birçok seyyar köprüye rağmen kıtalar geçitlere yığılır.[34]

Artık bir ast/üst ilişkisinden, askerî disiplinden söz etmek mümkün değildir. Önlerinde önce nehir, sonra 300 kilometrelik bozkır, enselerinde ise Türk süngüsü vardır.

Bu sırada cephe gerisinde at oynatan Türk süvarisi de bugünün heyecanına ortak olur. Mürettep Tümen öyle bir iş yapar ki, Papoulas'ın bütün "Sakarya ötesinde savunma" planlarını alt üst eder.

Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Yunan ikmal kollarını vurmayı bırakıp kaçış yolunu kapatmak için kuzeye yönelen Mürettep Tümen 12 Eylül sabaha karşı Fettahoğlu'nda bulduğu hazineyi Türk Ordusu envanterine kazandırmaya kararlıdır. Köprü çevresinde Yunan emniyet taburunu fark edince, yolu uzatma

pahasına, seyyar köprüler kurarak nehri daha batıdan, Adatepe çevresinden geçerler. 12 Eylül sabahı şafakla birlikte tümen piyade birlikleri sağ kanatta nehre yakın, süvari alayı ise soldan yaklaşmaya başlar. Yunanlara ani ve şiddetli bir taarruzla iki koldan baskın yaparlar. 12. Tümenin emniyet taburu daha ne olduğunu bile anlayamadan, tümen saat 11:00'de Fettahoğlu'na girer.[35]

Süvariler köprünün hemen kuzeyindeki ordugâhı basar ve Yunan istihkâmcılar ancak cephanenin bir kısmını havaya uçurarak kaçmak zorunda kalırlar. Köprüye yerleştirdikleri patlayıcıları ise 35. Süvari Alayı Komutanı Binbaşı Ali Haydar (Özçandarlı) ve Teğmen Bekir Efendi son anda etkisiz hale getirir. Böylece bölgede Yunanların imha edemediği tek köprü kurtarılmış olur. Kaçanları Konya Süvari Alayı Uzunbeyli'ye kadar kovalar.[36]

Akşama doğru ele geçirilen Yunan ordugâhında ısrarla çalan telefona bakan ve iyi Rumca bilen Teğmen Fehmi Efendi baskından habersiz, rutin rapor için arayan Sivrihisar merkeziyle konuşur. Böylece Sivrihisar'da yüzlerce Türk esir olduğu, Kavuncu'dan batıya çekilmenin başladığı, nakliye kollarının Sivrihisar yoluna düştüğü öğrenilir. Tümen ertesi gün Sivrihisar'ı basmak üzere 21:00'de Fettahoğlu'ndan hareket eder.[37]

Fettahoğlu baskınında bir röntgen makinası, bir araba dolusu tıbbi cihaz, iki yük otomobili, 15 araba, üç savaş uçağı, 1.500 kasaplık hayvan ve 12. Tümenin kaçan istihkamcılarca imha edilemeyen bütün erzak/mühimmatı ele geçirilmiştir.[38]

Paşanın hayalet süvarileri sahnededir. Perde indiğinde Papoulas'ın en önemli yenilgi mazeretlerinden olacaklardır.

* * *

12 Eylül 1921 Pazartesi
Saat 22:00

Balkan Harbi acısını, Dünya Savaşı'nın sıkıntılarını, sonrasındaki teslimiyet utancını tam merkezinde yaşamış olan Fevzi Paşa askerlik hayatının en keyifli telgrafını çeker:

"Başkumandanlığa,
Birkaç günden beri devam eden karşı taarruzlarla Sakarya boyundaki düşman ordusu, binlerce ölü bırakarak tamamen mağlup edilmiş; Türk tayyarelerinin de katılması ile her tarafta yapılan sıkı takip sonunda muharebe meydanında ve çekilme yollarında birçok silâh, eşya, tıbbî malzeme, otomobiller terk ederek, hatta yaralılarını taşımaya fırsat bulamadan perişan bir surette çekilmiştir.

Anadolu'nun Yunanlılara mezar olacağı saat gelmiştir. Yunan Ordusu artıklarının da bu vatan topraklarında imhası ve bir düşman eri bırakmamak için, eli silâh tutan bütün Türk evlâtlarının disiplin altında düşman gerilerine ve özellikle Uşak-İzmir hattı üzerinde faaliyete geçirilmesi, Konya Havali Komutanlığı ile Aydın Kaymakamlığına ve 6ncı Tümen Komutanlığına yazılmıştır.

Çekilmeyi korumak üzere Yunanların bıraktıkları artçılar da akşama doğru mevzilerinden atılmış ve 23 ağustostan beri 21 gün devam eden Sakarya Meydan Muharebesi, Türk Ordusunun tam bir zaferi ile son bulmuştur.

Genelkurmay"[39]

Telgrafı alan başkomutan keyiflidir, ama daha yapması gereken çok şey vardır. Göğsündeki sargının bütün gün verdiği sıkıntıdan kurtulmuşken birkaç saat çalışacaktır. Masasına bırakılan onca evrakın arasından hava keşif raporunu çekip çıkarır.

* * *

13 Eylül 1921, Salı

Sessizlik!
Günlerdir, haftalardır ilk kez çıt yoktur Haymana Ovası'nda, Sakarya boyunda.

Papoulas'ın son emri uyarınca, 7. Tümen hariç, tüm Yunan askeri varlığı sabah gün ağarana kadar Sakarya batısına geçmiştir. Ama 7. Tümen son ana kadar direnir.

13 Eylül günü öğle saatlerinde ise Platis'in tümeni de kendini karşı kıyıya atar.

Ovada duyulan son ses, 08:00'de Karatepe'yi bırakarak çekilen Platis'in tümeninin ardından Ömer Halis (Bıyıktay) Bey'in topçularının yaptığı "*de haydi, selametle*" atışı olur. Bu aslında Ankara kapısının kapanma sesidir.[40]

Sonrası?

Sessizlik!

Batı Cephesi Karargâhı'nda kurmaylar harita başında, Yunan alaylarının Sakarya batısında mevzilenebilecekleri yerleri çalışmaktadır. Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) Bey ise Mürettep Kolordu tümenlerinden süvari bölüklerini toplamış, karma bir süvari taburu yapmıştır. Bu tabur diğer süvari tümenlerinden ayrı olarak nehrin karşı kıyısında keşfe çıkacak, "*Yunan tümenleri tümüyle çekiliyor mu, savunma düzenine geçip mevzi mi tutuyor*", bunu anlayıp karargâha bildirecektir.[41]

Zafer kutlamaya vakit yoktur.

Başkomutanın emriyle tüm kıtalar derhal düşmanı takibe çıkarlar.

Batı Cephesi Komutanlığı'nın son emrinde "*tertiplenmekle vakit kaybetmeyin, hemen düşmanın peşine düşün, kaçırmayın*" denmektedir.[42] Düşman takip edilecektir de, nasıl?

Mürettep Kolordu'dan derhal Sakarya Nehri kıyısına inmesi ve Beylikköprü'yü tutması istenir.

Tümenlerinde top mermisi kalmayan Kolordu öğle saatlerinde Beylikköprü'ye ulaşır ama artık tutacak bir köprü yoktur. Beylikköprü'nün onarılması günlerce sürecektir.

Kemâlettin Sami Bey'in 4. Grubu cephesinden de aynı haber gelir; "*Kavuncu Köprüsü çevresindeki seyyar köprüleri de yıkmışlar!*" Karargâh zor durumdadır. Mürettep Tümenin patlatılmadan kurtardığı Fettahoğlu Köprüsü ise çok güneydedir. Takibi en az bir gün geciktirecektir.

Çaresiz, Yunanların gelirken ve çekilirken yaptığı gibi, Sakarya üzerine seyyar köprüler kurulacaktır. Muharebelerde siper

tahkim etmeye bile tahta bulunamamışken, seyyar köprüler neyle, nasıl yapılır?

Tümenler malzeme bulmaya taburlar çıkarır.

Akşama doğru 3. Grup Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, 12. Grup Kumandanı Miralay 'Deli' Halit Bey ve 5. Grup Kumandanı Miralay Fahrettin (Altay) Bey Tarlabayırı'nda buluşur. Karargâhtan gelen 'Ayıcı' Arif Bey son harekât tarzını anlatır.[43]

General Papoulas'ın kâbusu ise bitmemektedir!

Bir gün önce Fettahoğlu'nu basan, Yunan 12. Tümeninin çekilme planını allak bullak eden Mürettep Tümen şafakla birlikte Ertuğrul'dan hareket etmiştir. Yolda Ertuğrul-Ballıhisar arasında Teğmen Fehmi telefon hattına saplamayla girerek Sivrihisar'la yine görüşür. Böylece Sivrihisar karargâhındakilerin Yunan istihkam taburunu hâlâ Fettahoğlu'nda sanması sağlanır.[44]

Saat 11:00'de yaklaşık 400 kişilik bir askeri kuvvetin bulunduğu Sivrihisar'a üç koldan taarruz ederler. Yunanlar kasabanın kuzeyindeki sarp, kayalık tepelere kaçarak baskından kurtulurlar. Bu arada Fettahoğlu baskını sonrası Mürettep Tümen'le irtibat kuran Fahrettin Bey'in Süvari Grubu da çekilen düşmanın önünü kesmek için harekete geçmiştir.[45]

Saat 14:00'de Mürettep Tümen Sivrihisar'a girer. Akşam saatlerine kadar kayalık tepelerdeki düşmanla muharebe devam eder. Sonunda bu artçılar da batıya doğru kaçarlar. Kaçamayan 25 Yunan askeri ve tıbbi personel esir alınmıştır. Bu sırada Beylikköprü'den gelen ve Sivrihisar'ın düştüğünden habersiz bir Yunan kolu da yakalanır, iki erzak dolu otomobil ele geçirilir. Hastanede de bir otomobil, tıbbi malzeme ve erzak, cephane ve malzeme depoları ele geçirilmiştir. Sivrihisar'da tutulan 400 Türk esir de kurtarılır.[46]

Bu sırada gelen cephe emriyle Mürettep Tümen de Süvari Grubu emrine verilir. Artık Türk süvarisi ikmal-lojistik kollarını imha eden akıncı görevini tamamlamış, ordunun biçer döveri gibi hasadı toplamaya girişmiştir. 14 Eylül sabahından itibaren

Mürettep Tümen 5. Kolordu adını alacak olan Fahrettin Bey'in Süvari Grubu emrinde takip harekâtına katılacaktır.[47]

Yol uzun, vakit azdır. Sivrihisar'ın suyundan içip at binerler...

* * *

13 Eylül 1921 Salı
Saat 19:40

III. Kolordu Komutanı General Polimenakos çadırında daha fazla duramaz. Türk taarruz düzeninin son haline ilişkin ipuçları yakalamak ümidiyle Beylikköprü karşı sırtlarındaki 10. Tümen artçı müfrezesine gelir. Ardında batmakta olan güneş Kartaltepe yamaçlarına vurmaktadır. Dürbünle izlediği, ince hatlar boyunca hareket eden küçük parıltılara bakar; "*Türk süngüleri*". Yanı başındaki tümen komutanı Albay Soumilas'a döner:

"*Petros, ne diye bu ot bitmez dağ başına geldik biz?*"

* * *

Ankara halkı uzaktan uzağa duyduğu top seslerinin kesilmesinin ardından sokağa dökülmüş, gelen zafer haberiyle ise sevinçten çılgına dönmüştür. En zor zamanda, cebinde idam fermanıyla gelen adam verdiği sözü tutmuş, Türk'ün son kalesine düşmanı sokmamıştır.

İnsanlar evlerine dönmek istememektedir. Ellerinde kandillerle, meşalelerle Ulus'ta, şimdi Atatürk Anıtı'nın olduğu yerde sabah ezanına kadar türküler söyleyip miskete omuz kaldırırlar. Bu zafer Ankara'ya da, Ankaralıya da çok yakışmıştır.

Aynı saatlerde zayıf, uzun boylu bir adam Cağaloğlu Yokuşu'nu çıkarken bir şeyler mırıldanmakta, eliyle dizinde ritim tutmaktadır. Müzisyen Ahmet Cemalettin (Çinkılıç) Bey'in içi içine sığmamakta, mırıldandığı dizeleri uluorta haykırmak istemektedir.

Çalıştığı müzikhole girer, elindeki notaları orkestraya dağıtır. Arkadaşlarıyla birlikte büyük bir coşkuyla çalıp söylerler. İzleyiciler doyamaz:

"*Bir daha! Bir daha! Bir daha!*"

Gecenin sonunda müzikholden orkestra ve yüze yakın müşteri bu yeni şarkıyı söyleyerek çıkarlar;

"Hürmet sana ey şan dolu sancağım
Baştan başa arza hakim ol şahım
Türk Ordusu, Türk Ordusu sayende
Sakarya'da kurtuldu şan otağım
Dünyalara bedeldir mahcemalin
Allah'ıma emanettir Kemalim"

Ertesi gün Ahmet Cemalettin Bey İngiliz İşgal Komiserliği'ne çağırılacak ve kendisine "*Allah'ıma emanettir Kemalim*" mısraıyla kimi kast ettiği sorulacaktır. Ahmet Cemalettin Bey'in cevabı bir milletin ümidini bağladığı kişiyi satır arasında saklamaktadır ama İngiliz yüzbaşı bunu fark edemeyecektir:

"*Yeni doğan oğlumu. Adını Kemal koyduk.*"

* * *

13 Eylül 1921 Salı
Saat 23:00

Başkomutan masasının başına döner, kâğıda bir şeyler yazarken kahvesinden bir yudum alır. Sonra tespihini doladığı başparmağıyla haritada "Afyon" yazan yere birkaç kez vurur. Ama çelik gözleri başka bir yere kilitlenmiştir:

"İzmir!"

10

QUO VADIS?
Takip Harekâtı
14 Eylül – 10 Ekim 1921

13 Eylül'de tamamlanan çekilmenin ardından hâlâ Yunan Ordu Komutanı ile hükümet arasında harekâtın belirsizliği üzerine çatışma sürmektedir. General Papoulas'ın gönlü "*Sakarya batısında çekildiğin noktada kalıp savun*", aklı ise "*kaç, kaçanın anası ağlamaz*" demektedir.

Kaçarsa, önceki ileri harekâtta yerleştiği Eskişehir-Afyon-Kütahya hattını savunması kolay olacaktır. Bu bozkır Türk'e dost, âdeta Türk için yaratılmış bir yerdir. Fazladan durduğu her gün felâketi olmaktadır. Ama bu karar için Atina'nın onayı şarttır.

Kolordularından emniyet alayları oluşturmuş, topçu ve makinelileri hakim noktalara yerleştirmiştir. Bazı kesimlerde topçusuyla Sakarya'nın geçilebilecek noktalarını da, doğu sahilini de kontrol altına almıştır. Ancak geriden mühimmat ikmali halâ büyük sorundur.

Ve Yunan ordusu açtır!

Alınan esirlerin ifadelerinden erlerin üç gündür yemek yemedikleri ve bu yüzden yeni savunma mevzilerinde de tutunamadıkları öğrenilir.

Mehmet ise avına ulaşmaya çalışan bir kurt gibi Sakarya boyunda bir aşağı bir yukarı yürüyüp karşıya geçebileceği noktaları aramakta, derme çatma köprüler oluşturmaya çalışmaktadır. İstihkâmcılar köy evlerinin kapılarını, telgraf tellerini, köprü yapımında kullanılabilecek ne bulurlarsa sahile yığmaktadır.

Bu sırada Yunan birlikleri, araç kolları, Sivrihisar-Eskişehir ve Mihalıççık-Afyon hatlarında batıya akmaya başlamıştır. Papoulas'ın karargâhındaki İngiliz kurmaylar da Harrington'dan "*geri dönün*" talimatını alınca, artık harekâtın kaderi belli olmuştur.[1]

Bunun farkında olan başkomutan şimdi muharebeler sırasında olduğundan da yoğundur. Süratle orduyu "savunma" düzeninden "taarruz" düzenine geçirmesi, bu güce ulaştıracak donatım ve destek adımlarını atması gerekmektedir.

İlk iş olarak, mevcudu yeniden ayağa kaldırılamayacak kadar erimiş gazi kıtalar lağvedilir. Böylece muharebeler sonunda toplam mevcutları yarım tümen olmayan 24üncü, 5inci ve 9uncu tümenlerle, 48. ve 49. alaylar emekliye ayrılarak Türk Askerî Tarihi'ne emanet edilir.[2-3]

Yine Başkomutanın emriyle ordu o buhranlı dönemin ürünü olan "grup" sisteminden "kolordu" sistemine geçer. Üçer piyade tümeninden oluşan dört kolordu kurulacaktır. Süvari kıtaları da her biri dört alaylı üç tümen şeklinde ayrı bir kolordu olacaktır. Bu yapılardan ayrı olarak Kocaeli Grup Komutanlığı kurulur ve 'Deli' Halit Bey'in emrine verilir. Batı Cephesi Komutanlığı da derhal emrin gereğini yerine getirerek teşkilatın yapılanma şemasını oluşturur, atamaları yapar;[4]

1. Kolordu Komutanı Miralay İzzettin (Çalışlar) Bey
2. Kolordu Komutanı Miralay Selahattin Adil Bey
3. Kolordu Komutanı Miralay Kâzım (Özalp) Bey
4. Kolordu Komutanı Miralay Kemalettin Sami (Gökçen) Bey

Ancak bu kadro da zamanla değişecek, takip harekâtından sonra son şeklini alacak olan komuta kademesi Türk Bayrağı'nın aydınlığını üç buçuk yıldır karanlıkta olan İzmir'e taşıyacaktır.

Takip harekâtına katılıp Yunan tümenlerini batıya doğru kovalayacak kıtalar belirlenir, sefer görev emirleri verilir. 8inci Piyade Tümeni ve Süvari Kolordusu Sakarya güneyinden düşmanı takip edecektir. Kocaeli Grubu kuzeyden yürüyerek Sakarya'nın güneyine geçecek ve düşmanın yerleşmeye çalışan sol kanadını

cephesini terke zorlayacaktır. 3. Kolordu da demiryolunun kuzeyinden Sakarya batısına geçerek süratle Mihalıççık istikametini işgal edecektir. Düşmanın Sakarya batı sahilinde cephe kurup yerleşmesine izin verilmeyecektir. 1. ve 4. Kolordular da tanzim edildikten sonra, belirledikleri kıtalarıyla Sakarya batısına geçerek süratle takip harekâtına katılacaklardır.[5]

Kolorduların takibe katılmayan birlikleri Polatlı'da, demiryolu hattında toplanacak, yeniden düzenlenecektir.

Sakarya Meydan Muharebesi sona ermiştir ama harp bitmemiştir. Düşmanın yüzü doğuya dönük olmasa da hâlâ elinde silah vardır. Çok değil, iki gün sonra bu kuralı bilmeyenler de çok acı bir tecrübeyle öğreneceklerdir.

14 Eylül günü Mustafa Kemal Paşa'nın bütün bakanlıklara ve ordu teşkilatına gönderdiği emir ise aslında günün en önemli gelişmesidir:

"Polatlı
Saat 16:00
Ankara Komutanlığı aracılığı ile bütün bakanlıklara, Doğu ve Batı, El Cezire Cepheleri, Merkez Ordusu, Kastamonu ve Havalisi, Adana Mıntıkası, Antep Mıntıkası ve Ankara Komutanlığına:

1. 14/15 Eylül 1921 gece yarısından itibaren bütün vatanda genel seferberlik ilân edilmiştir. Mağlup düşmanı Anadolu içerisinde en son neferine kadar imha için ilân edilen bu seferberlikte hedef tutulan gayeye erinceye kadar lüzum hasıl oldukça silâh altında bulunan sınıflardan başka esnan erbabı (askerlik çağında olup henüz silâh altına alınmamış olanlar) silâh altına alınacaktır.

Silâh altına alınacak sınıflar Millî Savunma Bakanlığınca tespit ve çağrıyı yapacak makamlara bildirilecektir.

2. Bütün bakanlıklara, ordu, bağımsız kolordu ve mıntıka komutanlıklarına bildirilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkomutan
Mustafa Kemal"[6]

Ordu bir buçuk ay önce Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilirken bile seferberlik ilan edilmemiş, "Tekalif-i Milliye" kararları ile Ankara Hükümeti millete bir borçlanma teklifi götürmüştür. Her ne kadar emir gibi algılansa da bu kararlarla Türk milletinin harbe kendi gönül rızasıyla girmesi sağlanmıştır.[7] Şimdi şartlar lehimize dönerken bu "seferberlik", yani zorunluluk nereden çıkmıştır?

Başkomutan, aslında bu seferberlik emrinin ne olduğunu da, Milli Savunma Bakanı Refet Paşa'ya gönderdiği müteakip yazıyla açıklar:

"Zata Mahsus (Kişiye özel)
Millî Savunma Bakanı Refet Paşa Hazretlerine,

İlân edilen genel seferberlik sadece hariçte siyasî bir tesir yapmak maksadına dayanmaktadır. Bundan ötürü, gereken sınıfların silâh altına çağırılması eskiden olduğu gibi cereyan edecektir. Bu hususun, lüzum görülecek olursa gizli bir oturumda Türkiye Büyük Millet Meclisine de gizli bir şekilde açıklanmasını rica ederim.

Başkomutan
Mustafa Kemal"[8]

Kavga sadece Yunanlara karşı değildir. Fransızların, İngilizlerin ve hatta İtalyanların, bunun burada kalmayacağını, Yunan işgaline olabildiğince çabuk son verileceğini ve sıranın önünde sonunda kendilerine geleceğini bilmeleri gerekmektedir. Bu mesajı ilk alan Fransa olacaktır.

Muharebelere Büyük Millet Meclisi üyesi olduğu halde gelip katılan ve 3. Grubu başarıyla yöneten Yusuf İzzet (Met) Paşa da tümenleriyle son kez vedalaşır, helalleşir. Görevini layıkıyla tamamlamış olmanın iç huzuruyla Ankara'ya, meclise dönmektedir.

Barutun kokusunu, cephenin tozunu son kez içine çekmiştir.

Ankara'da ise bir başka komutanın iki gündür sevinçten âdeta ayakları yere değmemektedir. Refet (Bele) Paşa, bütün bu yokluk içinde gariban orduyu donatıp savaştıran adam! Milli Savunma Bakanı olarak görevini yapmış olmanın huzuruyla üniformasını çıkarır.

* * *

14 Eylül 1921 Çarşamba
Saat 13.00

Başkomutan yataktadır.

Salih Bey kapı aralığından Cevat Abbas'a "*Yirmi günün acısını çıkaracak sanırım*" derken ardından gelen sesle irkilir:

"Konya'daki menzil komutanına haber verin, Akşehir'de uygun bir karargâh ayarlasın bize" ve ekler:

"Her şeyin acısını İzmir'de çıkartırız çocuk. Zaferden sonra!"

* * *

Türk Ordusunda takiple görevli kıtalar vakit geçirmeden işe koyulurlar. Kuzeyden ilerleyerek düşmanı çevirmeye çalışacak olan Kocaeli Grubu akşam saatlerinde harekete geçer. Grubun 17nci Tümeni alayları, altı topu ve 24 adet top mermisiyle Müslim köyünde toplanır. 3. Kolordu 1inci ve 41inci tümenleriyle saat 17:00'de Meşecik Köprüsü'nde harekete hazırdır. Henüz takip emrini alamamış olan 1inci Süvari Tümeni de Mihalıççık yönünde düşman arkasına dolaşacaktır.[9]

1. Kolordu da demiryolu kuzeyinden takibe çıkacaktır. Cephesinde ise Yunan 5. Tümeninin emniyet müfrezeleri mevzilenmiş durumdadır. 57nci Tümenden bir bölük burada Sakarya batısına geçse de, düşmanın yoğun baskısı altında kıyıda tutunamayıp tekrar geri dönmek zorunda kalırlar. Yunanlarsa Sazılar-Biçer arasındaki bütün demiryolunu tahrip etmiş, buradan Sivrihisar'a kadarki tüm köyleri yakmıştır.[10] Mihalıççık'tan Nallıhan'a doğru uzayan Çatacık Ormanı'nın dünya güzeli sarıçamları da alev alev yanmaktadır.

Kemalettin Sami Bey'in 4. Kolordusuna bağlı 5inci Kafkas, 61inci ve 11inci tümenler Tırnaksız (Sakarya)-Çanakçı-Yıldız bölgesinde toplanmıştır. Bu kolorduya katılarak lağvedilen gazi 24üncü Tümenden geriye kalan da 5inci Kafkas Tümenine verilir.[11] Tümensiz erat ve eratsız tümen yaralarını kısa sürede birlikte saracak, kaldığı yerden vatana kan borcunu fedakârca ödemeye devam edecektir.

Yunanlar ise çekilmenin ertesi gününde bile hâlâ toparlanıp bir ordu düzenine girebilmiş değildir. Her ne kadar General Papoulas Sakarya batısında çekildiği tepelerde savunma düzenine geçmeye çalışsa da, ne birliklerinin bulunduğu yerlere, ne de cephesine dair bir fikri yoktur. Örneğin, Polimenakos'un III. Kolordusuna Porsuk ve Sakarya nehirlerinin birleştiği kesimde yerleşmesini, önde bir tümenini mevziiye sokup geride iki tümenini ihtiyat tutmasını söylerken aslında bu kolordunun tam olarak nerede olduğunu bilmemektedir.

Benzer şekilde Yunan Ordusu'nun güney kanadı tamamıyla Türk taarruzlarına açık durumdadır. En büyük korkusu olan Türk süvarisinden korunabilmek için karargâhını Sarıköy'e taşımaya karar verir.[12] Aslında bu bile gözünün Eskişehir'de olduğunun, bu tepelerde kalmak istemediğinin kanıtıdır. Mürettep Tümen'in Sivrihisar'ı bastığını ise ancak o gün sabah öğrenebilir.

Fettahoğlu ve Sivrihisar baskınlarının etkisinden ürken, verilen kayıptan ve çekiliş yolundaki bu büyük tehlikeden tedirgin olan Papoulas bütün muharebeler boyunca hiçbir işe yaramayan Süvari Tugayını acil olarak Sivrihisar'a gönderir. Sabah erkenden Mürettep Tümen üzerine taarruza başlayan Albay Nikolidis'in tugayı akşam saatlerinde bozulmuş şekilde geri çekilir. Ballıhisar civarında çok sayıda Yunan esir edilir. Bunun üzerine Papoulas Yunan 1. Tümenini de süvari tugayını desteklemeye göndermek zorunda kalır. Bu tehlike bertaraf edilmezse ordusunun çekilmesi felaketle sonuçlanacaktır.[13]

5 Ağustos günü, Millet Meclisi tarafından olağanüstü yetkilerle Başkomutanlık görevine getirilen Mustafa Kemal Paşa'nın ilk icraatı Tekalif-i Milliye kararlarını yayınlayarak bütün milleti topyekûn savaşa davet etmek olmuştur. Milletin bu teklife verdiği yanıtsa sadece kararlarda yer aldığı kadarıyla değil, bütün imkanıyla harbe ortak olmaktır.[14] Bu aynı zamanda Türk Milleti'nin "*bizim için tek ve meşru idare, kurtuluşumuz için mücadele eden Ankara Hükümeti'dir. Bu hareketin ve Türk Milleti'nin lideri de Mustafa Kemal Paşa'dır*" kararıdır. Mustafa Kemal Paşa

kendisine bu teveccühü gösteren Türk milletine ordunun kazandığı zaferi resmen duyurma gereksinimi hisseder:[15]

"Kutsal topraklarımızı çiğneyerek Ankara'ya girmek, yurdun bağımsızlığının fedakâr muhafızı olan ordumuzu yok etmek isteyen Yunan Ordusu, 21 gün devam eden pek kanlı muharebelerden sonra Allah'ın yardımı ile mağlup edilmiştir.

Ordumuzun karşı taarruza geçmesi üzerine yüz geri etmek suretiyle kahraman Türk askerinin süngülerinden kurtulmak isteyen düşman ordusuna, geri çekilme sırasında aman verilmemiş ve önemli kuvvetleri Sakarya doğusunda imha olunmuştur. Sakarya'dan geçerek şaşkın ve gayri muntazam batıya yönelen kısımlarının dahi arkasını bırakmayarak, masum Türk milletinin hayat ve istiklâline canavarca tecavüz edenlere lâyık olan cezayı vermek için, ordumuz sönmez bir azim ve yiğitlikle vazifesini yapmaya devam ediyor.

İstanbul'da kendisine -Türk Hükümeti- adını veren ve fakat yabancılara hoş görünmek çabasıyla Türk milletinin en kutsal çıkarlarını ayaklar altına alan ve vatan muhabbetinden yoksun birtakım devlet büyüklerinin canice müsamahasından faydalanarak İzmir'e çıkan düşman, bundan evvel de İnönü'de, Dumlupınar'da tekrar tekrar Türk azim ve imanı karşısında kahrolmuş ve yenilmişti. Ancak, bu derslerden ibret almayan ve hiçbir hakka dayanmadan mübarek vatanımıza tecavüz etmekte üsteleyen Yunanlar, bu defa Kral Konstantin'in saltanat hırsını doyurmak için, memleketlerinin bütün kaynaklarını açtılar ve para, asker, malzeme hususunda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyerek aylarca hazırlandılar.

Ayrıca, Doğu'daki siyasî çıkarlarını korumak için masum kanların dökülmesini isteyen bazı yabancı dostlarının gizli ve açık yardımlarına, kışkırtmalarına dayandılar. Bu suretle vücuda getirdikleri düzenli ve donatılmış büyük bir ordu ile çekinmeden Anadolu içlerine saldırdılar.

Düşünmediler ki, Türklerin vatan sevgisi ile dolu olan göğüsleri, kendilerinin melun aşırı heveslerine karşı daima demirden bir duvar gibi yükselecektir. Gerçekte milletimiz, düşmanın

hazırlıklarına karşı koymak için hiçbir fedakârlıktan çekinmedi; ordumuzu takviye için para, insan, silâh, hayvan, araba, kısacası her ne lâzımsa istekle ve esirgemeden bol bol verdi.

Avrupa'nın en mükemmel araçları ile donatılmış olan Konstantin ordusundan ordumuzun askerî donatım itibarıyla de geri kalmaması ve hatta ona üstün olabilmesi gibi inanılmaz mucizeyi Anadolu halkının fedakârlığına borçluyuz. Millî amaç uğrunda bütün milletin kendi kişisel çıkarlarını hiçe sayarak bu yolda gösterdikleri harikalar, çağdaşlarımız ve torunlarımızın sonsuz övünmelerine sermaye olacaktır.

Bu çabalar sayesindedir ki ordumuz, ölümü hiçe saymakta hiçbir dakika duraklamadan yüksek bir moral kuvveti ile düşman üzerine atıldı. Canımızı, namusumuzu almak üzere Haymana ovalarına kadar gelen düşman askerlerinin esir düştükleri zaman cömert askerlerimizden yalvararak ve ilk söz olarak bir parça ekmek istemeleri manzarası, kendini beğenmiş düşmanlarımızın akıbetini gösteren manalı bir levhadır. Bu derece büyük bir fedakârlık duygusu ile topraklarını savunan milletimiz ne kadar övünse haklıdır.

İstiklâl mücadelemizde yardımını Türk milletinden esirgemeyen ulu Tanrı'ya şükretmeyi asla unutmayalım.

Bizler, esasen meşru olan davamızda Tanrı'nın lütfundan hiçbir zaman ümidimizi kesmedik. Hiç kimsenin hakkına tecavüz etmek istemediğimiz gibi, diğerleri tarafından da yaşamak hakkımız ve istiklâlinize saygılı olunmasından başka bir davamız yoktur. Millî sınırlarımız içinde yabancıların işlerimize karışmasından uzak, her medenî millet gibi hür yaşamaktan başka bir gayesi olmayan Türk milletinin meşru hakkı, nihayet insanlık ve medeniyet âlemi tarafından teslim olunacaktır.

Ancak, silâhlarımızı amacımız tamamıyla kazanıldıktan sonra bırakacağımızdan, pek yakın olan bu mesut ana kadar eskiden olduğu gibi bütün millet fertlerinin en büyük çaba ve fedakârlık göstermesini beklerim.

Ulu Tanrı, yardımını üzerimizden eksik etmesin, âmin".

15 Eylül günü Yunan Ordu Komutanlığı karargâhında en önemli konu Sivrihisar'daki Mürettep Tümen'dir. Bu Türk birliği orada tutunmayı başarırsa ordunun kuşatılması süreci de başlamış olacaktır. Bu nedenle takviyeye gelen Yunan 1. Tümeni sabah erkenden Sivrihisar'a taarruza başlar. Bizzat tümen komutanı Yarbay Ahmet Zeki Bey'in komutasındaki süvari alayı düşmanı oyalarken tümenin kalanı ağır ağır Ertuğrul istikametinde çekilir. Takip eden Yunan alayları Fettahoğlu Köprüsü kuzey sırtlarında durur, tümen ise nehrin güneyine geçerek mevzilenir. Ancak 24. Alayın 2. Taburu düşman içinde kalmıştır. Bu kahraman tabur sabaha kadar tek başına iki Yunan alayıyla muharebe eder, sabah da nehri geçerek tümenine katılır.[16]

Fahrettin Bey çok yorulan, hırpalanan ve büyük işler başaran Mürettep Tümeni Fettahoğlu'nda ihtiyat olarak bırakarak baskın taarruz hazırlıklarına başlar. Papoulas ertesi gün krala, Başbakan Gunaris'e ve Savaş Bakanı Teotokis'e çekeceği telgrafta Mürettep Tümen'i şikâyet edecek ve "*Akşehir tarafından gelip ansızın ortaya çıkan, sadece iki topu, 1.000 piyadesi ve 800 süvarisi olan bir Türk birliği başımıza bela oldu. Fettahoğlu'nu, Sivrihisar'ı bastı. Bu kadarcık birlikle başa çıkabilmek için bir piyade tümeni ve bir süvari tugayı göndermek zorunda kaldım*" diyecektir.[17]

Gerçekten de Sakarya üzerindeki tüm köprüleri imha eden Yunanlar Sakarya'nın batısındaki hakim tepeleri beş tümenle tuttuğundan, Türk ordusu batıya geçip takibe başlayana kadar üç gün geçmiş, bu süre içinde Yunanların savuşup Eskişehir'e varmasını neredeyse Mürettep Tümen tek başına önlemiştir.

Yunan emniyet müfrezelerinin makineli tüfek ve topçu ateşleri nedeniyle takibe katılacak birlikler Sakarya üzerinde geçit oluşturmakta zorluk çekmektedir. 23üncü, 57inci, 5inci Kafkas ve 61inci tümenler daha çok geceleri çalışarak, çoğu kez yüzme bilenleri nehirden karşıya bağlantı çekmeleri için geçirerek hummalı şekilde çalışmaktadır. Kullanılmayan telefon kablolarıyla, köy evlerinin kapılarıyla, çitleriyle seyyar köprüler kurulmaya çalışılmaktadır. 1. Kolordu cephesinde ise Beylikköprü'yü geçişe

uygun hale getirebilmek için istihkâmcıların yoğun bir çabası vardır.[18] Akşam saatlerine doğru nihayet bazı taburlar Sakarya karşısında mevzi tutmayı başarırlar. Özellikle Yunan 12. Tümeninin alaylarıyla girişilen çatışmalarda düşman sonuç alamaz ve gece artık Türk piyadesi Sakarya'nın batısındadır.

Sabah yapılan hava keşfinden düşman birliklerinin alaylar halinde Sivrihisar istikametinde çekildiği, Koyunyayla'da bir tümen, Mihalıççık'ta bir alayın konak halinde olduğu anlaşılır. Ayrıca beş tümen mevcudunda bir kuvvet de Hamamhisar - Sivrihisar yolunda, hareket halindedir. Sivrihisar istikametinde çekilen çok fazla sayıda münferit kol da mevcuttur. Sakarya'yı geçen takip birliklerimiz de düşmanın peşinde, Hamamhisar yolundadır.[19]

General Papoulas ve Başbakan Gounaris ise başarısızlığın sorumluluğunu birbirine atmaya devam etmektedir. Ordu komutanı hükümete gönderdiği raporlarda ısrarla "*Eskişehir'e kadar çekilmemizde fayda var*" demekte, Gounaris ise "*asker olarak durman gereken yeri kendin belirlemelisin*" yanıtını vermektedir. 15 Eylül günü Atina'dan Savaş Bakanı Theotokis aracılığıyla gelen talimatta Papoulas'a çekilmesi gereken yere kendisinin karar vermesi, ancak bu hattın hükümetin elini barış görüşmelerine güçlü kılacak bir konumda olmasının gerektiği, Türk ordusu imha edilemediğine göre Kütahya Savaş Meclisinde konulan hedefe ulaşılamadığı hatırlatılmaktadır. Gounaris ordu komutanına "*bu durumda Ankara'nın batısında Türklerin yararlanabileceği demiryolu ve maddi manevi bütün kaynakları yok etmeniz, ya da başarabilirseniz buraya, cephe gerisine getirmeniz gerekmektedir. Çekileceğiniz nihai hattı da kuzey ve güneye uzatarak Ankara ile İstanbul arasındaki bağlantıyı kesmek şarttır*" demektedir.[20]

Oysa başkomutan böyle bir olasılığa karşı bir yıldır İzmit-Adapazarı bölgesinde müstakil bir birlik bulundurmakta, Sakarya Meydan Muharebesi'nde yaşanan zorunluluk bir istisna olmakla birlikte, bu kuvveti cephe muharebelerinin dışında tutmaktadır. Bugüne kadar İzmit Bölge Komutanlığı ve Mürettep Kolordu

şeklinde amacına hizmet etmiş olan birlik artık Miralay Halit Bey komutasında Kocaeli Grup Komutanlığıdır. Ankara ile İstanbul'un irtibatını koparmak isteyecek kişi karşısında kararlı bir 'Deli' bulacaktır.

Muharebelerin cephe gerisinde ise ayrı bir dram vardır. Ankara Garı'na her gelen trenden yüzlerce yaralı indirilmekte, nakil için taşıtlar yetersiz kalmaktadır. Malıköy'deki Yaralı Sevk Komisyonu yeni çareler aramaktadır. Tren istasyonunun güneyindeki şehitlik dolmuş taşmıştır. Ankara'daki Cebeci ve Gureba hastanelerinin yeterli miktarda ihtiyacı karşılayamaması üzerine Rum Mektebi, Sanayi Mektebi, Sarıkışla ve bazı camiler hastane haline getirilmiştir. Muharebelerin sonuna doğru Taşhan, Musevi, Hamamönü mahallelerinde bazı evler hasta ve yaralılara tahsis edilmiş, Beyaz Kışla da hastane olarak kullanılmıştır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından muharebeler sırasında yaralı askerlere tahsis edilen Köprüköy, Bala, Kırşehir, Avanos, Ürgüp, Hacıbektaş, Kayseri, Yozgat, Sungurlu, Çorum, Kalecik, Çankırı ve Kastamonu hastanelerindeki 20.000 yatak da dolmuştur. Afyon kesimindeki Bolvadin'e bile 500 kadar yaralı sevk edilmiştir.[21]

Hal böyleyken, tam da "*Sakarya boyunda aktif muharebe dönemi sona erdi*" derken, Milli Mücadele'nin en trajik olaylarından biri yaşanacaktır.

16 Eylül günü Sakarya kan kırmızı akacak, bozkır nihayet Mehmet'e doyacaktır!

* * *

16 Eylül günü aslında Türk Ordusu adına sevindirici haberlerle başlamıştır. Fettahoğlu Köprüsü'nü uçurmayı deneyen bir Yunan Müfrezesi püskürtülmüş, bu başarısız girişimden sonra Yunan 1. Tümeni Sivrihisar istikametinde çekilmeye başlamıştır. 1.000 kişilik piyadesini Fettahoğlu'nda bırakan Ahmet Zeki Bey iki süvari alayıyla kaçanı kovalamaya koyulur. Bu birliği büyük bir tümen sanan Yunanlar panikle Sivrihisar'ı da boşaltarak kuzeydoğuya çekilir.[22]

Bu sırada köprüye yönelen Yunan 12. Tümeninin 46. Alayını karşılamak için tümenin piyadesi de kuzeye geçer. Akşama kadar devam eden muharebe sonunda Yunan alayı iki yüklü otomobil, çok miktarda malzeme ve yaralılarını bırakarak kaçar. Otomobillerden birindeki güzel bir bavuldan Papoulas'ın beş adet madalyası, tören üniforması ve kırbacı çıkar. Daha sonra bu nişanlar Mustafa Kemal Paşa'dan başlayarak muharebelerin hatırası olarak üst kademe komutanlara hediye edilecektir.[23]

Cephede ise Batı Cephesi Komutanlığının ve başkomutanın planladığı şekilde bir takip harekâtı hâlâ başlayamamıştır. Demiryolunun kuzeyinde 1. Kolordu cephesinde 23üncü Tümen kurduğu sal köprüden batı sahiline bir müfreze geçirmeyi başarır. Hatta bu müfreze karşılaştığı Yunan emniyet birliğini de geri atar. Fakat Polimenakos bulunduğu güvenli hattı kaybetmemek için iki alayla ve topçu desteğinde karşı taarruz gerçekleştirir. 23üncü Tümen topçusu da düşmana ağır zayiat verdirir ancak müfreze iki alaya birden dayanacak güçte değildir. Karşı sahilde bir süvari keşif kolu bırakarak nehrin doğusuna çekilmek zorunda kalırlar.[24]

57nci Tümen de oluşturulan bir sal köprüden sabah saatlerinde bir taburla karşı sahile geçer. Bebi köyü yakınlarında gün boyu Yunan 5. Tümeninin müfrezeleriyle muharebe ederler. Bir ara Yunan birliği takviye edilir. Tabur sıkışmaya başlayınca Yarbay Mümtaz Bey bir tabur daha göndererek taarruzu ilerletir. Yunan alayı köyün bir iki kilometre kadar batısına atıldıktan sonra, akşam saatlerinde muharebeler durur. Böylelikle Türk Ordusu batı yakasında bir köprübaşı tutmuş olur. Buna karşın, Türk istihkâmcıların Beylikköprü'yü onarmaya çalıştığını gören Yunanlar köprü ve çevresini topçu ateşi altına alırlar. Gün boyu devam eden bu taciz nedeniyle köprüdeki onarım bir türlü bitmez.[25]

Kemalettin Sami Bey'in kolordusunda ise 61inci Tümen gece yarısı Kemikliağıl yakınlarında kurduğu üç seyyar köprüden iki taburunu karşı kıyıya geçirir. Sabah hava aydınlanınca başlayan Yunan taarruzunu karşılamak için 174. Alay'ın kalanı da karşıya geçer. Akşama kadar süren muharebelerin sonunda Yunan

taarruzu durdurulmuş olsa da, batı sahilinde tam mevzilenememiş olması nedeniyle alay geri çekilir. Ancak bırakılan emniyet müfrezesiyle geçit elde tutulmuş olur.[26]

5inci Kafkas Tümeni bir gün önce Karailyas-Tatlıkuyu arasında yapılmış olan derme çatma bir ahşap köprüden karşı kıyıya geçecektir. Köprü ise askerin ancak tek sıra halinde ve dikkatle geçmesi gereken, köy evlerinden sökülen kapıların, pencere doğramalarının tel kablolarla, iplerle bağlanmasıyla yapılmış bir geçitten ibarettir.

Sakarya 1921 yılında henüz kanala alınmamış, üzerinde barajlar yapılmamış olduğundan, geniş bir yatakta coşkulu akan bir nehirdir. Karşıya geçiş için nehir yatağının daraldığı bir nokta olarak seçilen yerde ise nehrin her iki tarafı da düz, hatta zemini bataklık özelliktedir. Karşıya geçen askerin düşman ateşinden korunabileceği doğal bir sütre yoktur. Bu şartlar altında tümenin önce 13. Alayının karşıya geçmesi emredilir.

16 Eylül sabah 04:30'da, gün doğmadan 13. Alayın taburları tekli kol halinde köprüden geçmeye başlarlar. İlk iki tabur geçişini tamamladığında düşman bu geçişi fark etmiş, sabah 09:00'dan itibaren güneyden bölgeye asker kaydırmaya başlamıştır. Öğle vakti, alayın neredeyse tamamı köprüyü geçmişken, Yunan topçusu geçit noktasını ateş altına alır. Yunan 13. Tümeni'nin piyadesi ise alayı cephe ve kanatlardan sarmaya başlar.

"*5inci Kafkas Tümeninin topçusunun en iyi yaptığı şey düşman topçusunu bulup savaş dışı bırakmaktır.*"

Oysa bu sefer işler ters gider: Ne yaptıysa da tümen topçusu Yunanların cehennem kusan üç bataryasını susturamaz. Mühimmat zaten kısıtlıdır ama bu kez 5inci Kafkas Tümeninin ordu içinde efsaneleşen topçularının yeteneği de işe yaramaz. Yunanların bu üç bataryası sal köprünün ötesini berisini cehenneme çevirir. Makineli tüfekler ise sığınacak kaya parçası bile olmayan düzlükteki piyadeye ölüm yağdırır.

Bu şartlar altında yine de direnmeye çalışan alay yavaş yavaş nehir kıyısına gerilemeye başlar. Tam anlamıyla can pazarı

yaşanmaktadır. Yarım saat kadar daha ümitsizce muharebe eden alay sonunda 14:30'da çözülür. Bütün erat köprüye hücum edince zaten sağlam olmayan, sallanan köprü tamamen sulara gömülür. Bu sırada Yunan topçusu da ateşini köprünün olduğu yere toplar. Çanakçı'dan alaya destek gelene, tümen topçusu da açığa çıkıp düşmanı uzaklaştırana kadar yakın mesafeden etkili makineli tüfek ateşi nedeniyle zayiat iyice artar.

Yüzme bilen askerlerin bir kısmı doğu kıyısına geçmeyi başarır. Her yerde şehitler, yaralılar vardır. Sakarya Nehri kan kırmızı akmışsa, o gün işte bugündür. En az iki bölük asker nehrin sularına kapılarak kaybolur. 16 Eylül'de yaşanan Sakarya Meydan Muharebesi'nin bu en acı muharebesinin bilançosu:

Ateş altında şehit olan 200, nehirde kaybolup giden 150 subay ve er. 400'den fazla yaralı.[27]

Tümen'den gelen takviye ancak doğu kıyısındaki yaralı ve şehitleri toplayabilir. 9. Alaydan bir tabur ertesi gün Tatlıkuyu güneyinden nehri geçerek karşı kıyıdaki yaralı ve şehitleri de alır.[28] Karailyas köyünün iki kilometre güneyinde, nehre 500 metre mesafede bir bayıra yan yana defnedilirler. Bu olaydan sonra 13. Alaydan geriye kalanlar Çanakçı'ya çekilir. Takip harekâtına 9. Alay devam edecektir.

Karailyas tepelerinin üzerinden güneş batarken Cemil Cahit Bey ve karargâhı 13. Alay şehitlerinin defnedildiği bayıra gelirler; sıra sıra onlarca çukur. Açık bir mezarın yanı başında yatan bir şehit subay Kurmay Başkanı Binbaşı Ahmet Fatin Bey'in dikkatini çeker. Yanına vardığında tanıdık bir sima görmenin acısıyla başı düşer: "*Ne oldu Fatin Bey? Tanıyor muydun yüzbaşıyı?*" Binbaşı derin bir nefes alarak zihnini zorlar: "*Bu babayiğit, Yüzbaşı Nazmi'dir kumandanım. Merhum Ahmet Rıfat Bey'in emir subayıdır. Ağabey-kardeş gibi severlerdi birbirlerini, ancak bir hafta ayrı kalabildiler.*"

Cemil Cahit Bey yan yana dizilen aslanlara bakarken içi acır: "*Yoksulluk Fatin Bey, kahrolası yoksulluk. Başımıza gelen bunca felakete direnirken silahımız yoksulluğumuzdu. Ama bugün bir*

köprü yapacak malzememiz olmadığı için bu çocukları kurban verdik." Sonra gözü hemen yüzbaşının yanında yatan bir ihtiyat zabitine takılır. Daha yüz hatları oturmamış, sakalı bıyığı belli belirsiz, ana kuzusu bir İstanbul çocuğudur belli ki: "*Misal, bak şu aslan parçasına. Çocuk yüzünde tebessüm var, görüyor musun? Ama onu burada hayatından vazgeçmeye mecbur eden bu milletin yoksulluğudur. Karşıdaki çakalları buraya toplayan da.*"

Asteğmen Tevfik, 2. Tabur emir subayı, yüzünde tebessümüyle vatana eklenir. Üç hafta önce Yüzbaşı Süleyman'a "*kaybetmekten hiç korkmadınız mı?*" diye soran o tedirgin çocuk zaferi görmüştür.

Artık korkacak bir şeyi yoktur.

* * *

17 Eylül sabahı Türk Ordusu hâlâ neredeyse tüm unsurlarıyla Sakarya'nın doğusundadır. Dört günde sağlam geçitler kurulamamış, kurulanlar da batı sahilindeki Sakarya'ya hakim tepeler düşmandan temizlenemediği için etkili kullanılamamıştır. İki taraf da birbirinin tam konumu hakkında fikir sahibi değildir. Yunanlar Türklerin sayıca kalabalık gruplar halinde Sakarya'nın batısına geçtiğini, kuşatma harekâtına giriştiğini düşünmekte, Türkler ise Yunanların asıl unsurlarıyla Sakarya batısında mevzilenerek savunmaya geçtiğini sanmaktadır.

Sakarya boyunda bu belirsizlikler yaşanırken, cephede olan biten her şeye vâkıf İngilizler öfkeden deliye dönmüşlerdir. Yunan kolordularının ağır topçu alaylarında görev yapan İngiliz topçu subaylarından Papoulas'ın karargâhındaki on İngiliz danışmana kadar sahada pek çok haber kaynağı bulunan General Harrington Anadolu'ya ilişkin bütün planlarının suya düşmekte olduğunun farkındadır.[29] Hırsını İstanbul'daki Harbiye Nazırından çıkartır; İstanbul'daki depolardan silah ve mühimmat çalınarak Anadolu'ya kaçırıldığını, bunun müttefik askerlerinin otoritesine meydan okuyan bir teşkilatın işi olduğunu ve konunun Harbiye Nazırının da bilgisi dahilinde bulunduğunu söyleyerek bu teşkilat ve

sorumluların ortaya çıkarılmasını, Mekteb-i Harbiye'nin kapatılarak silahlarının kendilerine teslim edilmesini ister. Aksi takdirde işgal ordusunu harekete geçireceği tehdidini de eklemeyi unutmaz.[30]

Öğleye doğru Kargın'da dert ortağı General Kontoules'i bulan Prens Andreas ondan son durum hakkında bilgi alır. I. Kolordu Komutanı içinde bulundukları karanlık durumdan dertlidir. Çifteler dolaylarında 3.000-4.000 kişilik bir Türk kuvveti olduğunu, Sakarya'nın güneyinden de batıya doğru yürüyen Türk birlikleri olduğunu, Mihalıççık kesiminde de Türklerin görüldüğünü söyler.[31] Kontoules umutsuzdur; "*Hatırlarsanız ekselans, daha harekâtın başında size tümenlerimin konak yerlerine, karargâhımın yerine bile ordu komutanının karar verdiğini söylemiş, size sormuştum –o zaman ben burada ne işe yarıyorum?- diye.*[32] *Yine aynı durumdayız. Ordu komutanından sadece çelişkili emirler geliyor.*"

Kuzeyden yürüyen Kocaeli Grubunun 1inci Süvari Tümeni Sakarya'nın kuzey kolu ile Porsuk arasında, Kartal Dağı güneyindeki üç alaylık Yunan kuvvetine taarruza geçer. Bu sırada grubun 17nci Tümeni de bir alayla Sakarya güneyine geçmiştir. Ancak düşman kalabalık piyade mukavemetiyle süvarileri kuzeye, İkikilise kesimine geri atar.[33]

Düşmanı batıya doğru takip etmesi gereken 1., 3. ve 4. kolorduların hâlâ düşmanın peşine düşememiş olması, güneyde Seyitsuyu ile kuzeyde Sakarya Nehri arasında, bir koridor boyunca Yunan tümenlerinin Türk süvarileri arasında rahatça çekilmesini sağlamaktadır. Buna rağmen Yunanlar kuşatılmak üzere olduklarını sanmakta, panikten çıkamamaktadırlar. Çekilme yolları üzerindeki köylerde taş üzerinde taş bırakmamakta, zulmün en insanlık dışı örneklerini sergilemektedirler. Bununla birlikte güneyden ilerleyen Türk Süvari Kolordusu nedeniyle bu yıkım Afyon kesimine taşmamaktadır. Güneye, Trikupis Grubuna katılmak durumunda olan 9. Tümen de mecburen diğer kalabalıkla birlikte Eskişehir yolundadır.

18 Eylül sabahı Polatlı batısında örtme görevi üstlenen Yunan artçılarının da çekildiği anlaşılır. Bunun üzerine İsmet Paşa

yayınladığı emirle Süvari Kolordusunun ve kuzeydeki 1inci Süvari Tümeninin takibe devam etmesini, 1., 3. ve 4. kolorduların da çıkaracakları süvari müfrezeleriyle düşmanla temas edene kadar batıya doğru at sürmelerini emreder. Düşmanın tam olarak çekildiği konum anlaşılana kadar bu üç kolordu asıl kuvvetleriyle bulundukları yerde kalacaklardır.[34]

Yunan tarafı ise cadı kazanı gibi kaynamaktadır. Papoulas Savunma Bakanı Theotokis'in 14 Eylül'de gönderdiği hükümetin "*siz askerliğin gereği ne ise onu yapın, siyasi kaygılarla orduyu tehlikeye atmayın*" talimatı uyarınca 17 Eylül'de harekete geçmiş ve Sakarya'nın batısını tamamen boşaltarak kademeli şekilde Eskişehir yoluna düşmüştür. Ancak Theotokis'in, tam da topyekûn çekilmenin başladığı gün yazdığı bir mektup 18 Eylül'de eline geçer. Savunma bakanı sanki bir önceki talimat hiç yazılmamışçasına ordu komutanına sormaktadır; "*Ordu nereye çekiliyor? Duracağınız hat siyasi beklentilerimizi karşılıyor mu?*"[35]

Papoulas çıldırmak üzeredir.

1., 3. ve 4. kolordunun takibe çıkamayan tümenleri, düşmanın boşalttığı Sakarya batısındaki yayvan tepeleri süratle işgal eder. Sazılar istasyonu-Boyalıca'nın doğu sırtlarına kadar birlikler ilerler. Bu telaş içerisinde Mirliva rütbesine terfi eden Fahrettin (Altay) Paşa ise fırsatını bulursa Yunanlarla yarım kalmış bir hesabı kapatmak istemektedir. Bu nedenle 2nci Süvari Tümeni'nin rotasını Kırgız Dağı'na çevirir.[36] Yaklaşık iki ay önce piyade takviyesi olmadığı için düşmana terk etmek zorunda kaldığı dağı bu sefer söke söke geri almaya kararlıdır. Kolordu karargâhı Çifteler'e gelir.

Yunan Ordu Komutanı, Çifteler'de önünün kesilmekte olduğunu görmüş, yeniden muharebe etmekten başka çaresi olmadığını anlamıştır. Hava keşif raporları önlerinde 10.000-20.000 kişilik bir Türk kuvveti olduğunu söylemektedir. Bunun üzerine çekilen kitle içerisinden 1., 2., 12. ve Bağımsız Tümenin bu Türk kuvvetine taarruz ederek imhasını emreder. Ön grupta ilerleyen bu tümenlerin dışındaki birlikler muharebeye karışmadan çekilmeye devam edecektir.[37]

19 Eylül günü Batı Cephesi Komutanlığı harekâtı mevcut haliyle devam ettirir. Yalnız Süvari Kolordusu ve kuzeydeki 1inci Süvari Tümenine, bu iki kuvvetin bundan sonraki harekâtının gayrı nizami harp usullerine göre, daha çok düşmanın Eskişehir'le olan lojistik bağlantılarını kesecek, düşmanı yavaşlatacak nitelikte olması emredilir.[38]

Fahrettin Paşa'nın süvarileri bu yeni emri layıkıyla yerine getirmeye başlar; 3üncü Süvari Tümeni Bağımsız Yunan Tümeni'nin taarruzlarını püskürttükten sonra öğle saatlerinde Karahöyük'ü basar. Buradaki dağılan Yunan birliği kaçarken eşya ve erzak dolu dört otomobili bırakır. Seyitgazi'ye ilerleyen bir Yunan kolunu Mecidiye civarında kıstıran 35. Süvari Alayı da 11 kamyonu ele geçirir. Ekmek dolu beş kamyonu yedeğine alarak diğerlerini yakar. Prens Andreas'ın kolordusu 19 Eylül akşamı da aç kalacaktır. 2. Süvari Alayı Seyitgazi'yi basar ve buradaki Yunan alayını Derbent'e kadar kovalar. Baskında Yunan II. Kolordusu'nun evrak dosyaları ele geçer.[39] Yaklaşık bir yıl sonra, kolordunun komutanı Prens Andreas Plastiras-Gonatas Cuntası'nın mahkemesinde hesap verirken bu evraklara çok ihtiyaç duyacak, ama "*bu evraklar bana ulaşmadığından...*" şeklinde açıklama yapmak zorunda kalacaktır.[40]

Papoulas ise 3üncü Süvari Tümeninin Beylikahır'a yaptığı baskında esir düşmekten yine son anda kurtulur. Yunan Ordu Komutanlığı karargâhı Sarıköy'e at sırtında kaçmak zorunda kalır. Daha önce bir kez arabasıyla şoförünü, bir kez de üniforması ve madalyalarını Türk süvarisine kaptıran Papoulas bu kez de karargâhını Fahrettin Paşa'ya bırakmıştır.[41]

Bu dünyada Türk Süvarisi'nden General Papoulas ve Prens Andreas'ın çektiğini çok az düşman çekmiştir.

Fahrettin Paşa düşmanın düştüğü bu aczi daha da derinleştirmek için Batı Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği raporda "*20 Eylül günü Çifteler doğusunda, Ertuğrul Kışlası -Mahmudiye – Hamidiye hattında Yunanlarla muharebeyi kabul edeceğini*" yazar. Oysa İsmet Paşa'nın planları bambaşkadır. Süvari Kolordusu Komutanının bu talebini "*özellikle kesin sonuçlu muharebeye*

girmekten kaçınması, münferit ve uygun hedefler bularak düşmanın menzil hatlarını tahrip etmesi, taciz saldırıları gerçekleştirmesi" uyarısıyla reddeder.[42]

Batı Cephesi Komutanı Sakarya Meydan Muharebesi'nin ne şartlarla kazanıldığının ve nelere mal olduğunun farkındadır. Bütün muharebeler boyunca yaklaşık 60.000 top mermisi harcanmıştır. Mevcut halde kıtaların elinde 5.000-6.000 atımlık mermi kalmıştır. Bütün Anadolu'da, tüm cephelerde ise 20.000 top mermisi olduğu tahmin edilmektedir. Oysa Yunanlarla kesin sonuçlu bir muharebeye daha girildiğinde en az 100.000 top mermisine ihtiyaç duyulacaktır. Bu durumda, Trabzon'daki İngiliz toplarının 16'sını mermileriyle birlikte getirtmek ve Doğu Cephesi emrindeki Rus sahra toplarını Batı Cephesi'ne nakletmek bile çözüm olmayacaktır. Dışarıdan parayla cephane alınması zorunludur. Bu da kısa sürede olacak bir şey değildir. Bu durumda, yakın zamanda Yunanlarla kesin sonuçlu bir muharebeye daha girilmesi eldeki bütün kazanımların kaybedilmesine yol açabilir.[43]

Batı Cephesi Karargâhında rahatlama nedeniyle çatık kaşlar gevşemiş olsa da yüzler hâlâ yorgunluktan sarıdır. Miralay Asım Bey, İsmet Paşa'nın yanından çıkarken ayaküstü konuşan iki genç karargâh zabiti esas duruşa geçer. Birinin kafasını kurcalayan bir şeyler olduğu bellidir: "*Kumandanım bir maruzatım var, arz edebilir miyim?*" Asım Bey önce bu aralar sıkça karşılaştığı muharip kıtalardan birine tayin talebi olduğunu zanneder. Oysa genç teğmenin merakı başkadır: "*Kumandanım şimdi biz Yunanı püskürttük, onlar da çekiliyor. Pekiyi, biz Yunanı yendik mi? Çekildiği yer zaten bizim iki ay önce onlara bıraktığımız Eskişehir – Kütahya. Bu durumda onlar da istediğini elde etmiş değil mi?*" Ordu Kurmay Başkanı, Mekteb-i Harbiye günlerinden kalma öğretmen alışkanlığıyla, tane tane anlatmaya başlar:

> "Çocuklar bir muharebede iki tarafın da hedefleri vardır, buna göre strateji oluşturur, taktik belirler değil mi? Yunanların hedefi neydi? Türk Ordusu'nu kamilen imha etmek, tüm ikmal unsurlarını ortadan kaldırmaktı. Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri'nde bunu

yapamadıkları için aslında hedeflerine ulaşamamışlardı. Biz Ankara'ya doğru çekilirken yarım kalan işi tamamlamak için peşimize düşmek zorunda kaldılar. Eğer bunu yapmayıp Kütahya Eskişehir mevzilerinde kalsalardı, yarım da olsa bir başarı kazanmış olacaklardı. Ama onca yoksulluğa rağmen onları donatıp buralara gönderen halklarına ve Londra'daki hamilerine verdikleri sözü tutabilmek için Ankara'ya yürümeye kalktılar. İşte burada tuzağa düştüler. Onları savaşa savaşa geri çekilerek ikmal hatlarından da uzaklaştırdık. Bizim lojistik unsurlarımızı, ordumuzu yok etmeye gelmişlerdi ama kendileri ordularını, savaş araç gereçlerinin çoğunu yitirdiler. Bizim ordumuzu yok edemedikleri gibi, bugün ellerinde taarruz kabiliyetini yitirmiş, yaralı bir asker grubu kaldı. Muhtemeldir ki şu anda bu asker grubu kazan gibi de kaynıyordur. Sizce bir şey kazanmış durumda mıdırlar? Hedefine ulaşamayan ordu bir şey kazanmış sayılır mı? Bakınız, bizim hedefimiz orduyu, mücadeleyi, mücadelenin kaynağını yani Meclis'i elde tutarak düşmana verebildiğimiz kadar zarar vermekti. Şu an üçte birini saf dışı ettiğimiz Yunan ordusunun kalanını da geldiği yere doğru kovalıyoruz. Varsın bugün Eskişehir'i, Kütahya'yı elinde tutsun. Yarın er geç onları da geri almak için kapısına dayanacağımızı biliyor. Bu durumda kim zafer kazandı, kim sonunun başlangıcında?

Kim hedefine ulaşmışsa, kimin stratejisi işe yaramışsa, bir muharebenin galibi de odur"

Bu hızlandırılmış ayaküstü eğitim sırasında talebe sayısı daha da artmış, ama bakışlarda tek bir soru işareti dahi kalmamıştır. Yine de Miralay Asım Bey derse güzel bir haberle son noktayı koyar:

"Bir muharebenin kazananıyla kaybedenini anlamanın en güzel yollarından biri de muharebenin sonunda iki tarafın komuta kademesindeki terfilere, tenzillere bakınca anlaşılır. Misal; üç gün önce Fahrettin Bey 'Paşa' oldu. Başka terfiler de gelecek. Aranızdan terfi edenler de olacak. Bugün itibariyle ise Mustafa Kemal Paşa artık 'Mareşal'dir. Büyük Millet Meclisi Paşa'ya oy birliğiyle 'Gazi' unvanı ve 'Mareşal' rütbesi verdi. Bakalım karşı tarafta kimlerin kelleleri gidecek?"

Mustafa Kemal Paşa, meclis kendisini "Başkomutan" görevine getirmiş olsa da, Türk ordusuna ve geleneklerine saygısı nedeniyle üniforma giymemiş, Sakarya Meydan Muharebesi boyunca "sivil" bir başkomutan olarak cephede savaşmıştır.

9 Temmuz 1919'da mecburen çıkardığı Mirliva üniformasını 20 Eylül günü, iki sene aradan sonra 'Mareşal' rütbesiyle yeniden giyecektir.

Sakarya'nın batısına geçen müfrezeler ise geç de olsa Sivrihisar istikametinde ilerlemeye başlamıştır. 3. Kolordu Komutanı Miralay Kâzım 'Özalp' Bey de takip kollarının başında, yakılıp yıkılmış Türk köylerinden geçmektedir. Her girilen köyde ayrı bir zulüm örneği, ayrı bir dram vardır. Komutanlar sinirlerine hakim olmaya çalışmaktadır. Bu sırada Sarıköy yakınlarında mecburi iniş yapan bir Yunan uçağının pilotlarını yanlarına getirirler. Kâzım Bey henüz yanmakta olan köyleri, çıplak ve perişan halde dağlara kaçan köylüleri kendilerine göstererek ne gördüklerini sorar. "*Bilmiyoruz, biz yapmadık*" derler. Bunu özel olarak yetiştirilen ve doğrudan doğruya karargâhtaki bir sorumludan emir alan kuvvetlerin yaptığını söylerler.[44]

Kâzım Bey bu pilotları yanan her köye uğratarak, yaptıklarını kendilerine göstererek, yaya olarak cephe karargâhına yollatır.

Gerçek asker ve asker kıyafeti giymiş eşkıya ancak harp meydanında belli olmaktadır.

* * *

Hava keşif raporlarının, süvari kollarının gözlemlerinin vardığı sonuç Yunanların Eskişehir'e kadar çekilme eğiliminde oldukları şeklindedir. Bu bulgulara göre Batı Cephesi Komutanlığı da hareket tarzını belirlemiştir. İsmet Paşa, Gazi Mareşal Mustafa Kemal Paşa'ya gece yolladığı raporla önerisini yapar. Buna göre 2. Kolorduyu Kaldırım'a kadar yürütecek, bu konumda hem Afyon hem de Eskişehir üzerinde bir baskı oluşturulacak ama doğrudan sıcak temasa girilmemiş olacaktır. Bu hatta kadar ilerlenmezse iki ordu arasında geniş bir boşluk olacaktır ki, bu da Yunanlara gereksiz bir hareket imkânı verilmesi demektir. 1., 3.

ve 4. kolordular da Mihalıççık-Sarıköy-Arslanlı hattına kadar ilerleyecektir.[45]

Bu noktada Başkomutan ile İsmet ve Fevzi Paşalar arasında kısa süreli bir görüş ayrılığı olur. Gazi Paşa süvarilerin düşmanı takibini yeterli görmekte, araya giren 80 kilometreyi aşkın mesafe nedeniyle takibin takip harekâtı olmaktan çıktığını, 2. Kolordunun Kaldırım üzerinden Eskişehir'e yürüyüşün gereksiz bir yorgunluk olacağını, ilk öncelik olarak Sarıköy-Sivrihisar hattına gelinmesini ve sonrası için kararın bu aşamada verilmesini önerir.[46]

Yunan tarafında ise çok ilginç şeyler olmaktadır; Savunma Bakanı Theotokis sanki "*çekileceğiniz hattı tümüyle askeri gereklere göre kendiniz belirleyin, siyasi kaygılara kapılmayın*" kararını gönderen kendisi değilmiş gibi, iki gün önce Papoulas'a "*çekileceğiniz son hat neresidir, siyasi beklentilerimize uygun mudur?*" diye sormuştur. 19 Eylül'de de "*Türkler zorlamadığı sürece daha batıya hareket etmeyin, bulunduğunuz yerin batısındaki demiryolu hattına dokunmayın. Mevcut bulunduğunuz hattı bildirin ve şu an neredeyseniz orada kalın*" talimatı gönderir.[47]

Papoulas'ın artık sabrı taşmıştır, verdiği cevap içinde bulunduğu çıkmazı çok açık şekilde anlatmaktadır:

> "Ankara Harekâtı'na ordu karşı çıktığında bize -harekâtın yalnızca askeri amaçlara uygun şekilde yapılmasını- tavsiye etmiştiniz. 9 Eylül'de Sakarya batısına çekilme kararımı size bildirmiş, net bir cevap alamayınca 12 Eylül'de bunu uygulamış ve burada sizden dört gün daha bir cevap beklemiştim. Sonra bana yine –askeri gereklilikleri yapmamı- söylediniz ben de 16 Eylül'den itibaren orduyu Eskişehir'e doğru çekmeye başladım. İki gün önce de –en uygun işgal hattını- sorduğunuzda General Stratigos ve Albay Sarıyanis aracılığıyla size ordunun çekildiği hattın siyasi beklentilerle uyuştuğu söylendi. Bugün de bulunduğumuz yerde kalmamızı isteyen talimatınızı hayretler içinde aldım. Ordu şu anda Eskişehir mevzilerine yaklaşmıştır ve burada duracaktır. Hükümetin güvenine sahip değilsem değiştirilmem hususundaki talebimi yineliyorum. Cevabınızı süratle bildirmenizi rica ederim."[48]

Bu sırada Papoulas'ın, daha fazla zarar görmeden Eskişehir'in doğusundaki tahkim edilmiş mevzilere ulaşabilmek için, Bağımsız Tümenle takviye ettiği I. Kolorduyla Türk Süvari Kolordusu üzerine yaptığı taarruz etkisini gösterir ve ağır silahla donanımlı piyade tümenleri karşısında ciddi bir engel oluşturamayan süvariler kapattıkları Eskişehir yolundan çekilmek zorunda kalırlar. Fakat bu bile hâlâ bıçak sırtında duran dengenin korunmasına, zaferin Türk Ordusu tarafında kalmasına yeter. Papoulas'ın kararını ve Yunanların çekilmesini hızlandırır.[49]

Bu kadar kritik bir evrede Papoulas'ın çektiği resti görmeye cesaret edemeyen hükümet Theotokis aracılığıyla cevabını aynı gün iletir; "*Değiştirilmeniz söz konusu değildir. Ordu emrine göre cereyan edecek olan harekât Başbakanlığın 8 Eylül'deki talimatı çerçevesinde gerçekleştirilecektir.*"[50]

Sonunda işgalcilerin siyasi ve askeri kanatları arasındaki fırtınanın dindiğini düşünen General Papoulas ordusuna hedef olarak Eskişehir'in hemen doğusundaki Cevizli-Düztepe-Ortatepe-Yörükpınar Tepesi hattındaki müstahkem mevzileri gösterir. Birlikler dört günlük bir süreçte hızlı bir şekilde bu hatta çekilip savunma düzeni alacaklardır.[51]

Batı Cephesi ve Başkomutanlık karargâhları arasındaki harekâtın geleceğine ilişkin görüş ayrılığı ise Mustafa Kemal Paşa'nın Yunanların Eskişehir doğusunda mevzilenmesinden duyduğu rahatsızlıktan kaynaklanmaktadır. Gazi Paşa 2. Kolordu Mihalıççık-Sivrihisar hattına geldiğinde Eskişehir-Afyon cephesine bir tazyik uygulamaktan yanadır. Tartışmaya Fevzi Paşa da İsmet Paşa gibi temkinli bir yaklaşımla müdahil olur ve Sivrihisar hattına gelen ordunun Emirdağ'a doğru bir cephe oluşturmasını ve hem Afyon hem de Eskişehir yönüne hareket edebilecek bir durumda durmasını önerir.[52] Sunulan görüşler sonunda tek bir noktada birleşir:

> "Atacak mermi kalmayınca, süngü düşmanı ancak buraya kadar sürmüştür. Ama artık bu mevzilenen Yunan ordusunu müstahkem mevkilerinden söküp atmaya yetmez!"

Düşmanla yakın zamanda geniş kapsamlı bir muharebeye girilmemesi ama hedefe olabildiğince yakın bir kesimde savunma hattı oluşturulması, bu arada fırsat bulundukça düşmanın taciz edilmesi en mantıklı tercihtir.

10 Ekim 1921'e kadar küçük harekâtlarla Sepetçi-Alpu-Mahmudiye-İhsaniye-Hamidiye hattı asıl savunma hattı olacak ve Yunanların çekildiği son noktada ileri karakollar oluşturacak şekilde Türk Ordusu batıya ilerleyecektir.

* * *

20 Eylül 1921, Salı
23:00

Karargâhta el ayak çekilmiş, Başkomutan günlerdir yapmak istediği bir şey için masanın başına geçmiştir. Eline kalemini alır. Bu kez yazacağı ne bir emirdir ne de bir harekât planı. On yılı aşkın zamandır kader birliği yaptığı, bir tek emriyle gözünü kırpmadan ölüme koşan silah arkadaşlarına hitap edecektir.

Bu kez kurdun gözlerinde ateş değil şefkat, yüreğinde öfke değil minnet vardır:

"ORDUYA BİLDİRİ
Arkadaşlar!

Milletimizi yabancıların elinde köle olmuş görmemek için girişiğimiz bu muharebede Sakarya Zaferi gibi adı her zaman anılacak yeni ve büyük bir zafer kazandınız. Benim gibi yaşamını yıllardan beri saflarınızın yanında geçirmiş olan bir silah arkadaşınız; ezilmiş, kahredilmiş düşmanın geri çekilmesinden sonra sizler için duyduğum değeri ve hayranlığı, minnet ve şükranı ordunun her bireyi ve memleketin her yönünden duyulacak kadar yüksek sesle söylemeye gerek gördüm.

Sakarya boyunda verdiğimiz muharebe önceki birçok muharebelerimizde olduğu gibi anayurdun yalnız bir köşesini ufak veya büyük bir parçasını tehlikeye düşürüyordu. Orada biz bütün memleket, bütün varlığımız ve bağımsızlığımız pahasına

denecek kadar önemli büyük bir muharebeye giriştik. 21 gün 21 gece bir milletin bağımsızlık düşüncesiyle bir milletin saldırı ve yağma düşüncesi birbiriyle boğuştu. Sizin, başını eğmeye razı olmayan bağımsızlık düşünceleriniz, gururla ilerleyen düşmanı geri çekilmek zorunda bıraktı.

Kızgın bir ufuk üzerinde tüten ve yanan yüzlerce köylerimizi arkasında bırakarak, düşman ordusu ceza önünde kaçan bir cani gibi geldiği yerlere gidiyor.

Hâlbuki o, bir muharebe değil, yalnız bir akın düşünüyordu. Düşünce ve imanın güçlü ve salt kuvvetine kazandığınız zafer kadar büyük bir kanıt olmaz. Mazlum milletimizi tarihinin en tehlikeli bir zamanında yeniden ışığa ve kurtuluşa kavuşturan bu muharebede sizin Başkomutanınız olmaktan dolayı bir insan yüreği için alın yazısı olabilecek en derin mutluluğu ve kıvancı duydum.

KOMUTANLARA

Tehlike büyüdükçe yükselen azim ve tedbirlerimiz, derin ve ince zekalarınızla muharebenin başarılı bir surette sevk ve idaresinde gösterdiğiniz üstün değerlilik için:

SUBAYLARA

Trablusgarp, Balkan ve Dünya Savaşı'ndan henüz çıkmış iken bir ateşten diğerine geçerek milletin istiklal savaşında tuttuğunuz yer, genç ve çok değerli başlarınız üzerinde dönen yeni ölüme karşı gösterdiğiniz canını esirgememezliği, yüreklerinizde ışıldayan ve bize zafer yolumuzu aydınlatan, millet aşkını bütün bir heyecanla seyrettiğim sayısız kahramanlıklarınız için:

ERLERE

Kurtuluş için yaptığımız bu savaştan çok daha önce sizi başka muharebe meydanlarında da tanımış idim. Dünyanın hiç bir ordusunda yüreği seninkinden daha temiz, daha sağlam bir askere rastlanmamıştır. Her zaferin mayası sendedir. Her zaferin en büyük payı sendedir. Kanaatinle, imanınla, itaatinle hiç bir korkunun yıldıramadığı demir gibi temiz yüreğinle, düşmanı sonunda alt eden büyük çaban için minnet ve şükranımı söylemeyi kendime en değerli bir borç bilirim.

Sizin gibi Komutanları, subayları, erleri olan bir millete yabancı elleri altında köle olmak olanaklı değildir.

Bu kez Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin benim için yeni bir rütbe ve gazilik ünvanı ile beliren iltifatlar doğrudan doğruya sizindir. Milletin verdiği bu rütbe ile yükselen ordudur: onurlu ve en ulu bir savaş ile seçkin olan yine ordudur.

Sizin kahramanlığınızla sizin gösterdiğiniz sonsuz fedakârlıklar pahasına kazanılan büyük zaferin milletçe beğenildiğini gösteren bu ünvanı ve rütbeyi ancak size mal ederek, bütün askerlik yaşantımın en büyük kıvanç sermayesi olarak taşıyacağım.

Ulu Tanrı, giriştiğimiz kurtuluş savaşında, onurlu silah arkadaşlarıma kendilerini ayırt eden soyluluğun, yiğitliğin, kahramanlığın hakkı olan kesin kurtuluşu da nasip etsin."[53]

Başkomutan zaferi kutlamayı, takip harekâtının da neticesinin az çok belli olduğu bugüne bırakmıştır. Bu aşamadan sonra harekâtın gerisini Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa yürütecek, kendisi Tanrı'dan dilediği kesin kurtuluş için çalışmaya başlayacaktır.

* * *

28 Eylül 1921 Çarşamba

Polatlı'daki Batı Cephesi Karargâhı'nın önünde sararmış, yorgun ama mağrur yüzler...

Yitirdiklerini, kazandıklarını, hayallerini konuşmaktadırlar. Genç bir ihtiyat zabiti elindeki kâğıda evire çevire bir şeyler yazmakta. Kurmay Başkanı Asım Bey gülümseyen bir merakla herkesin dikkatini o küçücük kâğıda toplar:

- Hasan Efendi hayırdır? Yavukluya name mi yazıyorsun?

- Hayır kumandanım. Hatırlarsanız, muharebelerin başında arkadaşlarla size Yunanların ne yapmaya çalıştığını sormuştuk. Siz de cephemizi uzatmaya çalıştıklarını, onların her adımda karşılarına çıkabilmek için ihtiyatları uzayan kesime kaydırmak zorunda kalacağımızı, böylece müdafaa derinliğimizin azalacağını söylemiştiniz.

- Evet hatırlıyorum. Uzattılar da.

- Kumandanım aslında tam öyle değil. Cephemizi tam doğuya değil, yay şeklinde kuzeydoğuya doğru uzatmışız. Böyle olunca, muharebelerin başında 100 kilometre olan cephe uzayacağına kısalmış. Son savunduğumuz Karayavşan hattındaki cephe 70 kilometre. Yani Yunanlar ava giderken avlanmış.[54]

- Dahası da var teğmen. Cephe bu hale gelince kanatlar arasındaki intikal yolları da kısaldı. İhtiyatları daha hızlı kullanabildik. Ayrıca bizim cephe gerisinden ikmal mesafelerimiz yaklaşık yirmi kilometre kısaldı, Yunanların yirmi-otuz kilometre uzadı. O uzayan ikmal yollarında da bizim süvariler yapması gerekeni yaptı.

- Bütün bunlar tesadüf mü, yoksa bu hesapları hep bilerek mi yaptık kumandanım?

Asım Bey üst kattaki, başkomutanın açık penceresine bakar:

"Hayır teğmen! Türk kaderini şansa da, başkasının eline de bırakmaz!"

* * *

Ocak 1921'de başlayan ve giderek şiddetlenen Yunan ileri harekâtı sona ermiştir. Binlerce Mehmet kendini vatanın harcına ekleyerek Türk'ten bir duvar örmüş, Ayşeler, Zeynepler elleriyle, sırtlarıyla bu duvara destek olmuş, İngilizlerin kusursuz savaş makinesinin geçmesine izin vermemişlerdir.

Eldeki asker sayısı düşmanın yarısı kadardır.

Top, tüfek ve mühimmat da.

Bu yarım ordu da ancak vatanın ve zulüm altındaki milletin yarısını kurtarmaya yetmiştir.

Şimdilik!

Ama asıl zafer, işgal altındaki topraklarda; İzmir'de, Aydın'da, Bursa'da, Urfa'da, Maraş'ta dün gelecek umudu olmadan yaşayan milletin bugün bir beklediğinin olmasıdır.

Ve o 'Beklenen' yoldadır...

ATIFLAR

BÖLÜM 1

1. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, 1973, *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, "Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Olaylar (23 Ağustos. 1921-10 Ekim 1921)", s. 5; *The Concise History of the Campaign in Asia Minor 1919-1922*, Second Edition 2003, Hellenic Army General Staff, s. 237-239.
2. *The Concise History of the Campaign in Asia Minor 1919-1922*, s. 228, 238.
3. Acıkır Sakarya Nehri'nden batıya doğru uzayan geniş ve son derece çorak, aşırı karbonatlı ve ince taneli toprağı nedeniyle tarım yapılamayan bir arazidir. Bu nedenle Yunanlar burayı "Acıkır Çölü" olarak adlandırmakta, pek çok eski haritada da Acıkır "çöl" olarak gösterilmektedir.
4. Suat Akgül, *Yunan Generallerinin İtirafları*, 2004, Berikan Yayınları, s. 147.
5. Alexander Anastasios. Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 24-25.
6. Michael Llewellyn Smith, 1998, Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922, s. 38-39.
7. Alexander Anastasios. Pallis, 1997, s. 31-32.
8. Alexander Anastasios. Pallis, 1997, s. 35-37.
9. Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 57-58.
10. Alexander Anastasios. Pallis, 1997, s. 37.
11. Alexander Anastasios. Pallis, 1997, s. 38-40.
12. Nuri Köstüklü, 1990, *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 407; Alev Coşkun, 1997, *Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu, En Uzun 15 Gün/Ödemiş Direnişi*, Çağdaş Yayınları, s. 390; Sıtkı Aydınel, 1993, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1154, s. 395; Rahmi Apak, 1990, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Türk Tarih Kurumu, s. 230.
13. Zekeriya Türkmen, M*ütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılandırılması (1918 – 1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı 86, s. 1-4.

14. Mustafa Turan, 1991, *İstiklâl Harbi'nde Milne Hattı*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt VII, Sayı: 21, s. 567 579.
15. Kâzım Karabekir, 1960, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, s. 10, 16-17; Zekeriya Türkmen, 2001, s. 28-31, 34-35, 37-59.
16. Mustafa Turan, 1991, *İstiklâl Harbi'nde Milne Hattı*, s. 575-577.
17. Mustafa Turan, 1991, *İstiklâl Harbi'nde Milne Hattı*, s. 567, 579.
18. Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 135-139.
19. Sait Kofoğlu, 2003, s. 105.
20. Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 162-175; Alexander Anastasios. Pallis, 1997, s. 42.
21. Sait Kofoğlu, 2003, s. 104.
22. Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 145-155.
23. Alexander Anastasios. Pallis, 1997, s. 42; Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 165-172.
24. Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 165-168.
25. Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 172-178.
26. Prens. Andreas, 1932, Felakete Doğru, Çev: Hüseyin Rahmi Gürpınar, s. 96.
27. Alev Coşkun, 1997, s. 261, 266-267.
28. Rahmi Apak, 1990, s. 229.
29. General Sarıyanis'in *Eleftironoima* Gazetesi'nde 5 Şubat 1930'da yayınlanan "Anadolu Faciası Hakkında Şayan-ı Dikkat Bir İfşaat" başlıklı yazısından aktaran: Sait Kofoğlu, 2003, s. 121-122.
30. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Yeni İstanbul Yayınları, Cilt 6, s. 40-41.
31. Ali Ulvi Özdemir, 2018, "Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe'nin Kuvayı Milliye'ye Katılışı ve Kuvayı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği", AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 62, s. 199-252; Nuri Köstüklü, 1990, s. 229-236.
32. Rahmi Apak, 1990, s. 211-217.
33. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 1966, s. 41-47.
34. Rahmi Apak, 1990, s. 211-218.
35. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 92-112.
36. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 93-94; Rahmi Apak, 1990, s. 221-222.
37. Rahmi Apak, 1990, s. 226.
38. Sait Kofoğlu, 2003, s. 109.
39. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 168, 171.
40. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 169.
41. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 174-176
42. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 178, 181.
43. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 182.
44. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 195-196.
45. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 194-197.

46. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 194.
47. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 199-202.
48. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 204-218.
49. İhsan Ilgar, 1973, *Garp Cephesi Kurmay Başkanı Asım Gündüz: Hatıralarım*, Kervan Yayınları, s. 74.
50. Sait Kofoğlu, 2003, s. 118.
51. General Sarıyanis'in *Eleftironoima* Gazetesi'nde 5 Şubat 1930'da yayınlanan "Anadolu Faciası Hakkında Şayan-ı Dikkat Bir İfşaat" başlıklı yazısından aktaran: Sait Kofoğlu, 2003, s. 121-122.
52. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Yeni İstanbul Yayınları, Cilt 6, s. 40.
53. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 268; Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 194-197.
54. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Yeni İstanbul Yayınları, Cilt 6, s. 41.
55. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Yeni İstanbul Yayınları, Cilt 6, s. 41-47.
56. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Yeni İstanbul Yayınları, Cilt 6, s. 43.
57. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Yeni İstanbul Yayınları, Cilt 6, s. 45
58. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, Sakarya Meydan Muharebesi'nden Önceki Olaylar (25 Temmuz 1921 – 22 Ağustos. 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 1973, s. 485.
59. *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri*, Cilt 1, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 342.
60. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 276-277.
61. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 277.
62. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 280.
63. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 281.
64. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 294-295.
65. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 296-297.
66. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 290-291.
67. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 287-300.
68. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 297; *Türk İstiklal Harbi* IV. Cilt, Güney Cephesi, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 2009, s. 270.
69. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 300.
70. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 305-306.
71. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 313-316.
72. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 315.
73. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 316-319.
74. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 321-323.
75. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 324-326.
76. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 326.
77. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Yeni İstanbul Yayınları, Cilt 6, s. 49.
78. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 327-328.

79. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 329-330.
80. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 331.
81. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 337-341.
82. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 340.
83. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 346-349.
84. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 349-352.
85. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 363-365.
86. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 367.
87. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 369.
88. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 370-375.
89. Ahmet Angın, 1967, *General Trikupis'in Hatıraları*, Kitapçılık Tic. Yayınları, İstanbul, s. 68-69.
90. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 377-379.
91. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 372-374.
92. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 385-389.
93. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 399-400.
94. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 401-402.
95. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 402-403.
96. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 405-411.
97. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 416-417.
98. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 418-419.
99. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 419-420.
100. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 426-429.
101. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 440-443.
102. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 444.
103. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, Kütahya Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs. 1921 – 25 Temmuz 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 1973, s. 44-52.
104. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 57.
105. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Cilt 6, s. 54, 57.
106. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Cilt 6, s. 56-57.
107. *The Concise History of the Campaign in Asia Minor 1919-1922*, Second Edition 2003, Hellenic Army General Staff, s. 147, 149, 150.
108. *The Concise History*, 2003, s. 159.
109. *The Concise History*, 2003, s. 162.
110. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 71-72, 74.
111. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 75-76.
112. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 76-77.
113. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 77-84.
114. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 83-84.
115. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 85.
116. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 85-86.

117. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1927, *Nutuk*, Devlet Matbaası (1934 basımı), Cilt II, s. 109.
118. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 89-90.
119. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 110.
120. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 90.
121. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 91.
122. *The Concise History*, 2003, s. 148-149; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 97-98.
123. *The Concise History*, 2003, s. 152; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 98-100.
124. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 131-139.
125. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 45; *The Concise History*, 2003, s. 147, 149, 150.
126. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 186-188.
127. *The Concise History*, 2003, s. 168-170; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 188-190.
128. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 190-191; *The Concise History*, 2003, s. 164-165.
129. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 192.
130. *The Concise History*, 2003, s. 170.
131. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 197-200; *The Concise History*, 2003, s. 170.
132. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 201-202.
133. *The Concise History*, 2003, s. 178.
134. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 203.
135. *The Concise History*, 2003, s. 165, 171, 176, 178, 180, 184.
136. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 206, 208.
137. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 206-207.
138. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 212-213.
139. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 214.
140. *The Concise History*, 2003, s. 182; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 228-229.
141. *The Concise History*, 2003, s. 178-179.
142. *The Concise History*, 2003, s. 185; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 227.
143. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 225.
144. *The Concise History*, 2003, s. 172; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 223-224.
145. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 221-222; *The Concise History*, 2003, s. 165.
146. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 240-241; *The Concise History*, 2003, s. 172, 176.

147. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 242-243; *The Concise History*, 2003, s. 176.
148. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 243-245; *The Concise History*, 2003, s. 185.
149. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 245-246; *The Concise History*, 2003, s. 182.
150. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 247-248; *The Concise History*, 2003, s. 182.
151. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 247-248; *The Concise History*, 2003, s. 182.
152. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 249-250.
153. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 254-255.
154. *Türk İstiklal* Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, 1989, Kurmay Albay Mehmet Nazım, Genelkurmay Basımevi, s. 256-257.
155. *İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar*, 1974, *Türk İstiklal Harbi* VI. Cilt, Genelkurmay Basımevi, s. 97; Rahmi Apak, 1990, s. 160.
156. İhsan İdikut, 1952, *İdeal Komutanlarımızdan 4üncü Fırka Kumandanı (Miralay Şehit) Nazım Bey*, Şirketi Mirettibiye Matbaası, s. 25-27.
157. "*Zekai Konrapa,* "Bolu'da İlk Türkçe Cuma Hutbesi", *Çele Dergisi* Cilt II, Sayı 35, s. 22'den aktaran; Mehmet Tunçkol, *Bolu Kültür Tarih Doğa*, s. 117.
158. Erol Evcin, 2012, "Bolu Livasında Kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 49, s. 90-93.
159. Mehmet Tunçkol, Bolu Kültür Tarih Doğa, s. 119.
160. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 261-262.
161. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 271-273, 276; *The Concise History*, 2003, s. 188-190.
162. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 276.
163. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 277.
164. *The Concise History*, 2003, s. 188-190; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 273, 277.
165. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 277-278.
166. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 278.
167. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 279.
168. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 280; *The Concise History*, 2003, s. 190.
169. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 280.
170. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 272, 276; *The Concise History*, 2003, s. 188-189.
171. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 281; *The Concise History*, 2003, s. 179-180.

172. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 282-283.
173. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 262, 264; *The Concise History*, 2003, s. 166.
174. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 266.
175. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 286.
176. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 317; *The Concise History*, 2003, s. 191-192.
177. *The Concise History*, 2003, s. 191; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 318.
178. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 318-319; *The Concise History*, 2003, s. 191-193.
179. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 320.
180. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 320-321.
181. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 321; *The Concise History*, 2003, s. 191-193.
182. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 325.
183. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 324, 329.
184. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 331.
185. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 332.
186. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 307, 321; *The Concise History*, 2003, s. 173-174.
187. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 333.
188. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 360.
189. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 360.
190. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 344; *The Concise History*, 2003, s. 193-194.
191. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 347; *The Concise History*, 2003, s. 176.
192. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 353.
193. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 350.
194. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 350.
195. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 351-352.
196. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 348-349; *The Concise History*, 2003, s. 197.
197. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 348-349; *The Concise History*, 2003, s. 197.
198. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 349.
199. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 358-359.
200. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 368-369; *The Concise History*, 2003, s. 195.
201. *The Concise History*, 2003, s. 167; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 366-367.
202. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 371.

203. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 369, 371-372; *The Concise History*, 2003, s. 199-201.
204. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 372-373.
205. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 373; *The Concise History*, 2003, s. 200.
206. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 374-375.
207. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 375; *The Concise History*, 2003, s. 201.
208. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 376.
209. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 376.
210. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 377.
211. *The Concise History*, 2003, s. 201-202.
212. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 377.
213. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 377
214. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 378-379.
215. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 381.
216. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 366.
217. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 388-389.
218. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 389-390.
219. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 390-391.
220. *The Concise History*, 2003, s. 196, 200-201; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 393.
221. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 395.
222. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 397.
223. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 399.
224. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 399-400; *The Concise History*, 2003, s. 201.
225. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 402-403, 405.
226. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 405.
227. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 406.
228. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 407-408.
229. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 423.
230. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 423.
231. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 425.
232. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 424; *The Concise History*, 2003, s. 203.
233. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 426-427.
234. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 428.
235. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 429.
236. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 420-421.
237. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 439.
238. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 441.

239. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 441-442.
240. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 442.
241. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 455.
242. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 456; *The Concise History*, 2003, s. 207-208.
243. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 457; *The Concise History*, 2003, s. 208.
244. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 457.
245. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 458.
246. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 458.
247. *The Concise History*, 2003, s. 205, 210, 213.
248. *The Concise History*, 2003, s. 211-212.
249. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 470.
250. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 470-471.
251. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 471.
252. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 480.
253. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 471-472, 480-481.
254. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 431.
255. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 472.
256. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 472.
257. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 474.
258. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 475.
259. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 476.
260. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 476-477.
261. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 477.
262. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 477.
263. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 478-479.
264. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 479.
265. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 491.
266. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 537.
267. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 485.
268. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, s. 485-486.
269. Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 228.
270. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Cilt 6, s. 10-15; Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 229-231.
271. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Cilt 6, s. 11, 14-15.
272. Michael Llewellyn Smith, 1998, s. 221-222.
273. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Cilt 6, s. 17.
274. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Cilt 6, s. 13-14.
275. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Cilt 6, s. 10-11.
276. *The Concise History*, 2003, s. 217, 227-229.
277. *The Concise History*, 2003, s. 218, 225, 229.

278. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, Sakarya Meydan Muharebesi'nden Önceki Olaylar (25 Temmuz 1921-22 Ağustos. 1921), s. 142, 148-149, 162-163, 206.
279. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Olaylar (23 Ağustos. 1921 – 10 Ekim 1921), 1973, s. 8-10.
280. Baki Vandemir, 2006, *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*, s. 11-12.
281. Berthe G Gaulis, 1983, *Çankaya Akşamları*, Çeviren Füruzan Tekil, Bayrak Yayımcılık, s. 36.
282. *The Concise History*, 2003, s. 229-232.
283. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 4.
284. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 201.
285. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 202.
286. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 233.
287. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 238.
288. *The Concise History*, 2003, s. 231.
289. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 241.
290. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 245.
291. Sakarya Meydan Muharebesi başında bir Yunan tümeni yaklaşık 12.000 askerden oluşmaktaydı. Bu mevcudun yaklaşık 8.500'ü muharip kadroydu. Her Yunan tümeninde üç piyade alayı vardı ve her alayın tüfek sayısı da ortalama 2.500'dü. Türk tümenlerinde ise ortalama asker sayısı 4.300, muharip asker mevcudu ise 3.000 civarındaydı. Tüfek sayısı açısından yaklaşık olarak bir Yunan alayı bir Türk tümenine denkti.
292. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 268-273.
293. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 269.
294. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 209-210.
295. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 200, 266, 271; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2013, Sayı 131, s. 45-55, 66-73.
296. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 273.
297. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 266, 291; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2013, Sayı 131, s. 105-111.
298. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 282.
299. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 283; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, s. 117-120.
300. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 284.
301. *The Concise History*, 2003, s. 239.
302. *The Concise History*, 2003, s. 239.
303. Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 102-103.
304. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 11.
305. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 11.
306. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 12-13; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, s. 152-155.

307. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 19-20.
308. Nurer Uğurlu, 2007, *Sakarya: Savaşanlar Anlatıyor*, s. 107-108.
309. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 16, 24.
310. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 17-19.
311. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 24-28.
312. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 29, 31.
313. Baki Vandemir, 2006, *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*, s. 34.

BÖLÜM 2

1. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 37.
2. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 41.
3. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 42.
4. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 39.
5. Celal Erikan, 2006, *Komutan Atatürk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 621; Veli Yılmaz, 2008, *Sakarya'dan Lozan'a: Sakarya ve Dumlupınar Meydan Muharebeleri*, Kastaş Yayınları, s. 206-209.
6. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 42; *The Concise History*, 2003, s. 246.
7. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 42.
8. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 42; *The Concise History*, 2003, s. 246-247.
9. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 42.
10. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 245.
11. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 43.
12. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 43; *The Concise History*, 2003, s. 247.
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 38.
14. *The Concise History*, 2003, s. 243-244.
15. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 40; *The Concise History*, 2003, pp244-245.
16. *The Concise History*, 2003, s. 244.
17. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 39.
18. *The Concise History*, 2003, s. 244.
19. *The Concise History*, 2003, s. 245.
20. Baki Vandemir, 2006, s. 34.
21. Yunan tümenleri ortalama 12.000, Türk tümenleri ise 4.300 askerden oluşmaktaydı. Ancak bu mevcutlara muharip gücün yanı sıra istihkâm, muhabere, sıhhiye gibi destek kıtalarıyla, tüfeksiz ihtiyat askerleri de dahildi. Bu nedenle, muharebede güç dengesi ifade edilirken toplam tümen mevcudu yerine muharip kuvveti ifade eden "tüfek sayısı" belirtilmektedir.
22. *The Concise History*, 2003, s. 248.
23. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 55.

24. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 249.
25. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 53; *The Concise History*, 2003, s. 248.
26. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 58-59; *The Concise History*, 2003, s. 247.
27. *The Concise History*, 2003, s. 248; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 54.
28. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 56.
29. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 59; İzzettin Çalışlar, 2009, s. 252.
30. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 54.
31. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 54.
32. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 57.
33. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 55, 57, 59.
34. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, s. 169-170.
35. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, s. 171-172.
36. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 65.

BÖLÜM 3

1. Mareşal Fevzi Çakmak, 2005, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, s. 240-243; Esat Arslan, 2005, *Musullu Abdülhadi'nin izinde Bozgundan Zafere, Abdülhadi Altan'ın Güncesi*, Phoenix Yayınevi, s. 225-227.
2. Zekeriya Türkmen, 2001, s. 1-4; Esat Arslan, 2005, s. 226.
3. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, 1999, s. 282, 356, 376.
4. İsmet İnönü, 1985, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, 1. Kitap, s. 250.
5. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 22.
6. *The Concise History*, 2003, s. 252.
7. *The Concise History*, 2003, s. 251; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 22.
8. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 22.
9. *The Concise History*, 2003, s. 251-252; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 22.
10. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 35-36.
11. *The Concise History*, 2003, s. 252.
12. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 52; *The Concise History*, 2003, s. 252.
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 52; *The Concise History*, 2003, s. 252-253; Esat Arslan, 2005, s. 324-325.
14. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 52.
15. *The Concise History*, 2003, s. 253.

16. *The Concise History*, 2003, s. 253; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 52.
17. *The Concise History*, 2003, s. 253.
18. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 68.
19. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 68; *The Concise History*, 2003, s. 253.
20. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 69.
21. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 83; *The Concise History*, 2003, s. 253-254.
22. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 83; *The Concise History*, 2003, s. 253-254.
23. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 100.
24. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 100.
25. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 100; *The Concise History*, 2003, s. 254-255.
26. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 100-101; *The Concise History*, 2003, s. 254-255.

BÖLÜM 4

1. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 51; *The Concise History*, 2003, s. 259.
2. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 256-257; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 72-73.
3. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 73; *The Concise History*, 2003, s. 259.
4. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 253; *The Concise History*, 2003, s. 259.
5. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 258.
6. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 258; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 73.
7. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 73; İzzettin Çalışlar, 2009, s. 259.
8. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 75.
9. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 74; İzzettin Çalışlar, 2009, s. 258-264.
10. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 264-265; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 74.
11. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 263-264; *The Concise History*, 2003, s. 259.
12. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 76-77; *The Concise History*, 2003, s. 249-250.
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 298.
14. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 293.
15. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 77, 95.

16. Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 113.
17. Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 113.
18. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 91; *The Concise History*, 2003, s. 259-260.
19. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 93.
20. *The Concise History*, 2003, s. 259-260.
21. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 91.
22. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 92-93; *The Concise History*, 2003, s. 259-260.
23. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 93.
24. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 273.
25. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 94-95.
26. Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 114.
27. Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 113.
28. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 106-107; *The Concise History*, 2003, s. 261.
29. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 107-108.
30. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 108-109; İzzettin Çalışlar, 2009, s. 276; *The Concise History*, 2003, s. 261.
31. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 276, s. 277-278.
32. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 119; *The Concise History*, 2003, s. 262.
33. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 276, s. 278; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 119.
34. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 120-121.
35. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 121; *The Concise History*, 2003, pp 262-263.
36. Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 115, 121.
37. Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 119.
38. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 123 – 124.
39. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 134.
40. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 135.
41. Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 115.
42. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 138; Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 116-117.

BÖLÜM 5

1. Rahmi Apak, 1990, s. 1-2.
2. Rahmi Apak, 1990, s. 2.
3. Sıtkı Aydınel, 1993, s. 72-78.
4. Sıtkı Aydınel, 1993, s. 82-92.
5. *The Concise History*, 2003, s. 248-249.

6. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 69.
7. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 70.
8. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 70-71; *The Concise History*, 2003, s. 248-249.
9. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 84-87; *The Concise History*, 2003, s. 248-249.
10. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 84-85.
11. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 86-90.
12. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 263.
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 85.
14. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 86; *The Concise History*, 2003, s. 248-249.
15. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 102-103.
16. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 103; *The Concise History*, 2003, s. 248-249.
17. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 103.
18. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 103.
19. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 123.
20. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 115.
21. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 483.
22. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 116.
23. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 117.
24. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 118.
25. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 119.
26. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 126.

BÖLÜM 6

1. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 125.
2. *The Concise History*, 2003, s. 272.
3. *The Concise History*, 2003, s. 272-273; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 116-119.
4. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 117, 130-131.
5. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 130-131.
6. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 117-118, 126.
7. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 117-118; *The Concise History*, 2003, s. 272-273.
8. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 118; *The Concise History*, 2003, s. 273.
9. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 118.
10. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 130-131; *The Concise History*, 2003, s. 273-274.

11. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 132-133; *The Concise History*, 2003, d. 273-274.
12. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 133.
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 133; *The Concise History*, 2003, s. 273-274.
14. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 136, 138.
15. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 138.
16. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 130, 141.
17. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 141.
18. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 141; *The Concise History*, 2003, s. 275-276.
19. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 141.
20. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 142; *The Concise History*, 2003, s. 275-276.
21. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 141; *The Concise History*, 2003, s. 275-276.
22. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 142.
23. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 142-143, 147; *The Concise History*, 2003, pp 274-275.
24. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 147.
25. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 151-155.
26. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 153-155; *The Concise History*, 2003, s. 277.
27. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 152.
28. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 151.
29. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 152.
30. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 152-153; *The Concise History*, 2003, s. 278.
31. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 152-153.
32. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 152.
33. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 152; *The Concise History*, 2003, s. 278.
34. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 153; *The Concise History*, 2003, s. 276.
35. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 153-154.
36. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 156-158.
37. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 157-159.
38. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 161-162.
39. Haymana Kesikkavak köyünden emekli öğretmen ve araştırmacı Fikret Yalçınkaya'nın annesi ve dayısından aktardığı hatıradır. Her ikisi de 3 Eylül 1921 gecesi, anlatılan defin işlemine katılmışlardır.
40. Baki Vandemir, 2006, s. 69.

BÖLÜM 7

1. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 219, 270.
2. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 259 ve EK3.
3. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 59-62; *The Concise History*, 2003, s. 221.
4. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 19-22.
5. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 161, 179-180.
6. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, s. 474.
7. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 164-165.
8. Veli Yılmaz, 2008, s. 184.
9. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 161.
10. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 160, 165; Prens. Andreas, *Felakete Doğru*, s. 129.
11. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 166.
12. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 166, 168-170.
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 168.
14. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 168.
15. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 168-169.
16. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 172 ve EK1; *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, s. 18-23.
17. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 174-175.
18. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 176.
19. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 177-178; İzzettin Çalışlar, 2009, s. 282-283.
20. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 177-178; İzzettin Çalışlar, 2009, s. 282-283.
21. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 175.
22. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 179.
23. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 180.
24. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 185.
25. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 1178, 181; Prens Andreas, *Felakete Doğru*, s. 115, 121.
26. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 189.
27. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 186.
28. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 266, 301.
29. Baki Vandemir, 2006, s. 69.
30. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 187.
31. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 186.
32. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 187.
33. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 188.
34. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 189.
35. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 189.

36. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 191.
37. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 197.
38. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 196.

BÖLÜM 8

1. *The Concise History*, 2003, s. 286.
2. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 199, 205; *The Concise History*, 2003, s. 283-286.
3. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, Yeni İstanbul Kültür Yayınları, s.26
4. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 205-206.
5. Nurer Uğurlu, 2007, Sakarya: Savaşanlar Anlatıyor, s. 107-108; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 206.
6. *The Concise History*, 2003, s. 289.
7. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 207-208.
8. Baki Vandemir, 2006, s. 77.
9. Baki Vandemir, 2006, s. 77-78.
10. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 196.
11. Nurer Uğurlu, 2007, Sakarya: Savaşanlar Anlatıyor, s. 176, 190.
12. Prens. Andreas, Felakete Doğru, s. 144.
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 197.
14. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 209; Prens Andreas, *Felakete Doğru*, s. 146.
15. Prens Andreas, *Felakete Doğru*, s. 145-148; *The Concise History*, 2003, s. 288.
16. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 209.
17. Nurer Uğurlu, 2007, *Sakarya: Savaşanlar Anlatıyor*, s. 180-181.
18. Nurer Uğurlu, 2007, *Sakarya: Savaşanlar Anlatıyor*, s. 181.
19. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 210-211, 213-214, 216-218.
20. Nurer Uğurlu, 2007, *Sakarya: Savaşanlar Anlatıyor*, s. 303-304; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 214-215.
21. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 179-180.

BÖLÜM 9

1. Nurer Uğurlu, 2007, *Sakarya: Savaşanlar Anlatıyor*, s. 180, 207, 265; Salahi R. Sonyel, 1995, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, s. 204; Bilal Şimşir, 1989, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, s. 155-156, 166-167.
2. Baki Vandemir, 2006, s. 78, 83.
3. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 221.
4. *The Concise History*, 2003, s. 288; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 223.

5. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 224.
6. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 224-225; *The Concise History*, 2003, s. 294.
7. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 224-225; *The Concise History*, 2003, s. 294.
8. *The Concise History*, 2003, s. 294.
9. Baki Vandemir, 2006, s. 86.
10. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 225-226; *The Concise History*, 2003, s. 294-295.
11. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 226; *The Concise History*, 2003, s. 295.
12. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 226-227; *The Concise History*, 2003, s. 295.
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 226.
14. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 227.
15. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 296-298; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 227-230; *The Concise History*, 2003, s. 288-289.
16. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 230.
17. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 232-233.
18. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 235-238.
19. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 236.
20. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 236.
21. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 238.
22. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 239 – 240, 243 – 244
23. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 241.
24. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 221.
25. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 291-292.
26. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 233.
27. *The Concise History*, 2003, s. 297; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 244-245.
28. *The Concise History*, 2003, s. 297; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 244-245.
29. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 245.
30. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 249-250.
31. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 246.
32. *The Concise History*, 2003, pp 298-299; *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 249-250.
33. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 250-251.
34. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 246, 259; *The Concise History*, 2003, s. 298-299.
35. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 254-255.

36. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 254-255.
37. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 254-255.
38. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 254-255.
39. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 257.
40. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 262.
41. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 261.
42. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 260.
43. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 265.
44. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 266.
45. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 266.
46. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 267.
47. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 267.

BÖLÜM 10

1. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 306.
2. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, s. 278-279.
3. Bu kararın bir nedeni de o sırada Türk Ordusunda aynı numaralı tümenlerin olmasıdır; 5inci Tümen ve 5inci Kafkas Tümeni, 9uncu Tümen ve 9uncu Kafkas Tümeni Sakarya Meydan Muharebesi sırasında 5inci Tümen komutanının bu isimlendirme sorununun çözülmesine ilişkin Genelkurmay'a yazdığı talep yazıları mevcuttur.
4. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, s. 278-279.
5. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 271-272.
6. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, Belge No 61, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, s. 283.
7. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, Belge No 2, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, s. 5-6.
8. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 275
9. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 280-281
10. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 279, 282
11. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 282
12. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 280
13. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 280
14. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, s. 5-30.
15. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, Sayı 131, s. 289-290.
16. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 283
17. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 301
18. İzzettin Çalışlar, 2009, s. 309-311.
19. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 287
20. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 290
21. Kopar, M, 2017, İstiklal Harbi Sıhhî Raporu (1920-1923), *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt 4, No 8, s. 210-228.

22. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 301
23. Baki Vandemir, 2006, s. 142.
24. Baki Vandemir, 2006, s. 140.
25. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 299.
26. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 299; Baki Vandemir, 2006, s. 140.
27. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 300
28. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 299-300.
29. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 306
30. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 308-309
31. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 305.
32. Prens Andreas, 1932, s. 96
33. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 305.
34. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 310.
35. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, s. 27.
36. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 312-313.
37. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 315.
38. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 317-318.
39. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 320.
40. Prens Andreas, *Felakete Doğru*, s. 85.
41. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 320
42. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 321, 324.
43. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 322
44. Nurer Uğurlu, 2007, s. 205-206.
45. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 324.
46. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 328
47. *General Papoulas'ın Hatıratı*, 1969, s. 31-32.
48. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 32-35.
49. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 329-330.
50. *General Papoulas'ın Hatıratı*, s. 35.
51. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 331-332.
52. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 335.
53. *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, s. 341-342.
54. Sakarya Meydan Muharebesi'nin gerçekleştiği yıllarda henüz metrik sistem değil, "arşın", "fersah" gibi uzunluk ölçü birimleri kullanılmaktaydı. Bir fersah yaklaşık 5,69 kilometredir. Okuma kolaylığı açısından kitapta yalnızca metrik birimler kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

A. A. Pallis, 1937, *Greece's. Anatolian Venture and After*, Methuen & Co,.

Ahmet Angın, 1967, *General Trikupis'in Hatıraları*, Kitapçılık Tic. Yayınları, İstanbul.

Alev Coşkun, 1997, *Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu, En Uzun 15 Gün / Ödemiş Direnişi*, Çağdaş Yayınları.

Alptekin Müderrisoğlu, 2007, *Sakarya*, Deniz Kültür Yayınları, 2 Cilt.

Alptekin Müderrisoğlu, 2004, *Sakarya Meydan Muharebesi Günlüğü*, Kastaş Yayınları.

Andrew Mango, 2004, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, 4. Basım.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2013, ATASE Arşivinden Seçilmiş Birinci İnönü Muharebesi'ne Ait Belgeler, ATASE Daire Başkanlığı yayınları, Haziran 2011, Sayı 127, 248.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2013, ATASE Arşivinden Seçilmiş Sakarya Meydan Muharebesi'ne Ait Belgeler, ATASE Daire Başkanlığı yayınları, Temmuz 2013, Sayı 131, 322.

Bertrand Bareilles, 1923, *Le Drame Oriental, D'Athenes. a Angora*, Éditions. Bosard.

Bige Yavuz, 1994, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri*, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922, Türk Tarih Kurumu.

Bilal Şimşir, 1989, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Bilgi yayınevi.

Celal Erikan, 2006, *Komutan Atatürk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cemal Güven, 2012, *Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri*, Eğitim Kitabevi.

Damla Demirözü, 2005, "Megali İdea'dan Ankara Antlaşmasına (1930) Eleftherios. Venizelos", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, s. 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s. 291-312.

Eleuterios. Venizelos, 1919, *Greece Before The Peace Congres of 1919, A Memorandum Dealing With the Rights of Greece*, Oxford University Pres. American Branch.

Erol Evcin, 2012, "Bolu Livasında Kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 49, s. 75-126.

Ersoy Zengin, 2017, *Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları*, Mavi Atlas, 5(1), s. 201-223.

Esat Arslan, 2005, *Musullu Abdülhadi'nin izinde Bozgundan Zafere, Abdülhadi Altan'ın Güncesi*, Phoenix Yayınevi.

Eyüp Durukan, 2018, *Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922)*, Hazırlayan: Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Yayınları.

Fahrettin Altay, 1970, *Görüp Geçirdiklerim: 10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları.

General Papoulas'ın Hatıratı, 1969, Yeni İstanbul Yayınları.

Georgios Kritikos, 2013, "From Labour to National Ideals: Ending the War in Asia Minor Controlling Communism in Greece", *Societies Journal*, Vol. 3, s. 348-382.

Gotthard Jaeschke, 2011, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı.

Hazel Kul, 2018, "Faik Ahmet Barutçu'nun Kaleminden II. İnönü Muharebesi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/5, s. 103-120.

İhsan Ilgar, 1973, *Orgeneral Asım Gündüz, Hatıralarım*, Kervan Kitapçılık.

İhsan İdikut, 1952, *İdeal Komutanlarımızdan 4üncü Fırka Kumandanı (Miralay Şehit) Nazım Bey*, Şirketi Mirettibiye Matbaası, s. 25-27.

İsmail Hacıfettahoğlu, 1999, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey*, Atlas. Yayınları.

İsmail Hacıfettahoğlu, 2009, *Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer*, Türkiye Kızılay Derneği.

İsmet Görgülü ve İzzeddin Çalışlar, 1997, *On Yıllık Savaşın Günlüğü, Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Günlüğü*, Yapı Kredi Yayınları.

İsmet İnönü, 1985, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, 2 Cilt.

İzzeddin Çalışlar, 2009, *Org. İzzettin Çalışlar'ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklal Harbi'nde Batı Cephesi*, Türkiye İş Bankası Yayınları.

İzzet Öztoprak, 2006, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili Yunan Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayın No 228.

Kâzım Karabekir, 1960, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi.

Mareşal Fevzi Çakmak, 2005, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi.

Margaret MacMillan, 2003, Paris. 1919, *Six Months, That Changes, The World*, Random House Trade.

Metin Kopar, 2017, "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1919-1923)", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt 4, No 8, s. 210-228.

Mesut Çapa, 1994, "Bir Harbiyelinin Milli Mücadele Anıları", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 4, Sayı 14, s. 141-166.

Michael Llewellyn Smith, 2000, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor, 1919-1922*, The University of Michigan Pres.

Michael Provence, 2005, *The Great Syrian Revolt and The Rise of Arab Nationalism*, University of Texas. Pres.

Ministère des. Affaires. Étrangères, 1921, Bulletin Périodique de la Prese Anglasie (10 – 26 Septembre 1921), N° 165, s. 9-10.

Ministère des. Affaires. Étrangères, 1921, Bulletin Périodique de la Prese Grecque (6 Aout – 10 Décembre 1921), N° 66, s. 2-11.

Ministère des. Affaires. Étrangères, 1921, Bulletin Quotidien de Prese Étrangère (20 Septembre 1921), N° 1856.

Murat Köylü, 2012, *Çılgın Yunanlılar; Yunan Belgeleriyle Milli Mücadele*, İleri Yayınevi.

Murat Köylü, 2015, "İnönü Muharebeleri'nden Sonra Anadolu'daki Yunan Harekâtı ve İoannis. Metaksas'ın Öngörüleri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, s. 165-189.

Mustafa Turan, 1991, "İstiklal Harbi'nde "Milne Hattı"", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 1991, s. 567-579.

Nilüfer Erdem, 2009, "Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 23, s. 93-128.

Nurer Uğurlu, 2007, *Sakarya: Savaşanlar Anlatıyor*, Örgün Yayınevi.

Nuri Köstüklü, 1990, *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ö. Erden Menteşoğlu, 2008, *Giresunlu Fedailerle Konuştum, Onlar da Çılgındı.*

Paschalis. M. Kitromilides, 1988, *Eleftherios. Venizelos: The Trials. of Statesmanship*, Edinburgh University Pres.

Paul Helmreich, 1974, *From paris. to Sevres, The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Pres, Columbus.

Prens Andre, 1932, *Felakete Doğru*, Çeviren Babaeskili Hüseyin Rahmi, İstanbul Askeri Matbaası.

Rahmi Apak, 1988, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Rahmi Apak, 1990, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Türk Tarih Kurumu.

Rahmi Doğanay, 2002, "İngiltere'nin Ankara İle İlişki Kurma Çabaları ve Rawlinson'un Rolü", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 57-73.

Sabahattin Selek, 1973, *Anadolu İhtilali*, Cem Yayınevi, 5. Basım.

Sadiye Tutsak, 2014, "Türk İstiklâl Harbi'nde Alman Silahları ve Askerî Mühimmâtı", *OTAM*, Sayı 36, s. 229-260.

Sait Kofoğlu, 2003, "Milli Mücadele'de Siyasi Bir Dönüm Noktası: Birinci İnönü Muharebesi ve Düzenli Orduya Geçiş", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 13-14, s. 97-125.

Salahi R, Sonyel, 2013, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı.

Selahattin Tansel, 2019, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4 cilt.

Serhan M. Yücel ve Murat M. Taşar, 2016, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol 1., No 1., s. 293-342.

Serpil Sürmeli, 2011, "Yüzbaşı Mustafa Nazım (Evren) Bey'in Hatıralarında II. İnönü Savaşı ve 5. Kafkas. Tümeni ile Dört Gün", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 47, s. 631-646.

Sıtkı Aydınel, 1993, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1154.

Socrates A. Xanthaky & Nichola G. Sakellarios, 1916, *Greece in her true Light: Her Position in the World Wide War*, NewYork.

Süleyman Beyoğlu, 2009, *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yayınları, 2. Baskı.

Teoman Alpaslan, 2007, *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yayınları.

The Concise History of the Campaign in Asia Minor 1919-1922, Second Edition 2003, Hellenic Army General Staff.

Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921), 1966, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı.

Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921), 1999, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 3. Baskı.

Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı cephesi 4. Kısım, Kütahya Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs. 1921-25 Temmuz 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 1973.

Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 1. Kitap, Sakarya Meydan Muharebesi'nden Önceki Olaylar (25 Temmuz 1921-22 Ağustos. 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 1973.

Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım, 2. Kitap, Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Olaylar (23 Ağustos. 1921-10 Ekim 1921), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 1973.

Türk İstiklal Harbi 'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, 1989, Kurmay Albay Mehmet Nazım, Genelkurmay Basımevi, 2. Basım.

Türk İstiklal Harbi 'ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, 2 Cilt.

Türk İstiklal Harbi IV. Cilt, Güney Cephesi, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 2009.

Türk İstiklal Harbi VI. Cilt, İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar, 1974, Genelkurmay Basımevi.

Veli Yılmaz, 2008, *Sakarya'dan Lozan'a: Sakarya ve Dumlupınar Meydan Muharebeleri*, Kastaş Yayınları.

Yunan Generallerin İtirafları: General Trikupis ve General Papoulas, 2004, Hazırlayan: Suat Akgül, Berikan Yayıncılık.

Zekeriya Türkmen, 2001, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu.

Zeki Sarıhan, 1993, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4 cilt.

EKLER

TÜRK KOMUTA GRUBU

BATI CEPHESİ KOMUTANI

Mirliva İsmet (İnönü) Paşa

Kurmay Başkanı Yarbay Naci (Tınaz)

Grup	Komutanı	Tümen	Komutanı	Alay	Komutanı
1	**Miralay İzzettin (Çalışlar)**	**24üncü**	Yarbay Ahmet Fuat (Bulca)	30	Yb. H. Hüsnü (Kartaltepe)
				32	Bnb. İsmail Hakkı
				143	Bnb. Ahmet Refet (Tansu)
				Topçu	Bnb. Mehmet Remzi
		23üncü	Yarbay Ömer Halis (Bıyıktay)	31	Bnb. Mehmet Rıfat (Çulpan)
				68	Yb. Besim (Koka)
				69	Yb. Mehmet Tevfik
				Topçu	(Şehit) Bnb. Ali Rıza
2	**Miralay Selahattin (Adil)**	**4üncü**	Miralay Mehmet Sabri (Erçetin)	40	Bnb. Necip Kadri (Demirkazık)
				42	(Şehit) Yb. Hüseyin Avni (Alpaslan)
				58	Bnb. Mehmet Rüştü (Tank)
		5inci	Yarbay Kenan (Dalbaşar)	14	Yb. Mahmut Nedim
				15	Yb. İlyas Zeki (Aydemir)
				24	Bnb. Hüseyin Hilmi
				Topçu	Yb. Hüseyin Hüsnü (Sıdal)
		9uncu	Miralay Sıtkı (Üke)	25	Bnb. Hasan Faik (Alsaç)
				26	Bnb. Recep (Yazıcıoğlu)
				27	Bnb. Yusuf Ziya (Şaylan)
				Topçu	Bnb. Ahmet Şükrü (Bütten)

3	**Mirliva Yusuf İzzet (Met) Paşa**	7inci	Yarbay Ahmet Derviş	2	(Şehit) Bnb. Ali Niyazi Nazilli
				23	(Şehit) Yb. İbrahim Hulusi
				41	(Şehit) Bnb. Ahmet Muhtar
				Topçu	Bnb. Fikri (Erbuğ)
		8inci	Miralay Kazım (Sevüktekin)	131	Bnb. Ahmet Hakkı (Özgener)
				135	Bnb. Mehmet Sabri (Beşe)
				189	Bnb. Mehmet Avni (Arıduru)
				Topçu	Bnb. Hikmet
		15inci	Miralay Şükrü Naili (Gökberk)	38	Yb. Demir Ali (Somdemir)
				45	Yb. Kamil (İnanoğlu)
				56	Yb. M. Fehmi (Tınaztepe)
				Topçu	Yb. Adil (Türer)
4	**Miralay Kemalettin Sami (Gökçen)**	61nci	Miralay Rüştü (Sakarya)	159	(Şehit) Bnb. Şerif
				174	Bnb. Şevki (Savaşçı)
				190	Yb. Sabit (Noyan)
				TOPÇU	Bnb. Cemil (Ozansu)
		5nci Kafkas	Miralay Cemil Cahit (Toydemir)	9	Bnb. İsmail Mümtaz (Aktay)
				10	Bnb. Ahmet Hamdi
				13	(Şehit) Yb. Ahmet Rıfat
				TOPÇU	Bnb. M. Nusret (Büyükbaşaran)
5	**Miralay Fahrettin (Altay)**	4üncü Süvari Tugayı	Yarbay İsmail Hakkı (Oktay)	5	Yzb. Esat (Avcı)
				20	Yzb. Mehmet Murat (Azak)
		14üncü Süvari	Yarbay Mehmet Suphi (Kula)	3	Yb. Ahmet Ferit (Daryal)
				54	Bnb. Emin Hüsnü (Görker)
				55	Bnb. Ömer Fevzi (Akıncılar)
12	**Miralay Halit (Karsıalan)**	11inci	Miralay Abdülrezzak (Akbarlas)	126	Bnb. İsmail Hakkı (Alpan)
				127	Bnb. Osman Nuri (Tufan)
				70	Yb. Hafız Halit (Uzel)
				Topçu	Bnb. Abdülbaki

Mürettep Kolordu	**Miralay Kazım Fikri (Özalp)**	**1inci**	Yarbay Abdurrahman Nafiz (Gürman)	3	Bnb. Ömer Şevki (Zeren)
				4	Bnb. Ahmet Nadir
				5	Yb. Osman Arif (Ertürk)
				Topçu	Yb. Şerif
		17inci	Miralay Hüseyin Nurettin (Özsu)	61	(Şehit) Yb. Hasan Rıza
				62	Yzb. Ahmet Şükrü
				63	Bnb. Ali Rıza (Yalçınalp)
				Topçu	Yb. M. Fuat (Peközer)
		41inci	Yarbay Şerif (Yacağız)	12	Bnb. Mehmet Hayri
				16	Bnb. Hüseyin Rahmi (Apak)
				19	Yb. Hüseyin Hüsnü
				Topçu	Bnb. Cevdet Ali
		1inci Süvari	Yarbay Osman Zati (Korol)	10	Yzb. Şerif
				11	Yzb. Kamil
				43	Yzb. Ramiz Özalp (Zeyrek)
				33	Bnb. Hüseyin Rahmi (Apak)
				14	Yb. Süleyman Sabri
2nci Süvari		Yarbay Ethem Servet (Boral) 4 Bnb. Musa Kazım (Kuşzade) 13 Yzb. Galip (Kaan)		2	Bnb. Ahmet Kemal (Özsu)
3üncü Süvari		Binbaşı İbrahim (Çolak) 28 Bnb. Hüseyin Hüsnü (Aykut)		27	Bnb. Mehmet Cemal
3ncü Kafkas		Yarbay Halit (Akmansü) 8 Yb. Atıf (Ulusoğlu) 11 Yb. İsmail Hakkı Topçu Yb. Hüseyin Ragıp (Güler)		7	Yb. Ali Rıza (Benli)

57nci	Yarbay Mümtaz (Çeçen) 39 Bnb. Ahmet Turan 176 Yb. Mehmet Sait Topçu Bnb. Ahmet Seyfettin	37	(Şehit) Bnb. Osman
6ncı	Yarbay Nazmi (Solok) 51 Bnb. Mehmet Raif (Avcı) 34. Süvari Bnb. Mustafa Zeki	50	Yb. İbrahim Hakkı (Emiroğlu)
Mürettep Tümen	Yarbay Ahmet Zeki (Soydemir) 35. Süvari Bnb.Ali Haydar (Özcandarlı) Adana Yzb. Ali Sinan (Tekelioğlu) 1. Milis Yzb. Emin 2. Milis Yzb. Ahmet Raif Konya Süvari Bnb. Vehbi (Uluevli) Topçu Yzb. Hidayet	52	Yzb. Cemil (Ülgen)
47. Alay	Yb. Osman (Topal Osman Ağa)		
48. Alay	(Şehit) Bnb. Hasan Tahsin (Beştepe)		
49. Alay	Yb. Mustafa Süreyya (Karakaplan)		
29. Süvari Alayı	Yb. İsmail Hakkı		
Meclis Muhafız Taburu	Bnb. İsmail Hakkı (Tekçe)		

TÜRK ORDUSU KUVVET GELİŞİMİ, 1921

		Birinci İnönü Muharebesi		İkinci İnönü Muharebesi		Kütahya-Eskişehir Muharebeleri		Sakarya Meydan Muharebesi	
		başında	sonunda	başında	sonunda	başında	sonunda	başında	sonunda
Personel	**Subay**	1.728	1.707	3.438	3.282	4.516	4.502	6.855	5.845
	Erat	27.571	27.340	58.980	54.186	116.091	76.267	96.326	84.286
Silah	**Tüfek**	16.080	?	34.175	31.743	62.012	40.133	63.416	60.582
	Makinalı Tüfek	147	?	290	287	704	646	868	1.019
	Top	67	?	104	104	162	155	169	191
	Uçak	7	?	4	4	4	4	2	8 (2'si faal)

YUNAN KOMUTA GRUBU, SAKARYA

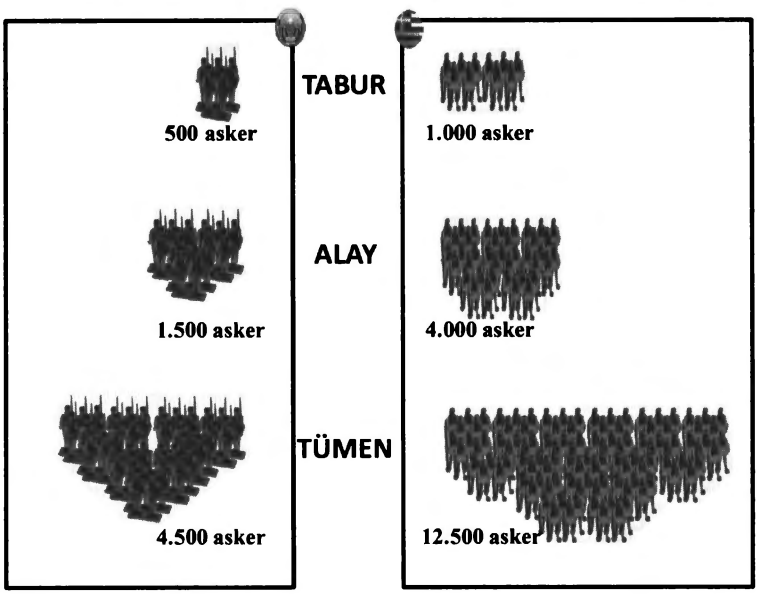
KÜÇÜK ASYA ORDUSU KOMUTANI

Korgeneral Anastasios Papoulas Kurmay Başkanı Albay Konstantinos Pallis

Kolordu	Komutanı	Tümen	Komutanı	Alay
I.	Tümgeneral Alexandros Kontoules	1	Albay Anasthasios Frangou	4
				5
				1/38 Evzon
		2	Albay Georgios Valettas	1
				7
				34
		12	Albay Periklis Kallidopoulos	14
				41
				46
		Topçu Alayı		
II.	Prens Andreas	5	Albay Ioannis Trilivas	33
				43
				44
		9	Albay Kimon Digenis	25
				26
				3/40 Evzon
		13	Albay Andreas Kallinskis - Roidis	3
				2
				5/42 Evzon
		Topçu Alayı		
		Ordu İhtiyatı Ağır Topçu Alayı		
III.	Tümgeneral Georgios Polimenakos	3	Albay Georgios Nikolaidis	6
				12
				5/39 Evzon
		7	Albay Andreas Platis	22
				23
				37
		10	Albay Petros Soumilas	27
				28
				30
		Topçu Alayı		
SÜVARİ TUGAYI 3			Albay Panagiotis Nikolidis	1
Güney Tümenler Grubu	Tümgeneral Nikolaos Trikupis	4	Albay Dimitrios Dimaras	8
				11
				35
		11	Albay Nikolaos Kladas	17
				45
				16

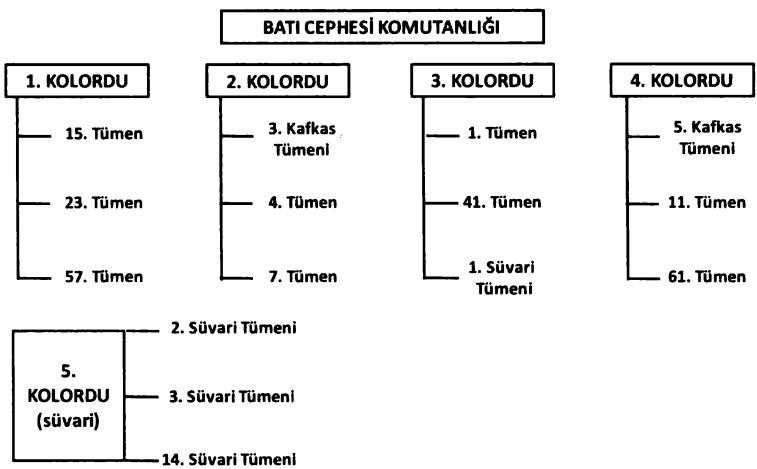
ASKERİ BİRLİKLER KARŞILAŞTIRMASI-1

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ Başında Askeri Kuvvet Dengesi

ASKERİ BİRLİKLER KARŞILAŞTIRMASI-2

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ sonrasında
14 Eylül 1921'de ordunun yeniden yapılandırılması

1921 KARŞILAŞTIRMALI ZAYİAT CETVELİ

Personel Zayiatı		Birinci İnönü Muharebesi	İkinci İnönü Muharebesi	Kütahya-Eskişehir Muharebeleri	Sakarya Meydan Muharebesi
Şehit	Subay	4	44	121	304
	Erat	117	637	1.522	13.000
Yaralı	Subay	12	102	267	1.058
	Erat	85	1.720	4.714	17.422
Esir	Subay	5	4	54	23
	Erat	29	2	320	805
Firar	Subay	-	4	-	4
	Erat	-	1.076	30.809	5.635
Kayıp	Subay	-	2	-	Ayrıntılı bilgi için Sakarya MM Zayiat Cetveli'ne bakınız
	Erat	-	1.359	-	

SAKARYA ZAYİAT CETVELİ

	ŞEHİT	YARALI	ESİR	KAYIP	FİRAR	TOPLAM	ŞEHİT	YARALI	ESİR	KAYIP	FİRAR	TOPLAM
	SUBAY						ER					
1. Grup	**54**	189	6	**13**	0	262	**1.036**	4.053	398	**2.721**	332	8.540
2. Grup	**75**	318	5	**10**	0	408	**1.340**	3.983	75	**2.524**	193	8.115
3. Grup	**56**	168	3	**2**	1	230	**1.097**	2.887	40	**1.089**	2.907	8.020
4. Grup	**49**	196	5	**2**	0	252	**950**	3.264	100	**927**	622	5.863
5. Grup (Süvari grubu)	**4**	14	1	**0**	2	21	**257**	142	18	**68**	841	1.326
12. Grup	Veri yok						Veri yok					
Mürettep Kolordu	Veri yok						Veri yok					
Batı Cephesine Doğrudan Bağlı Birlikler	**39**	173	3	**0**	1	216	**756**	3.093	174	**1.273**	740	6.036
TOPLAM	**277**	1.058	23	**27**	4	1.389	**5.436**	17.422	805	**8.602**	5.635	37.900

Künyesi belli şehit + kayıp asker sayısı	**304**	**14.038**
Tahmini Toplam Şehit Sayısı	**14.342**	

DİZİN

3üncü Kafkas Tümeni 10, 59, 71, 73, 74, 75, 83, 85, 89, 95, 117, 135, 144, 145, 147, 152, 153, 154, 207
4üncü Tümen 32, 33, 34, 39, 42, 50, 53, 82, 83, 84, 95, 109, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 177, 178, 180, 181, 182, 188, 189, 190, 193, 196
5inci Kafkas Tümeni 46, 50, 51, 56, 58, 77, 86, 88, 98, 109, 148, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 210, 211, 233, 235, 241, 253, 281
15inci Tümen 59, 107, 109, 201, 202, 207, 208, 212, 214, 216, 218, 219, 222, 252, 262
24üncü Tümen 29, 30, 32, 33, 48, 50, 103, 110, 111, 149, 150, 151, 156, 157, 178, 180, 181, 182, 189, 192, 196, 214, 216, 222, 233, 249
42. Alay 120, 181, 188, 196
47. Alay 145, 151
57nci Tümen 39, 44, 65, 69, 78, 79, 99, 112, 113, 116, 152, 156, 158, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 207, 208, 211, 219, 222, 244, 257, 280
61inci Tümen 29, 47, 48, 96, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 199, 232, 233, 254, 280
190. Alay 214, 215, 216, 217, 218

A

Abdurrahman Nafiz Gürman 249, 252
Afyon 20, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 79, 123, 124, 125, 184, 185, 186, 259, 268, 269, 270, 279, 284, 289, 291
Ahmet Derviş 149, 182
Ahmet Fuat Bulca 147, 182, 196, 258, 325
Ahmet Rıfat 37, 46, 56, 163, 164, 167, 169, 282
Ahmet Zeki Soydemir 185, 186, 237, 259, 277, 279
Akşehir 129, 130, 186, 273, 277
Alagöz 57, 66, 126, 127, 131, 144, 159, 160, 170, 182, 183, 203, 223, 226, 236, 237, 239, 240, 241, 245, 246
Alexander 20, 23
Ali Fuat Cebesoy 27, 28
Ali Hikmet Ayerdem 105, 106, 107, 113, 114,
Asım Gündüz 145, 158, 199, 230, 265
'Ayici' Arif 65, 72, 111

B

Bahçecik 146, 153
Bilecik 18, 28, 30, 31, 44, 46, 70, 75, 87
Bozüyük 32, 72, 73

C-Ç

Cemil Cahit Toydemir 36, 37, 46, 47, 51, 56, 58, 88, 94, 148, 164, 165, 171, 174, 175, 210, 235, 254, 282
Clamenceau 23
Çal Dağı 8, 136, 150, 167, 172, 175, 192, 195, 196, 197, 198, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223,

224, 225, 226, 230, 232, 233, 236, 238, 241, 243, 254, 260
Çifteler 117, 284, 285, 286
Çukurhisar 33, 92, 108

D
'Dadaylı' Halit Akmansü 152, 154
Demirci Mehmet Efe 27, 80
Duatepe 230, 237, 241, 244, 249, 251, 252, 255, 256, 257, 259, 260
Dusmanis 67, 122, 238

E
Eskipolatlı 233, 252, 253, 254, 262
Eskişehir 9, 18, 19, 28, 31, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 46, 47, 58, 64, 67, 68, 71, 75, 88, 93, 94, 96, 98, 101, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 118, 119, 120, 123, 125, 127, 132, 133, 145, 161, 165, 180, 184, 196, 200, 228, 233, 234, 240, 245, 253, 261, 269, 270, 274, 277, 278, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291
Etem 27, 28, 29, 31, 34
Evliyafakı 154, 157, 158, 197, 201, 202, 204

F
Fahrettin Altay 44, 45, 58, 65, 73, 75, 76, 87, 91, 96, 97, 107, 114, 116, 128, 134, 135, 183, 195, 196, 210, 217, 235, 250, 255, 258, 266, 267, 277, 285, 286, 288
Fettahoğlu 186, 187, 236, 249, 258, 259, 261, 262, 263, 265, 266, 274, 277, 279
Fevzi Çakmak 62, 250
Frangou 139, 140, 144, 146, 155, 219

G
Gedikli 7, 149, 153, 172, 178, 197, 198, 203, 213
Gounaris 24, 121, 122, 234, 238, 278
Güzelcekale 7, 154, 155, 172, 177, 178, 180, 182, 192, 193, 194, 195, 196, 203, 204, 205, 213, 216, 223, 230, 232, 255

H
Halil İbrahim Çolak 13, 80, 81, 250
Halit Bey 47, 48, 69, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 113, 114, 115, 116, 117, 134, 137, 152, 153, 179, 188, 189, 191, 192, 193, 210, 223, 229, 230, 233, 236, 239, 254, 261, 266, 270, 279
Harhor 7, 197, 198, 203, 208, 210, 211, 213
Haymana 11, 37, 66, 125, 126, 127, 131, 136, 137, 140, 145, 150, 152, 154, 156, 158, 160, 167, 172, 177, 179, 182, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 198, 201, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 227, 230, 231, 232, 237, 238, 243, 246, 247, 250, 254, 256, 258, 259, 260, 261, 264, 276
Hüseyin Avni Alpaslan 130, 177, 188, 196

İ
İnegöl 30, 39, 40, 42, 43, 55, 69, 70, 71, 72, 73
İnler 136, 138, 139, 183, 190, 192, 194, 251, 261
İsmet İnönü 28, 29, 33, 34, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 51, 53,54, 55, 56, 58, 62, 63, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 74, 85, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 100, 102, 107, 109, 110, 111, 112, 117, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 144, 150, 158, 160, 161, 165, 179, 193, 194, 198, 199, 200, 215, 217, 218, 219, 223, 234, 237, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 249, 251, 252, 257, 260, 284, 286, 287, 290, 291, 294
İznik 29, 30
İzzettin Çalışlar 47, 48, 53, 54, 65, 69, 71, 73, 96, 97, 109, 110, 134, 137, 143, 145, 146, 147, 156, 157, 158, 179, 180, 181, 182, 188, 189, 191,

192, 194, 195, 210, 243, 255, 259, 260, 270

K

Kalekeropoulos 25, 35
Kallidopoulos 18, 26, 56, 57, 122, 123, 156, 157, 204, 208, 216, 217, 219, 222
Karapınar 100, 198, 202, 204, 207, 244, 249, 260, 261
Karasüleymanlı 188, 189, 191, 192, 195, 235
Karayavşan 215, 220, 221, 222, 230, 233, 235, 236, 247, 253, 295
Kazım Fikri Özalp 59, 65, 69, 128, 130, 229, 230
Kazım Sevüktekin 149, 209, 219
Kemalettin Sami Gökçen 49, 53, 65, 70, 78, 83, 84, 88, 89, 94, 95, 96, 98, 104, 110, 134, 137, 165, 169, 169, 170, 171, 174, 175, 198, 209, 210, 216, 218, 220, 221, 230, 231, 233, 235, 236, 239, 247, 249, 253, 257, 259, 261, 265, 271, 273, 280,
Kenan Dalbaşar 125
Kırgız Dağı 112, 113, 114, 115, 116, 117, 209, 285
Kırka 74, 78, 79, 92, 103
Kolankaya 77, 78
Konstantin 19, 20, 24, 25, 26, 67, 121, 122, 275, 276
Kontoules 17, 18, 26, 61, 112, 122, 127, 153, 155, 195, 198, 210, 221, 223, 227, 237, 242, 247, 259, 260, 261, 284
Kovalca 52
Köseabdallı 149, 150, 154, 155, 178
Kütahya 9, 18, 28, 29, 31, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 49, 56, 58, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 79, 82, 87, 91, 92, 93, 94, 101, 108, 109, 117, 119, 120, 121, 122, 125, 127, 132, 133, 154, 161, 165, 173, 180, 184, 196, 200, 204, 217, 224, 233, 234, 235, 240, 245, 269, 278, 287, 288

L

Lloyd George 24, 26, 35, 98, 225
Lord Curzon 25

M

Mahmudiye 102, 117, 286, 292
Malıköy 246, 279
Mangal Dağı 7, 17, 18, 26, 32, 124, 125, 131, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 166, 177, 178, 179, 198, 205, 213, 216, 228, 250, 255, 258
Metaxas 19, 23, 24
Millerand 23, 24, 41
Mustafa Kemal Atatürk 14, 22, 24, 28, 35, 37, 38, 44, 60, 64, 82, 87, 93, 98, 100, 101, 102, 1107, 117, 123, 137, 142, 144, 146, 159, 160, 161, 164, 170, 172, 179, 185, 188, 189, 216, 231, 232, 234, 236, 245, 246, 249, 251, 259, 262, 271, 272, 274, 280, 288, 289, 291
Mümtaz Çeçen 201, 250
Mürettep Kolordu 58, 65, 68, 87, 128, 129, 174, 179, 185, 228, 229, 230, 233, 235, 241, 242, 246, 251, 252, 253, 256, 257, 259, 261, 265, 278
Mürettep Tümen 53, 58, 72, 73, 79, 183, 185, 186, 187, 236, 237, 238, 259, 262, 266, 267, 274, 277

N

Nasuhçal 64, 69, 77, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 235
Nazım Bey 31, 32, 49, 50, 53, 80, 81, 82, 83, 84, 235, 236
Nazifpaşa 30, 31, 34, 40, 70, 72, 73

O-Ö

Osman Zati Korol 211, 250,
Ömer Halis Bıyıktay 180, 190, 191, 250, 252, 265

P

Pallis 34, 35, 36, 59, 60, 67, 121, 122, 155, 248

Paraskevopoulos 24, 25
Pazaryeri 30, 31, 46, 48, 53, 70, 71, 75
Piribeyli 186, 236, 237
Polatlı 11, 37, 66, 126, 128, 129, 131, 135, 148, 163, 166, 187, 220, 221, 228, 229, 230, 233, 238, 241, 243, 245, 246, 249, 256, 258, 259, 271, 284, 294
Polimenakos 61, 97, 108, 127, 148, 161, 166, 167, 169, 170, 172, 209, 211, 219, 238, 239, 241, 248, 260, 261, 267, 274, 280

R

Rahmi Apak 199
Rallis 24, 25, 27
Refet Bele 28, 29, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 54, 58, 62, 63, 64, 65, 80, 159, 160, 161, 165, 250, 272
Rüştü Sakarya 35, 211, 233, 248

S-Ş

Sabanca 136, 173
Sabit Noyan 214, 215, 218
Sabri Erçetin 32, 104, 105, 143, 154, 156, 157, 188
Sarıhalil 171, 172, 174, 175, 208, 226, 238
Sarıköy 274, 286, 289, 290
Sarıyanis 26, 35, 36, 57, 67, 120, 121, 122, 123, 170, 172, 194, 290
Selahaddin Adil 134, 255
Seyitgazi 62, 74, 83, 86, 90, 91, 92, 94, 96, 98, 99, 102, 104, 106, 107, 108, 112, 113, 115, 117, 123, 127, 128, 200, 206, 209, 286
Sivrihisar 99, 107, 117, 118, 121, 128, 129, 238, 258, 263, 266, 267, 270, 273, 274, 277, 278, 279, 289, 290, 291
Soumilas 166, 168, 267
Söğüt 32, 55, 69, 70, 104, 105, 106
Stratigos 67, 122, 234, 290
Suphi Kula 250
Şefik Aker 22
Şükrü Naili Gökberk 108, 156, 159, 202, 208, 212, 215, 216, 217, 218, 222, 249, 252,

T

Teotokis 19, 120, 121, 122, 233, 277
Teperoğlan 79, 87
Topal Osman Ağa 130, 135, 145, 178, 181, 189
Toydemir 7, 136, 137, 148, 163, 164, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 198, 201, 203, 210, 213, 214, 229
Trikupis 50, 51, 54, 61, 73, 76, 86, 87, 97, 108, 124, 127, 184, 185, 186, 259, 284
Türkmenbaba Dağı 104

U

Uzunbeyli 17, 34, 57, 171, 263

V

Venizelos 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 35, 57, 122
Vlahopoulos 54, 61, 77

Y

Yamak 141, 142, 144, 145, 147, 197, 204, 212, 219, 227, 255, 258
Yenişehir 42, 43, 44, 69, 70, 71
Yumruçal 83, 84, 85, 89
Yunak 185, 186
Yusuf İzzet Met 134, 137, 158, 167, 178, 198, 202, 204, 205, 208, 210, 214, 217, 221, 247, 254, 255, 258, 261, 266, 272

Z

Zafertepe 244, 245, 249, 250, 251, 257
Zaimis 20

SAKARYA
MEYDAN MUHAREBESİ
A T L A S I

Yunan Küçük Asya Ordusu Komutanlık Karargâhı

Türk Ordusu Başkomutanlık Karargâhı

Yunan 13. Piyade Tümeni

57nci Piyade Tümeni

Tanımlanamayan Yunan piyade tümeni

190. ALAY

190. Piyade Alayı

Yunan 1. Piyade Tümenine ait bir alay

1. Süvari Tümeni

Tümeni tanımlanamayan bir piyade alayı

Türk piyade mevzii

Yunan Süvari Tugayı

Grup komutanlığı sorumluluk alanı sınırı

Yunan piyade siperi

Türk ilerleme veya taarruz yönü

Yunan ilerleme veya taarruz yönü

Birliklerin yer değiştirmelerini gösteren intikal yönü

Atlasta kullanılan işaret ve semboller

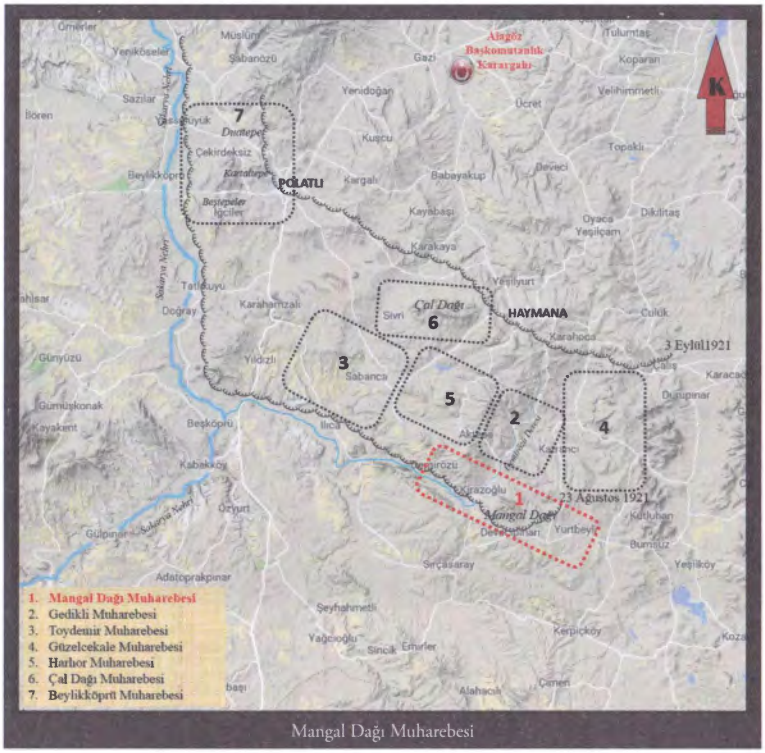
Aksi belirtilmediği sürece tüm krokilerde sayfa üst kısmı kuzeyi göstermektedir.

Sakarya Meydan Muharebesi süresince kesin sonuca yönelik muharebeler

1 KIYAMET

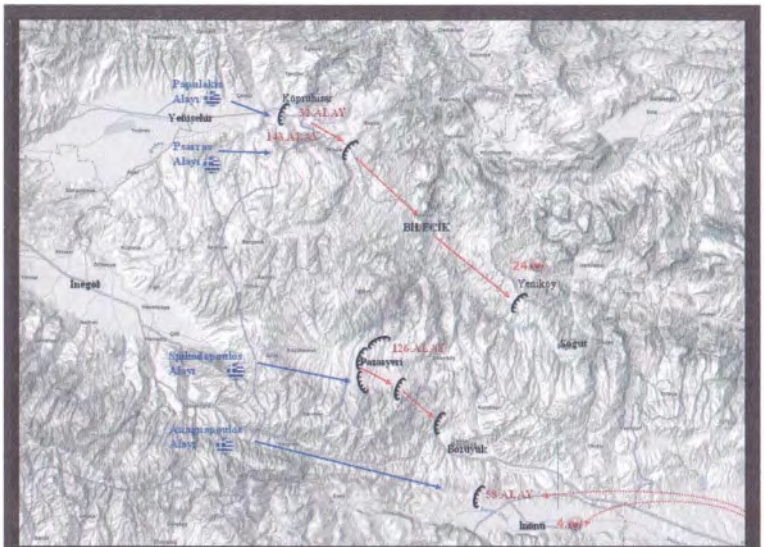
Mangal Dağı Muharebeleri

Mangal Dağı Muharebesi

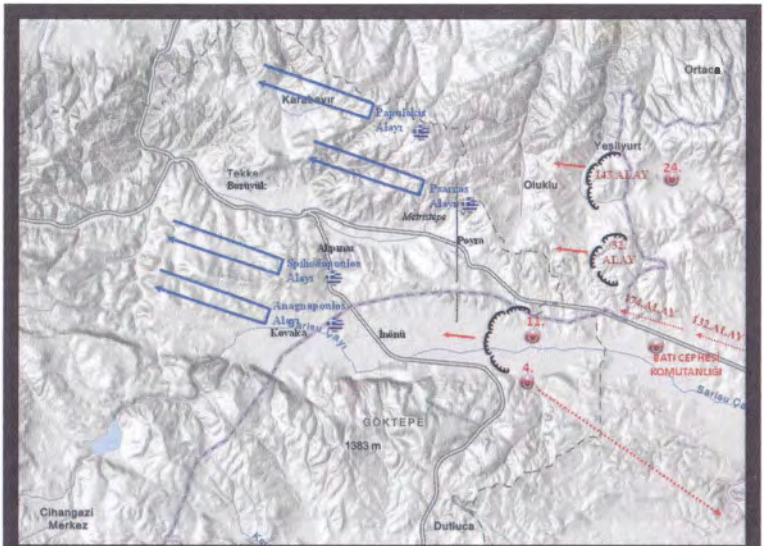
1. İnönü Muharebesi'nde Yunan birliklerinin yaklaşma güzergahları

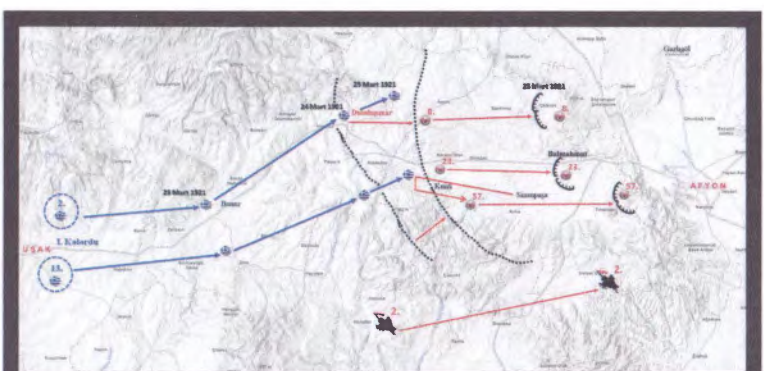
I. İnönü Muharebesi (8 Ocak 1921), Batı Cephesi

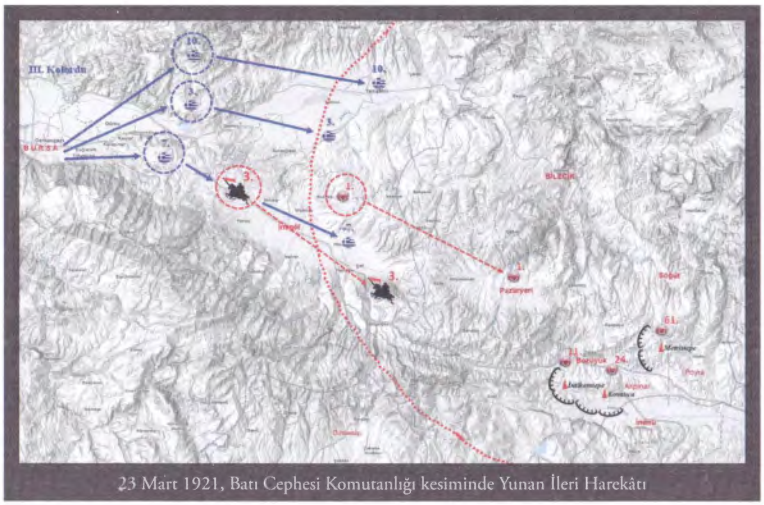
I. İnönü Muharebesi (10 Ocak 1921 sabah), Batı Cephesi

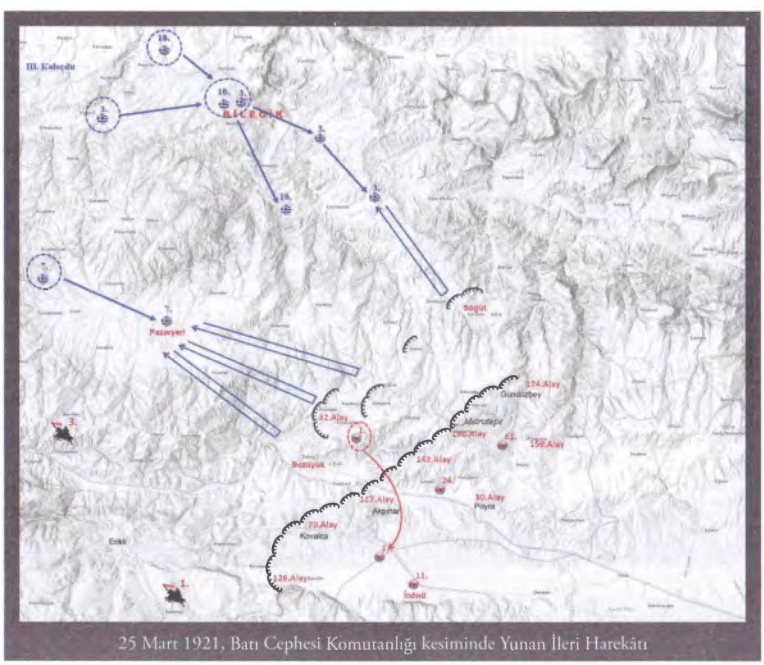
I. İnönü Muharebesi (10 Ocak 1921 gece), Batı Cephesi

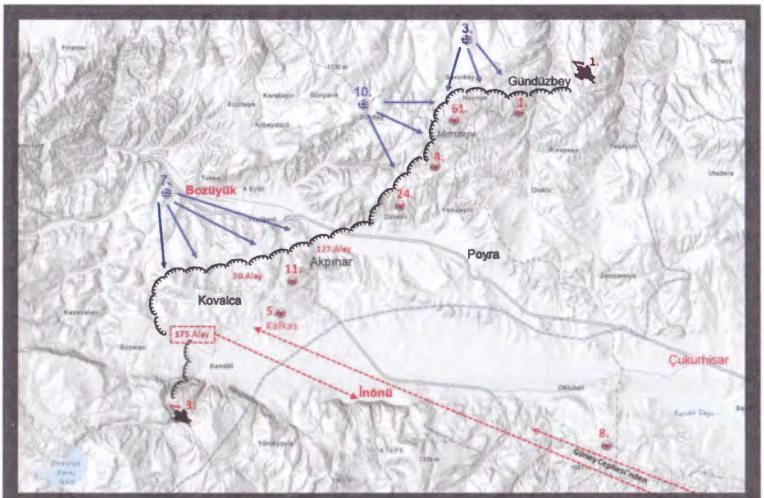
23 Mart -25 Mart 1921 Güney Cephesi Komutanlığı kesiminde
Yunan I. Kolordusunun İleri Harekâtı

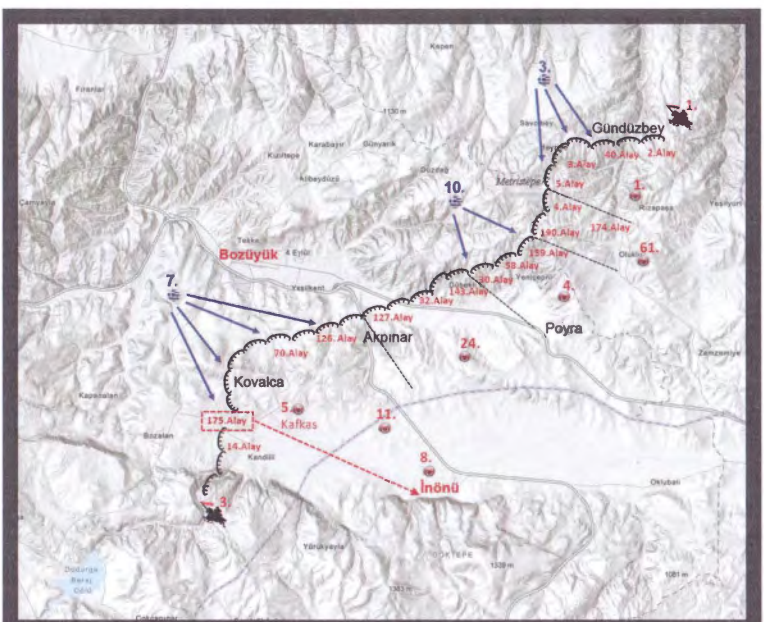
23 Mart 1921, Batı Cephesi Komutanlığı kesiminde Yunan İleri Harekâtı

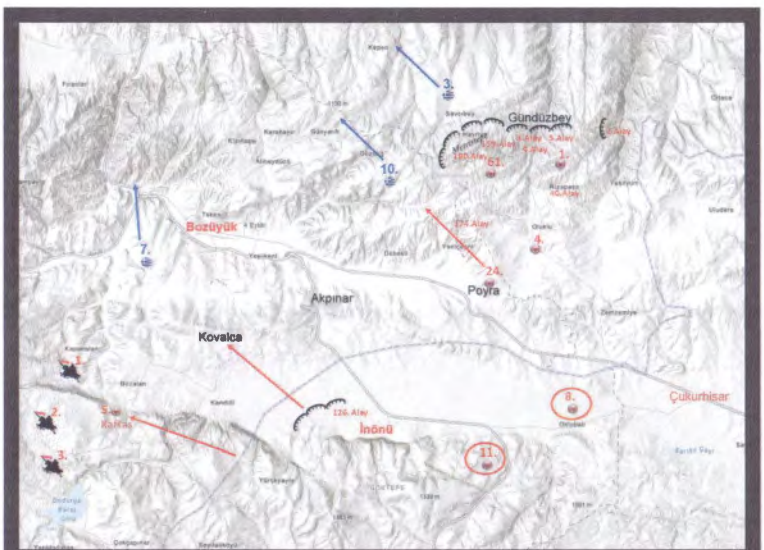
25 Mart 1921, Batı Cephesi Komutanlığı kesiminde Yunan İleri Harekâtı

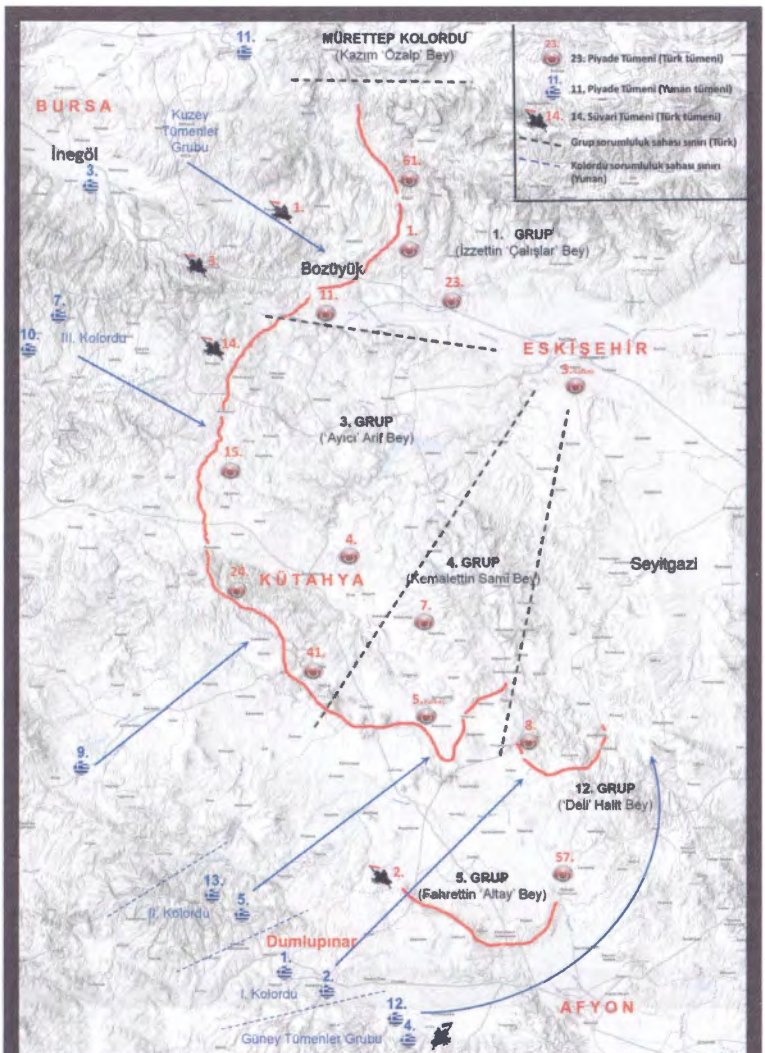
29 Mart 1921, Batı Cephesi Komutanlığı kesiminde Yunan İleri Harekâtı

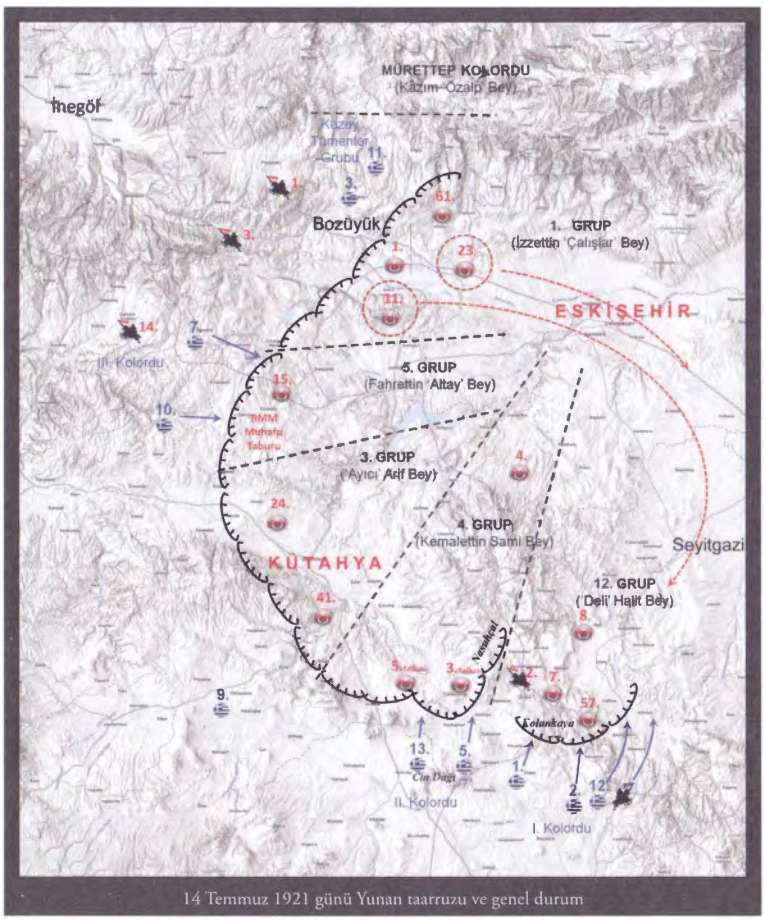
30 Mart 1921, Batı Cephesi Komutanlığı kesiminde Yunan İleri Harekâtı

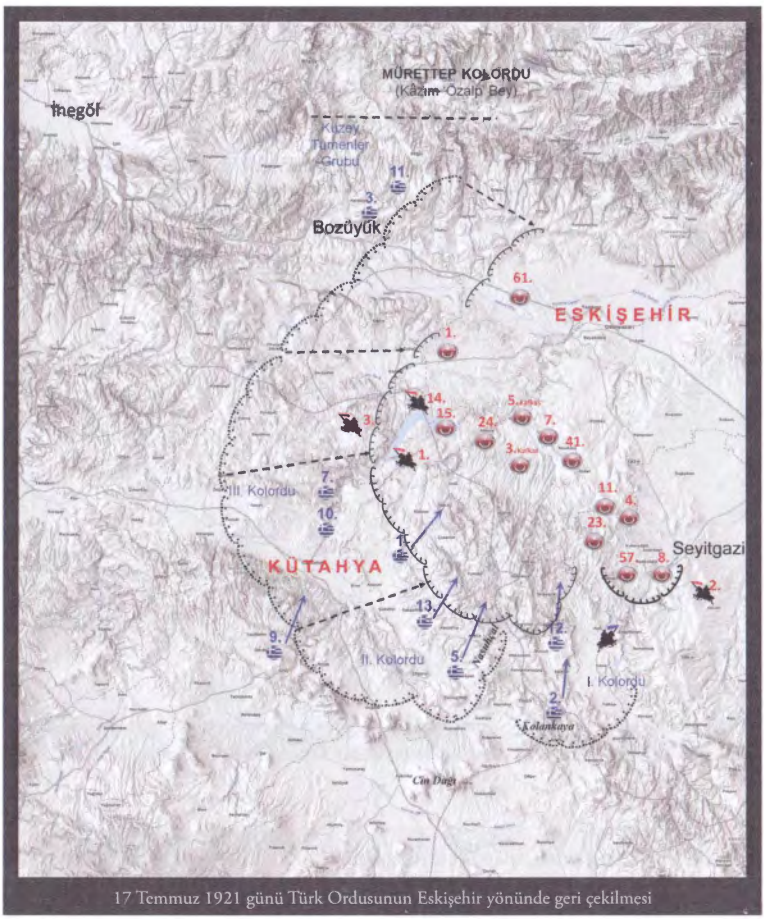
1 Nisan 1921, Batı Cephesi Komutanlığı kesiminde Yunan tümenlerinin geri çekilmeye başlaması

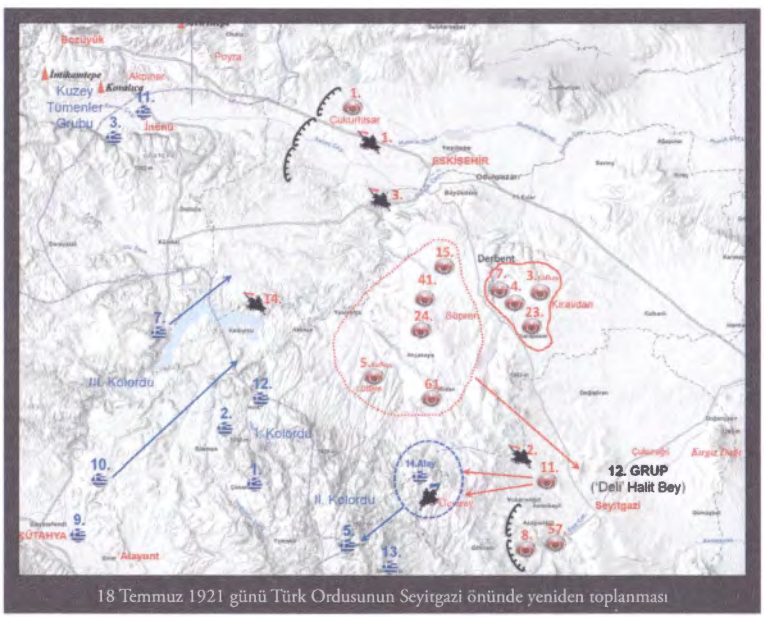
12 Temmuz 1921 günü Yunan ileri harekâtı ve cephede son durum

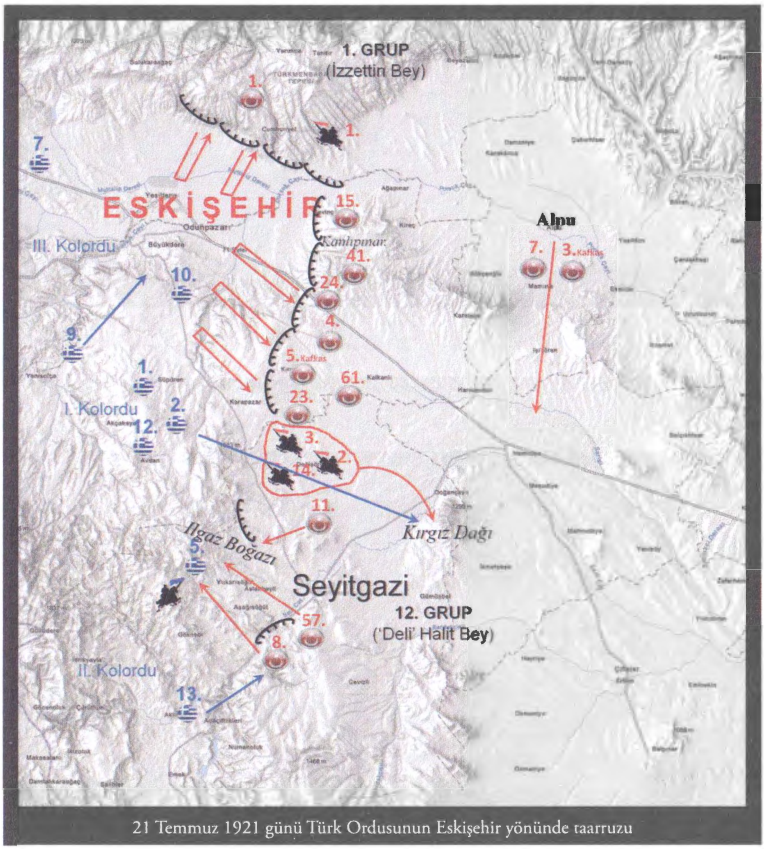
14 Temmuz 1921 günü Yunan taarruzu ve genel durum

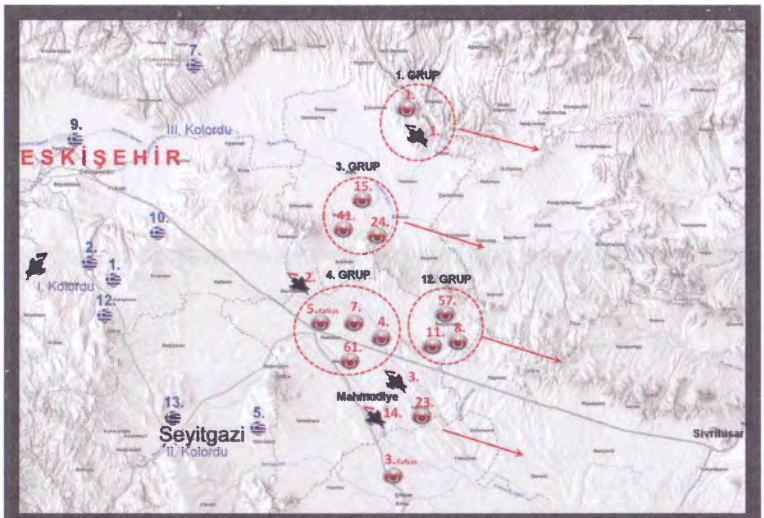
17 Temmuz 1921 günü Türk Ordusunun Eskişehir yönünde geri çekilmesi

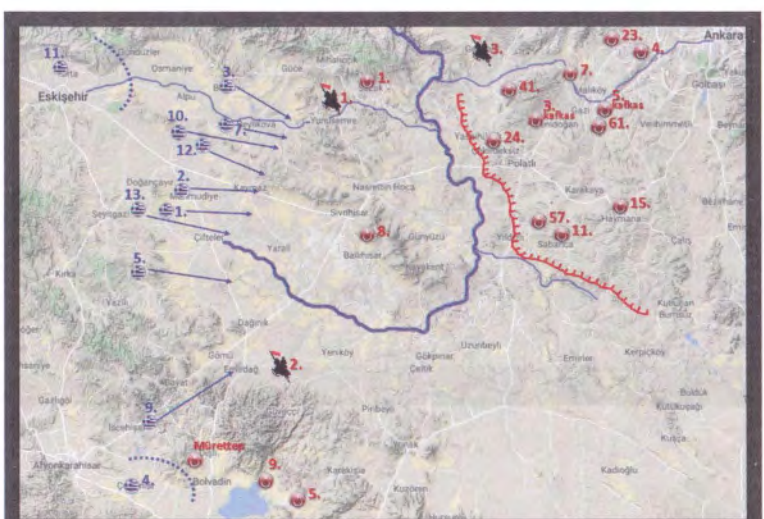
18 Temmuz 1921 günü Türk Ordusunun Seyitgazi önünde yeniden toplanması

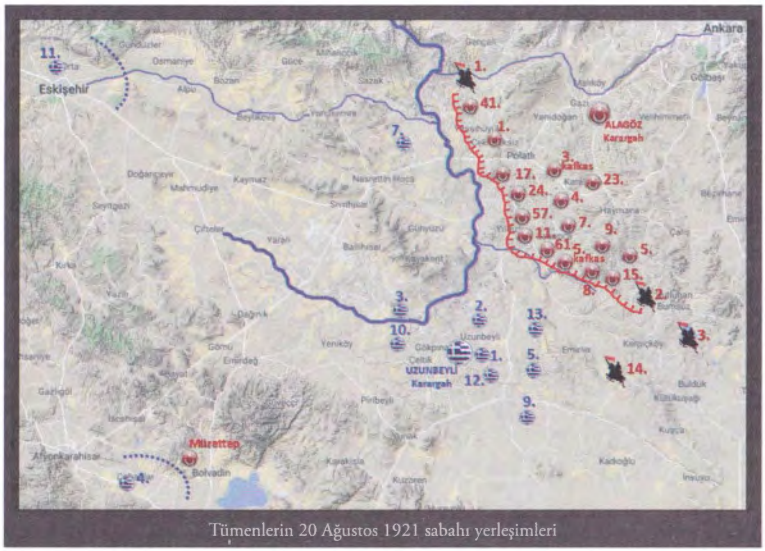
21 Temmuz 1921 günü Türk Ordusunun Eskişehir yönünde taarruzu

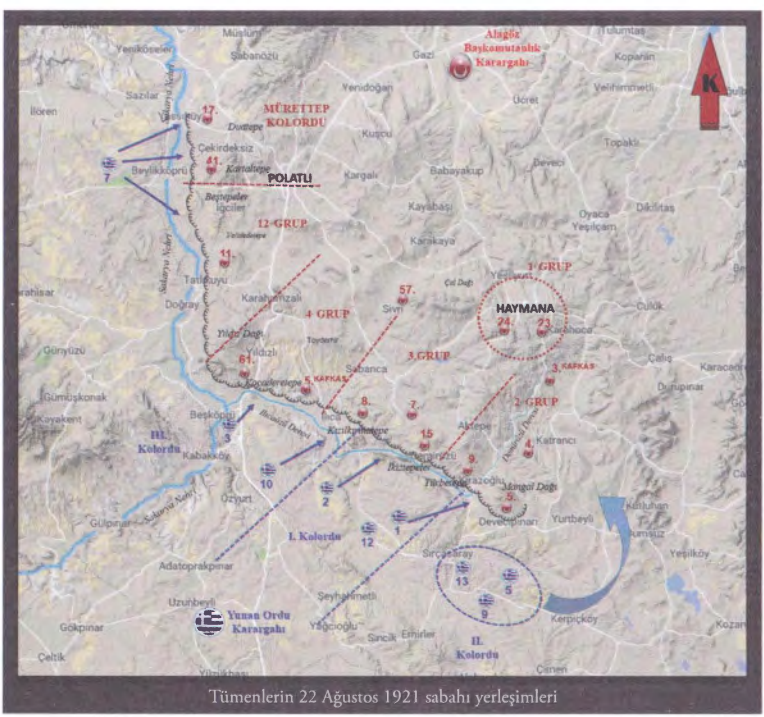
22 Temmuz 1921 günü Türk Ordusunun Ankara istikametinde çekilmeye başlaması

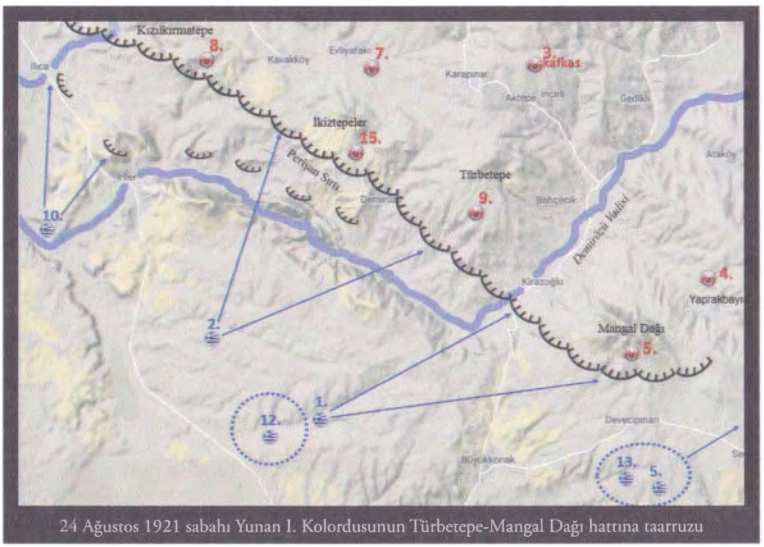
Tümenlerin 14 Ağustos 1921 sabahı Yunan Ordusu Ankara'ya doğru yürüyüşe geçtiğindeki yerleşimleri

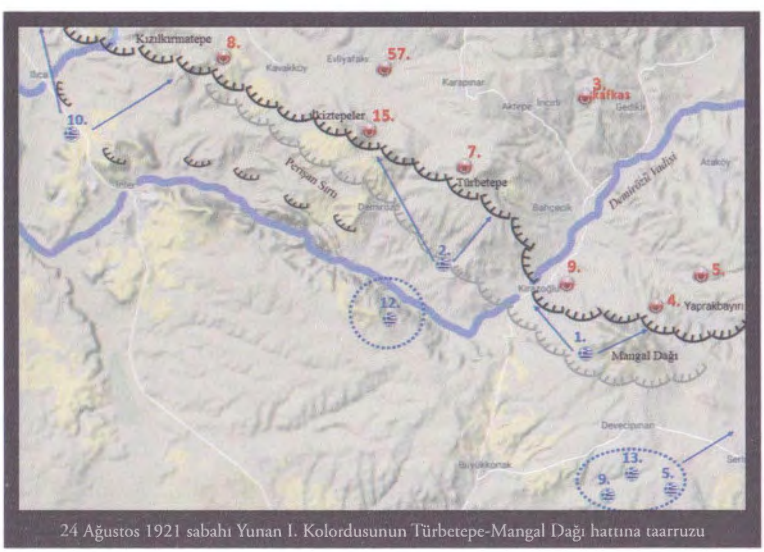
Tümenlerin 20 Ağustos 1921 sabahı yerleşimleri

Tümenlerin 22 Ağustos 1921 sabahı yerleşimleri

24 Ağustos 1921 sabahı Yunan I. Kolordusunun Türbetepe-Mangal Dağı hattına taarruzu

24 Ağustos 1921 sabahı Yunan I. Kolordusunun Türbetepe-Mangal Dağı hattına taarruzu

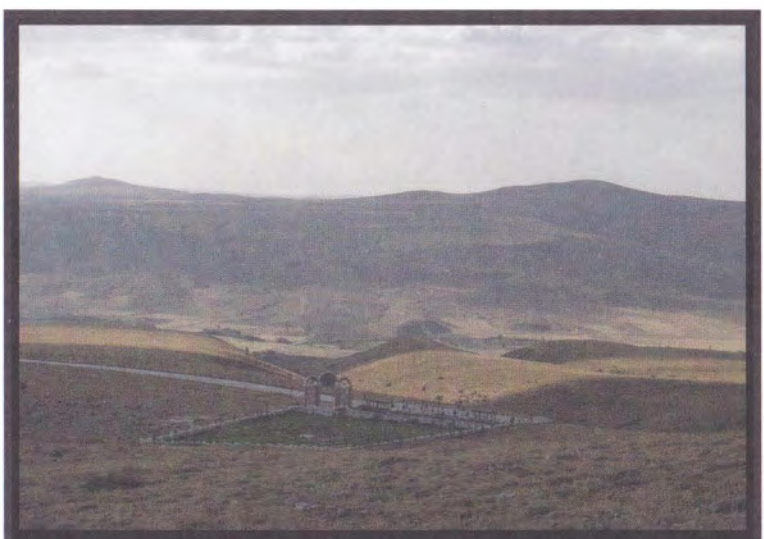
Yunan 7. Tümeninin 23/24 Ağustos 1921 gecesi Beylikköprü yakınlarında kurduğu sal köprülerden biri.

Yunan Ordusunun seyyar köprüler kurmak için getirdiği teknelerin Eskişehir'den yola çıkarılışı

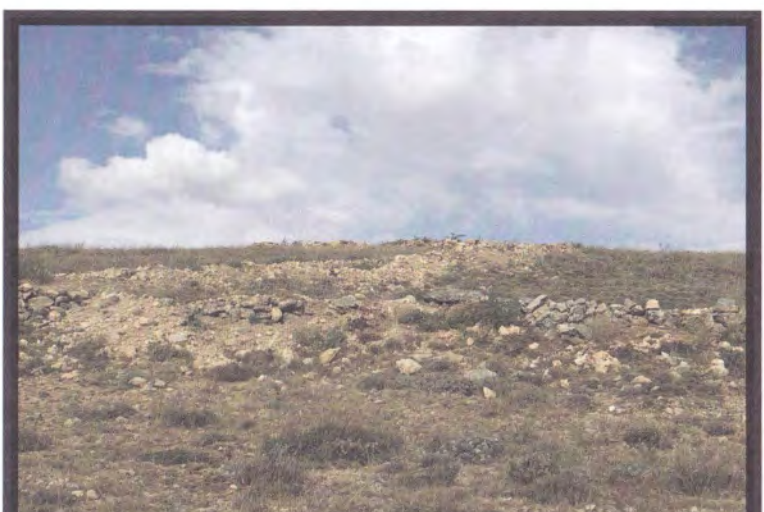
Yunan 7. Tümeninin 23/24 Ağustos 1921 gecesi Beylikköprü yakınlarında kurduğu sal köprülerden biri

Mangal Dağı batı mevzilerinden Demirözü Vadisi'ne ve Türbetepe'ye bakış.
Yamaçta görülen 47. Alay Şehitliğidir.

Mangal Dağı güneybatı mevzilerinin restore edilen kısmı

Mangal Dağı güneybatı mevzilerinin Yunan taarruz alanından görünümü

Mangal Dağı güney ikinci hat mevzilerinin restore edilmemiş kısmından bir görüntü

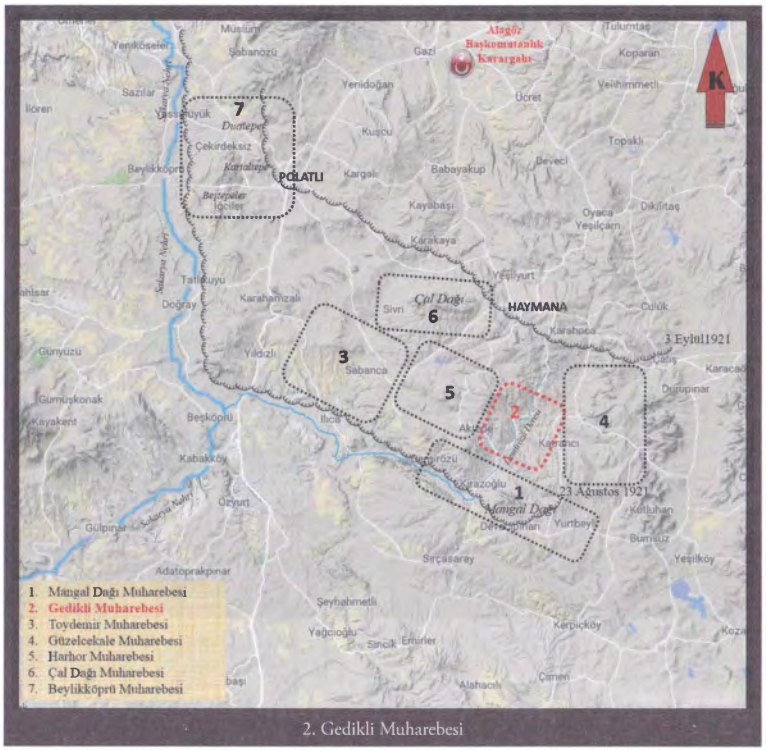
Mangal Dağı güney ikinci hat mevzileri gerisinde defnedilmiş 5inci Tümen şehitleri

Yunan taarruz sahasından Mangal Dağı'nın görüntüsü

2 TÜRK SÜNGÜSÜ

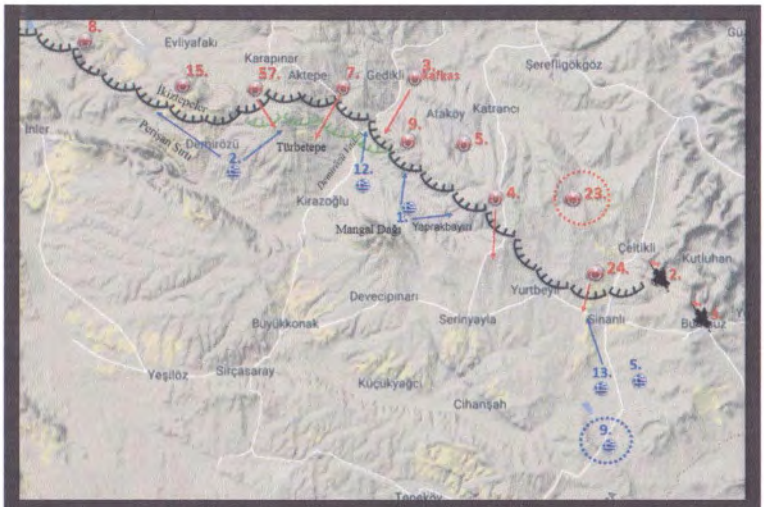
Gedikli Muharebeleri

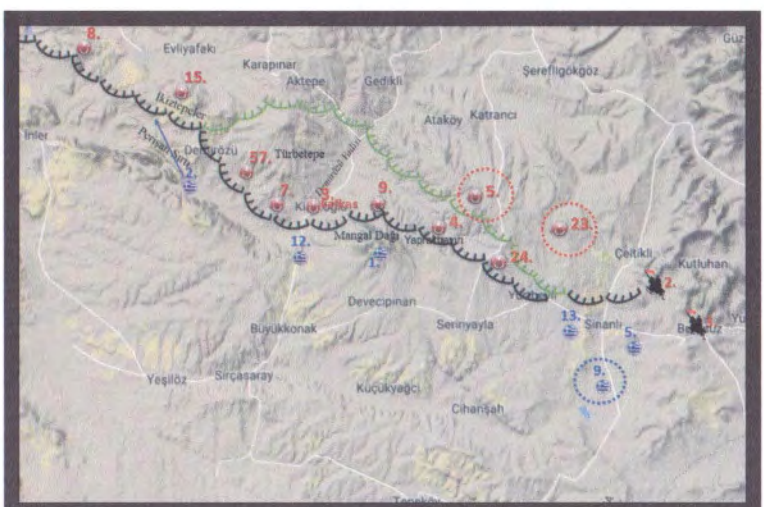
2. Gedikli Muharebesi

25 Ağustos 1921 sabahı Yunan I. Kolordusunun Demirözü Vadisi'nden yarma harekâtı ve Gedikli Muharebesi (Saat 09:00)

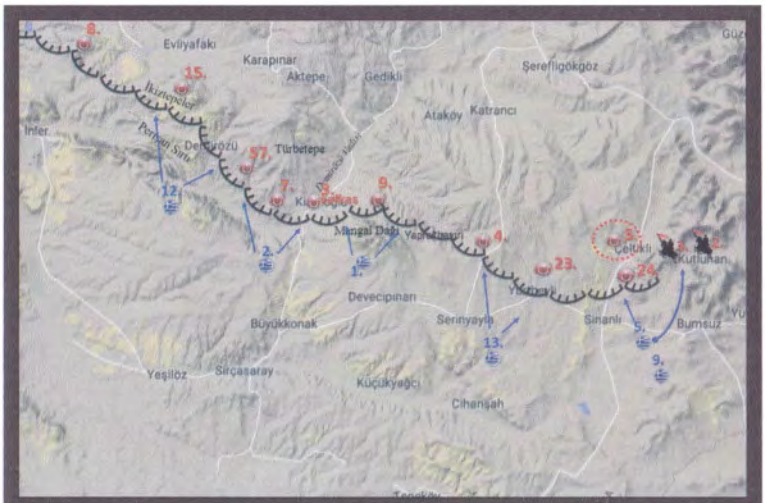
25 Ağustos 1921 Yunan I. Kolordusunun Demirözü Vadisi'nden yarma,
II. Kolordusunun doğudan kuşatma harekâtı ve Gedikli Muharebesi (Saat 13:00)

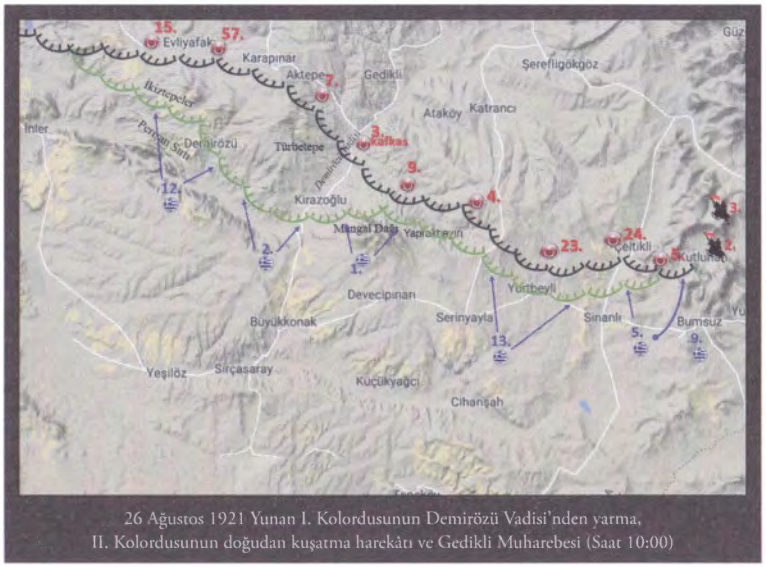
25 Ağustos 1921 Yunan I. Kolordusunun Demirözü Vadisi'nden yarma,
II. Kolordusunun doğudan kuşatma harekâtı ve Gedikli Muharebesi (Saat 18:00)

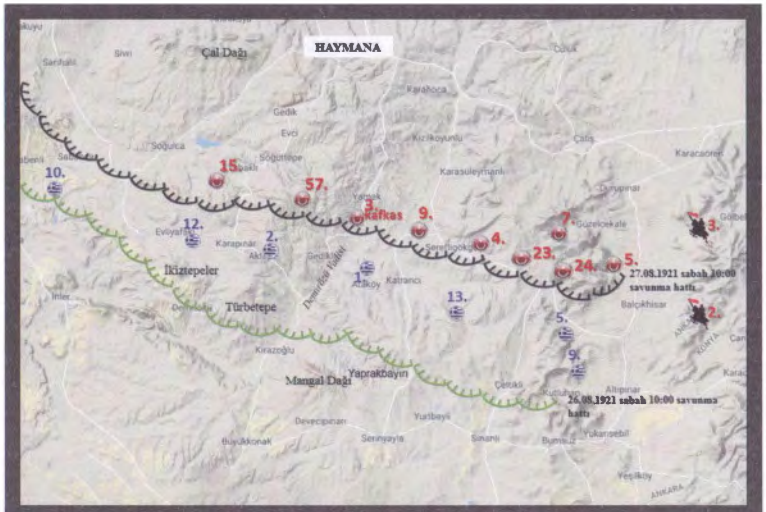
25 Ağustos 1921 Yunan I. Kolordusunun Demirözü Vadisi'nden yarma,
II. Kolordusunun doğudan kuşatma harekâtı ve Gedikli Muharebesi (Saat 23:00)

26 Ağustos 1921 Yunan I. Kolordusunun Demirözü Vadisi'nden yarma,
II. Kolordusunun doğudan kuşatma harekâtı ve Gedikli Muharebesi (Saat 10:00)

26 Ağustos 1921 Yunan I. Kolordusunun Demirözü Vadisi'nden yarma,
II. Kolordusunun doğudan kuşatma harekâtı ve Gedikli Muharebesi (Saat 10:00)

27 Ağustos 1921 Yunan I. Kolordusunun Demirözü Vadisi'nden yarma,
II. Kolordusunun doğudan kuşatma harekâtı ve Gedikli Muharebesi sonu (Saat 10:00)

Türbetepe'den Demirözü Vadisi ve Mangal Dağı'nın görünümü

Kavak Köyü güney sırtlarındaki mevziler Demirözü Vadisi'ni batıdan tutan son direneklerdir. Arkada solda İkiztepeler, sağda ise Mangal Dağı görünmekte

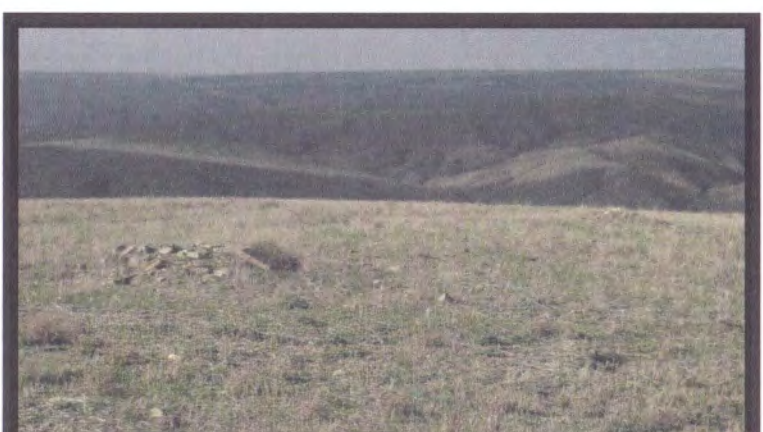
Gedikli Muharebeleri sahasına Türbetepe'den bakış

3üncü Kafkas Tümeninin dövüştüğü Gedikli sırtları (Kanlıgöl Mevkii) ve muharebelerde şehit olmuş askerlerimizin defnedildiği noktalar. Bu şehitler resmi kayıtlara 'kayıp' olarak kaydedilmiştir.

Gedikli Muharebelerinin yaşandığı sırtlar (Kanlıgöl Mevkii).

Gedikli Muharebelerinin yaşandığı sırtlar (Kanlıgöl Mevkii).

Yamak güney sırtlarından Gedikli Muharebeleri sahasına bakış

Yurtbeyli (Köseabdallı) batısında 24[üncü] Tümenin 24 Ağustos günü taarruz ederek ele geçirdiği sırtlar ve buraya yerleşince kazdıkları mevziler

Yurtbeyli (Köseabdallı) köyündeki muharebelerde şehit olan sekiz 24[üncü] Tümen askerinin defnedildiği bahçe

Katrancı sırtlarında şehit olan ve resmi listelere 'kayıp' olarak kaydedilen bir Türk subayının mezarı

Gedikli Muharebelerinde yaralanarak sahra hastanesine getirilen 3üncü Kafkas Tümeni askerlerinden şehit olan 150 kadarının defnedildiği Kışla Hastanesi Şehitliği

Yurtbeyli (Köseabdallı) batısında 25 Ağustos günü mevzilerinde şehit olan 4üncü veya 24üncü Tümenin askerleri. Bu şehitlerin hepsi resmi kayıtlara 'kayıp' olarak kaydedilmiştir.

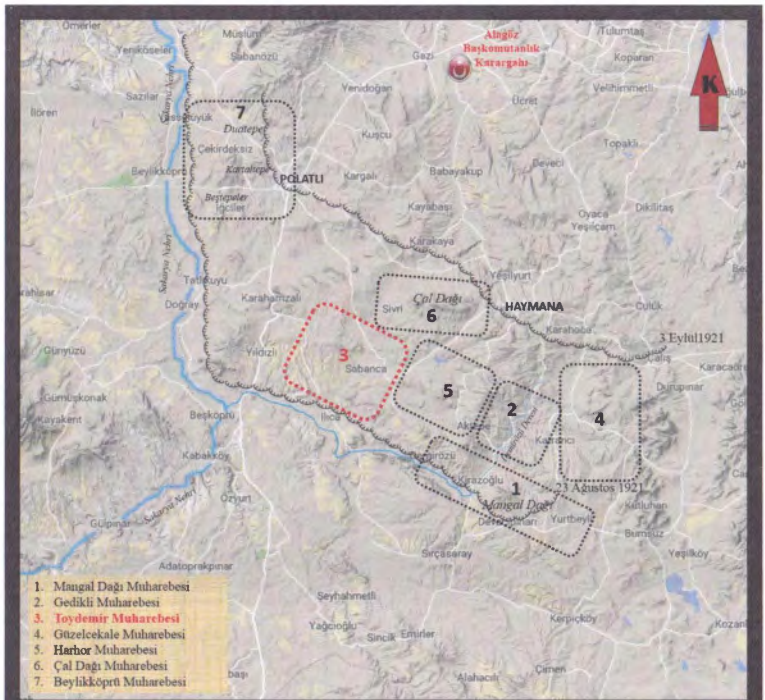
Yurtbeyli (Köseabdallı) batısında 24üncü Tümenin 24 Ağustos günü taarruz ederek ele geçirdiği sırtlar ve buraya yerleşince kazdıkları mevziler.

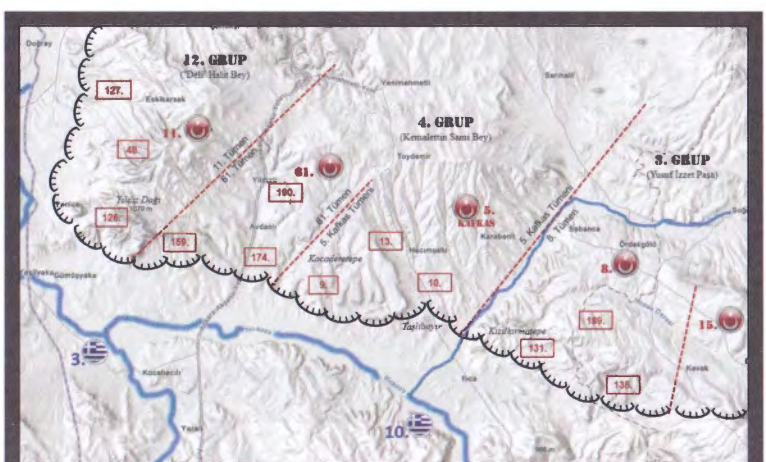
Yurtbeyli (Köseabdallı) batısındaki 24-25 Ağustos muharebelerinde hayatını kaybeden arkadaşlarını toplayan 13. Tümene mensup askerler

3 TOPÇU HARBİ

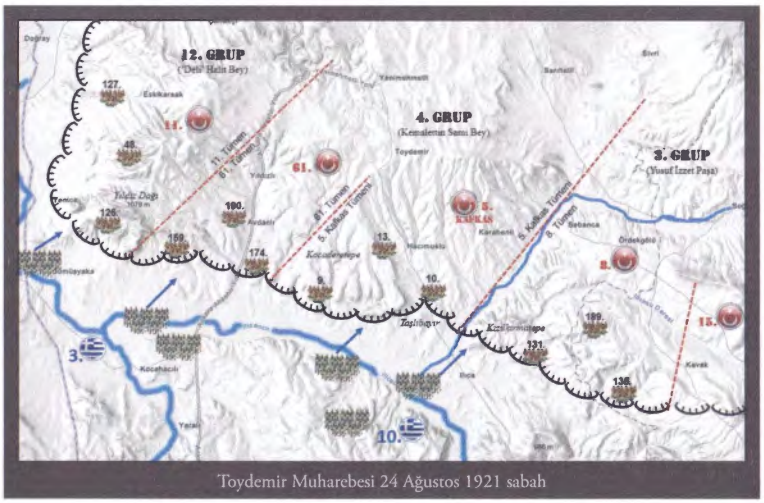
Toydemir Muharebeleri

Toydenir Muharebesi

Sakarya Meydan Muharebesi başadığı gün (23 Ağustos 1921) cephe orta kesiminde durum

Toydemir Muharebesi 24 Ağustos 1921 sabah

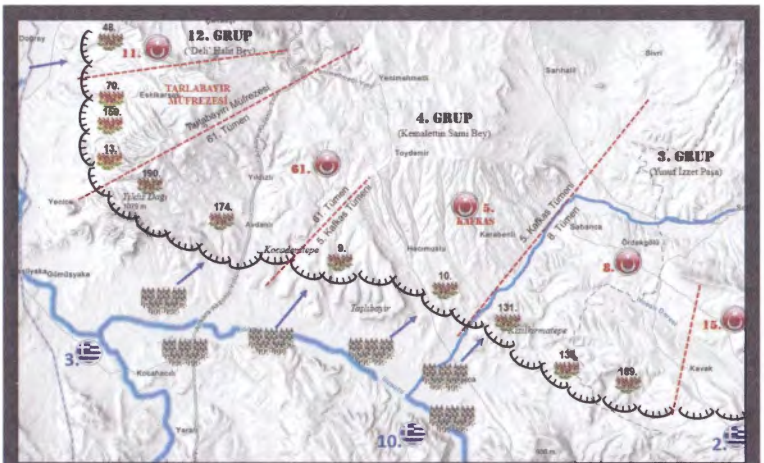
Toydemir Muharebesi 25 Ağustos 1921 akşam

Toydemir Muharebesi 26 Ağustos 1921 sabah

Toydemir Muharebesi 26 Ağustos 1921 gece

Toydemir Muharebesi 27 Ağustos 1921 sabah

Toydemir Muharebesi 27 Ağustos 1921 öğlen

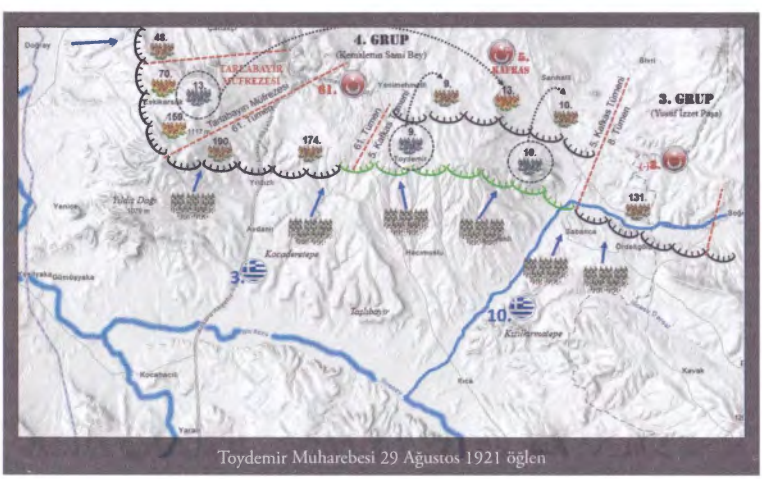
Toydemir Muharebesi 27 Ağustos 1921 akşam

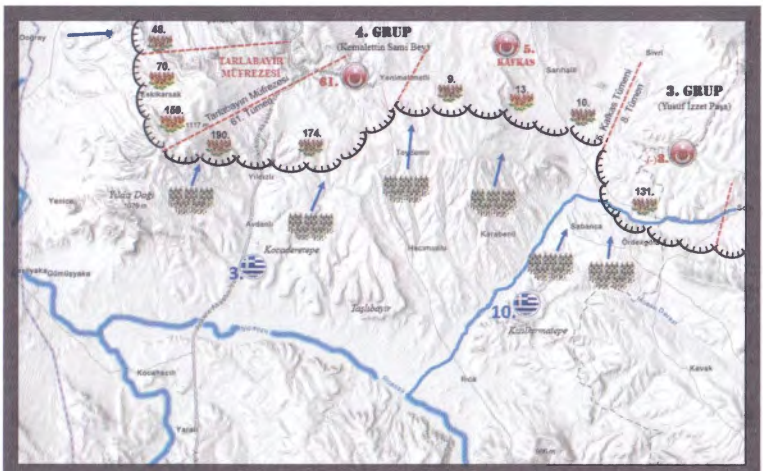
Toydemir Muharebesi 28 Ağustos 1921 sabah

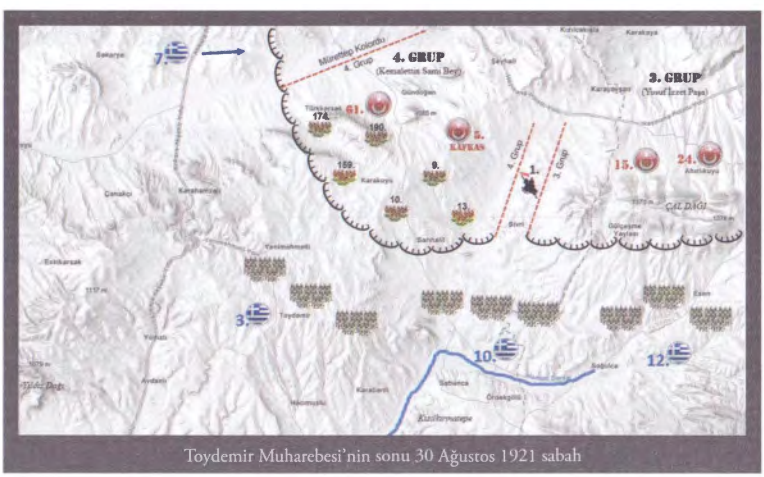
Toydemir Muharebesi 29 Ağustos 1921 sabah

Toydemir Muharebesi 29 Ağustos 1921 öğlen

Toydemir Muharebesi 29 Ağustos 1921 akşam

Toydemir Muharebesi'nin sonu 30 Ağustos 1921 sabah

Hacımuslu Köyü güneyindeki Kocaderetepe mevzilerinin Yunan arşivlerinden alınan
27 Ağustos 1921 günü çekilmiş fotoğrafı ve aynı kadrajın bugünkü hali

Hacımuslu Köyü güneyindeki Kocaderetepe mevzileri

Hacımuslu Köyü güneyindeki Kocaderetepe mevzileri

Kocaderetepe mevzilerini savunurken şehit olan ve Yunanlar tarafından bir eski Müslüman mezarı kenarına bırakılarak Türk köylüleri tarafından defnedildiği için resmi kayıtlara 'kayıp' olarak gecen yirmi kadar 5inci Kafkas Tümeni askerinin mezar yeri

Karabenli Köyü güney sırtlarında 5inci Kafkas Tümeni mevzileri

Karabenli Köyü güney sırtlarında 5inci Kafkas Tümeni askerlerine ait iki şehit mezarı.
Taş çevirmelerden ve mezar konumlarından rütbeli iki subay olduğu tahmin edilmektedir.

Toydemir Köyü'nün Hacımuslu çıkısındaki küçük bir tepede
5inci Kafkas Tümeni 10. Alay öncü mevzileri.

Toydemir Köyü güneydoğu sırtlarındaki mevziler

Toydemir Köyü 1084 rakımlı tepedeki mevziler

Toydemir Kanlıtepe mevzileri. Burası 13. Alay Kumandanı
Bnb. Ahmet Rıfat Bey`in şehit olduğu yerdir.

Toydemir Kanlıtepe eteğinde iki şehidimizin mezar yeri

Toydemir koyunun kuzey çıkışında, harman yerinde tesadüfen açığa çıkan iki kafatasının analizi sonucunda bu sahada iki alanda toplam 80 adet 5inci Kafkas Tümeni şehidine ulaşılmıştır. Bu şehitler de diğer binlercesi gibi resmi kayıtlara 'kayıp' olarak kaydedilmiştir.

Toydemir harman yerinde açığa çıkan kafataslarından yola çıkarak toplu şehitliğin belirlenmesinde jeoradar yöntemi kullanılmıştır.

Toydemir-Sabanca köyleri arasında, Kanlıtepe'de köylüler tarafından yaptırılan şehitlik. Konum ve şekil itibariyle şehit 13. Alay Kumandanı Bnb. Ahmet Rıfat'a ait olduğu düşünülmektedir.

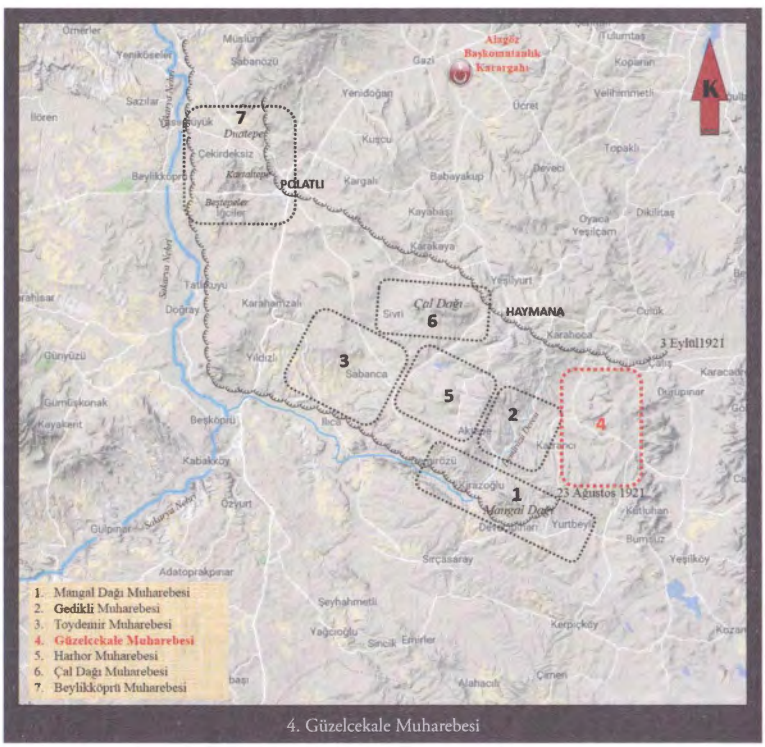
Tarlabayırı'nın doğusunda, 27 Ağustos-30 Ağustos tarihleri arasında
61[inci] Tümenin müdafaa ettiği Yastıkhöyüktepe-Güvemlibeltepe mevzileri

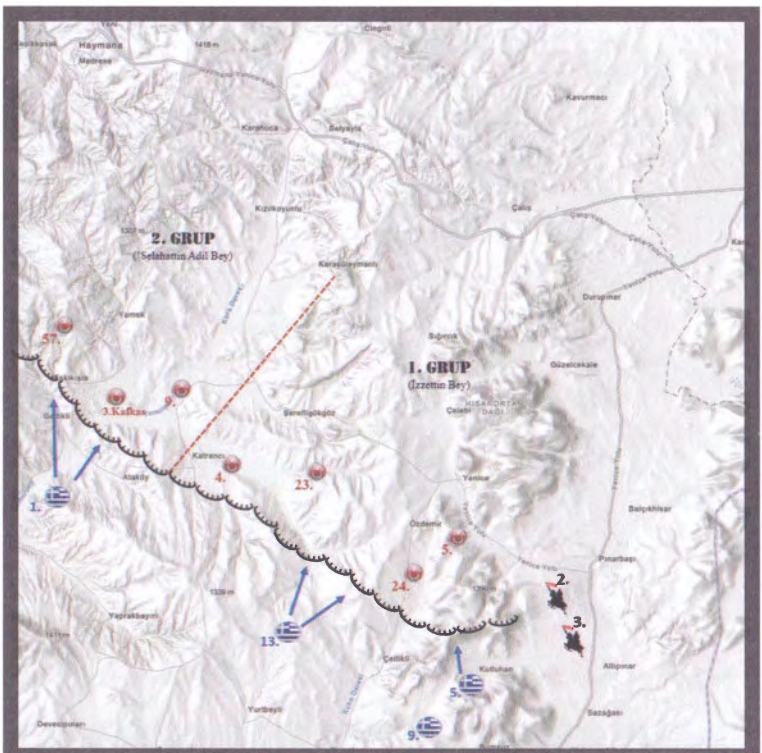
Güvemlibeltepe doğusunda, 30 Ağustos-2 Eylül tarihleri arasında 61[inci] Tümenin müdafaa ettiği
Gündoğan (Bayburt) mevzileri

4 TÜRK DUVARI

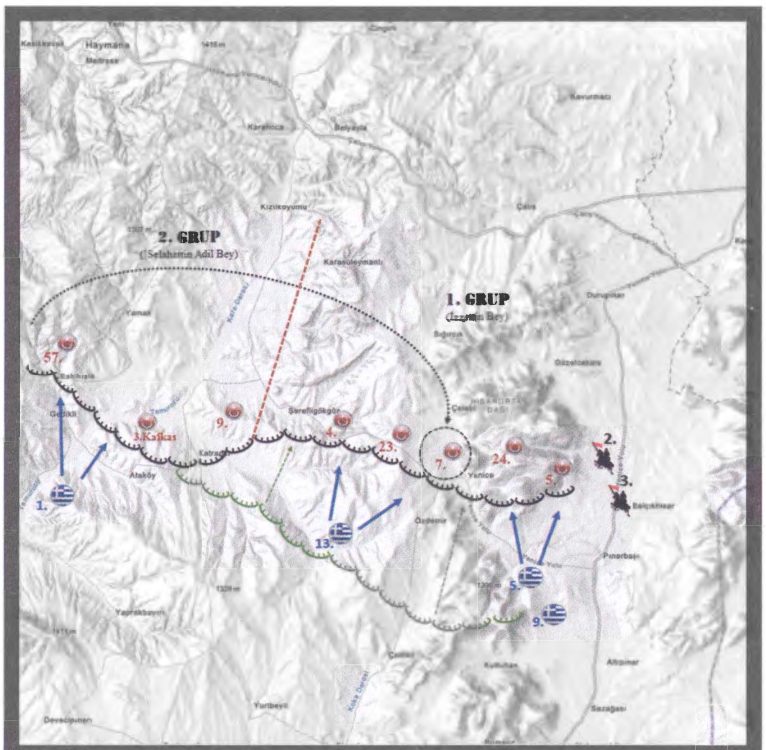
Güzelcekale Muharebeleri

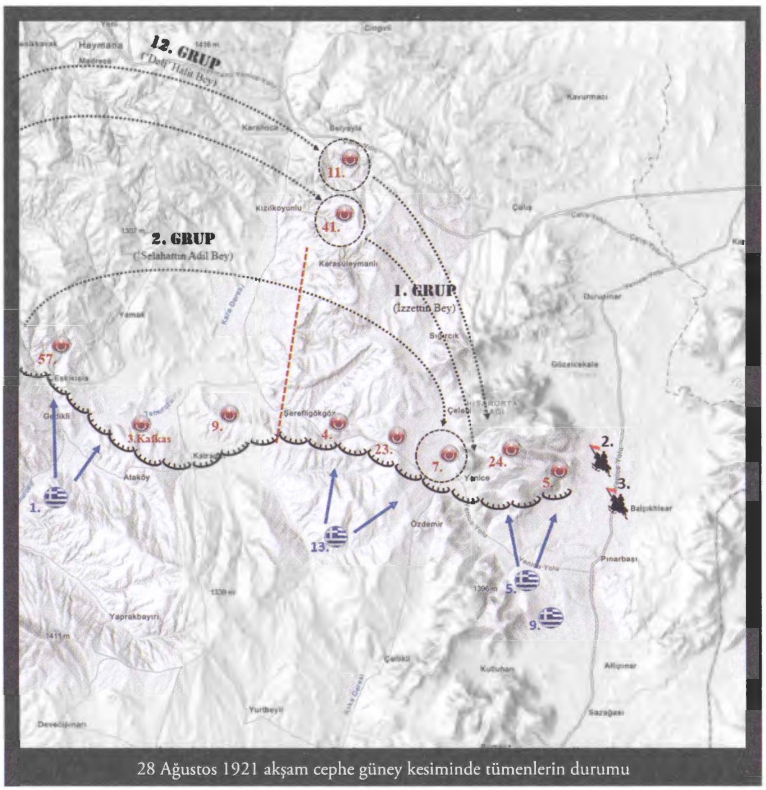
4. Güzelcekale Muharebesi

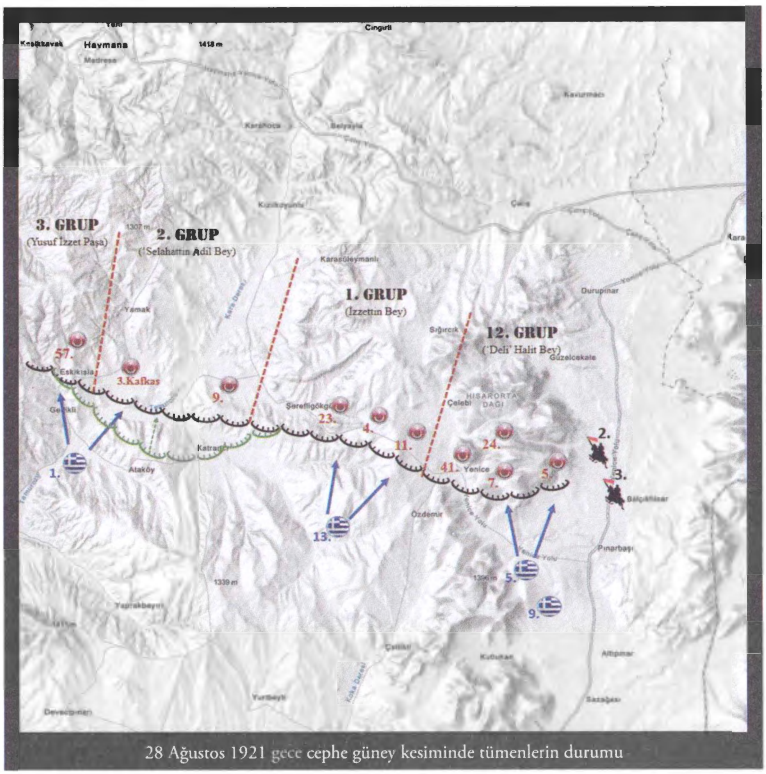
27 Ağustos 1921 sabahı cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

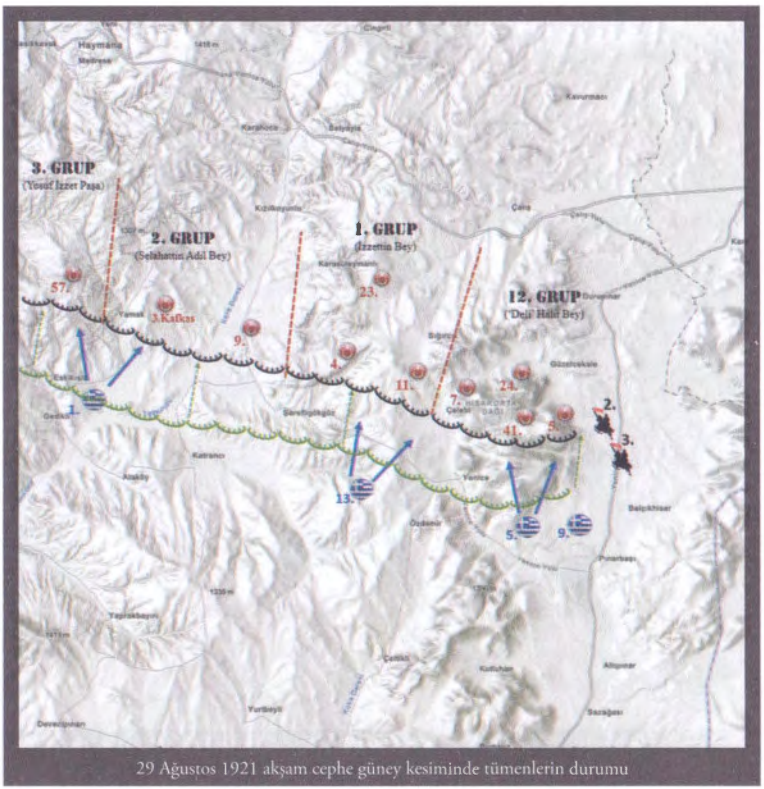
27 Ağustos 1921 gece cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

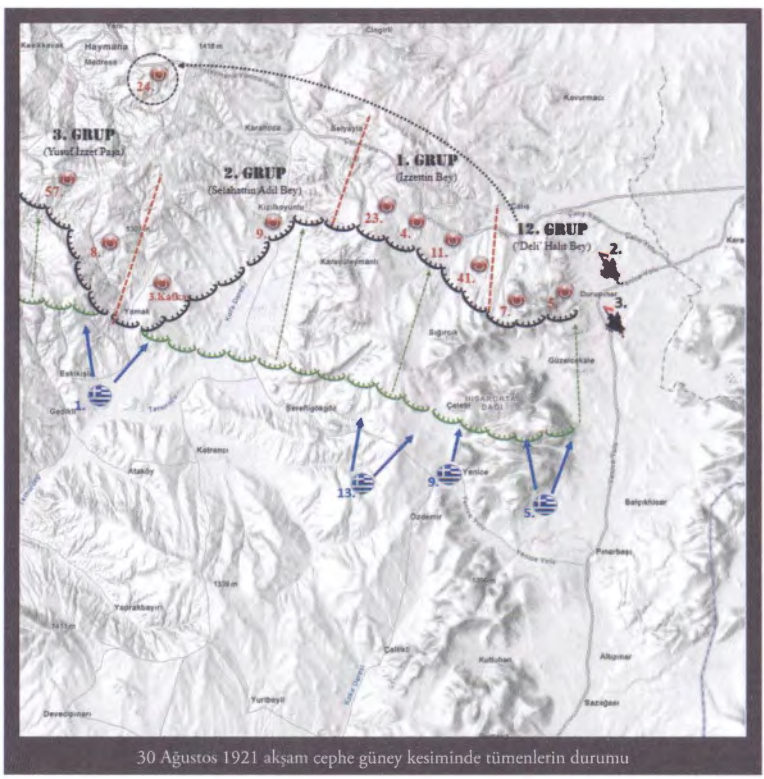
28 Ağustos 1921 akşam cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

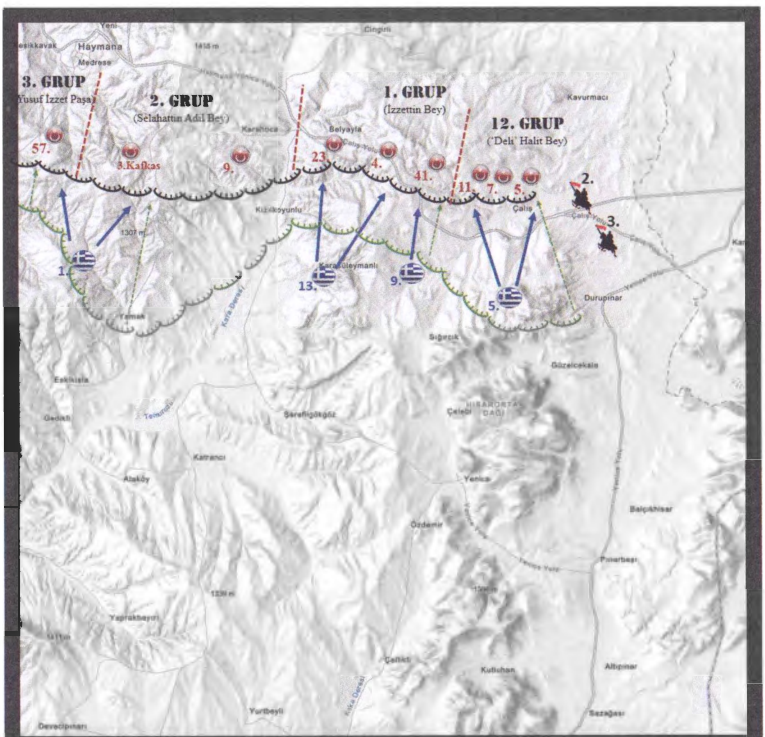
28 Ağustos 1921 gece cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

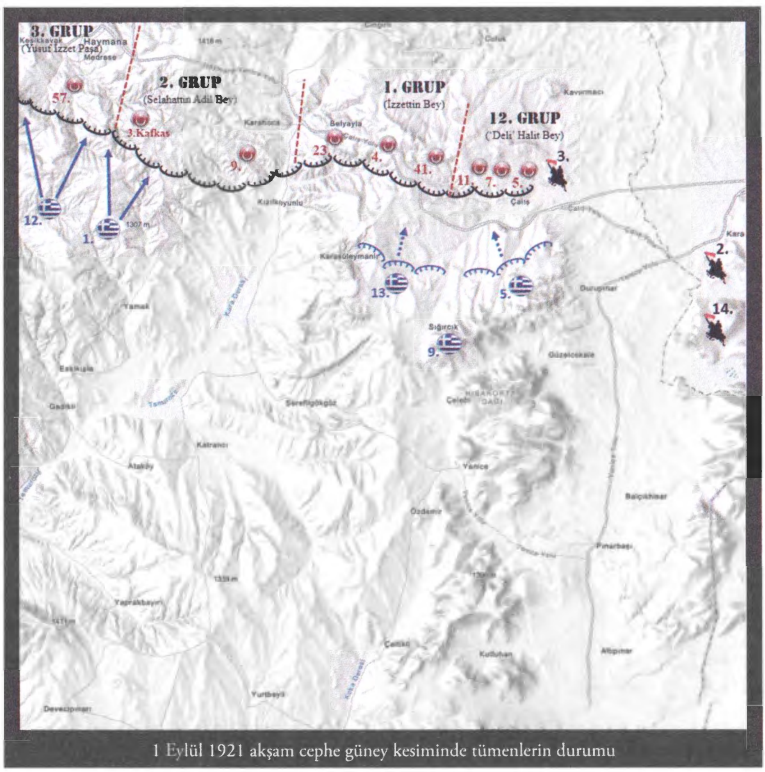
29 Ağustos 1921 akşam cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

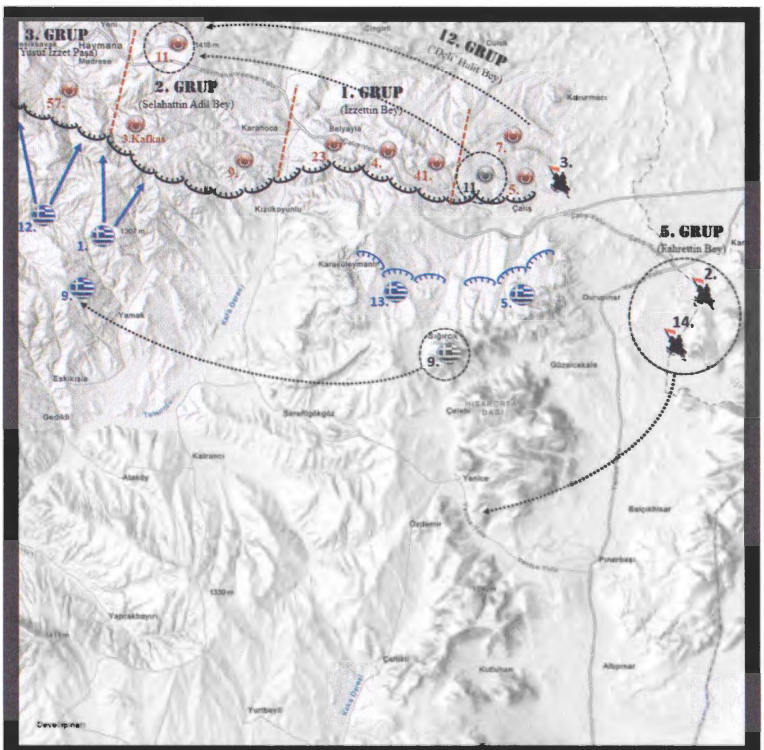
30 Ağustos 1921 akşam cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

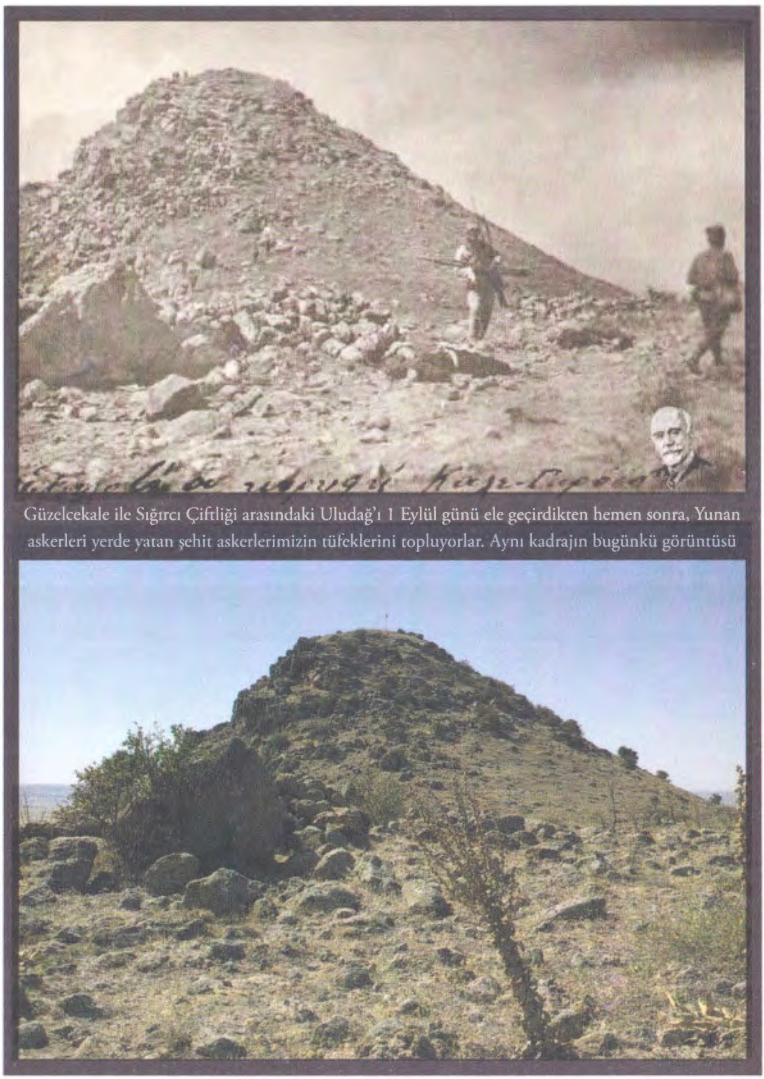
31 Ağustos 1921 akşam cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

1 Eylül 1921 akşam cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

2 Eylül 1921 akşam cephe güney kesiminde tümenlerin durumu

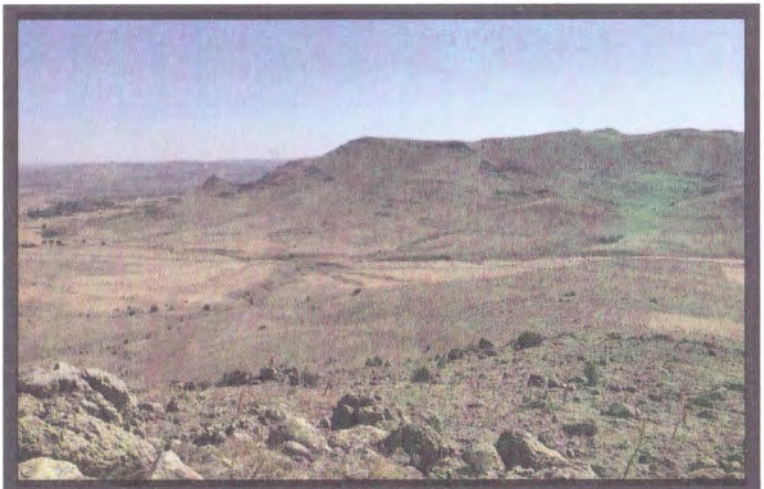
Güzelcekale ile Sığırcı Çiftliği arasındaki Uludağ'ı 1 Eylül günü ele geçirdikten hemen sonra, Yunan askerleri yerde yatan şehit askerlerimizin tüfeklerini topluyorlar. Aynı kadrajın bugünkü görüntüsü

Uludağ güneydoğu etekleri

Güzelcekale Muharebelerinin en kanlı safhalarının geçtiği yerlerden biri de Hisarortatepe'dir.

Hisarortatepe'den Güzelcekale Muharebeleri sahasına genel bakış

Güzelcekale Muharebelerinde Yunan II. Kolordusunun büyük hedefi olan Uludağ'ın (KaleGrotto) doğu etekleri. Bu sırtlar uğruna 3000'den fazla Yunan askeri hayatını kaybetmiştir.

Karasüleymanlı sırtlarında Yunanlara ait tahkimat

Karasüleymanlı Çakıltepe tahkimatı

Karasüleymanlı Nohuttepe'de şehit bir subayımızın defin yeri

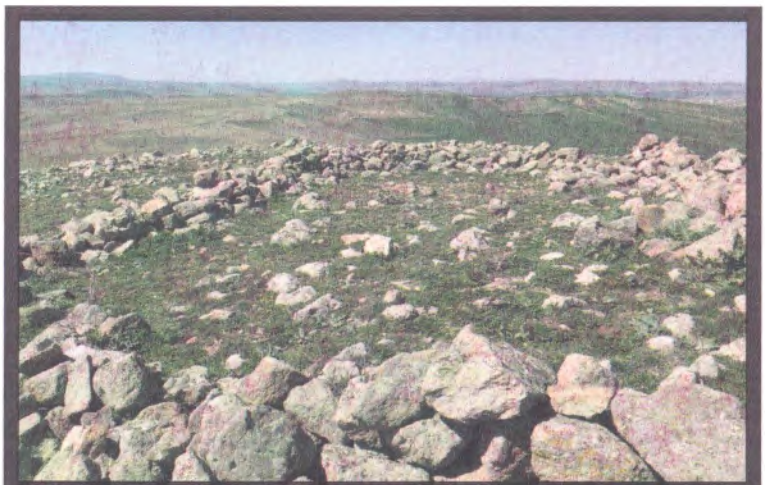
Karasüleymanlı Nohuttepe- Çakıltepe arasında bozulan cephesini terk ederek izinsiz çekildiği için 'Deli' Halit Bey tarafından vurulan yedi askerin defnedildiği nokta

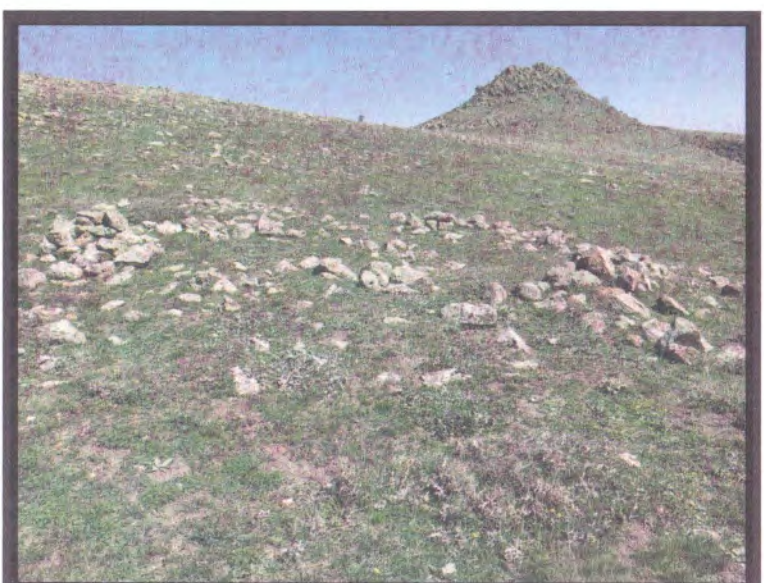
Güzelcekale'de Yunanların Türk Süvarisine karşı hazırladığı tahkimatlardan biri

5 Eylül gecesi 4[üncü] Tümen 40. Alaydan Üsteğmen Abdullah Efendi'nin 80 kişilik müfrezesiyle çıktığı keşif faaliyetinde baskınla düşmandan geri aldığı ve savunurken şehit olduğu Kaletepe mevzileri

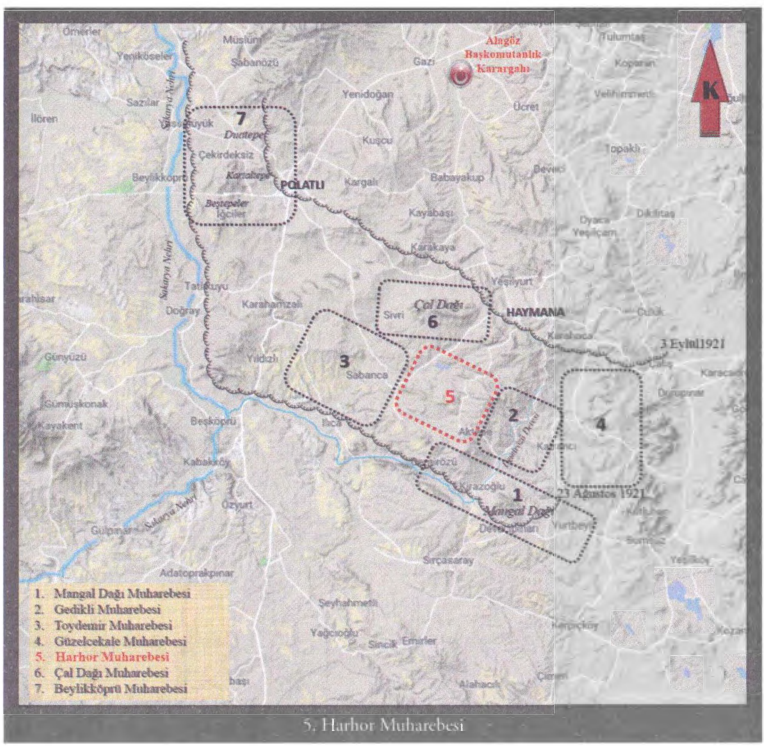
Güzelcekale'de Yunanların Türk Süvarisine karşı hazırladığı tahkimatlardan biri

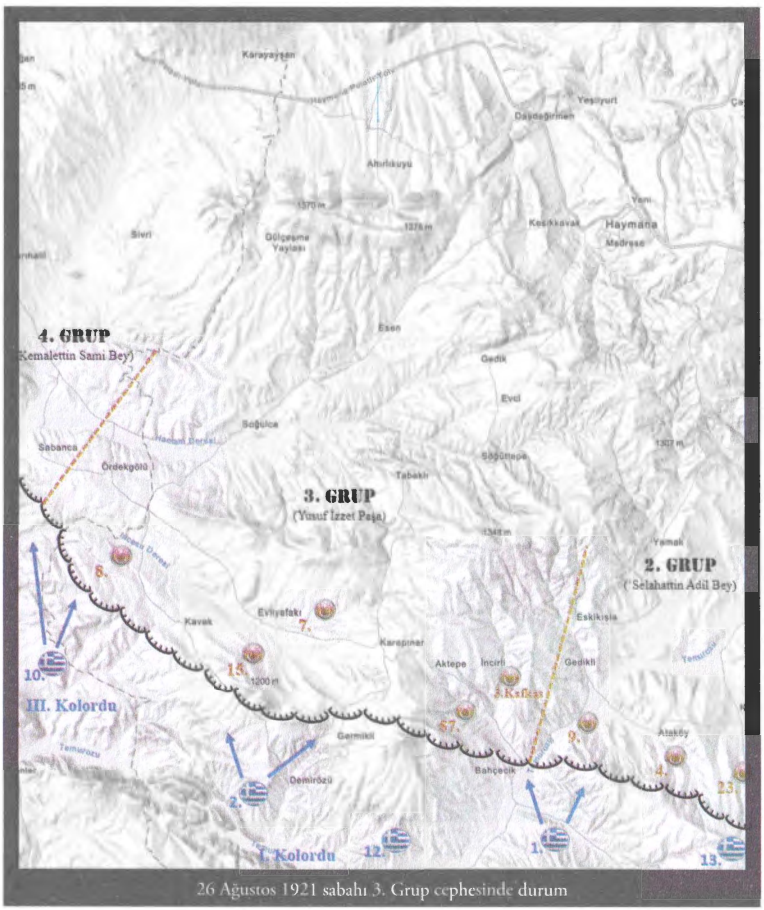
Güzelcekale sırtlarında Papoulas'ın emriyle 3 Eylül'den sonra panik halinde oluşturulan savunma hatları

5 'HIZIR' KITA: 57nci TÜMEN

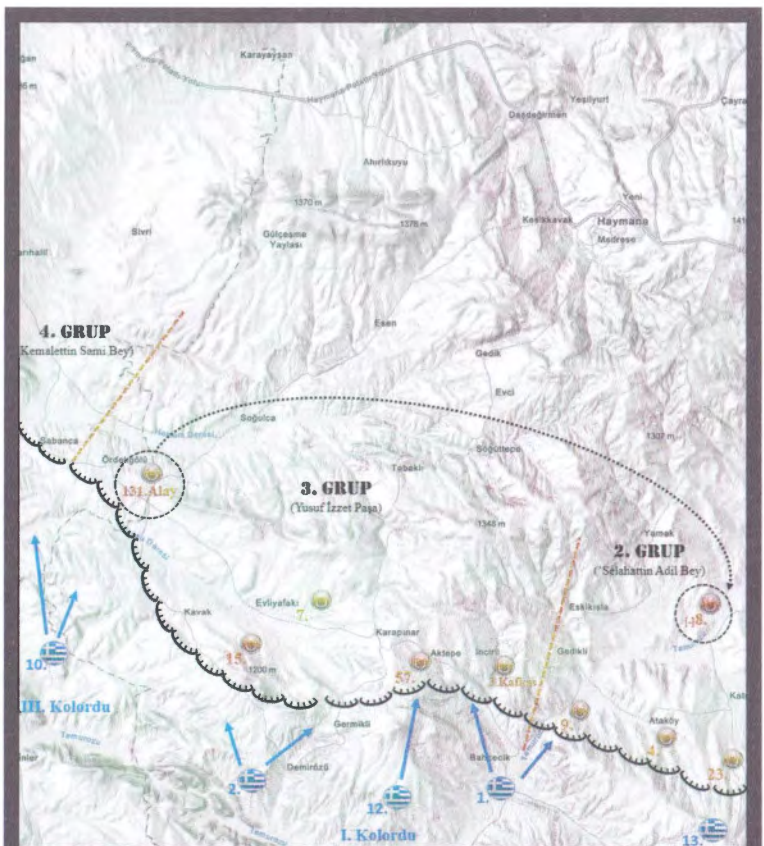
Horhor Muharebeleri

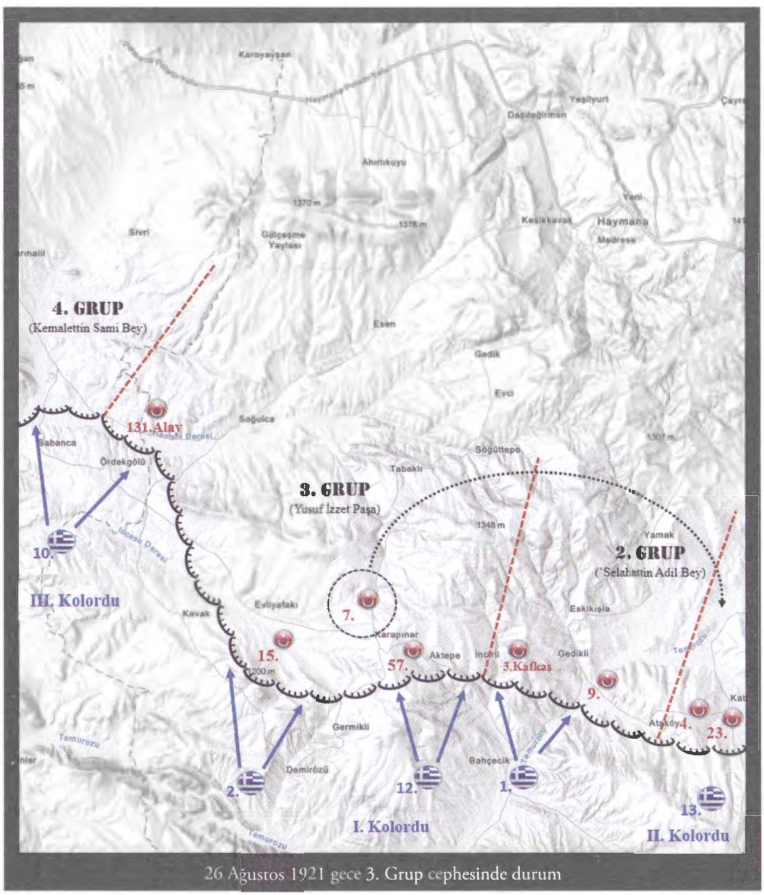
5. Harbor Muharebesi

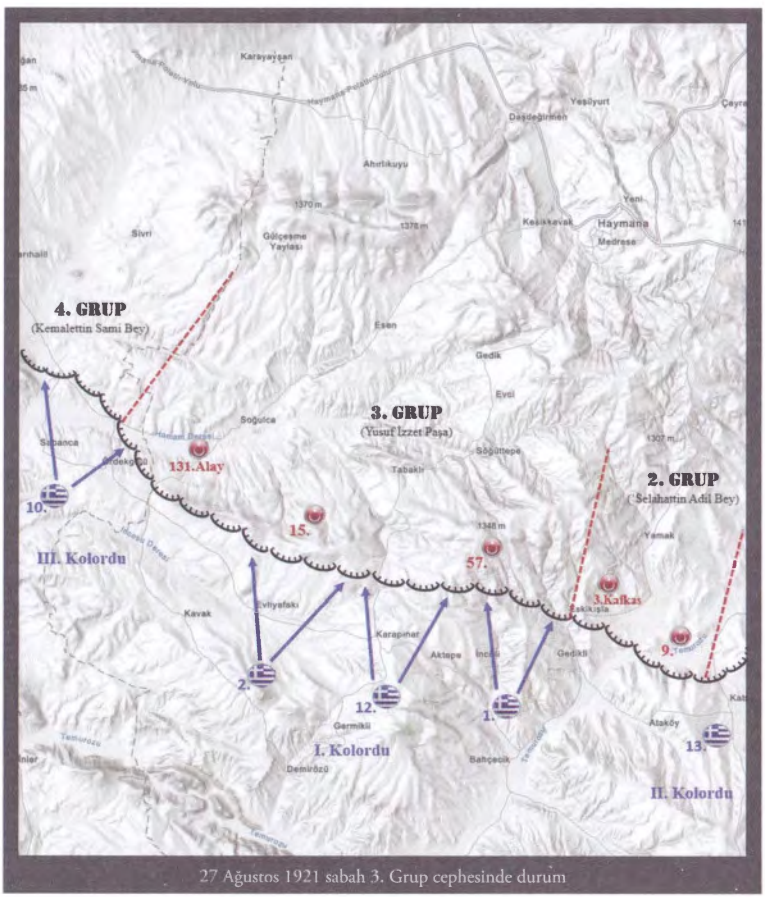
26 Ağustos 1921 sabahı 3. Grup cephesinde durum

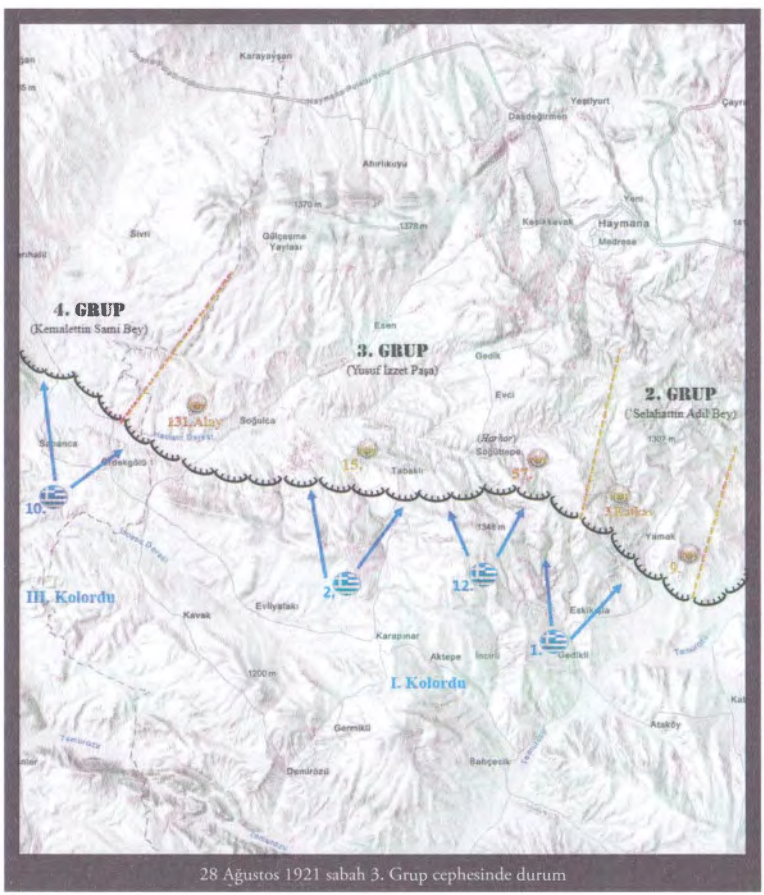
26 Ağustos 1921 öğlen 3. Grup cephesinde durum

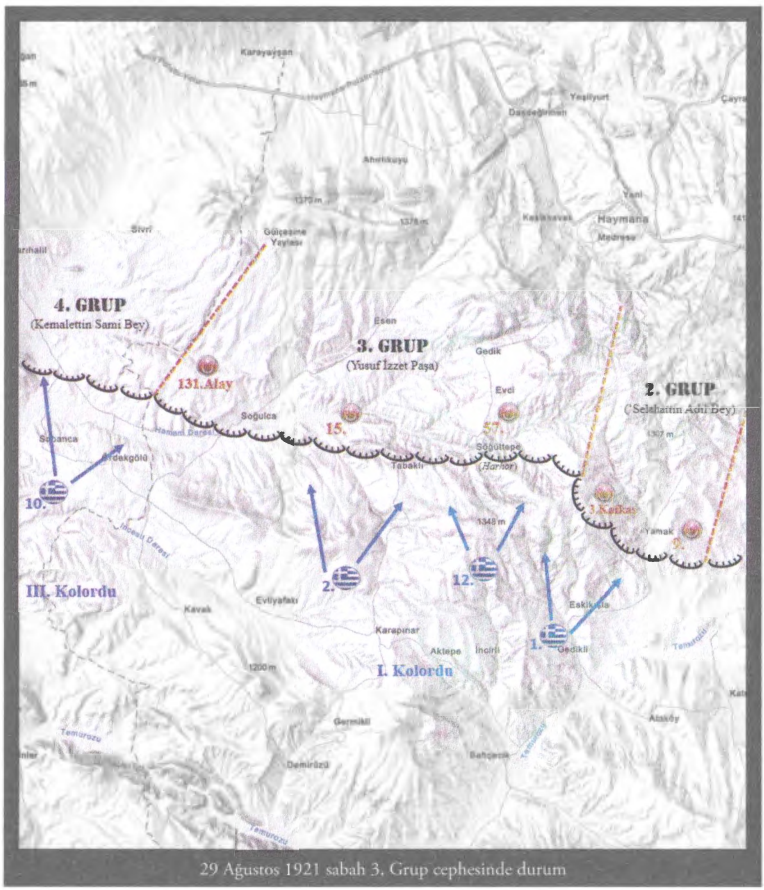
26 Ağustos 1921 gece 3. Grup cephesinde durum

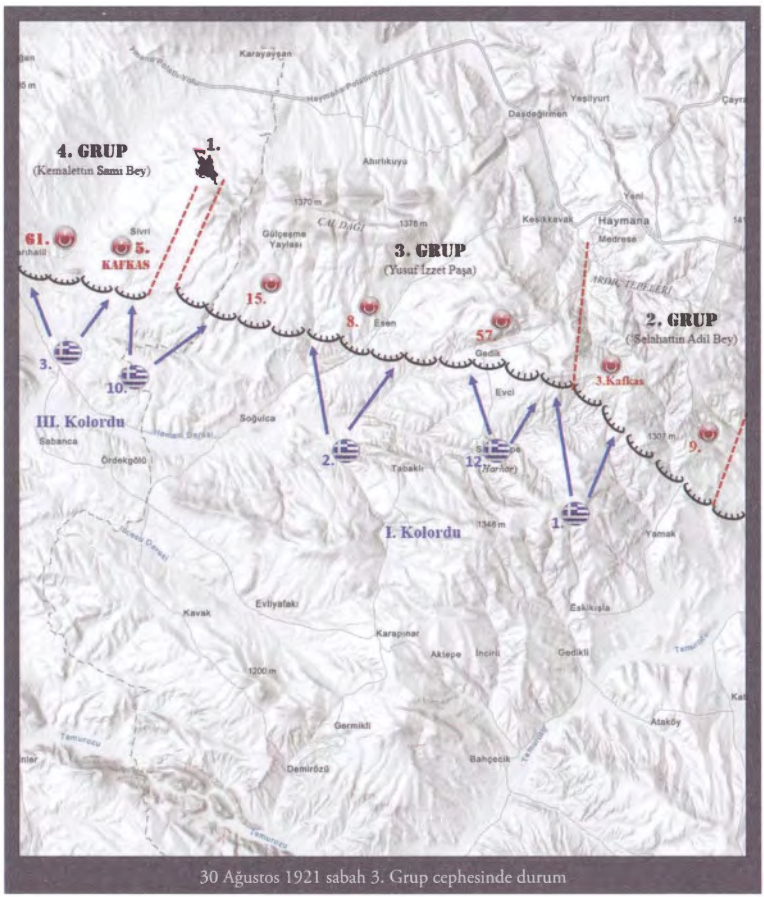
27 Ağustos 1921 sabah 3. Grup cephesinde durum

28 Ağustos 1921 sabah 3. Grup cephesinde durum

29 Ağustos 1921 sabah 3. Grup cephesinde durum

30 Ağustos 1921 sabah 3. Grup cephesinde durum

26 Ağustos günü Evliyafakı Köyünün sokaklarında, ev aralarında düşmanla boğaz boğaza dövüşürken şehit olan 15inci Tümen Mehmetlerinin şehitlikleri

26 Ağustos günü Evliyafakı Köyünün sokaklarında, ev aralarında düşmanla boğaz boğaza dövüşürken şehit olan 15inci Tümen Mehmetlerinin şehitlikleri

Evliyafakı Çaltepe'de 15inci Tümen mevzileri

Evliyafakı Türbeçaltepe'de 15inci Tümenden bir subaya ait şehitlik

Evliyafakı-Kavak köyleri arasında 57nci Tümene ait "sath-ı müdafaa" şehitleri

Evliyafakı-Kavak köyleri arasında 60 kadar 57nci Tümen şehidi

Harhor (Söğüttepe) tarlalarında resmi kayıtlara 'kayıp' olarak geçirilmiş sayısız şehit vardır.

Harhor batısındaki tarım arazilerinde bulunan pek çok kayıp 57nci Tümen şehidinden biri

Harhor doğusundaki dere yataklarında çok sayıda 'kayıp' şehidimiz bulunmaktadır.

Harhor doğusunda toplu bir 57nci Tümen şehitliği

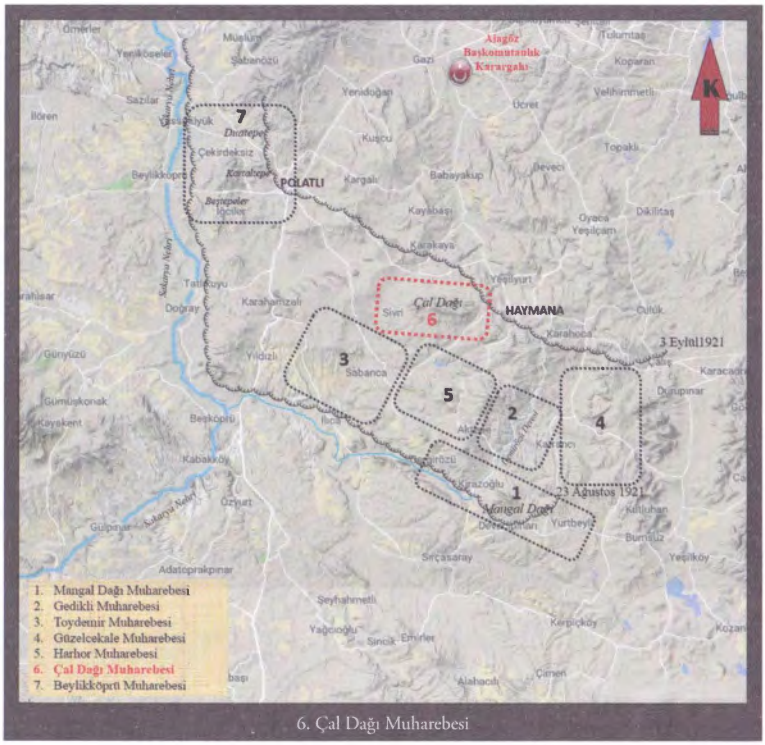
Harhor doğusundaki bir dere kenarında bulduğumuz; mezar morfolojisi ve konumu nedeniyle şehit 57nci Tümen 37. Alay Kumandanı Bnb. Osman Bey'e ait olduğunu düşündüğümüz mezar

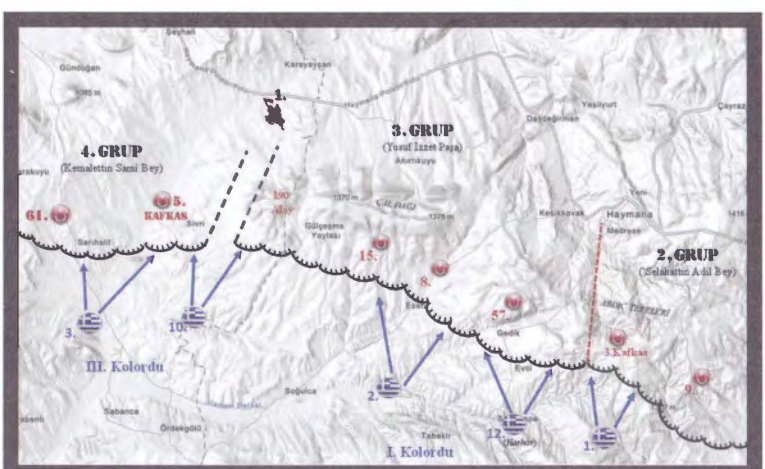
Küçük Türbetepe doğusunda, Karapınar Köyünde bir tarlada bulduğumuz şehitlik

6 DAĞIN ARDI ANKARA

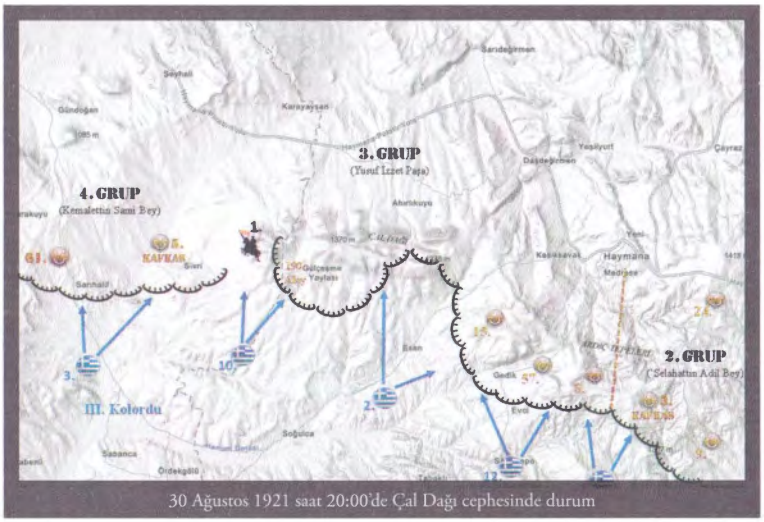
Çal Dağı Muharebeleri

6. Çal Dağı Muharebesi

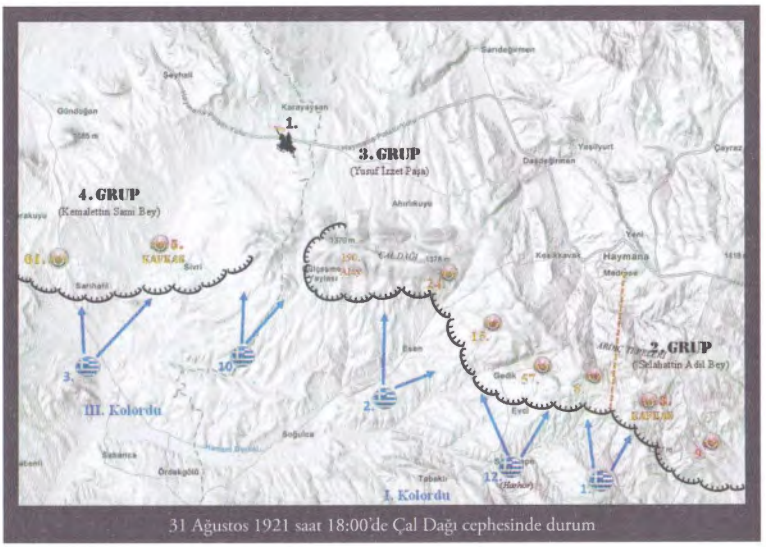
30 Ağustos 1921 sabah Çal Dağı cephesinde durum

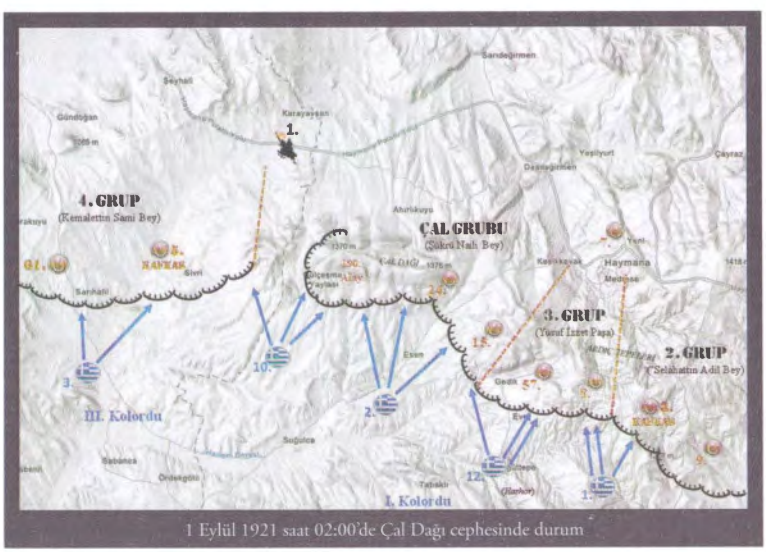
30 Ağustos 1921 saat 20:00'de Çal Dağı cephesinde durum

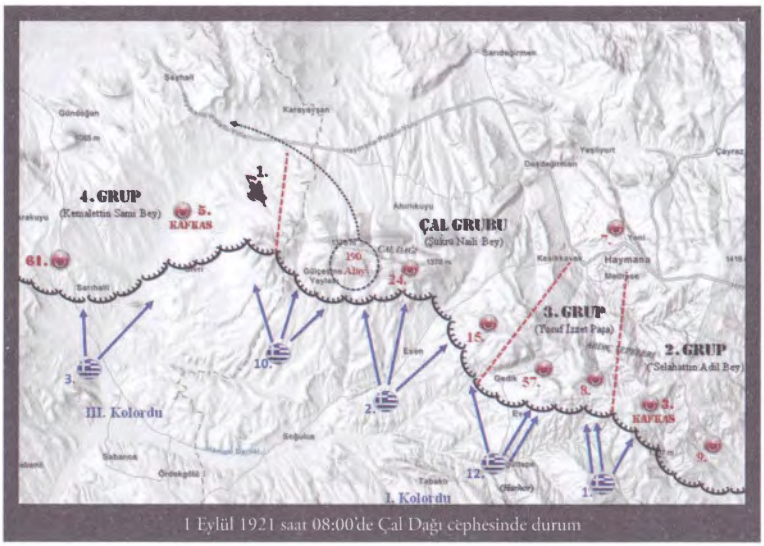
30 Ağustos 1921 saat 23:00'de Çal Dağı cephesinde durum

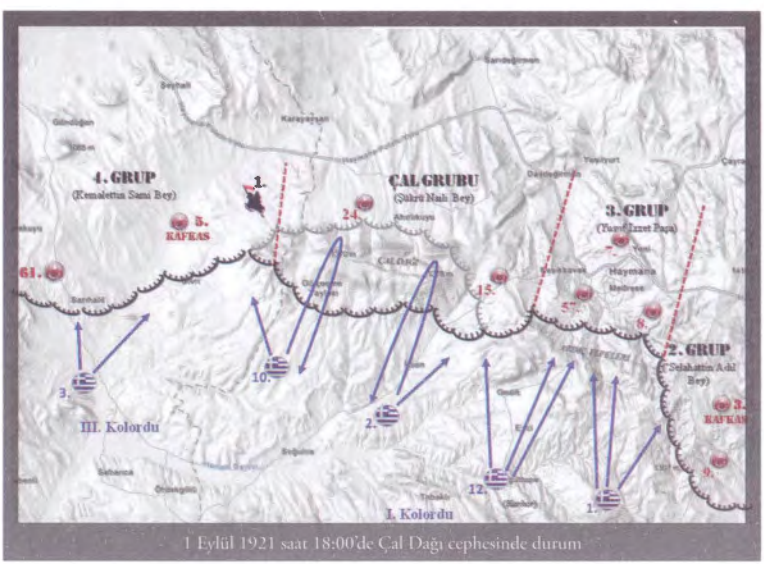
31 Ağustos 1921 saat 18:00'de Çal Dağı cephesinde durum

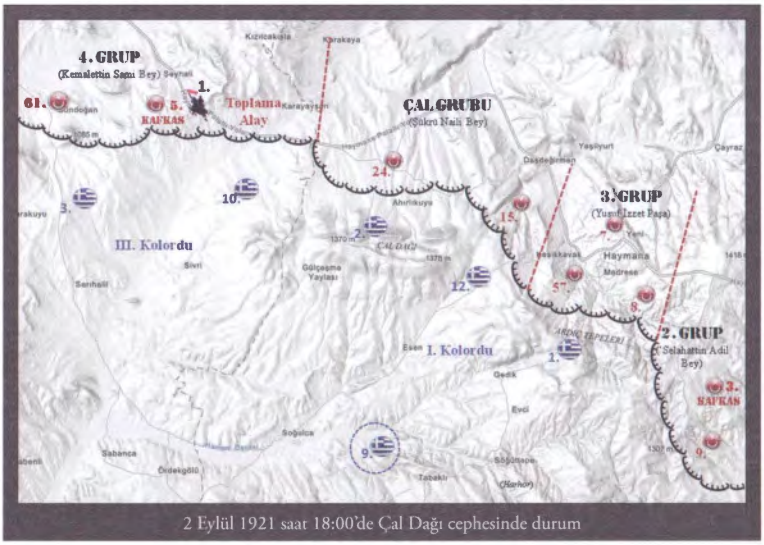
1 Eylül 1921 saat 02:00'de Çal Dağı cephesinde durum

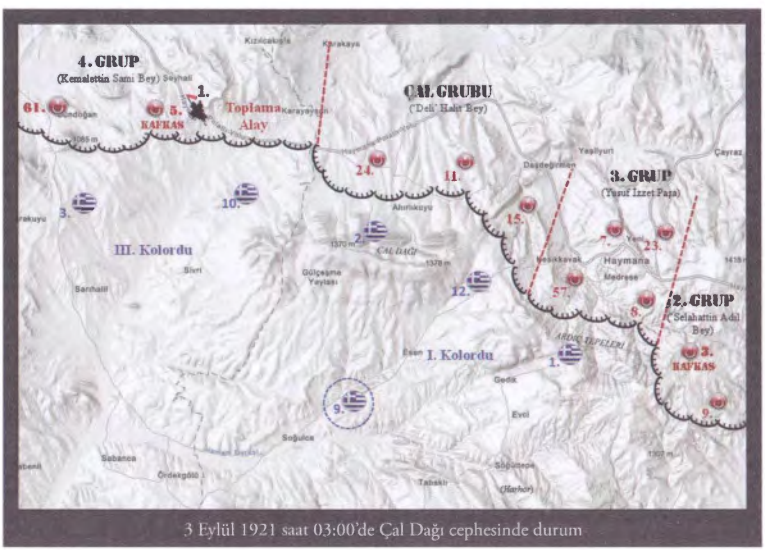
1 Eylül 1921 saat 08:00'de Çal Dağı cephesinde durum

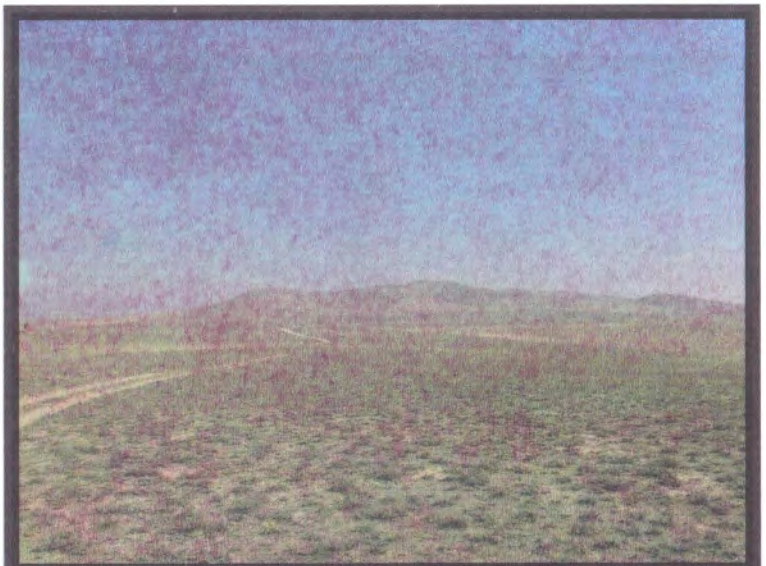
1 Eylül 1921 saat 18:00'de Çal Dağı cephesinde durum

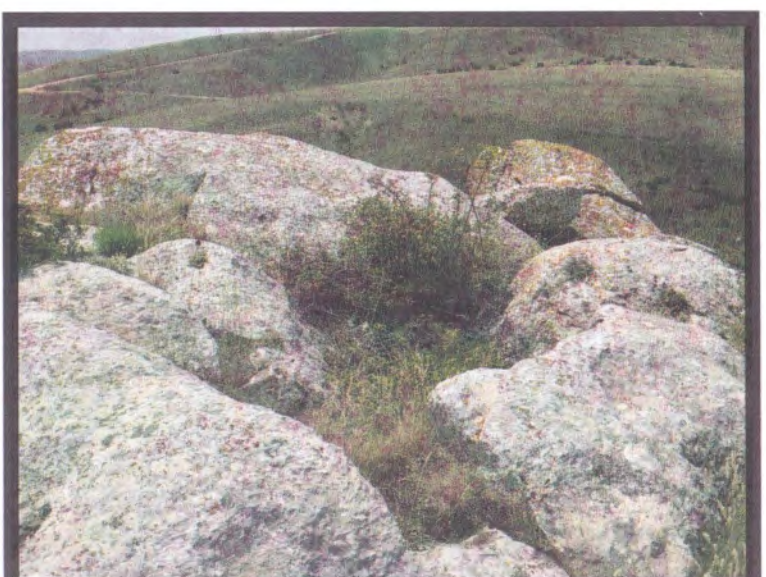
2 Eylül 1921 saat 18:00'de Çal Dağı cephesinde durum

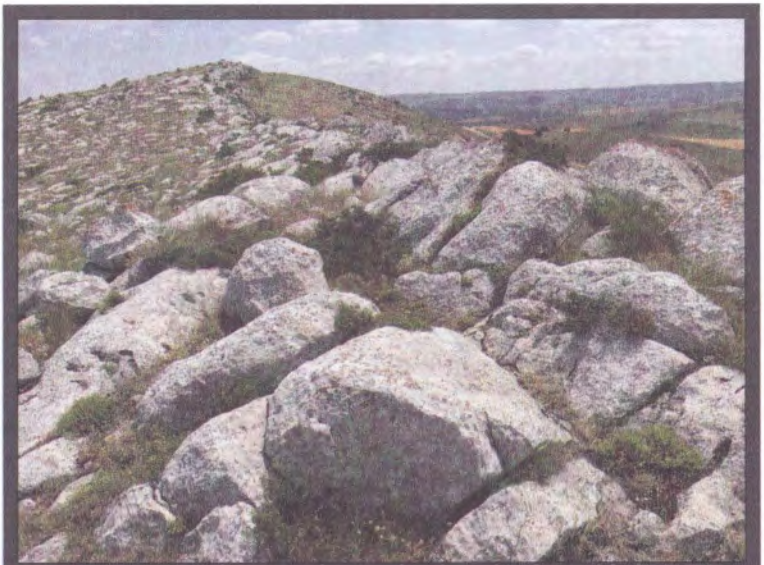
3 Eylül 1921 saat 03:00'de Çal Dağı cephesinde durum

Güney eteklerinden kuzeye doğru Çal Dağı bloğunun genel görüntüsü

30 Ağustos gecesi 190. Alayın Yunan 10. Tümeninden süngüyle geri aldığı mevziler

30 Ağustos gecesi 190. Alayın Yunan 10. Tümeninden süngüyle geri aldığı mevziler

190. Alay mevzilerinden Sivri Köyünün (5inci Kafkas Tümeni cephesi) görünüşü

Çal Dağı batı yamaçlarında 190. Alay şehitleri

Çal Dağı batı yamaçlarında 190. Alay şehitleri

Çal Dağı esas olarak sert, iyi pekişmiş kireçtaşından oluşan bir bloktur. Bu nedenle siper kazılamamış, Mehmetçik bulduğu her taşın ardında muharebe etmiştir.

Çal Dağı merkez kesimi

Çal Dağı'ndan kuzeydoğuya, Polatlı istikametine bakış

Çal Dağı merkez kesiminde 'kayıp' bir 15inci Tümen şehidi

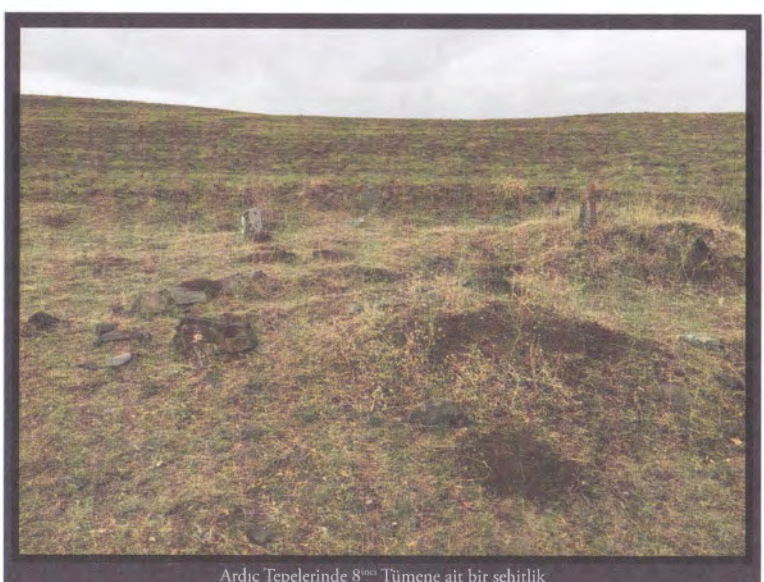
Çal Dağı doğu yamacında Yunanların 3 Eylül'den sonra tahkim ettiği bir mevzii.
Arkada görünen yerleşim Haymana'dır.

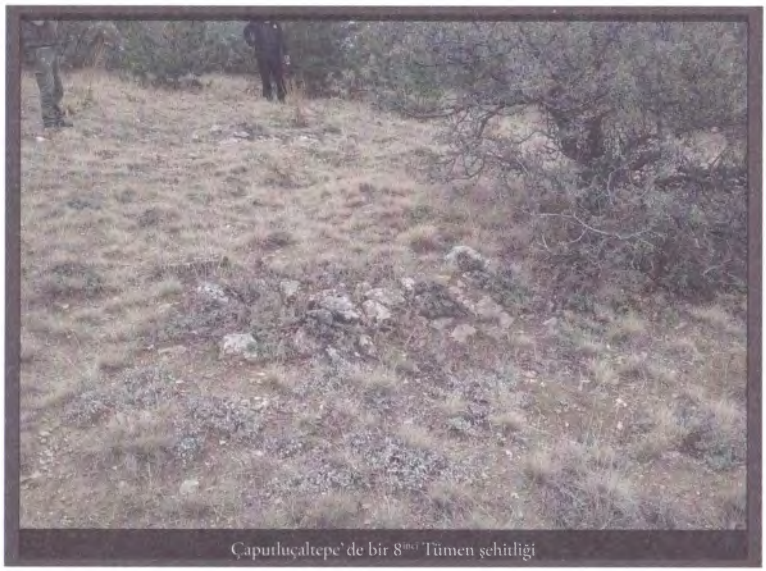
Ardıç Tepelerinde 8inci Tümen mevzileri

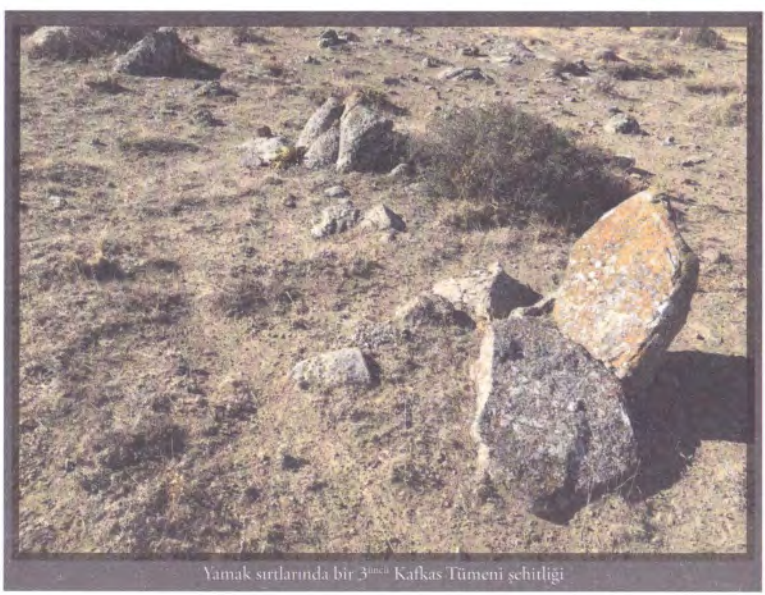
Ardıç Tepelerinde 8inci Tümen mevzileri

Ardıç Tepelerinde 8inci Tümene ait bir şehitlik

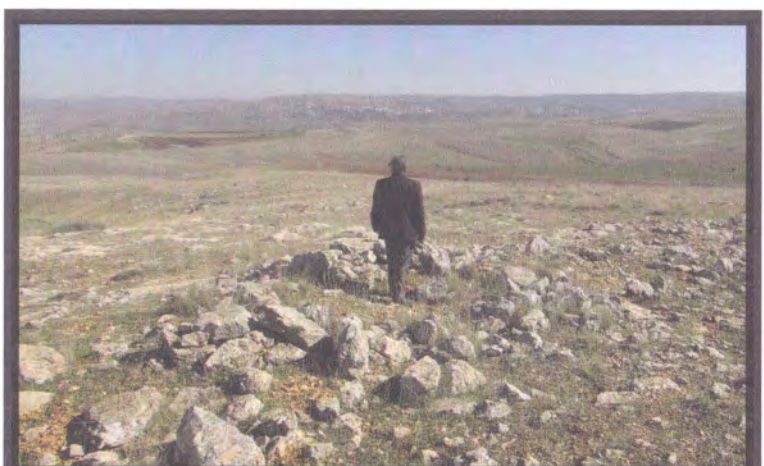
Çapurluçaltepe'de bir 8inci Tümen şehitliği

Yamak sırtlarında bir 3üncü Kafkas Tümeni şehitliği

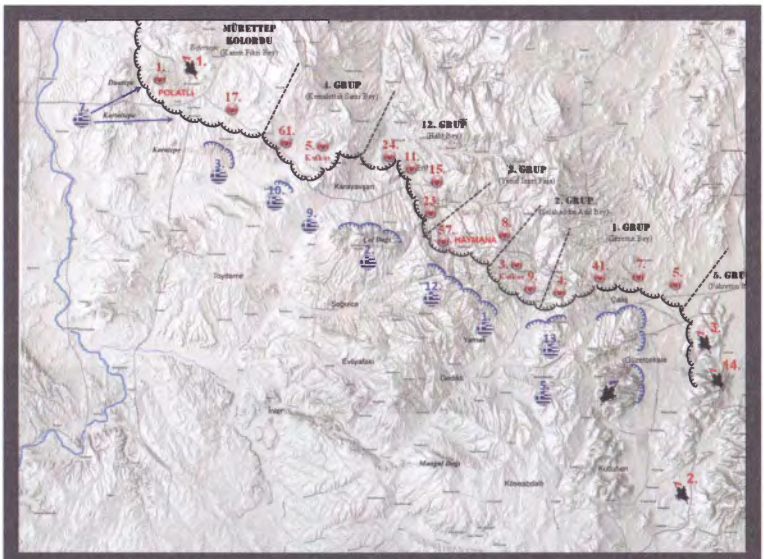
Çal Dağı kuzeydoğu sırtlarında bir Türk topçu sütresi.
24üncü Tümen bataryalarından birine ait olduğu düşünülmektedir.

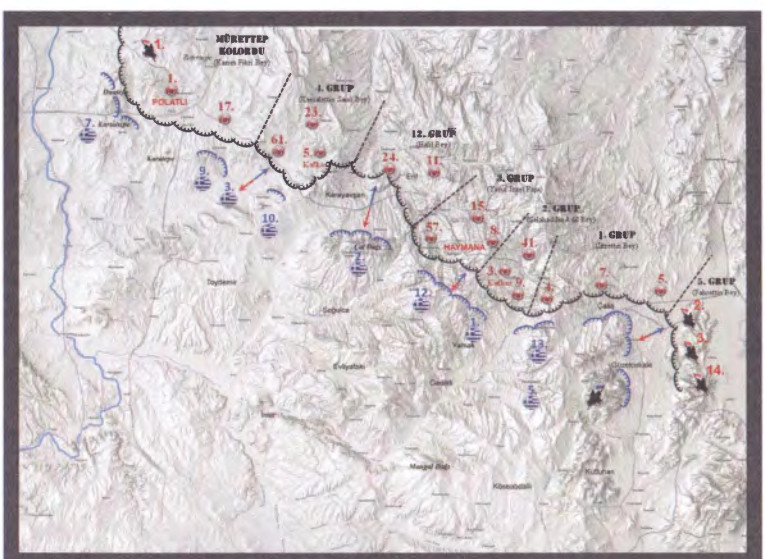
Çal Dağı kuzey yamacında Yunanların 3 Eylül'den sonra tahkim ettiği bir mevzii

7 SON KALE: HAYMANA

Papoulas'ın Kararsızlığı

4 Eylül 1921 günü Sakarya Meydan Muharebesi sahasında genel durum ve Yunanların kesin sonuca yönelik taarruzlarını kesmeleri

7 Eylül 1921 günü Sakarya Meydan Muharebesi sahasında genel durum ve Yunanların kesin sonuca yönelik taarruzlarını kesmeleri

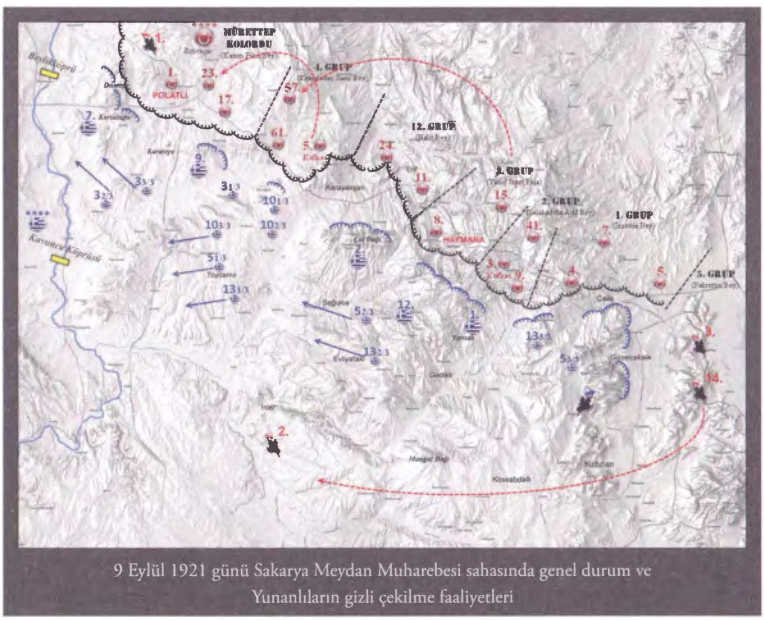
Erif sırtlarında, Türk Ordusunun 3 Eylül günü yerleşerek mevzilendiği son savunma hattı

Yunanları durdurduğumuz son savunma hattı: Erif mevzileri

8 GERİ SAYIM

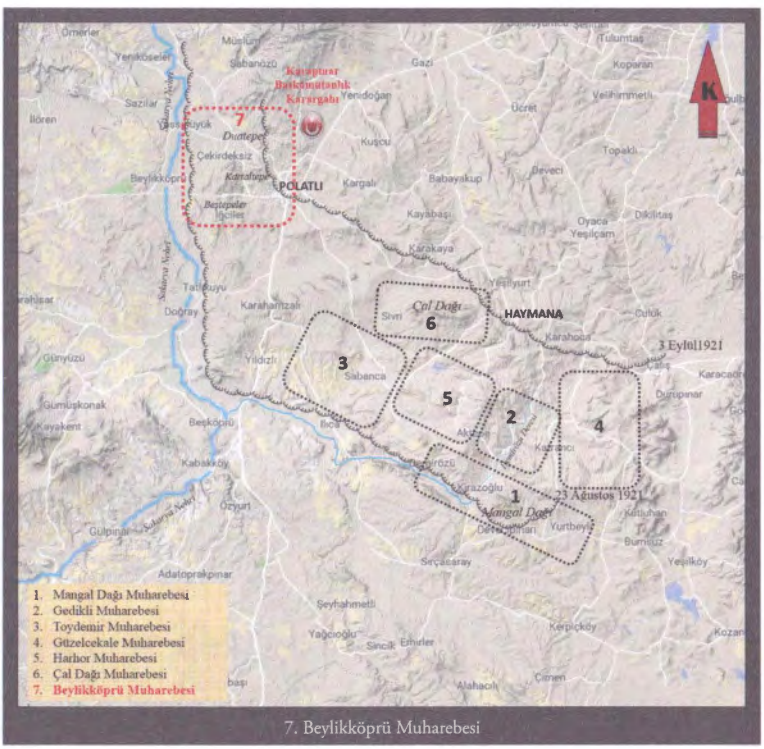
Keşif ve Oyalama Muharebeleri

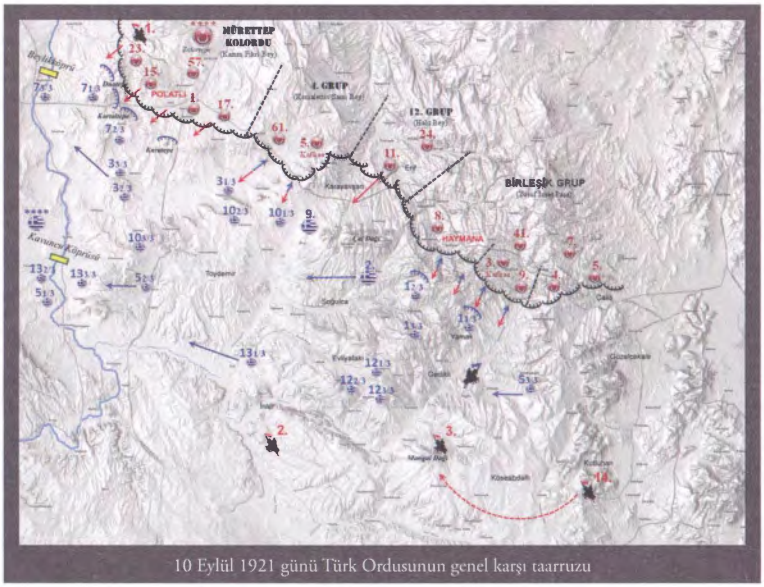
9 Eylül 1921 günü Sakarya Meydan Muharebesi sahasında genel durum ve Yunanlıların gizli çekilme faaliyetleri

9 TÜRK'ÜN ŞAFAĞI

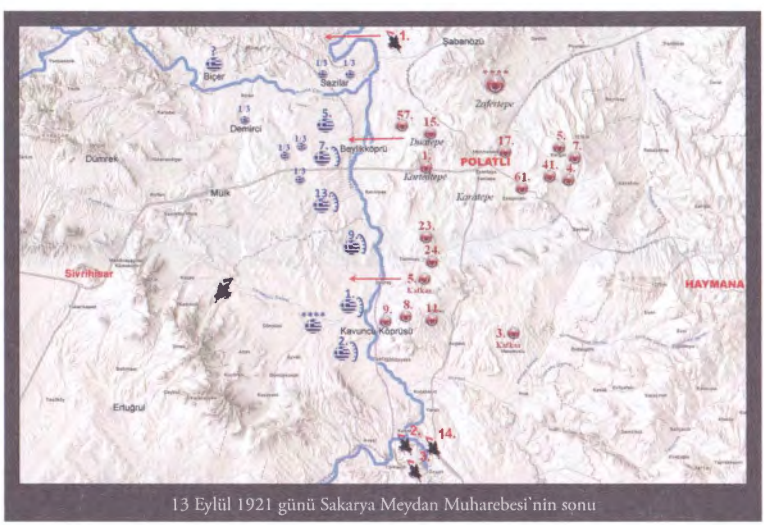
Genel Karşı Taarruz

7. Beylikköprü Muharebesi

10 Eylül 1921 günü Türk Ordusunun genel karşı taarruzu

13 Eylül 1921 günü Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonu

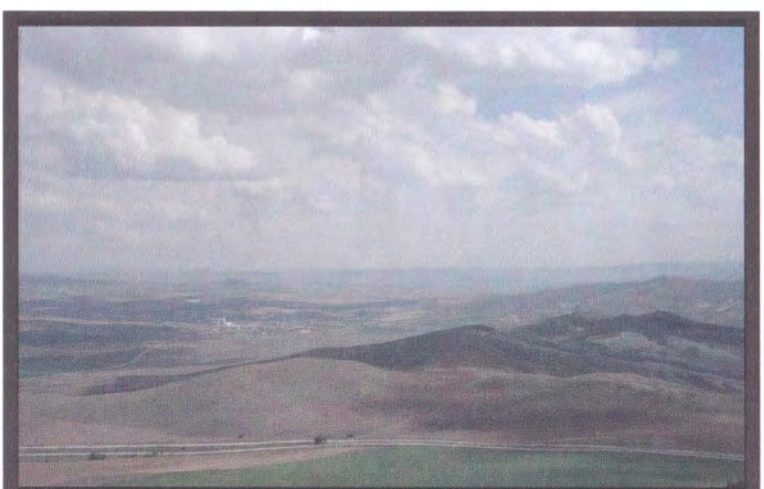
Polatlı'nın Karapınar Köyünde, Sakarya Meydan Muharebesi boyunca önce Mürettep Kolordu, 9 Eylül'den sonra ise Başkomutanlık Karargâhı olarak kullanılan bina

Polatlı'nın Karapınar Köyü doğusunda, Sakarya Meydan Muharebesi boyunca önce Mürettep Kolordu, 9 Eylül'den sonra ise Başkomutanlık muharebe idare yeri olarak kullanılan Zafertepe

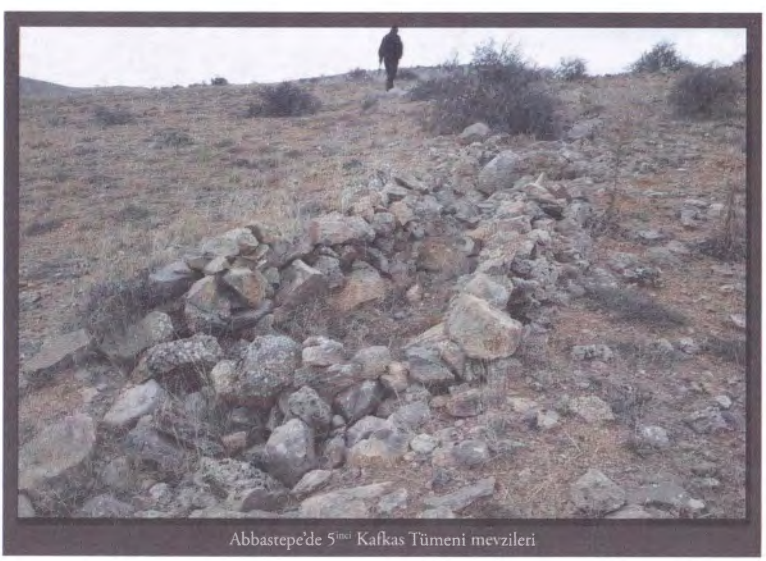
Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın muharebeleri yönetmek için Zafertepe'ye geldiğinde zaman zaman istirahat ettiği trenin beklediği, Karapınar Köyü önündeki yol yarması

Duatepe'den Kartaltepe'ye bakış. Solda daha geride görülen tek ve sivri tepe ise bir gecede beş kez el değiştiren Karatepe'dir.

Kemalettin Sami Bey tarafından her ihtimale karşı Abbastepe'de 5inci Kafkas Tümeni için hazırlatılan ve 10 Eylül'den sonra Yunanlar tarafından da kullanılan mevziler

Abbastepe'de 5inci Kafkas Tümeni mevzileri

Abbastepe'de 5inci Kafkas Tümeni mevzileri

61inci Tümenin Eskipolatlı tepelerinde Yunan 3. Tümenine taarruzu sırasında şehit olan bir subayın mezarı

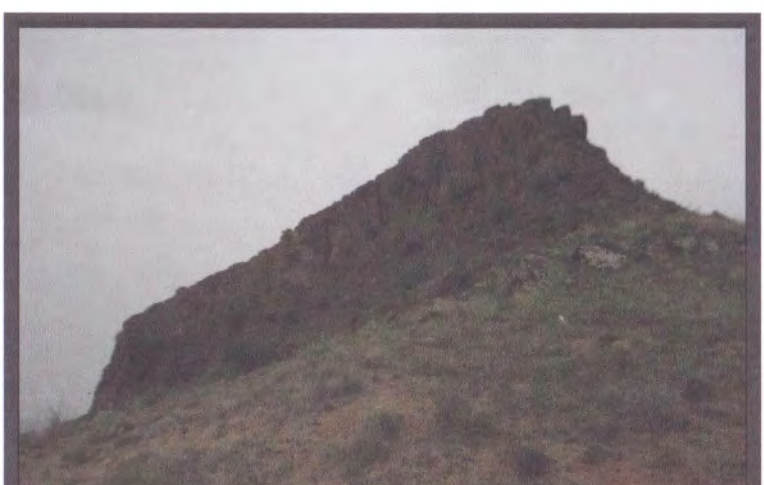
Kızılcakışla sırtlarındaki 10-11 Eylül muharebelerinde şehit olan sekiz 61inci Tümen şehidinin mezarları

Kızılcakışla sırtlarında 61inci Tümen şehitleri

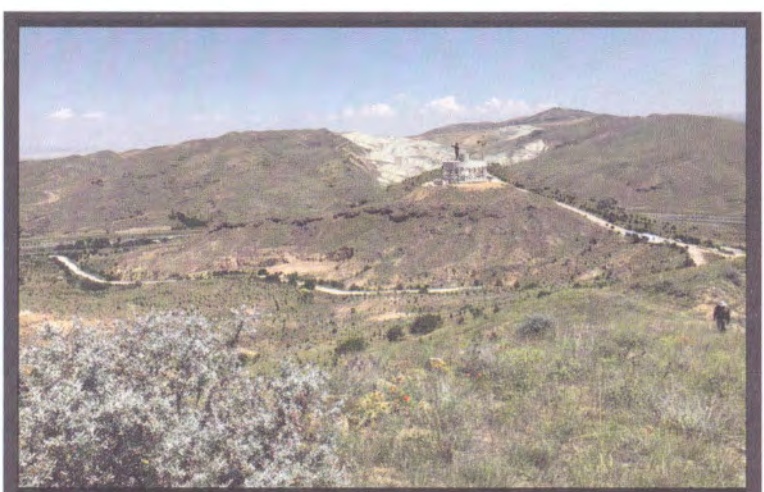
Türkkarsak Köyü doğu sırtlarında Yunan 3. Tümeni siperleri

Kuzeyden güneye bakışla Karatepe. Sakarya Meydan Muharebesi'nin zaferle sona erdiğinin müjdesi Karatepe ve Kartaltepe'nin düşmandan geri alınması olmuştur.

Karatepe'den kuzeybatıya, Velidedetepe istikametine bakış

Kartaltepe'den Duatepe'ye doğru bakış; arada, üzerinde Mehmetçik Anıtı görülen ise Küçük Kartaltepe'dir.

Kartaltepe'den batıya, Sakarya Nehri'ne doğru bakış

Kartaltepe`den batıya, Beştepeler'e doğru bakış; tepenin eteğinde görülen köy İğciler`dir.

10 QUO VADIS?

Takip Harekâtı

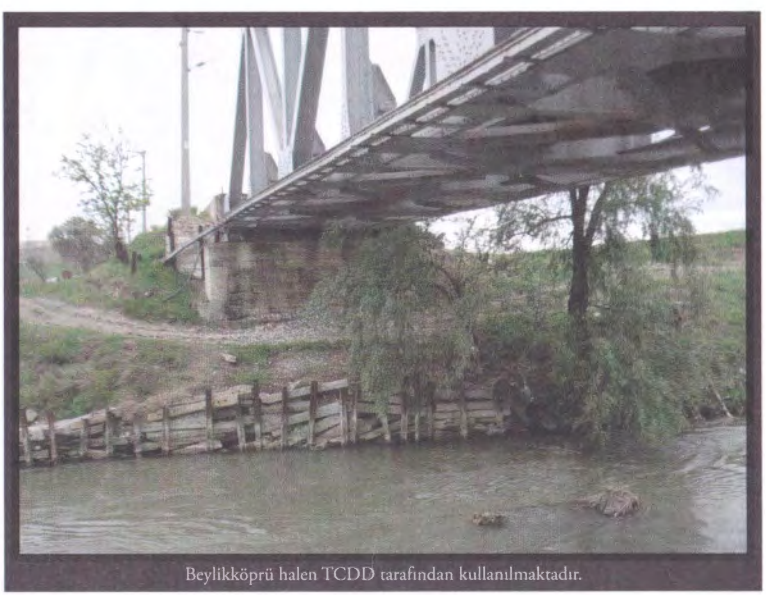
Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilme sonrasında, Yunanlar mevzilerimiz önüne gelmeden hemen önce Türk Ordusu tarafından imha edilen ve düşman tarafından kullanılamayan Beylikköprü. Fotoğraf Yunanlar tarafından muharebeler sırasında çekilmiştir.

Beylikköprü aynı zamanda üzerinden tren yolu da geçtiğinden stratejik öneme sahiptir. Muharebeler zaferimizle sonuçlandıktan ancak on gün sonra yeniden kullanılabilir hale gelecektir.

Milli Mücadele'den hemen sonra Beylikköprü sağlıklı demiryolu taşımacılığına imkân verecek şekilde onarılmıştır.

Beylikköprü halen TCDD tarafından kullanılmaktadır.